М. С. ГРИЦАЙ • В. Л. МИКИТАСЬ • Ф. Я. ШОЛОМ

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як підручник для студентів філологічних факультетів університетів

За редакцією професора М. С. Грицая

КИЇВ
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1978

8УІ
Г85

Книжка є першим підручником з курсу історії давньої української літератури за університетською програмою. У підручнику розглянуто і проаналізовано значну кількість літературних явищ — творчість окремих письменників, літературний процес у цілому на всіх його етапах починаючи від доби Київської Русі, включаючи і літературу XVIII ст. Періодизація і конкретний літературний твір розглядаються з точки зору марксистсько-ленінської літературознавчої науки з урахуванням усіх досягнень радянського літературознавства останніх десятиріч.

Редакція літератури з філології та педагогіки
Зав. редакцією *В. Г. Петік*

Г $\frac{70202-145}{M211(04)-78}$ 121—77

© Видавниче об'єднання «Вища школа», 1978.

ВІД РЕДАКТОРА

Автори підручника прагнули з марксистсько-ленінських позицій висвітлити зародження і розвиток давньої української літератури, формування її жанрів, взаємозв'язки з іншими літературами. В підручнику охарактеризовано найважливіші культурні і літературні події доби феодалізму на Україні, проаналізовано художні твори, які вивчаються за програмою з історії української літератури для студентів філологічних факультетів університетів.

Літературний процес у підручнику розглядається за періодизацією доукраїнської і власне української літератури, за якою побудована програма «Історія давньої української літератури», складена членом-кореспондентом АН УРСР П. М. Поповим (14 вид., останнє, 1972). Кожний період відкриває короткий вступний підрозділ.

Підручник в основному створений викладачами кафедри історії української літератури Київського державного університету.

Окремі розділи і підрозділи написали:

Проф М. С. ГРИЦАЙ — «Від редактора», «Козацькі літописи», «Драматургія», «Літературна творчість «мандрівних» дяків. Пародії і травестії», «Лірична поезія», «Григорій Сковорода», «Висновки».

Проф. В. Л. МИКИТАСЬ — «Література Київської Русі» (написаний за працями акад. М. К. Гудзія), «Література XIV — першої половини XVI ст.», «Іван Вишенський», «Початок віршової літератури», «Початок драматичної літератури», «Проза», «Віршова література», «Драма».

Доц. Ф. Я. ШОЛОМ — «Вступ», вступні підрозділи до розд. III, V, «Климентій

Зиновіїв», «Соціально-політична сатира», «Літературна діяльність І. І. Некрашевича».

Проф. М. С. ГРИЦАЙ і доц. Ф. Я. ШОЛОМ — «Феофан Прокопович».

Проф. В. Л. МИКИТАСЬ і доц. Ф. Я. ШОЛОМ — «Виникнення і розвиток полемічно-публіцистичної прози».

ВСТУП

Вивчення історії української літератури посідає одне з важливих місць у системі університетської підготовки висококваліфікованих радянських спеціалістів-філологів. Поряд з глибоким засвоєнням соціально-економічних дисциплін, які становлять методологічну основу формування марксистсько-ленінського світогляду радянського фахівця, літературознавчі і мовознавчі курси також вимагають наполегливого і систематичного студіювання, насамперед це стосується спеціальних дисциплін. «Комуністичне виховання,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв,— передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції» [1].

Історія давньої української літератури доби феодалізму (до кінця XVIII ст.), що розглядається в цьому підручнику,— це перша частина університетського наукового курсу історії української літератури від найдавніших часів і до наших днів.

Аналогічно до побудови курсів історії російської та білоруської літератур виклад історії давньої української літератури починається з характеристики давньої руської літератури XI—XIII ст., яка була спільною для всього населення Київської Русі — східних слов'ян — і яка в майбутньому стала спільною спадщиною трьох братніх східнослов'янських народів. До цього самого часу належить зародження і формування (XV—XVII ст.) власне української (як і російської та білоруської) літератури. Отже, розвиток давнього українського письменства (до кінця XVIII ст.) відбувався в епоху феодалізму і тому закономірності розвитку суспільства за часів феодальної соціально-економічної формації визначили і характер літературного процесу на Україні.

Літературна творчість, зокрема художня література, як одна з форм суспільної свідомості, образно узагальнюючи відображення і пізнання дійсності засобами мови і прийомами мистецтва, становить дорогоцінний скарб в історичному розвитку кожного народу. Важливою рисою літератури як мистецтва слова є органічна єдність глибокого ідейного змісту і високої художньої форми, всебічним вивченням яких займається спеціальна наукова дисципліна — літературознавство. Правда, художня література як мистецтво виникає не зразу. Так, наприклад, братні східнослов'янські літератури — російська, українська і білоруська,— зародившись як одна, спільна література руська ще в епоху Київської Русі в XI ст., пройшли тривалий шлях історичного розвитку і боротьби трудящих мас, поки з'явилися у них справжні шедеври — твори О. Пушкіна і Т. Шевченка та

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 86.

багатьох інших письменників-класиків в російській і українській літературах XIX — початку XX ст., Я. Купали та Я. Коласа в дожовтневій білоруській літературі, і досягли небаченого розквіту в радянський час. Тому поняття літературності і художності пам'яток давнього письменства не завжди збігається з такими поняттями, вживаними для оцінки фактів і явищ літератури нового часу.

У побудові університетського курсу історії давньої української літератури важливим є добір писемних пам'яток, який ми намагалися провести з урахуванням закономірностей розвитку життя суспільства, споконвічної дружби та історичної єдності українського народу з російським та білоруським, класової боротьби трудящих мас проти експлуататорів, а також з урахуванням специфіки давньої літератури та її участі в житті народу.

Характеристику історико-літературного процесу, як і аналіз літературних пам'яток, ми подаємо на основі марксистсько-ленінських методологічних принципів, зокрема, виходячи з учення В. І. Леніна про те, що «ми *з кожної* національної культури беремо *тільки* її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх *тільки* і *безумовно* на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові *кожної* нації» [1]. Ми повинні також враховувати тісний зв'язок літератури з народнопоетичною творчістю, з іншими видами мистецтв, її місце і роль у розвитку культури й освіти, а також органічно існуючі внутрішні закони історичного розвитку літератури, взаємозв'язок фактів і явищ в ній, чітко окреслений ще В. Г. Бєлінським: «...всюди живий історичний зв'язок, нове виходить із старого, наступне пояснюється попереднім і ніщо не виникає випадково». Треба також зважати, що в епоху феодалізму література, як і інші форми суспільної свідомості, часто з'являлася в релігійно-церковному обрамленні. Це стосується також і прогресивних демократичних елементів, і відображення соціальних суперечностей та класової боротьби в художній літературі того часу, бо «...верховне панування богослов'я в усіх галузях розумової діяльності,— підкреслював Ф. Енгельс,— було в той же час неминучим наслідком того становища, яке займала церква як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу.

Ясно, що за цих умов усі виражені в загальній формі нападки на феодалізм і насамперед нападки на церкву, всі революційні — соціальні і політичні — доктрини повинні були переважно являти собою одночасно і богословські єресі. Для того щоб можливо було нападати на існуючі суспільні відносини, треба було зірвати з них ореол святості» [2].

В. І. Ленін теж вказував на цю специфічну форму класової боротьби, відзначаючи, зокрема, що «вияв політичного протесту

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 24, с. 118.
[2] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...» [1].

Хоч монополія церкви значною мірою обмежувала літературно-художні можливості нашого старовинного письменства і розвиток світської культури, все-таки давня українська література в кращих своїх творах відзначається високою ідейністю і народністю, патріотичною тенденційністю, тісним зв'язком з актуальними питаннями суспільного життя і класової боротьби. Відображаючи соціально-політичні суперечності й класову боротьбу, давня українська література (як і російська та білоруська) протягом свого історичного розвитку була одним із знарядь цієї боротьби і мала класовий, тенденційний характер: в ній відбувалася боротьба двох напрямів — прогресивного та реакційного. Дана В. І. Леніним оцінка класового характеру національної культури в буржуазному суспільстві має велике значення і для характеристики культури і літератури феодальної доби. «Є дві нації в кожній сучасній нації..,— писав В. І. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання» (1913).— Є дві національні культури в кожній національній культурі» [2]. «В *кожній* національній культурі,— підкреслював В. І. Ленін, розвиваючи марксистське положення про класовий характер культури,— є, хоча б не розвинуті, *елементи* демократичної і соціалістичної культури, бо в *кожній* нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в *кожній* нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді *пануючої* культури» [3], бо, як стверджували ще К. Маркс і Ф. Енгельс: «Думки пануючого класу є в кожну епоху пануючими думками. Це значить, що той клас, який являє собою пануючу *матеріальну* силу суспільства, є в той же час і його пануюча *духовна* сила. Клас, що має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, володіє разом з тим і засобами духовного виробництва, і внаслідок цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, виявляються загалом підпорядкованими пануючому класові» [4].

Велике значення для правильного, марксистсько-ленінського висвітлення історії давньої української літератури мають рішення Комуністичної партії з ідеологічних питань, особливо в післявоєнні роки. Так, ЦК КП(б)У у своїй постанові від 24 серпня 1946 р. «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» викрив і засудив буржуазно-націоналістичні помилки і

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 4, с. 219.
[2] Там же, т. 24, с. 126.
[3] Там же, с. 118.
[4] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 43.

перекручення, припущені авторами «Нарису» у висвітленні історії української літератури.

Важливу роль у вивченні історико-літературного процесу на Україні відіграють «Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, в яких дана чітка характеристика цієї епохальної події і накреслені перспективи дальшого розвитку тісної дружби і співробітництва російського і українського народів у радянський час.

«Возз'єднання України з Росією в 1654 р. було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського. Воно було зумовлене багатовіковим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів.

Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь» [1].

Дослідження і висвітлення давньої української літератури й насамперед закономірностей її розвитку в тісному зв'язку з розвитком давньої літератури російського народу ми подаємо у світлі рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, постанов пленумів ЦК КПРС і виступів Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва з ідеологічних питань. Це має велике значення і в справі глибокого ідейно-художнього аналізу пам'яток давнього письменства, з'ясування історичної ролі їх у розвитку суспільства, культури і мистецтва, в ідейно-політичному вихованні радянської молоді, а особливо у справі боротьби з ворожою буржуазною ідеологією. А тому і в наш час звучать актуально сказані ще в 1959 р. видатним радянським вченим-літературознавцем, академіком О. І. Білецьким слова про те, «...що саме давня українська література для буржуазних націоналістів була (та й зараз є) своєрідним плацдармом, де вони відчували себе господарями, де їм зручно було розвивати свої шкідливі концепції про старшинство української літератури перед російською, про «єдиний потік», про «відрубність» української літератури тощо» [2].

Марксистсько-ленінський підхід до вивчення і висвітлення історико-літературної спадщини минулого передбачає не лише врахування конкретних історичних умов виникнення і розвитку певних літературних фактів і явищ, їх науковий ідейно-художній аналіз, а й соціально-політичну, класову оцінку їх з позицій нашої, радянської, сучасності в дусі комуністичної партійності, керуючись положеннями доповіді тов. Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС.

«Позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка,— говорив тов. Л. І. Брежнєв у доповіді 24 лютого 1976 р.,— створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою.

У боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям» [1].

Грунтовне вивчення історії давньої української літератури, зокрема окремих, на той час уже відомих творів і літературної діяльності найвидатніших письменників, почалося ще в XIX ст. Багато зробили у справі дослідження й оцінки як історико-літературного процесу давнього і нового часу на Україні, так і окремих літературних фактів і явищ прогресивні російські вчені-літературознавці і літературні критики, насамперед революціонери-демократи — В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов та інші передові діячі.

Українське літературознавство у XIX — на початку XX ст. розвивалось у досить складних соціально-економічних і політичних умовах життя трудящих і класової боротьби. Вчення В. І. Леніна про три етапи визвольного руху в Росії визначило також характер не лише історико-літературного процесу в Росії і на Україні, а й закономірності розвитку російської і української літературознавчої науки, у яких відбувалась боротьба прогресивного і реакційного напрямів.

Виступаючи проти реакційних, і зокрема буржуазно-націоналістичних концепцій, дореволюційні прогресивні дослідники давнього українського письменства — М. І. Петров (1840—1921), П. Г. Житецький (1837—1911), М. Ф. Сумцов (1854—1922), В. І. Резанов (1867—1936), В. М. Перетц (1870—1935) — зібрали й опублікували великий фактичний матеріал, ряд монографій про окремих авторів, дали перші спроби синтетичних оглядів історії давньої української літератури ще в дореволюційний час. І хоч з методологічного боку не все можна беззастережно використовувати зараз, але як джерело фактичного матеріалу ці розвідки і публікації не втратили свого значення і в наш час.

Особливо велика заслуга в дослідженні давніх творів українського письменства, в побудові синтетичного курсу історії української літератури належить І. Я. Франкові (1856—1916), на працях якого позначився благотворний вплив марксизму і вчення революціонерів-демократів. Ведучи нещадну боротьбу з українськими буржуазними націоналістами, і зокрема з ворожими

[1] Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. К., Держполітвидав УРСР, 1954, с. 5.

[2] Білецький О. І. Зібрання праць у 5-ти томах, т. 1. Давня українська і давня російська літератури. К., «Наукова думка», 1965, с. 116.

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

концепціями М. Грушевського та його «школи» в оцінці української літератури давнього і нового періодів, Іван Франко на аналізі конкретних літературних фактів і явищ показував тісний, історично закономірний зв'язок української літератури з передовою російською, яскраво показував загартовану у спільній боротьбі дружбу братніх народів, їх культур і літератур.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції створилися всі умови для правильного, марксистсько-ленінського висвітлення історико-літературного процесу на Україні від найдавніших часів і до наших днів. Передові діячі дореволюційного літературознавства М. І. Петров, М. Ф. Сумцов, В. М. Перетц, ставши першими академіками новоствореної 1919 р. Академії наук Радянської України, та ряд інших вчених активно включились у дослідження пам'яток давнього українського письменства.

Виступаючи проти буржуазно-націоналістичних (М. Грушевський, праці М. С. Возняка до 1945 р.) та вульгарно-соціологічних концепцій і перекручень у вивченні української давньої літератури, проти рецидивів буржуазної ідеології в літературознавстві, великий загін вихованих ще в дожовтневий період вчених, які твердо стали на марксистсько-ленінські методологічні позиції, а також підготованих у радянський час здібних вчених-літературознавців, керуючись рішеннями Комуністичної партії, провів протягом більше як півстоліття значну роботу по створенню наукового курсу історії української літератури, де належне місце відведене також давньому письменству. Йдеться насамперед про перше, велике за обсягом, академічне наукове восьмитомне видання «Історії української літератури» (К., «Наукова думка», 1967—1971), написане колективом наукових співробітників Академії наук УРСР.

Великий внесок у дослідження і висвітлення давнього українського письменства, крім уже згаданих вище, зробили видатні радянські вчені-філологи О. І. Білецький, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, М. К. Гудзій, С. І. Маслов, В. П. Адріанова-Перетц, П. М. Попов та ін. Важливі проблеми і питання розвитку давньої української літератури цікавили раніше і цікавлять зараз російських радянських дослідників-літературознавців. Багато питань, пов'язаних з розвитком давнього українського письменства, знайшли висвітлення у працях М. П. Алексеєва, Д. С. Лихачова, І. П. Єрьоміна, П. Н. Беркова, В. Д. Кузьміної, А. М. Робінсона, О. О. Державіної та ін.

Поряд із виданням 8-томного академічного курсу «Історії української літератури», який, безперечно, є великим досягненням українського літературознавства, хоч деякі частини його і не без суттєвих недоліків, на що вказувалося в опублікованих рецензіях, постала настійна потреба створення вузівських, зокрема університетських, підручників з різних періодів історії української літератури. Пропонований підручник з історії давньої

української літератури охоплює великий проміжок часу — понад вісім століть — з початку зародження письменства в епоху Київської Русі і аж до кінця XVIII ст.

Давня українська література, безперервно розвиваючись, впевнено проходила шлях від середньовічної символічності і схоластики до реалістичного відображення дійсності, пропагуючи ідеї патріотизму і дружби між народами, ставлячи і розв'язуючи актуальні проблеми соціально-політичної, класової боротьби, а також назрілі питання суспільного і державного будівництва. У жорстокій боротьбі передових тенденцій з консерватизмом форми і змісту пам'яток давнього письменства протягом століть зрештою, як правило, перемагало прогресивне начало.

Уважно простежуючи розвиток давньої української літератури на основі марксистсько-ленінських принципів, ми неодмінно розкриваємо також ті закономірності історико-літературного процесу в кожну епоху, які сприяли успішному просуванню письменства по шляху до реалізму.

Література Київської Русі, як уже говорилося вище, розглядається нами як спільний для усіх східних слов'ян початок письменства, що виникло ще до прийняття християнства (988 р.), і як спільна спадщина трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського. Ця спільність і єдність народу і культури Київської Русі досить яскраво виявлялась у тогочасних літературних пам'ятках, які називали Київську Русь «Русской землей». Про це говорять найдавніші літописні зведення, які складалися в Києві, Новгороді й інших культурних центрах: «О сынове рускіи! Потщитеся сохранить свое отечество, Русскую землю!» — закликає Новгородський літописець. «Повѣсть временных лѣт» під 1097 р. передає глибокопатріотичні слова Володимира Мономаха, виголошені ним на Любецькому з'їзді князів: «...да отселѣ имемся по едино сердце и блюдем Рускіе земли!». Перший київський митрополит із руських видатний письменник першої половини XI ст. Іларіон у своєму «Словѣ о законѣ и благодати» (написаному між 1037—1050 рр.) авторитетно заявляв, що Руська земля «вѣдома и слышима всѣми концы земля». Чернігівський «игумен Даніил Русъскія земля» на початку XII ст. під час паломництва до Палестини в ієрусалимському храмі поставив «кандило от всея русъскія земля». Особливо ж ідея спільності і єдності Руської землі звучала в період феодальної роздробленості у XII ст. і насамперед у «Словѣ о полку Игоревѣ», невідомий автор якого, полум'яний патріот своєї Батьківщини, закликав сучасних йому руських князів «постоять за землю Русскую».

Отже, ці переконливі свідчення давно відкинули антинаукові теорії українських буржуазних націоналістів і великоросійських шовіністів, які Київську Русь вважали початком сугубо української чи тільки російської історії і культури. Власне ж

українська давня література (як і російська та білоруська) зароджується і розвивається одночасно з формуванням трьох братніх східнослов'янських народностей — російської, української і білоруської, що відбувалося в XIV—XV ст. Кожна з цих народностей успадкувала і розвинула далі традиції культури, мови і літератури Київської Русі в конкретних історичних умовах свого формування, становлення і розвитку.

Таким чином, Київська Русь з центром у місті Києві, який, за словами Маркса і Енгельса, «...в одинадцятому столітті ... наслідував в усьому Константинополь, і його називали *другим Константинополем...*» [1], є органічним початком історії кожного із трьох братніх народів — російського, українського та білоруського, що закономірно проводиться в усіх працях радянських вчених з історії, культури, літератури і мови, присвячених цьому періодові.

Велике значення для висвітлення історії давньої української літератури мають суміжні науки — історія СРСР, історія УРСР, фольклористика, мовознавство і мистецтвознавство, а також дисципліни допоміжні — археографія, джерелознавство, бібліографія, історіографія, палеографія і текстологія.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням і враховуючи сукупність історичних, соціально-економічних і політичних обставин доби феодалізму, закономірності розвитку класової боротьби і специфічні особливості давнього письменства, історію давнього українського письменства поділяємо на такі періоди: I. Література Київської Русі XI—XIII ст.; II. Література XIV—початку XVI ст.; III. Література другої половини XVI — першої половини XVII ст.; IV. Література другої половини XVII ст.; V. Література XVIII ст.

Постійно підкреслюючи самобутність і оригінальність вітчизняного письменства, його глибоко патріотичні ідеї, а також враховуючи останні досягнення радянської науки про виникнення письма і зародження письменства на Русі, в першому розділі ми розглядаємо й аналізуємо спочатку оригінальне письменство, а потім даємо характеристику перекладної літератури.

Якщо ж початок давнього українського (як і російського та білоруського) письменства уже в основному чітко окреслений, то кінцева межа історії давньої української літератури (кінець XVIII ст.) ще дискутується в літературознавчій науці. Так, деякі дослідники, зокрема редколегія і автори перших двох томів академічного курсу восьмитомної «Історії української літератури» («Наукова думка». К., 1967), завершують історію давньої української літератури характеристикою історико-літературного процесу середини XVIII ст., об'єднавши літературу другої

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9, с. 230.

половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. в один період, а українську літературу другої половини XVIII ст. подавши в окремому розділі на початку другого тому під назвою «Доба переходу до нової літератури (друга половина XVIII ст.)».

Хоч для такого тлумачення української літератури XVIII ст. і є деякі підстави, все ж, на нашу думку, літературно-художні пам'ятки українського письменства другої половини XVIII ст. і за своїм ідейно-тематичним спрямуванням, і за стилем та формою (мовою) ще тісно зв'язані з українською літературою першої половини XVIII ст., становлячи разом з нею одне, історично зумовлене, органічне ціле. Саме тому ми розглянемо історію давньої української літератури до кінця XVIII ст., завершуючи аналізом спадщини Г. С. Сковороди, тобто до появи в 1798 р. першого твору нової української літератури — петербурзького видання «Енеїди» І. П. Котляревського.

Вивчаючи давнє українське письменство, ми повинні враховувати його специфічні особливості порівняно з літературою нового часу. Переважна більшість літературних пам'яток давнього руського (XI—XIII ст.) письменства дійшли до нас у пізніших копіях, нових редакціях і варіантах.

Висока вартість пергаменту, на якому були написані історико-літературні пам'ятки аж до середини XIV ст., коли у східних слов'ян з'явився папір, була, поряд із лихоліттями (наскоками печенігів і половців, монголо-татарською навалою і викликаними ними пожежами і руйнуваннями тощо), причиною того, що переважна більшість творів, особливо світського характеру, збереглася до пізніших часів або в поодиноких копіях (як, наприклад, «Слово о полку Игоревѣ»), або й зовсім загинула, не дійшовши до нас.

Розвиток давнього письменства Київської Русі був тісно пов'язаний з розвитком письма, грамотності, освіти. У пам'ятках давньої староруської і давньої власне української літератури (як російської та білоруської) яскраво відбилася еволюція слов'янського «кирилівського» письма, яке пройшло складний шлях від уставу і напівуставу до різноманітних, характерних для кожної епохи і розвитку трьох братніх мов скорописних почерків, а також художнього оформлення (орнаменти, заставки, ініціали, книжні мініатюри, портрети тощо) давніх рукописних і стародрукованих пам'яток.

Найдавніші рукописні пам'ятки, які збереглися до нашого часу, належать до третьої чверті XI ст. (це «Остромирове євангеліє» 1055—1056 рр. та два «Изборники» Святослава, датовані 1073 і 1076 рр.). Датування ж решти пам'яток у пізніших копіях, як і визначення авторства їх, ми проводимо на підставі останніх досягнень палеографії. Велику роль у вивченні давньої писемності, як історії і мистецтва також, відіграли відкриття останнього часу — численні новгородські берестяні грамоти,

а також багаті змістом різноманітні графіті на стінах Софії Київської (архітектурний шедевр XI ст.) та інших спорудах давньої архітектури.

Конкретно історичне вивчення літературних фактів і явищ у феодальну епоху органічно грунтується на методологічно чітких марксистсько-ленінських принципах розкриття закономірностей розвитку історико-літературного процесу в російській, українській і білоруській давніх літературах, які розвивалися в тісній взаємодії і взаємозбагаченні. Успіх вивчення давнього письменства лежить на шляхах російсько-українсько-білоруського літературного єднання, що сприяло дальшому розквіту їх і досягло небачених успіхів у наш, радянський час побудови комуністичного суспільства.

РОЗДІЛ І

Література Київської Русі

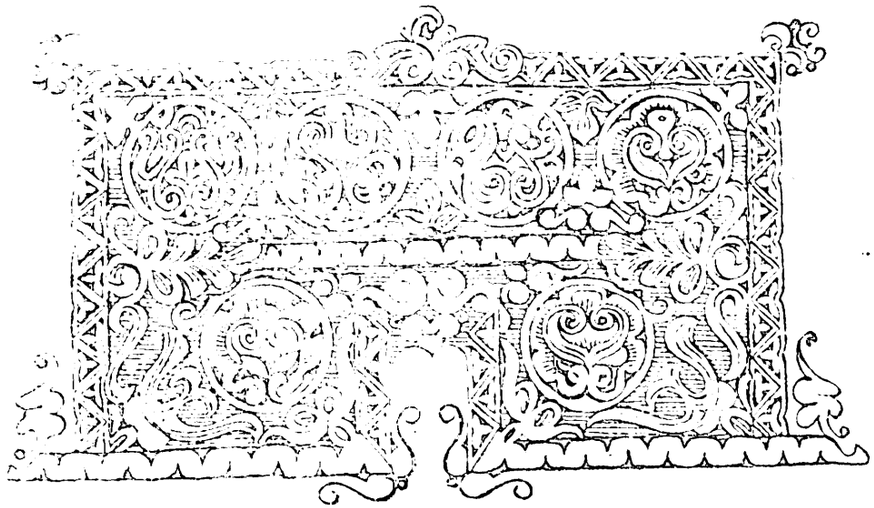

Історичні умови

Література кожного з трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського — походить із спільного джерела — літератури Київської Русі. Загалом історія східних слов'ян своїм корінням сягає в глибоку давнину. Археологічні дослідження, особливо відкриття радянських археологів, довели, що в східних слов'ян уже в перші століття нашої ери була високо розвинена культура. Про східних слов'ян, називаючи їх антами і росами, говорять іноземні писані пам'ятки ще з перших століть нашої ери. З розвитком класового суспільства східнослов'янські племена злилися в єдину давньоруську народність.

Суспільним ладом східних слов'ян був общинно-родовий лад, який перебував тоді уже в стадії розкладу. В VI—VIII ст. визначився перехід від первісного общинно-родового ладу до феодальних відносин, які в IX ст. стали панівними.

В основі феодалізму лежала феодальна власність на землю, наслідком чого було закріпачення сільського населення — перетворення колись вільного смерда в закріпаченого селянина. В. І. Ленін писав, що «землевласники кабалили смердів ще за часів «Руської Правди»[1]. Феодальний лад характеризувався класовою боротьбою між феодалами і пригнобленим селянством.

У другій половині IX — на початку X ст. складалася велика давньоруська держава — Київська Русь; територія її в X ст. простягалася від Прибалтики на півночі до причорноморських степів на півдні, до Карпатських гір на заході й до Оки і Волги на сході. Зростання її супроводилось частими війнами

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 3, с. 190.

з Візантією і з кочовиками, що приходили зі сходу (печенігами та ін.).

Київська Русь у другій половині X ст., за князювання Володимира (близько 978—1015), досягла значного політичного і культурного розвитку.

Панівні класи прийняттям християнства намагались ідеологічно закріпити, виправдати феодальний лад, утвердити існування класу панівного і класу підлеглого.

Панівним класом у Київській Русі були феодали: князі і бояри («нарочиті мужі»). Народна маса складалася головним чином з феодально залежних і вільних землеробів («закупи», «холопи», «смерди») та з міських ремісників.

Розвиток феодальних відносин зумовив зростання міст, торгівлі, ремесла. Стародавня столиця Київської Русі — Київ, «мати городів руських»,— стояла на схрещенні торговельних шляхів зі сходу, заходу та півдня. Поступово столиця забудовувалася «золотоверхими» церквами і теремами князів і бояр, кам'яними спорудами, які викликали подив чужоземців. За часів князювання Володимира у Києві було збудовано одну з перших кам'яних церков, так звану Десятинну, облицьовану мармуром і оздоблену мозаїкою, вперше заведено на Русі школи. Володимир, як говорить про це Початковий літопис, «нача поимати у нарочитые чади дѣти, и даяти нача на ученѣе книжное» (почав брати дітей у знатних людей і віддавати їх у книжну науку).

Згодом, за часів, коли княжив син Володимира Ярослав (роки князювання 1019—1054), прозваний Мудрим, ще ширше було розгорнено будівництво Києва. Навколо міста зведено вали, споруджено Золоті ворота, збудовано великий храм — Софіївський собор, який в основному, незважаючи на пізніші перебудови і добудови, зберігся до наших днів (за радянських часів він став державним заповідником). Київська «Софія» — визначна пам'ятка архітектури, яка свідчить про високий розвиток культури, техніки будівництва і мистецтва в Київській Русі. Подібні пам'ятки XI ст. збереглися і в інших містах Київської Русі — в Чернігові, Новгороді, Володимирі, Полоцьку. Високого рівня досягли в Київській Русі художні промисли. Вироби київських і новгородських ювелірів, різьбярів на кості, зброярів та гончарів і досі викликають подив своєю витонченістю і майстерністю виготовлення.

В XI ст. Київська Русь у культурному відношенні посідала визначне місце серед інших держав Європи [1].

Київська Русь мала зв'язки з Візантією, Угорщиною, Польщею, Німеччиною, Чехією, Францією, Скандінавськими країнами, Закавказзям і Середньою Азією. Високий ступінь економічного, політичного та культурного розвитку Київської Русі, а також деякою мірою і прийняття християнства сприяли розвиткові писемності. З'явилися перші книги, переважно богослужебні, необхідні для церковних відправлень.

[1] Див.: Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. М.—Л., 1944; История культуры древней Руси. Домонгольский период, т. 2. М.—Л., 1951; Лихачев Д. С. Культура русского народа X—XVII вв. М.—Л., 1961; Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., «Радянська школа», 1961.

Найдавнішою з книг, що збереглися до наших часів, є «Остромирове євангеліє», переписане в Києві у 1056—1057 рр. на замовлення новгородського посадника Остромира. Це рукопис великого формату, писаний крупним письмом, так званим уставом, і прикрашений кольоровими малюнками та візерунчатими заставками.

Крім «Остромирового євангелія», було написано два так звані Святославові «Изборники» (1073 і 1076) — книги переважно церковно-релігійного змісту, в першій з яких, проте, містився матеріал з питань риторики та теорії словесності.

За часів Ярослава з його ініціативи в Києві створився гурток перекладачів і перекладачів «от грек на словеньскый язык». Виготовлені цим гуртком книги, а також і інші Ярослав збирав у бібліотеці при Софійському соборі. Чимало книг збиралося також у Києво-Печерському монастирі, що був заснований у другій половині XI ст.

Значна кількість цих книг загинула ще під час феодальних воєн, нападів кочовиків (печенігів, половців), татарської навали XIII ст. Але й ті, що збереглися, свідчать про високу культуру й талановитість східних слов'ян і мають велике пізнавальне значення.

Як це видно з археологічних знахідок останнього часу, писемність була поширена не тільки серед феодалів, а й серед інших верств суспільства. Свідченням цього, зокрема, є знахідки, виявлені під час розкопок у Новгороді в 1951 р.,— берестяні грамоти, найдавніші з яких припадають на XI ст. Серед них — приватні ділові листи, записи боржників тощо.

Процес дальшого розвитку феодалізму, зміцнення великих землевласників, зростання економічного й політичного значення окремих міст, які перетворювалися на самостійні політичні та культурні центри, все це зумовило роздроблення Київської Русі у другій половині XII ст. Утворилися самостійні князівства: Новгородське, Ростово-Суздальське, Муромо-Рязанське, Смоленське, Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке та ін. Деякий час Київ ще зберігав колишній авторитет столиці. Проте внаслідок міжусобних князівських воєн Київ зазнав руйнувань у 1169 і 1203 рр. З того часу він втратив колишнє своє політичне значення центра державного життя.

Але й за часів занепаду політичного значення Києва культурні традиції Київської Русі ще зберігалися. Тому літературу феодально роздробленої Русі XII—XIII ст. слід розглядати як продовження і розвиток цих традицій.

Протягом XI — початку XII ст. Київська Русь мала розвинену і різноманітну літературу. Її основою була певною мірою усна народна творчість. Ще задовго до виникнення писемності східнослов'янські племена створили велику та багату усну поезію, джерелом якої була праця, а найстарішою формою — пісня, що виростала з трудових процесів і виконувалася колективно. «З давніх-давен,— говорив О. М. Горький,— фольклор є невідступним і своєрідним супутником історії» [1].

Значним поштовхом для розвитку народної поезії був перехід від господарства, яке «присвоює», використовує без переробки засоби до існування, що їх людина знаходить у природі, до господарства, яке «виробляє» засоби до існування. На основі пам'яток давньої руської літератури (літописи, «Слово о полку Ігоревім», церковні писання та ін.) і свідчень іноземних письменників, а разом з тим із записаних у пізніші часи пам'яток фольклору можна скласти уявлення про поетичну творчість часів родового ладу і раннього феодалізму, коли основною формою виробництва було хліборобство.

Елементи усної народної творчості цієї епохи збереглися в пізнішій обрядовій поезії, яка пов'язана з хліборобським календарем: первісні форми пізніших колядок, веснянок, купальських пісень утворювались саме тоді, на початку історичної епохи. Особливого значення набували види народної творчості, пов'язані з обрядами прийняття до роду і з культом предків, поезія весільних і похоронних обрядів.

Анімістичний світогляд викликав появу релігії, яка є фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в їхньому повсякденному житті, відображенням, в якому земні сили прибирають форму надприродних. Так виникли образи добрих і злих «духів» — від русалок (первісне їх значення — втілення «душ» померлих людей), лісовиків і домовиків до богів, що уособлювали стихії, сонце, вітер, грім (Даждьбога, Стрибога, Перуна та ін). З часом міф іноді перетворювався на фантастичну казку: багато пізніших казкових образів виникли, безперечно, за часів цієї дохристиянської доби. Звідти ж походять казки так званого тваринного циклу — перетворення колишніх зооморфічних міфів. Залишки найдавнішої магічної поезії довго зберігались у формі замовлянь («заговорів»), хоч більшість цих творів вже набула християнського забарвлення. З давніх-давен існують також прислів'я, приказки, які зустрічаються в найдавніших писемних пам'ятках. З часів свого виникнення фольклор, як і вся взагалі духовна діяльність людей, пов'язаний був з практичними потребами людини. «Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей» [1].

[1] Горький О. М. О литературе. М., 1937, с. 456.

У міру дальшого розвитку суспільства зростав інтерес до минулого. Створювалися історичні перекази, що передавалися усно від одного покоління до другого. Пам'ять про славне минуле жила в народних піснях та переказах. Деякі з усних народних творів найдавнішої доби збереглися у дуже зміненому вигляді аж до XIX ст., коли почалося збирання та вивчення усної народної творчості. Пам'ять про часи Київської Русі залишилась, наприклад, в українських колядках. Героїчні пісні, які створювалися і поширювалися староруськими співцями, знайшли свій відгук у великоруських «билинах». Виконавці цих билин — «сказителі», переважно селяни, часто згадують давню руську столицю — «славний Київ-град». Героїчні подвиги билинних героїв — «богатирів» — вершаться або серед південних степів — «широкого чиста-поля», де росте «ковиль-трава» чи запашний полин, або серед дубових лісів, яких не було на півночі. Можна гадати, що все це залишки колишніх героїчних пісень Давньої Русі. Імена князя Володимира, богатирів Добрині, Альоші Поповича зустрічаємо в пам'ятках стародавньої писемності. Основний зміст билин — боротьба руського народу проти його зовнішніх ворогів. У билинному епосі знайшла своє відображення і класова боротьба, що точилася в давній Русі. Славетним героєм билинного епосу є «селянський син» Ілля Муромець, який згадується також у пізнішій українській народній творчості. Про цього хороброго руського богатиря є й інші згадки. Так, наприклад, у XVI ст. дипломат Еріх Лясота під час перебування в Києві, як він це сам відзначив у своїх записках, оглядав у храмі Софії Київської нібито домовину Іллі Муромця, «славного богатиря», «про якого є багато переказів».

Можна твердити, що основою пізніших билин був стародавній південноруський епос; основні теми, образи і сюжети билин поширювались не лише в Київській Русі, а й у Новгороді і в Галицько-Волинському князівстві.

Після прийняття християнства в усній народній творчості утворилася своєрідна суміш язичницьких і християнських вірувань. Стародавні, язичницькі елементи фактично запанували над християнськими. Це відбувалося тим легше, що в обрядах християнської церкви залишалося багато елементів язичницької релігії. Християнські святі, так би мовити, «позичали» здебільшого тільки свої імена багатьом природним силам, яких обожувало стародавнє язичництво.

На літературі помітно позначився вплив найдавнішого фольклору, його стилістичних засобів, образів, навіть тем і сюжетів. У писемних історичних оповіданнях, зокрема в «Слові о полку Ігоревім», і навіть у суто релігійних легендах, створених

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 23.

церковниками, дуже легко побачити зв'язок з усною народною творчістю.

Література, тобто писемна творчість, часів Київської Русі відображала тогочасні події, створювала образи видатних діячів і частково була виразом загальнонародних дум і прагнень.

У громадському житті Київської Русі виразно розмежовуються інтереси панівної верхівки (князів, бояр, духовенства) і підлеглих їм верств. Оскільки творцями писемної літератури були тоді представники панівних класів, антагонізм класових інтересів лише частково відбився в пам'ятках, що дійшли до нас.

Ці пам'ятки поділялися на дві групи: пам'ятки літератури церковної (повчання, «житія святих» та ін.) і пам'ятки, створені світськими авторами — князями, дружинниками. Крім того, збереглися й такі, де елементи літератури церковної і світської переплітаються (літописи).

Мовою східних слов'ян була давньоруська мова. Літературні твори, а також державні документи писалися мовою, близькою до загальнонародної мови східних слов'ян.

Як довели радянські вчені, писемність у Київській Русі виникла задовго до прийняття християнства, задовго до того часу, яким датовані давні пам'ятки, що збереглися і дійшли до нас. Писемність у її найпростіших, примітивних формах була відома, мабуть, ще «русам» антського періоду, тобто у VI—VIII ст. Чорноризець (чернець) Храбр зазначав, що в дохристиянські часи слов'яни писали «чьртами и рѣзами».

У X ст., також ще до прийняття християнства, були перекладені в Київській Русі з грецької мови на мову давньоруську договори князів — Олега (907 і 911 рр.), Ігоря (944—945 рр.) та Святослава (972 р.) з греками. Болгаризми, які зустрічаються у згаданих перекладах, свідчать тільки про близькість староболгарської мови до мови руської. Загалом же ці переклади писані руською мовою.

Про високий рівень розвитку руської літературної мови свідчать такі стародавні пам'ятки, як, наприклад, «Руська Правда» (часів Ярослава Мудрого), «Поученіє» Володимира Мономаха, ряд творів проповідницького характеру, різні грамоти, ділові акти і особливо «Слово о полку Ігоревім» [1].

З X ст., після прийняття християнства, в Київській Русі поряд з руською мовою існувала і так звана старослов'янська мова, яка вживалася переважно в церковній літературі.

Перше застосування старослов'янської мови, як і створення письма для неї, історичний переказ пов'язує з іменами двох староболгарських культурних діячів — Кирила та Мефодія. Цією мовою були перекладені книги, потрібні для відправлення християнських обрядів. Деякою мірою ця мова була зрозумілою і для східнослов'янських племен.

[1] Див.: Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.—Л., 1946; Булаховський Л. А. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини.— В кн.: Питання походження української мови. К., 1956, с. 104—125.

Морфологічний кістяк і словник мови вперше перекладених книг зберігалися довго непорушними, і, власне, тільки у фонетиці розпізнаються вже в найдавніших пам'ятках київського письменства східнослов'янські впливи (повноголосся, зникнення носових голосних та ін.). Старослов'янську мову поряд з руською засвоїла і оригінальна церковна література Київської Русі. Про те, що літературна мова часів Київської Русі грунтувалась на живій розмовній мові і виявилася здатною відображати події великого громадського значення, сприяти появі творів високої ідейної і художньої якості, яскраво свідчить «Слово о полку Ігоревім» — визначна пам'ятка, яка не має собі рівних у світовій літературі феодальної доби. Літературна мова перебувала тоді в стадії становлення і не мала ще єдиної граматично-лексичної системи.

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

З прийняттям християнства в Київській Русі виникає перекладне письменство візантійського та південнослов'янського, або болгарського, походження. Язичницька Русь, як і інші країни, що прилучилися до християнства, повинна була насамперед скористатися давно виробленими видами церковно-християнської літератури, без якої неможлива була пропаганда нового віровчення і нового світогляду. Такими були біблійні книги «Ветхого» (старого) і «Нового завіту» та прилучені до них апокрифічні сказання, твори житійної, або агіографічної, літератури, релігійно забарвлені історичні хроніки, що викладали історичні факти в світлі церковно-християнської ідеології, твори з питань утворення світу і будови всесвіту, що трактувалися з позицій того самого світогляду, твори «отців церкви», присвячені питанням християнської догматики і моралі, тощо.

Давньоруська література не могла не скористатися досвідом старшої за віком християнської літератури, і сама собою здібність новонаверненої Русі до широкого і дуже швидкого засвоєння візантійської книжності, а також живе зацікавлення нею — беззаперечне свідоцтво високи культурного рівня Давньої Русі.

Давнім посередником при переході до нас візантійської літератури була Болгарія, що в X ст. за часів царя Симеона переживала «золотий вік» своєї писемності. Деякі твори візантійської літератури перекладалися в Київській Русі безпосередньо

з грецької мови під час пожвавлення в нас перекладної діяльності за Ярослава Мудрого.

Склад перекладного візантійського матеріалу, засвоєного Давньою Руссю, визначався, з одного боку, тим, що́ саме Візантія через свою церковну агентуру поставляла на Русь, з другого — приналежністю давньоруських літературних діячів здебільшого до церковного кола: специфічно світська література з романтичними сюжетами, вільна від морально-релігійного забарвлення, яка побутувала у Візантії, зовсім була невідома на Русі. Слід підкреслити при цьому, що проникнення на Давню Русь пам'яток візантійської літератури в самій суті не заважало самостійному розвиткові давньоруської літератури. Це пов'язано насамперед з вимогами реальної історичної дійсності. Навіть у тих випадках, коли оригінальна література щось переймала в перекладної, вона при цьому не втрачала ознак самобутності.

Як і оригінальна, перекладна література на давньоруському ґрунті протягом свого побутування піддавалася найчастіше процесові редакційних переробок і разом з тим органічно включалася в загальний літературний потік, що стирав грані між чужим і своїм. Між іншим, деякі буржуазні літературознавці перебільшували значення перекладної літератури, чим знецінювали оригінальну літературу Київської Русі. Основою, на якій виникла і розвивалася оригінальна література східних слов'ян часів Київської Русі, була не перекладна література, а тогочасне реальне життя, високий рівень матеріальної і духовної культури, народна поетична творчість та народна мова наших предків.

З прийняттям християнства Київська Русь отримала здебільшого у староболгарських перекладах з грецької біблійні книги — старозавітні, які розповідають про долю давньоіудейського народу, й новозавітні, пов'язані з початковим періодом християнства. І ті, й ті мали в собі різноманітний матеріал легендарних і міфологічних переказів, народних повір'їв, юридичних порад, релігійної публіцистики, епічних та ліричних творів релігійного і світського характеру, історичних творів, написаних тільки на переказах, вірогідність яких мінімальна, як мінімальна вірогідність авторства окремих частин Біблії. Увесь цей матеріал відзначається винятковою суперечливістю і неузгодженістю, головним чином тому, що біблійні книги складалися протягом довгого часу — від першого тисячоліття до нашої ери і кінчаючи III ст. нашої ери.

Біблія

Біблійні книги Старого завіту складалися з трьох розділів: «Закон», «Пророки» і «Писання». «Закон», або «П'ятикнижжя Мойсеєве», у свою чергу складався з книг: «Буття», «Ісход», «Левит», «Числа», «Второзаконня» і включав правила та положення, що стосувалися релігійного і суспільного життя іудеїв,

легендарні історії про створення світу і людини, а також перекази про походження іудейського народу та про його долю до переселення до Палестини. У «Пророках» були вміщені твори, що їх приписували раннім пророкам (книги Ісуса Навіна, Суддів, Самуїла, Царств), де викладалася історія іудейського народу від поселення його в Палестині до розорення вавілонянами Єрусалима (кінець VI ст. до н. е.), а також писання пізніших пророків (Ісаії, Єремії, Єзекіїлі й дванадцяти «малих пророків»); це були скорботні, патетично-схвильовані проповіді, викриття, погрози, плачі, гіркотні роздуми про долю іудейського народу, заклики до покаяння і виправлення, що супроводжувалися оповіданнями про видіння і застерігаючі знамення, які обнадіювали всілякі пророцтва про кінцевий порятунок «богообраного» іудейського царства.

До старозавітних біблійних книг, об'єднаних назвою «Писаній», належали Псалтир (збірка гімнів, молитов і пісень, як релігійних, так і світських), книги Притч Соломонових, Премудрості Соломона, Премудрості Ісуса, сина Сірахова (філософські висловлювання й афоризми), книга Іова — релігійно-моральна поема, яка розповідає про тяжкі муки праведної людини, Екклезіаст, що містив песимістичні роздуми про суєтність людського життя. «Пісня пісень» — любовна поема, яка виникла на основі народних пісень, що вихваляють красу коханої царя Соломона — Суламіфі, книги «Руф», «Есфір» тощо.

Біблійні книги Нового завіту складають євангелія (від Матфея, Марка, Луки й Іоанна), Діяння і Послання апостолів, або, скорочено, Апостол, а також Одкровення, або Апокаліпсис Іоанна Богослова. Євангеліє та апостольські Діяння містять в собі основи християнської міфології, що відбивають багаторазові нашарування різних давніх релігійних систем, міфів та легенд. Апостольські Послання ставили завдання популяризувати тлумачення Євангелія відповідно до тих умов, які були викликані суспільною та громадською практикою окремих християнських громад, груп і навіть окремих осіб. Нарешті, Апокаліпсис, що виник на основі іудейської книжності, викладає фантастичні видіння, які у символічній формі пророкують катастрофічні події, які начебто повинні наступити перед «кінцем світу» й закінчаться другим пришестям на землю Христа, що остаточно переможе свого ворога і ворога всього людства — Антихриста.

Старозавітні книги Біблії на початку розвитку християнства були прийняті як книги цілком авторитетні, придатні до керування релігійним життям і поведінкою новонавернених. До речі, християни напочатку не мали власних священних книг, а іудейське віровчення, головною ознакою якого було утвердження єдинобожжя, уявлялось як початкова стадія в формуванні віровчення християнства. Пізніше старозавітна історія стала осмислюватися християнськими богословами шляхом символічних алегоричних тлумачень як пряма предтеча християнства, а в

писаннях пророків висловлювалися пророцтва про явлення на світ Христа та про спасіння ним роду людського.

Новозавітні книги, що відбили в собі вищу стадію культури, яка відрізняла християнство від іудейської релігії, сприяла розповсюдженню нових, прогресивних моральних і суспільних понять, одначе старозавітна біблійна спадщина не була витіснена новозавітною: старозавітні книги, крім того, що вони могли дати християнському читачеві в чисто релігійному плані, мали для нього значення ще й в літературному відношенні.

Давньоруська література щедро користувалася біблійними цитатами, використовувала біблійну стилістику й образні засоби. Особливою популярністю користувався Псалтир, що було зумовлено його поетичними достоїнствами, словесною виразністю та релігійним ліризмом. Такі якості Псалтиря зробили його не тільки настільною книгою для читання, а й книгою навчальною протягом багатьох віків. Популярними були тоді також тексти Притч і Премудростей Соломона, які захоплювали давньоруського читача не тільки своїм змістом, а й багатою афористичністю. Стосовно Євангелія й Апостола, то вони служили основним джерелом для релігійно-моралістичних формулювань у дусі християнського віровчення. Найдавнішим так званим апракосним (уривки з четвероєвангелія впереміж) євангелієм руського ізводу, що містило лише читання на недільні і деякі дні релігійних свят, є Остромирове євангеліє, переписане в 1056—1057 рр. дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира.

До богослужебних книг, які перейшли на Русь у слов'янських перекладах, крім книг біблійних, належать також і книги церковних молитов і церковних пісень, що входили, головним чином, до складу Служебних Міней, тобто книг церковних служб стосовно до окремих місяців (від грец. μηνατος — *місячний*). У списках кінця XI ст. до нас дійшли новгородські Служебні Мінеї 1095—1097 рр. (на вересень, жовтень і листопад місяці) та декілька не датованих Служебних Міней. Поетичний стиль і словесні формули молитов і церковних пісень якоюсь мірою були використані нашою давньою літературою.

Житія святих

З літератури, що призначалася для читання, найбільшою популярністю користувалася література житійна, або агіографічна (від грец. αγιος — *святий* і γραφω — *пишу*), через посередництво якої церква намагалася дати своїй пастві зразки практичного втілення абстрактних християнських положень. Автор житія, агіограф, переслідував насамперед завдання дати такий образ святого, який відповідав би уяві про ідеального церковного героя. З його життя бралися тільки такі факти, які відповідали цьому уявленню, і замовчувалося все те, що не відповідало уявленню. Іноді видумувалися такі події, яких не було у житті святого, але які потрібні були для його прославлення; іноді факти з життя одного святого приписувалися іншому, про якого було мало відомостей. Наприклад, у практиці давньоруської агіографії були випадки, коли при написанні життя якого-небудь святого запозичувалося те, що говорилося про того самого візантійського святого.

Перекладні житія були в поширеній або стислій формі. Перші існували окремо або входили до складу збірників під назвою «Четьї-мінеї», тобто книг, призначених для читання з розташованим за числами місяця матеріалом; другі, що становили короткий формуляр святого, знаходили місце в «Прологах» [1], чи «Синаксарах», «Мінологіях». «Четьї-мінеї» існували на Русі уже з XI ст., а «Пролог» — з XII ст. Виник «Пролог» у результаті співробітництва південнослов'янських і руських церковних діячів, можливо, у Константинополі, де вони могли зустрічатися. Уже в ранній редакції, крім творів про грецьких і південнослов'янських святих, є «пам'ятки» про руських святих — Бориса і Гліба, Ольгу, Мстислава, Феодосія Печерського. Згодом на руському ґрунті «Пролог» доповнювався широким матеріалом і ставав популярною книгою в руках релігійного читача. Сюжети його використовувалися в художній літературі XIX — початку XX ст.— у творчості Герцена, Л. Толстого, Лескова та ін.

У XI—XII ст. в окремих списках відомі були на Русі перекладні житія Миколи Чудотворця, Антонія Великого, Іоанна Златоуста, Савви Освяченого, Василя Нового, Андрія Юродивого, Олексія чоловіка божого, Вячеслава Чеського. Найбільш поширеним житієм у всьому християнському світі було житіє Олексія чоловіка божого, відомого в нас з рукопису XIV—XV ст. [2]

Житіє Олексія, подібно до інших пам'яток давньоруської літератури, і житійної зокрема, піддавалося редакційній обробці аж до XVII ст. Житіє вплинуло на цілу низку творів нашої оригінальної літератури, лягло в основу популярного духовного вірша і драми. Зацікавлення житієм Олексія в давнину пояснюється ще й тим, що в ньому розповідалося про життя людини, яка своєю зневагою до всього того, чим жила багата, іменити верхівка, викликала симпатії тих, хто не належав до вибраного кола. Захоплював у цьому житії і загальний ліричний тон, жива діалогічна мова, ліричні плачі-монологи тощо.

На давньоруському ґрунті були здавна відомі і перекладні збірники коротких новел, що розповідали про який-небудь повчальний епізод з життя християнського подвижника. Збірники ці мали назву «Патериків» або «Отечників» і об'єднували

---

[1] Руська назва «Пролог» виникла в результаті того, що руський редактор збірника вступну статтю до «Синаксару» — «Πρόλογος» («Пролог»)— прийняв за назву.

[2] Див.: Адрианова В. П. Житие Алексея человека божия в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917.

повісті про аскетів, пустельників або про такі події і життєві випадки, очевидцями яких були ці пустельники. Елементи зацікавлення, анекдотизму і наївного марновірства, що переплітались тут з побутовими епізодами суто світського характеру, сприяли широкому розповсюдженню цих повістушок, що увібрали матеріал іноді з часів язичницької міфології. У «Пролозі» було вміщено чимало патерикових легенд, чим і зумовлено його популярність. Найпоширенішими перекладними патериками на Русі були «Сінайський патерик» Іоанна Моска, «Єгипетський патерик, або Сказание о египетских чорноризцех», та «Римський патерик». Патерикові повісті також вплинули на деякі види оригінальності книжкової літератури і навіть на усну творчість.

Церковно-історична література

Перекладна церковно-історична література, що містила багато оповідального матеріалу, була представлена на Русі в давню пору візантійськими хроніками, які починали виклад від створення світу й трактували всесвітню історію, переважно іудейську і візантійську, з точки зору церковно-релігійної. Цікаво, що жодний світський історичний твір, яких у Візантії було чимало, тоді на Русі не був перекладений.

У XI ст. на Русі існувало кілька перекладних хронік, з яких найзначнішими були Хроніки Іоанна Малали Антіохійського (VI ст.) й Георгія Амартола (грішника) (з IX ст.). Перша складалася з вісімнадцяти книг і була перекладена в Болгарії в X ст. за часів царювання Симеона, однак слідів її в болгарській літературі не лишилося. Перенесена на Русь Хроніка Малали також не користувалася успіхом і дійшла до нас лише в пізніших компіляціях. Причиною незначного розповсюдження цієї Хроніки на Русі була велика кількість язичницького, фантастично-легендарного, світського матеріалу, який відбивав античну і східну міфологію. Події доведені там до часів імператора Юстиніана (середина VI ст.).

Великою популярністю користувалася на Русі Хроніка Георгія Амартола, доведена до 864 року і в наступному столітті доповнена матеріалом Хроніки Симеона Логофета, що кінчалася 948 роком, тобто роком смерті візантійського імператора Романа I. У такому доповненому вигляді вона і з'явилася у нас в середині XI ст., можливо, в руському перекладі [1]. Найдавніший її список припадає на XIII—XIV ст.; переписувалася кілька разів вона і пізніше. Хроніка Амартола містила велику кількість фактів, що стосувалися візантійського церковного життя й монастирської історії; вона повідомляла про єретичні рухи, про чудесні «знамення», а також містила повчальні анекдотичні оповідання. На основі хронік Малали і Амартола на Русі виникла в XI—XII ст. їх перша редакція, а в першій половині XIII ст. друга перероблена і доповнена. Пізніше, в XV ст., у нас стали відомі також хроніки Іоанна Зонари і Константина Манасії — хронікістів XII ст.

[1] Див.: Истрин В. М. «Книгы временьныя и образныя Георгия Мниха». Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь, т. I—III. Изд. АН СССР, 1920—1930.

«Природничо-наукова» література

Чимале історико-літературне значення мали такі середньовічні «природничо-наукові» енциклопедії, як «Шестодневи» і «Фізіологи».

«Толкова палея» відкривається «Шестодневом», тобто книгою, що викладала міфічну історію шести днів створення світу на основі тих знань, які використані середньовіччям з грецьких і східних джерел. Складалися «Шестодневи» у Візантії, де вони піддавалися богословському опрацюванню. Найпопулярнішим у Візантії був «Шестоднев» Василя Великого, що став основним джерелом відомого на Русі «Шестоднева», складеного болгарським екзархом Іоанном.

Легендарна історія створення світу, викладена в «Шестодневі», визначила погляд старого книжника на природу, особливо на флору і фауну, наділяючи їх елементами поетичної фантастики. Ще більше ця фантастика наявна у збірнику, відомому під назвою «Фізіолог», де розповідалося переважно про тварин, як справжніх, так і вигаданих, про їхні особливості, а також про фантастичні каміння і дерева. Відомості ці супроводжуються символічними тлумаченнями в дусі християнських поглядів. Слов'янські переклади грецького «Фізіолога» відомі лише в руських списках, але, виходячи з мови найдавнішого списку (XV ст.), вони беруть свій початок з болгарських перекладів, виконаних раніше XIII ст. Є підстави твердити, що «Фізіолог» був відомий у нас з давніх-давен, приблизно, коли й «Шестоднев», який увібрав у себе чимало матеріалу з «Фізіолога» в тій частині, де йдеться про тваринне царство.

До числа перекладених з грецької мови пам'яток з легендарно-апокрифічними елементами пояснення будови всесвіту належить «Християнська топографія» Козьми Індикоплава, яка дійшла до нас у списках XV ст. Козьма Індикоплав (тобто той, що плавав до Індії) жив у XV ст. в Олександрії і як купець зробив кілька мандрівок на Схід, але не в Індію, яку він описав з чужих слів. Прийнявши чернецький сан, вирішив написати твір, в якому піддав з християнської точки зору критиці вчення Птолемея про кулевидність землі, доводячи, що єдино правильним ученням про побудову світу є лише «священне писання».

Значного поширення на світанку нашої письменності набули і твори отців церкви, або так звана патристична література, переважно Іоанна Златоуста, Єфрема Сірина, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, Афанасія Олександрійського, Геннадія Константинопольського. Деякі з них, як, наприклад, Єфрем Сірин (автор збірника «Паренесис»), мали

неабиякий поетичний талант. Поезія Єфрема дуже похмура і просякнута духом аскетизму. Твори патристичної літератури частково знайшли собі місце у збірниках, найбільш відомі з яких два — «Ізборники» Святослава (1037 і 1076 рр.) та «Златоструй», складений зі «слів» Іоанна Златоуста. «Ізборник» Святослава 1073 р. цікавий, крім того, статтею Георгія Хіробоска «О образех», де є тлумачення про тропи і фігури (алегорії, метафори, уособлення тощо).

Перекладна афористична література

Влучні афористичні вислови, стислі формулювання морального висновку з життєвого досвіду поширювалися в перекладному збірнику під назвою «Пчела», який з'явився у Київській Русі в XII ст.[1] Матеріал «Пчели» поділений на «слова»: «о добродетели и злобе», «о мудрости», «о чистоте и о целомудрии», «о мужѣстве и о крепости» тощо. Висловлювання наводяться за порядком авторитетності — з Євангелія, Апостола, Біблії, з отців церкви, з творів античних письменників та філософів (Плутарх, Діоген, Сократ, Піфагор, Менандр, Арістотель, Епікур).

Давньоруські автори у своїх творах щедро користувалися матеріалом «Пчели», наводячи з неї афоризми й висловлювання. Згодом «Пчела» поповнювалася висловлюваннями й афоризмами з оригінальних творів давньоруської літератури, наприклад з «Моленія Даниіла Заточника», а також народними прислів'ями. Іноді окремі висловлювання з «Пчели» переходили в фольклор і ставали прислів'ями, тому збірник аж до XX ст. не втрачав своєї виняткової популярності.

Апокрифи

Окреме місце серед перекладної літератури належить пам'яткам оповідного характеру, які наближаються або до народних казок, або до пізніших оповідань, повістей та романів. Серед цих пам'яток значне місце займає так звана апокрифічна (від грец. *αποχρνφος — таємничий, захований*) література, пов'язана з біблійною тематикою. Апокрифи — це, власне, не визнані церквою, а згодом і заборонені нею оповідання про осіб і про події біблійної історії, оповідання, що частково доповнюють дані «святого письма» новими цікавими деталями і казковими мотивами, частково змінюють ідейний зміст оповідань, стверджених церквою, в дусі, що не відповідав ортодоксальній релігії.

Формальне віднесення пам'яток до апокрифів визначалося занесенням їх до індексу, списку «ложних», або «відречених», книжок. На Русь індекси перейшли з Візантії в XI ст. Спеціально руський індекс з'явився аж у XIV ст.; матеріалом для нього послужили грецькі та болгарські індекси, доповнені різними забобонними й ворожильними книгами, що розповсюджуються серед південно-східних слов'ян. В кінці XVI ст. індекс укріпився й увійшов у «Кирилову книгу», що її так цінували старообрядці.

[1] Див.: Семенов В. Древняя русская «Пчела» по пергаментному списку. СПб., 1893; Сперанский М. Н. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследование и материалы. М., 1904.

У багатьох апокрифах про боротьбу бога з дияволом (сатаною) як боротьбу двох рівноправних сил наочно порушений принцип шанування вищих нижчими — основний принцип феодальної ієрархії. В створенні таких апокрифів, які мали опозиційний характер і були спрямовані проти феодалів, значну роль відіграла так звана богомильська єресь (зародилася в демократичних колах Болгарії і пов'язана з іменем попа Богомила), пізніше ускладнена і змінена ученням попа Ієремії, якому приписували складання збірника апокрифів.

Відповідно до біблійних книг апокрифи поділялися на три групи: старозавітні (на теми старого завіту); новозавітні (на теми нового завіту) і есхатологічні (про «потойбічне життя», від грец. *ἔσχατος — останній, крайній* і *λόγος — слово, вчення*).

До старозавітних апокрифів належали такі, в яких розповідалося про перших людей — Адама і Єву, про Авраама, Давида і Соломона. Останній користувався особливою популярністю: апокриф про Соломона та Китовраса, апокрифи про суди Соломона, що характеризують його як видатного мудреця. Частина з них перейшла в усну народну творчість про мудрого царя Соломона та його суди.

До новозавітних апокрифів належать апокрифічні євангелія Іакова, Никодима та Фоми, що користувалися у давнину особливою популярністю. Тут особа Христа змальована більш реалістично, ніж у канонічних євангеліях. Так, у Євангелії Фоми Христос у дитинстві показаний свавільним і навіть жорстоким хлопчиськом. Чимало таких апокрифів було складено і про «діянія» учнів Христа, або апостолів, що, зрозуміло, розходилося з канонічним вченням церкви.

До есхатологічних апокрифів належать «Житіє Андрія Юродивого», «Откровення апостола Павла», «Откровення Мефодія» та ін. Найбільшою популярністю користувався апокриф «Хожденіе Богородицы по мукахъ», що був відомий за давньоруським списком XII ст. і до списків XIX ст.

Увесь апокриф просякнутий вільнодумством у ставленні до релігійних норм і понять; він не щадить грішників не тільки рядових, а й єпископів, патріархів, черниць, князів і царів. «Хожденіе» відтворило опозиційне ставлення певної групи віруючих до вчення ортодоксальної церкви і водночас моральне переосмислення прямолінійно-бездушної офіційної християнської доктрини.

Разом з тим апокриф приваблював читачів живим, реалістичним колоритом, дуже яскравим і декоративним. Не тільки колоритні постаті грішників, а й сам образ богородиці відзначався рисами реальної особи. Вона із співчуттям ставиться до

людського горя, виступаючи одночасно і як рядова жінка-мати, яка пройнята почуттям ненависті до тих, хто став причиною мук її сина. Нарешті, сама картина пекельних мук з усіма її подробицями дуже натуралістична. Вона не могла не вплинути на психіку читача. Апокриф у цілому захоплював своєю загальною гуманною тенденцією, що й забезпечило йому широке розповсюдження у списках аж до XIX ст. та проникнення в усну народну творчість.

Апокрифічні оповідання загалом знайшли відгук і в новій літературі, зокрема в творчості О. Пушкіна, М. Лєскова, Ф. Достоєвського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка; в образотворчому мистецтві, наприклад в стінному розписі знаменитої Софії Київської. Іван Франко настільки захопився апокрифами, що склав з українських списків цілий корпус у п'яти томах під назвою «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (Львів, 1896—1910), до яких написав великі вступні статті з докладним поясненням долі апокрифів у писемній та усній літературі, а також подав широку картину історії вивчення апокрифів [1].

Перекладні повісті

Великою популярністю у часи Київської Русі користувалися не тільки церковні, а й світські перекладні твори оповідального характеру. Як і більшість інших пам'яток, перекладні повісті в найдавніші часи перейшли до нас безпосередньо з Візантії, перекладені на староруську мову в середині XI ст., у добу Ярослава Мудрого, або через посередництво Болгарії й пізніше — Сербії. Загальний церковний характер давньої руської перекладної літератури здебільшого зумовлений тим, що в розповсюдженні саме цієї літератури на Русі зацікавлена була Візантія, а її посередниця — Болгарія сама була під опікою Візантії й не мала іншої літератури. Це був матеріал повчальний, дидактичний, більшою або меншою мірою просякнутий релігійною тенденцією навіть у тих випадках, коли мова йшла про світського героя, про його воїнські подвиги і пригоди. Завдяки цьому перекладна повість на Русі загальною своєю спрямованістю не дуже розходилася з християнською повчальною літературою, у тому числі з літературою житійною. Природно, що ні один чисто світський візантійський роман не був відомий у Київській Русі.

За своїм змістом повісті були героїчні або воїнські — «Олександрія», «Девгеніеве дѣяніе» і «Повѣсть о разореніи Іерусалима» та повчальні — про Варлаама-пустельника та Йоасафа, царевича індійського тощо.

Найпопулярнішим як на Заході, так і на Сході світським твором була повість про Олександра Македонського під назвою «Олександрія», де зібрано незвичайні легендарні перекази про життя і діяльність знаменитого героя давнини (помер 323 р. до н. е.). Повість розповідала про його незвичайне народження, подвиги, воїнські доблесті, завойовані ним землі, про його ранню смерть і малювала Олександра як героя, наділеного великим розумом, мудрістю, жадобою знань й надзвичайними фізичними і душевними якостями. Розповіді, що виникли, напевно, незадовго після його смерті, оформилися в II—III ст. н. е. в Олександрії у літературний твір, який приписували племіннику Арістотеля Каллісфену, але який йому не належав, бо Каллісфен помер раніше Олександра.

Точно визначити час появи «Олександрії» на Русі досить важко, проте є всі підстави думати, що вона з'явилася тут уже в XI—XII ст., і самий переклад її був зроблений з псевдокаллісфенової редакції, жоден із списків якої не може вважатися оригіналом руського перекладу. Вже у перекладі вона була доповнена вставкою з Хроніки Георгія Амартола «Про вшестя Олександра в Єрусалим». З цією вставкою вона увійшла в Хроніку Іоанна Малали, яку ми знаємо за «Еллинским и римским летописцем» в двох редакціях і «Иудейским хронографом».

У XV ст. в зв'язку з посиленням єднань південнослов'янських земель, на Русь із Сербії приходить нова редакція «Олександрії», так звана сербська. Вона була перекладена з окремої грецької редакції, на якій позначився романський вплив і у мові і в сюжеті. Редакція відзначалася цікавим сюжетом, жвавим діалогом та ліричним забарвленням. У ній Олександр виступає як християнизований герой, що спілкується з пророком Іеремією та сповідає єдиного бога.

У нас «Олександрія» не піддавалася тим художнім перевтіленням, які мали місце на заході і накладали на роман характерне побутове забарвлення епохи, нівелювали грань між історією та сучасністю. Але й на руському грунті «Олександрія» не лишалася нерухомою, пасивно переписаною із століття у століття: вона і в нас у своїй літературній історії відповідала тим ідейним запитам, які ставили перед нею різні епохи.

* * *

До перекладних повістей, які відомі у нас ще в давній час, належить і «Девгеніеве дѣяніе». Староруський текст її походить від тексту візантійського роману X ст., який виник на основі візантійського епосу про боротьбу греків з сарацинами і розповідав про викрадення сарацинським царем Аміром знатної грецької дівчини, на якій він, прийнявши християнство, оженився, та про подвиги і любовні пригоди їхнього сина Дігеніса-Акріта. Грецьке ім'я Дігеніс (на Русі — Девгеній) було присвоєно героєві у зв'язку з його змішаним походженням — від сарацина і гречанки; Акріт грецькою мовою — той, що охороняє

[1] Див. також: Бокадоров Н. К. Легенда о хождении богородицы по мукам. «Изборник киевский». К., 1904, с. 39—94; Владимиров П. В. Научное изучение апокрифов — отреченных книг в русской литературе второй половины XIX в. К., 1900.

кордони. Переклад візантійського роману на староруську мову без посередництва південнослов'янського тексту (бо його не відшукано) був зроблений ще за часів Київської Русі, найвірогідніше — в Галицько-Волинському князівстві [1].

Найдавніший руський список «Девгенієва дѣянія» (XVI ст.) входив до одного збірника із «Словом о полку Ігоревім». На жаль, від тексту цього списку збереглося лише декілька виписок, які зробив М. Карамзін. Сьогодні ми маємо лише три списки, які були зроблені не раніше середини XVIII ст. і які зводяться до одного перекладу.

В образі Девгенія, як і в образі Олександра Македонського, втілено уяву про ідеального героя, що була вироблена феодальною культурою, але з тією відміною, що благочестя Девгенія підкреслюється значно сильніше, ніж благочестя Олександра. Перший не тільки чудодійний воїн, наділений відмінними фізичними якостями, але й богобоязливий християнин, який в усьому покладається на бога і нічого не починає без молитви та материнського благословіння.

Стиль цієї повісті дуже близький до стилю перекладних і оригінальних повістей Київського періоду — повісті Йосифа Флавія про розорення Єрусалима, літописної воїнської повісті та «Слова о полку Ігоревім». Такими є порівняння, які зустрічаються в старших редакціях («яко сокол дюжей», «яко сокол младый», «лице его, яко снег», «яко пастух овец перед собою погна», «яко добрый жнец траву сечет» тощо), такими є епітети тієї ж редакції (звір «лютый», сокіл «дюжей» і «младый», шолом «златый», струни «златыя» тощо). Те ж треба сказати і про лексичний склад нашої пам'ятки, що знаходить собі паралелі у названих давніх повістевих пам'ятках.

* * *

До числа перекладних повістей Київської Русі, що дуже близькі до історичних хронік, належить твір давньоєврейського письменника Йосифа Флавія «Історія іудейської війни», яка відома у нас під назвою «Повѣсть о разореніи Іерусалима» [2]. В ній йде мова про завоювання Іудеї римлянами. Повість складається з семи книг, у яких викладені події про взяття Єрусалима сірійським царем Антіохом Епіфаном у 167 р. до н. е. й кінчається розповіддю про повний розгром Іудеї в 72 р. н. е. Таким чином, твір Йосифа Флавія обіймає епоху майже в два з половиною століття починаючи свою розповідь з тих часів, якими кінчається Біблія.

[1] Див.: Кузьмина В. Д. «Девгениево деяние». М., 1962 (исследование, реконструированные тексты и фотокопии трех дошедших до нас рукописей).
[2] Див.: Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.—Л., 1958.

За своїми літературними якостями «Іудейська війна» є досить помітним твором. Свою майстерність розповіді Йосиф Флавій успадкував від кращих грецьких та римських істориків. Виклад його відзначається вишуканістю і жвавістю; промови, які він вкладає в уста персонажів, у тому числі і власні, пройняті високим пафосом і написані з великим ораторським мистецтвом. Найбільш хвилюючі події війни показано зі справжнім драматизмом і досить образно. Особливо це стосується тих сторінок, де йде мова про війну в Галілеї та про облогу й зруйнування Єрусалима. Драматизму повісті чимало сприяє введення до твору снів і знамень.

Дані лінгвістичного аналізу руського списку, що дійшов до нас, свідчать про те, що переклад повісті з грецької мови був зроблений безпосередньо на староруську. Давній текст нашої пам'ятки, крім окремих пізніших списків, існує в хронографічній компіляції, відомій під назвою «Іудейської війни», або «Архивского» хронографа. Той список хронографа, що дійшов до нас, датується XV ст., але бере свій початок із списка 1262 р. Так як деякі сліди стилістики руського перекладу «Іудейської війни» дуже близькі до стилістики «Слова о полку Ігоревім», то звідси випливає, що переклад міг існувати в останній чверті XII ст. Але є підстави вважати, що «Іудейська війна» могла бути перекладена в нас ще при Ярославі Мудрому, тобто близько середини XI ст., коли на Русі було перекладено низку пам'яток з грецької мови, в тому числі, напевно, і Хроніку Георгія Амартола.

* * *

Однією з найдавніших повістей, перекладених безпосередньо на Русі, була також повість про Варлаама й Йоасафа, дуже близька до творів житійного жанру. В своїй основі вона, власне, є християнізованим життєписом Будди. Від індійського оригіналу цього життєпису веде своє походження перський текст VI—VII ст., а від перського — арабський VIII—IX ст.

Через посередництво грузинської християнізованої її версії ішов, напевно, грецький текст повісті. У ній східні імена Балавхар і Будасаф були замінені іменами християнськими: Варлаам й Йоасаф. Повість, оброблена на візантійському грунті монахом Саввиного монастиря Іоанном, без достатніх на те підстав приписувалася традицією перу Іоанна Дамаскіна (VIII ст.). У IX ст. через посередництво латинського перекладу повість про Варлаама й Йоасафа досить широко розповсюджувалася в Західній Європі. Тоді ж, напевно, із Візантії вона проникла і на Русь, найдавніший список її відноситься до XIII—XIV ст. [1]

[1] Див.: Кирпичников А. Повесть о Варлааме и Иоасафе. Харков, 1876; Франко І. Варлаам і Йоасаф — старохристиянський духовний роман і его літературна історія. Львів, 1897.

Згодом на руському грунті повість про Варлаама й Йоасафа мала свою історію. Так, у другій половині XV ст. з'явився «Афанасьевский извод» повісті, який відбив католицьку тенденцію про зверхність духовної влади над світською, яку проводило на той час одне з можновладних церковних угруповань, відоме під назвою «йосифлян». У XVII ст. повість була надрукована спочатку в Білорусії, а потім у Москві. Обидва видання походять, одначе, не з грецького, а з латинського оригіналу. І те й друге видання мали вірші, що були викликані до життя усними духовними віршами про царевича Йоасафа та про «прекрасную матерь-пустиню».

* * *

Рукописний збірник, де було «Слово о полку Ігоревім» і який загинув, містить повість, озаглавлену «Синагрип, царь Адоров и Наливския страны», або «Повість про Акіра Премудрого» [1]. Вона належить до найдавніших пам'яток повістевої літератури і виникла у VII ст. до н. е. в Ассіро-Вавілонії. Потім вона розповсюдилася на Сході та у Візантії, де, напевно, піддавалася деякій переробці в дусі християнських поглядів. Грецьких текстів повісті не збереглося, але існування їх підтверджується хоча б тим, що повість вплинула на грецьку біографію Езопа.

Ця повість, яка дійшла до нас у руських списках XV — початку XIX ст., очевидно, була перекладена безпосередньо з грецької мови десь у найранішу пору давньоруської письменності (XI ст.) разом з іншими пам'ятками, перекладеними при Ярославі Мудрому. Давньоруського читача в цій повісті особливо захоплювали її повчальні елементи, які висувалися на перший план і відбилися в таких пам'ятках, як «Моленіе Даніила Заточника», «Пчела» та ін., але в подальших переробках повісті її дидактична частина поступово скорочувалася, натомість на перший план висувалися захоплюючі елементи самого сюжету.

* * *

Перекладна оповідна література Київського періоду своєю загальною тенденцією в основному не розходилась із загальним напрямом іншої перекладної літератури, що поширювалася в ті часи на Русі. Цікавий зміст перекладної повісті поєднується з релігійно-повчальною тенденцією, що проникала до неї більшою або меншою мірою навіть і тоді, коли самий сюжет і персонажі не давали для цього достатнього приводу. В деяких випадках,

[1] Див.: Григорьев А. Д. Повесть об Акире Премудром. М., 1913; Дурново Н. М. Материалы и исследования по старинной литературе. К истории повести об Акире. М., 1915.

як, наприклад, в «Олександрії» або повісті про Акіра, повчальність в дусі християнської моралі посилювалась вже спеціально на руському грунті, і світський своєю формою і своїми джерелами твір ставав, певною мірою, знаряддям церковної пропаганди.

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Історичні умови

Література Київської Русі уже на початку свого існування досягла високого ступеня розвитку, що відповідало рівню загальної культури Київської держави. Зрілість її культури виявилася, крім народно-поетичної і літературної творчості, і в пам'ятках церковної архітектури, що збереглися до нашого часу (Київський і Новгородський Софійські собори, Чернігівський Спаський собор та ін.), а також архітектури світської (княжий двір, що збудований у Києві в X ст., Золоті ворота в Києві) і живопису (фрески Софії Київської, новгородської церкви Спаса Нередици), і в музичному мистецтві, і в блискучих досягненнях давньоруського художнього ремесла.

Культурний розквіт Київської Русі був підготовлений усім попереднім розвитком культури східних слов'ян, про що свідчать пам'ятки матеріальної культури починаючи ще з VI ст., але швидкому її зростанню сприяло впровадження на Русі в кінці X ст. християнства, яке диктувалося державними і суспільними потребами феодальної країни.

Одночасно з прийняттям християнства на Русі було заведене шкільне навчання. Як справедливо говорить Б. Д. Греков, «учение книжное» було не звичайним навчанням елементарної грамоти, а чимось більш складним і серйозним, яке наближалося до системи навчання в грецьких школах [1]. «Учение книжное» набуло у нас дальшого розвитку при Ярославі Мудрому, великому книголюбові, організаторі шкіл у Новгороді для трьохсот дітей.

Тільки зваживши на те, що в Київській Русі була так грунтовно поставлена шкільна справа, можна зрозуміти, чому за такий короткий час, через кілька десятиліть після прийняття християнства, на Русі виникли чудові літературні пам'ятки, які й сьогодні вражають читачів своєю високою поетичною культурою.

Основні жанри оригінальної літератури, які розвивалися за часів Київської Русі, були такі: літописання, ораторське письменство, агіографічне письменство або житійна література, паломницька література тощо. Без сумніву, найбільшим культурним досягненням Київської Русі та й всієї світової літератури була славнозвісна поема «Слово о полку Ігоревім».

[1] Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1949, с. 399.

Літописи Київської Русі. «Повѣсть временных лѣт»

Майже з самого початку виникнення писемності в Київській Русі почали записувати найвизначніші історичні факти. Записували їх або дуже стисло, або у вигляді розгорнутих оповідань («сказаній»). Пізніше ці записи були об'єднані і розміщені в хронологічному порядку.

Раннє виникнення літописання на Русі є свідченням високого культурного рівня, досягнутого давньоруською державою вже на початку її існування. Воно сприяло розвиткові літературної творчості. Ні в якій іншій країні літописання не стояло на такому високому рівні, як у Київській Русі. Ніякі інші народи світу не створили нічого рівного стародавньому літопису східного слов'янства.

Літописом зветься зведення (звід) у хронологічному порядку коротеньких записів і докладних розповідей про історичні події. Є підстави гадати, що перше таке зведення було складене наприкінці XI ст. у Києві. Далі воно поповнювалось і продовжувалось до виникнення на початку XII ст. того зведення, яке починається словами: «Се повѣсти времяньных лѣт, откуду есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити и откуду Руская земля, стала есть» [1]. «Повѣсть» збереглася в багатьох списках. Найстаріші — це Лаврентіївський (1377) та Іпатіївський (перша чверть XV ст.). «Повѣсть» відома нам у трьох головних редакціях. У кожній з них помітне різне ставлення до політики окремих князів — старших Ярославичів та їхніх синів. Перша редакція була зроблена близько 1113 р. для виправдання політики київського князя Святополка Ізяславича. За давньою традицією упорядником її вважається чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Друга редакція виникла в Києво-Видубецькому монастирі, заснованому одним із синів Ярослава — Всеволодом. Упорядником її був ігумен цього монастиря Сільвестр (закінчив свою роботу в 1116 р.). Він висуває на перше місце серед князів сина Всеволода — Володимира Мономаха, який вороже ставився до політики Святополка. Третя редакція датується 1118 р. Вона теж, як гадають, виникла у Видубецькому монастирі і відбивала прихильне ставлення автора до Володимира Мономаха. Отже, ясно, що різні редакції «Повѣсти» відображають різні напрями феодальних угруповань. Незважаючи на це, руське літописання було виявом народної самосвідомості. Русь прийняла християнство в його візантійській формі, і перед нею стояла небезпека підпасти під владу церковної ієрархії Візантії

[1] Див.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; «Повесть временных лет», т. 1. Вводная часть, текст, примечания. Пг., 1916; «Повесть временных лет», ч. 1. Текст и перевод; ч. II. Приложения. Комментарии Д. С. Лихачева. М.—Л., 1950; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. М., 1963 та ін.

і тим самим під її державну владу, бо візантійська ієрархія була провідником політичних домагань імперії.

За Ярослава Мудрого, в часи зміцнення держави і зростання культури, ця небезпека не могла не усвідомлюватися як така, що суперечить державним інтересам руського народу. Для піднесення авторитету руської церкви Ярослав добився встановлення у Києві в 1039 р. вищої церковної організації — митрополії, спершу на чолі з митрополитом греком, а потім, у 1051 р., на чолі з митрополитом з руських — відомим проповідником Іларіоном. З тією ж метою він добився у Візантії канонізації двох своїх братів, Бориса і Гліба, убитих третім його братом — Святополком.

Для посилення опору ідеологічній експансії Візантії на Схід, в інтересах розвитку культури Київської Русі, з ініціативи Ярослава створюється найдавніший літописний звід, що увібрав у себе записи, окремі статті, перекази та легенди, які виникли раніше. Не можна більш-менш точно визначити склад цього найранішого літописного зводу. В усякому разі, він містив ряд статей церковного характеру, які мали завдання зміцнити ідею незалежності від Візантії, утвердження християнства на Русі та релігійної рівноправності руського народу з візантійськими християнами. В цьому найвизначнішому зводі викладалася і світська історія Русі значною мірою на підставі усних переказів, епічних народних пісень і легенд. Тут знайшло своє відбиття лексичне й образне багатство руської літературної мови. Великою мірою позначився і високий ідейний рівень першого узагальнюючого історичного твору стародавньої Русі, автори якого намагалися утвердити державний авторитет Руської землі як рівноправної з усіма іншими землями.

Літопис, починаючи з найдавніших часів, пройнятий високою ідеєю служіння рідній землі, піклуванням про її благополуччя, ревним захистом її честі й гідності. Літописець виявляє почуття любові до батьківщини, усвідомлює спільність всіх руських племен. У своєму патріотичному ставленні до Руської землі він зумів піднестись над дрібними, егоїстичними і скороминущими інтересами до рівня усвідомлення інтересів загальноруських. До цього спонукають його передусім завдання оборони Русі від зовнішніх ворогів, що посягали на її цілісність і єдність. Автор літопису відображає настрої передових суспільних верств Київської Русі. Свої думки про благо рідної землі літописець вкладає здебільшого в уста князів, іноді їх радників — «смысленных мужей» і, з свого боку, з доброзичливістю звичайно говорить лише про тих князів, які піклуються про свою вітчизну і, як Володимир Мономах, є «добрими страждальцями за Руську землю».

Заклики постояти за рідну землю, «поберечь» її, часто подані в літописі в прекрасній стилістичній формі, що відзначається словесною виразністю і художньою чіткістю мови. Ярослав Мудрий у своєму передсмертному заповіті, закликаючи дітей жити

в мирі і любові, попереджає, що в противному разі загублять самі себе і «землю отець своих и дѣд своих, юже налѣзоша трудомь своим великым» (1054). Подібні висловлювання знаходимо і в Київському і в Галицько-Волинському літописах, які були органічним продовженням «Повѣсти временных лѣт».

Захист Руської землі нерозривно пов'язаний у літописі з усвідомленням рицарської честі й жаданням військової слави, що запалюють на подвиг і на боротьбу, а також з повагою до славних традицій батьків і дідів. «Поискати отец своих и дѣд своих пути и своей чести» — такий заповіт нащадкам і спадкоємцям від тих, хто своїми ратними подвигами зміцнював і звеличував Руську землю. Через весь літопис проходить настійна проповідь єднання князів у боротьбі проти ворогів.

Джерела літопису різноманітні. Літописець широко використовував історичні документи, оповідання сучасників певних подій, а про події свого часу часто розповідав те, що бачив на власні очі. Багато літописних оповідань мають своїми джерелами усну народну творчість, а також перекази та легенди, що виникали в князівському середовищі. Дещо йде від перекладної літератури (з біблійних книг, апокрифів, історичних хронік).

«Повѣсть временных лѣт» починається вступом, в якому літописець прагне зв'язати історію руського народу із світовим історичним процесом.

Початкові сторінки історії Русі складаються в «Повѣсти» з відомостей про апостола Андрія, який по дорозі з Корсуня (давній Херсонес у Криму) до Рима відвідав Київ і Новгород, благословив київські гори і підніс на одній з них хрест як символ майбутньої ролі Києва в історії християнства на Русі. Далі викладені легенди про засновників Києва — Кия, Щека і Хорива та про їхню сестру Либідь, про воєвод Аскольда і Діра, про князя Олега, який ходив війною на Візантію і прийняв смерть від власного коня (цей сюжет розроблений у відомій баладі О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега» та в наслідуванні їй С. Руданського). 945 р. датоване оповідання про смерть Ігоря від рук древлян і жорстоку помсту за це його дружини Ольги. Відгуки фольклорних переказів відчуваються також в оповіданнях про відважного князя Святослава, про Володимира і його бенкети, про прийняття християнства, боротьбу з печенігами тощо. Багато сторінок початкової частини «Повѣсти временных лѣт» дають уявлення про характер руської народнопоетичної творчості найдавніших часів, що має особливе значення, якщо зважати на відсутність тогочасних записів творів руської народної поезії. Ряд літописних оповідань, що належать до найбільш раннього епохи руської історії, мають явно народнопоетичне походження.

Значна частина розповідного матеріалу літопису більшою або меншою мірою має всі ознаки поетичного викладу. Художня цінність цього матеріалу іноді дуже велика. Здебільшого він ви-

никав незалежно від літопису і був використаний у ньому вже в готовому вигляді після спеціальної обробки літописних зводів, але окремо від літописного тексту цей матеріал до нас не дійшов, знайомитися з ним можна тільки з літописних зводів, чим і зумовлюється велика цінність літопису з історико-літературного погляду.

У дальших частинах «Повѣсти», присвячених Ярославу Мудрому, феодальним війнам XI ст., які вів Володимир Мономах, взагалі подіям, більш-менш безпосередньо відомим літописцям, оповідання ведеться переважно на основі їхніх власних спостережень.

Різноманітний матеріал об'єднується в літописному зводі своєрідною «філософією історії», яка, з одного боку, підносить феодальний лад, а з другого, ніби побоюючись за його міцність, наводить різні «пересторогн» і «вразумленія» з неба, від бога, у вигляді незвичайних явищ природи (затемнення сонця, появи комет і т. ін.).

У літописі знайшла своє відображення внутрішня боротьба часів Київської Русі. Під 1068 р. розповідається про заворушення народних мас у Києві, що було викликано поразкою трьох князів Ярославовичів — Ізяслава, Всеволода і Святослава — під час їхньої битви з половцями на річці Альті.

Літописець прямо не висловлює свого ставлення до повсталих киян, але з усього видно, що він на їхньому боці насамперед тому, що причиною заворушення було намагання захистити Київську землю від степових ворогів, які спричинили до першого серйозного збитку руським силам.

Більш певну позицію займає літописець щодо селянського заворушення 1071 року під керівництвом волхвів, які виражали інтереси опозиційно настроєного селянства. У третій редакції «Повѣсти» під 1113 р. літописець повідомляв, що кияни після смерті князя Святослава і відмови Володимира Мономаха зайняти київський престол, розгромили двори тисяцького Путяти та лихварів. Київська знать пригрозила Мономаху, що, коли він буде упиратися, бунтівники підуть грабувати ще й невістку князя, його бояр і монастир. Тільки тоді Володимир погодився.

У розповіді про суперечки феодалів літописець бере сторону «великого князя» (київського): він — старший, і обов'язок інших феодалів — коритися йому. Тому літописець прославляє князя Ярослава, дуже прихильно ставиться до його внука Володимира Мономаха, сумує з приводу князівських міжусобиць, наприклад з приводу міжусобиці 1015 р., коли син Володимира Святополк убив своїх братів Бориса і Гліба.

Ще за часів Ярослава, в усякому разі наприкінці його князювання, руське літописання переходить від київської митрополії, де воно зародилося, до Києво-Печерського монастиря, що став центром давньоруської духовної культури й освіти, а на початку XII ст.— до Видубецького монастиря. При цьому редактори

кількох літописних зводів аж до зводу, відомого під назвою «Повѣсть временных лѣт», не тільки продовжують виклад подій руської історії на початку XII ст., а й доповнюють текст, що дійшов до них, новими матеріалами, зокрема взятими з джерел народної поезії. Природно, що зосередження літописання в Києво-Печерському монастирі не могло не спричинитися до внесення в літопис матеріалу, тісно пов'язаного з історією і долею самого монастиря, який прославився «подвижництвом» його засновників та ченців і книгописанням. Авторитет Печерського монастиря в очах літописця був дуже високим.

Що ж до загальних особливостей літописного стилю, треба зважити, що внаслідок різнорідності матеріалу, з якого склався літопис, не може бути й мови про його стилістичну єдність. Він значною мірою визначався жанром окремих літописних статей. Здебільшого літописний стиль відзначається стислістю, лаконічністю. Яскравим зразком такої стислості є хоча б оповідання про смерть Олега від свого коня: «И живяше Олег мир имѣа ко всѣм странам, княжа в Киевѣ. И приспѣ осень, и помяну Олег конь свой, иже бѣ поставил кормити и не вседати на нь, бѣ бо въпрашал волъхвов и кудесник: «От чего ми есть умрети?» И рече ему кудесник один: «Княже! конь, егоже любиши и ѣздиши на нем, от того ти умрети» тощо. Ця лаконічність особливо відчувається в коротких, суто фактичних нотатках на один або кілька рядків. У поширених оповіданнях значне місце займає діалог, що вносить у виклад елементи драматизації. В тих місцях літопису, де розповідається про бої, виступають традиційні стилістичні формули військових повістей, як-от: «сступишася... бысть сѣча зла», «за руки емлющеся сечаху», «яко по удольем крови тещи» і т. п. Як зразок наведемо опис битви із Святополком: «Бѣ же пяток тогда, въсходящю солнцю, и сступишася обои, бысть сѣча зла, яка же не была в Руси, и за рукы емлюче сечахуся, и сступашася трижды, яко по удольемь крови тещи».

Порівняно багатослівні й риторичні літописні повісті житійного типу на зразок сказання про вбивство Святополком Бориса і Гліба. Це зумовлено і значною кількістю біблійних цитат, що найчастіше зустрічаються в тих частинах літопису, які цілком зв'язані з церковною традицією. Проте в інших випадках літописна риторика дає зразки справжнього поетичного натхнення. Ось, наприклад, похвала книгам, вставлена літописцем в записи 1037 р. у зв'язку з оповіданням про організацію Ярославом Мудрим перекладацької роботи: «Велика бо бываеть полза от ученья книжного: книгами бо кажеми (наставлювані) и учими есмы пути покаянью, мудрость бо обрѣтаем и вьздержанье от словес книжных. Се бо суть рѣкы, напаяюще вселеную, се суть исходища (джерела) мудрости; книгам бо есть неищетная (незліченна) глубина: сими бо в печали утѣшаеми есмы; си суть узда въздержанью». Або посмертна похвала княгині Ользі: «Си бысть предътекущия (предтеча) крестьяньстѣй (християнської) земли, аки деньница пред солнцемь и аки зоря пред светом. Си бо сьяше, аки луна в нощи, тако и си в невѣрных человѣцѣх свѣтящеся, ки бисер в калѣ; кальни бо бѣша грѣхом, неомовени крещеньем святымь... Си первое вниде в царство небесное от Руси; сию бо хвалят рустие сынове, аки началницю: ибо по смерти моляще бога за Русь».

Часто похвала супроводить згадку в літописі про смерть видатних історичних діячів, головним чином князів, причому поряд з описом душевних якостей вихвалюваної особи дається часто і опис її зовнішніх рис, її схематичний живописний портрет: «Бѣ же Ростислав мужь добль ратен, возрастом же лѣп и красен лицемь и милостив убогым»; «бѣ бо Глѣб милостив убогым и страннолюбив, тщание имея к церквам, тепл на веру и кроток, взором красен». У цих характеристиках, особливо в другій, відчувається рука церковника, для якого найважливіше — морально-релігійне обличчя померлого князя. Ця тенденція благочестивого княжника відбилася, наприклад, на характеристиці Ярополка (помер в 1086 р.). І зовсім інші якості підкреслюються в характеристиці Мстислава (помер у 1036 р.): «Бѣ же Мьстислав дебел тѣлом, чермен (червоний) лицем, великыма очима, храбор на рати, милостив, любяше дружину повелику, имѣнья не щадяше, ни питья, ни ѣденья браняше».

Цілком очевидно, що така характеристика могла виходити лише з відданого Мстиславу дружинного середовища.

Згадка про похід на половців і смерть князя Романа Святославича супроводиться ритмічним приспівом у стилі Боянової пісні:

И суть кости его и доселе тамо лежаща,
сына Святославля, внука Ярославля.

В описі князівського похорону звичайно згадується про плач рідні і люду. На похороні Олега «плакашася людие все плачем великим». Коли народ дізнався про смерть Володимира,— «плакашася по нем боляре акы заступника их земли, убозии акы заступника и кормителя».

Зберігаючи в церковних розповідях і в цитатах з біблійних книг лексику і форми церковнослов'янської мови, літопис в інших випадках ближчий до живої розмовної мови XI—XII ст. Це особливо виявляється у використанні літописцем прислів'їв і приказок. Літописець згадує про ходячі приказки: «Погибоша, аки обрѣ», «Бѣда, аки в Роднѣ». Древляни, дізнавшись, що до них повертається Ігор за новою даниною, говорять: «Аще ся ввадить волк в овцѣ, то выносить все стадо, аще не убьють его». Воїни Володимира сміються з радимичів, кажучи: «Пищаньци (що живуть по ріці Піщаній) Волчья хвоста бѣгають» (гра слів: «Волчий хвост» — прізвисько київського воєводи, який переміг радимичів)[1].

[1] Докладніше про літописний стиль див.: Лихачев Д. С. Человек в литературе древней Руси. М.— Л., 1958, с. 27—79.

«Повѣсть временных лѣт» була покладена в основу пізніших зводів, які доповнювали її переважно місцевим матеріалом. Так, у XII—XIII ст. виникли літописи Переяслава південного, Чернігівський, Володимирський (три зводи), Ростовський, Переяслав-Суздальський, що в свою чергу лягли в основу наступних літописних зводів [1]. Всі пізніші обласні літописні зводи починалися «Повѣстю временных лѣт», яка в очах літописців була синтезом всієї давньоруської історії, і цим самим визначала їхній зв'язок з інтересами не тільки певної області, але й всієї Руської землі.

Київський літопис

До продовжень «Повѣсти» належить і згаданий вище Київський літопис (від 1111 до 1200 р.). В так званому Іпатіївському списку (від назви Костромського Іпатіївського монастиря, де його знайдено) він розміщений за «Повѣстю».

На думку дослідників, Київський літопис — це зведення трьох втрачених літописів — київського, чернігівського і переяславського, зроблене в Києві у Видубецькому монастирі близько 1200 р.

В часи, коли складався цей звід, Київ через часті напади кочовиків та міжусобну боротьбу князів уже втратив значення важливого пункту на великому торговельному шляху «з варяг в греки». Проте майже до початку XIII ст. він все ж залишався «стольним містом», неодмінною резиденцією «великого» (старшого) князя. Боротьба за Київ між князями Мономаховичами та Ольговичами часом набувала великої гостроти. Багато князів, незважаючи на родове старшинство, намагалися, всупереч всяким угодам і клятвам, заволодіти київським «отнім столом» (престолом), закликаючи собі на допомогу війська польських та угорських феодалів, кочових половців.

На противагу «Повѣсти временных лѣт» укладачі Київського літопису на перше місце висували не загальноруські, а місцеві інтереси. Це вже типова риса доби феодальної роздробленості. Багато місця в літописі відведено уславленню князів (зокрема, великого князя Рюрика Ростиславича, покровителя Видубецького монастиря). Значну частину Київського літопису займає оповідання про тривалу боротьбу за київський престол князя Ізяслава Мстиславича. Оповідаючи про цю боротьбу, літопис відзначає співчутливе ставлення киян до Ізяслава, який не надавав значення родовому старшинству — істотному принципу феодальної ієрархії.

Народ у Київському літописі нерідко виступає як сила, що вирішує результат подій. У записах 1113 р. вміщено оповідання про бурхливе повстання київського населення проти бояр та купців. Після смерті великого князя Святополка, який підтримував міську знать, народні маси Києва розгромили будинки бояр і лихварів, і налякана київська знать під натиском «низів» запросила на князівський престол Володимира Мономаха.

[1] Наукові видання літописних текстів та літературу з питання див.: Дмитриева Р. П. Библиография русского летописания. М.—Л., 1962.

Під час міжусобної боротьби князів, які закликали на допомогу кочовиків, Київ кілька разів зазнавав руйнувань. У записах 1171 р. є оповідання про розорення Києва князем Андрієм, онуком Володимира Мономаха. Військо Андрія кілька днів грабувало Київ «весь град, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятиньную Богородицю, и не бысть помилования никомуже ни откудуже церквам горящим, крестьяном убиваемом, другым вяжемым, жены ведоми быша в плѣн, разлучаеми нужею от мужии своих, младенци рыдаху, зряще материи своих, и взяша имѣнья множьство, и церкви обнажиша иконами, книгами, и ризами... и бысть в Киевѣ на всих человѣцех стенание и туга, и скорбь неутѣшимая, и слезы непрѣстаньныя».

З кінця 70-х і початку 80-х років XII ст. літописна розповідь все більше місця відводить нападам половців і походам проти них руських князів. В оповіданнях Київського літопису, складених за свіжими слідами подій, можна відзначити риси реалізму. У записах 1185 р. знаходимо докладне оповідання про похід князя Ігоря Святославича проти половців — про той самий похід, якому присвячене «Слово о полку Ігоревім».

Оповідання літопису розкривають нам психологію князів-феодалів. Понад усе вони ставлять ідею «честі» — ідею зверхності над іншими князями. «Або честь свою здобуду, або голову свою покладу»,— говорив не один із них. За всяку зневагу цієї «честі» вони вважають своїм обов'язком помститися («сором з себе зложити»).

У літописі розповідається про набожність і щедрість князів, що звичайно виявляються в пожертвуваннях на будівництво церков і монастирів. Головним своїм моральним обов'язком, окрім піклування про свою «честь», вони вважали любов до свого війська (дружини). Більшість з них турбувалася про «руську землю», про захист її від половецьких нападів, але у виконанні цього патріотичного обов'язку вони часто неспроможні були досягти будь-якої погодженості в своїх діях.

З оповідань Київського літопису, які головним чином констатують факти, фіксують події, постає картина напруженого, сповненого суперечностей життя феодальної Русі незадовго перед страшною катастрофою — татарською навалою у XIII ст.

Ораторське письменство

До найдавніших жанрів оригінальної літератури, що виникла на Русі в зв'язку з прийняттям християнства, належить церковна проповідь, яка розробляла основні догматичні і моральні положення нового християнського світогляду.

У проповідницькій літературі Київської Русі вирізняються дві основні групи: проповідь повчальна, проста за своєю будовою і літературними засобами, пристосована до рівня

малоосвічених, непідготовлених слухачів, і проповідь урочиста, побудована за всіма правилами візантійського церковного вітійства, розрахована на знать і взагалі освічених людей.

Одним з найвидатніших представників проповіді повчальної був відомий письменник середини XI ст., засновник Києво-Печерського монастиря Феодосій Печерський. Йому належить кілька коротких без будь-яких риторичних прикрас повчань до монастирської «братії». В цих повченнях Феодосій вимагає від своїх слухачів, ченців Києво-Печерського монастиря, терпіння, покори, послуху, цілковитого зречення світу, постійного перебування в молитві.

Визначним зразком урочистого красномовства XI ст. є «Слово о законѣ и благодати» — твір священика, а пізніше, в 1051 р., київського митрополита Іларіона, першого митрополита з руських.

«Слово» було написане між 1037 і 1050 рр., тобто до призначення Іларіона митрополитом, що стало важливим актом в історії руської державної і церковної політики, оскільки це був свідомий крок до вивільнення руської церкви від адміністративного втручання візантійської, яка присилала на Русь своїх митрополитів. Приводом до такого кроку Ярослава послужила воєнна сутичка з Візантією в 1043 р., яка спричинилася до встановлення напружених відносин між руською церквою і візантійською. Але вже в 1055 р. в Новгородському літописі згадується про руського митрополита грека Єфрема, про долю ж Іларіона не говориться.

У поширеній редакції «Слово» складається з трьох частин. Основна думка першої частини «Слова» — перевага Нового завіту над Старим, тобто християнства над іудейством. Взаємовідносини бога і людей у добу іудейства, на думку Іларіона, встановлювалися «законом», початком невільним, примусовим, так би мовити, формальним; у добу ж християнства — «благодаттю», що означає вільне спілкування людини з богом. Благодать для Іларіона — синонім істини, закон же — лише тінь, подоба істини. Закон — слуга і предтеча благодаті, благодать же — слуга будучині, життю нетлінному. Спочатку закон, потім благодать, спочатку подоба істини, потім і сама істина. Слідом за тим відношення благодаті до закону детально ілюструється паралелями із старозавітної історії. Образ закона і благодаті — Агарь і Сарра, спочатку перша — рабиня, потім друга — вільна. Думка про всесвітню роль християнства ілюструється Іларіоном цілою низкою цитат із старозавітних книг та з євангелія. Потім Іларіон звертається до прославлення Христа як носія благодаті. Чимале місце займає і «похвала» великому князю Володимиру за введення і поширення на Русі християнської віри, прославляється також великий князь Ярослав за продовження справи Володимира. Закінчується «Слово» молитвою до бога від усієї Руської землі.

Характерною рисою «Слова о законѣ и благодати» є його патріотична піднесеність. Іларіон з гордістю згадує язичеських князів Ігоря і Святослава, які «мужством же и храбрьством» уславились у багатьох країнах і про яких за їхні перемоги згадують ще й досі, і підкреслює, що вони княжили «не в худѣ бо и не в невѣдоме земли... но в руской, яже вѣдома и слышима есть всѣми концы земля».

Захищаючи незалежність руської церкви і Київської держави від посягань Візантії, Іларіон твердить, що Володимир прийняв християнство не внаслідок візантійського впливу, а з власної ініціативи через безпосереднє, мовляв, натхнення від бога. Він тільки чув «о благоверней земли Гречестей, христолюбивей же и сильней верою» і забажав серцем і загорівся духом, щоб стати християнином та охрестити всю свою землю. Іларіон підкреслює, що ззовні у Володимира не було ніяких прикладів впливу, які б могли навести на думку про перевагу християнства над язичництвом: Володимир не бачив Христа, не бачив апостола, який начебто прийшов на його землю і своєю наготою, голодом і жагою навернув князя до смирення (пізніше літопис твердив, що по руській землі ходив апостол Андрій), не бачив бісів — і все таки увірував і став благочестивим християнином, утішником слабих і недужих, заступником пригнічених і рабів. Він всіляко дбає про поширення християнської віри, будує храми і прикрашує їх, підтримує духовенство, радиться, подібно Константину Великому, з єпископами про те, як установити закон у новонаверненого народу. Така ідеалізація Володимира в дусі християнських поглядів мов би протиставляла його образ тому уявленню, яке склалося про нього в народних переказах як про «ласкового» князя, що уславився своїми щедрими бенкетами і воїнськими подвигами. Можна думати, що ця аналогія Володимира як християнського героя мала ціллю прискорити церковну його канонізацію, якій чинила опір Візантія з політичних міркувань. Іларіон прославляє Володимира не тільки за його благочестя, але й за мужність та за державні заслуги, за те, що він підкорив навколишні країни, одних мирно, інших — мечем.

«Слово» Іларіона, оповідаючи про минуле, мало на увазі сучасність. Похвала діяльності Володимира в устах Іларіона була разом з тим програмою діяльності, яка ніби припасувалась проповідником синові прославлюваного князя Ярослава, якого Іларіон вважав достойним наступником свого батька. «Слово» відзначається стрункістю композиції і широким використанням різноманітних засобів художньо-ораторської мови. Воно є блискучим зразком того високого рівня майстерності, якого досягла література Київської Русі за часів князювання Ярослава Мудрого.

«Слово» Іларіона звернене було, як він сам заявляє, не до рядових слухачів, для розуміння яких воно занадто важке і

змістом, і формою, «не к невѣдущим», а «к преизлиха насыщьшемся сладости книжныя». Звідси всі особливості його ораторського стилю — символічний паралелізм і порівняння, уособлення абстрактних понять, метафори, антитези, повторення, риторичні вигуки, запитання тощо.

«Слово» набуло значного резонансу в пізнішій літературі східних слов'ян. Здавна воно було відоме іншим слов'янським народам. Так, у другій половині XIII ст. його використав у своїй творчості відомий сербський письменник Доментіан; відгуки «Слова» знаходимо й у віршах українського письменника XVII ст. Касіяна Саковича.

Риторично прикрашена проповідь представлена досить яскравими зразками і в XII ст. В середині цього століття одним з видатних проповідників-риторів був другий митрополит з руських — Климент Смолятич. Він згадується у літописі як книжник і філософ, якого на Руській землі ще не бувало. Типовою особливістю його літературної творчості, як це видно з єдиного, що дійшов до нас уже в ускладненому вигляді, твору Климента «Посланіе пресвитеру Фомѣ», була алегорично-символічна манера витлумачення біблійних текстів і природи. Судячи з послання, яке було «витлумачене», тобто доповнене і перероблене якимсь ченцем Афанасієм, Фома дорікав Клименту, що той у своїх творах спирався не на отців церкви, а на Гомера, Арістотеля і Платона. Вже сам цей факт свідчить про те, що Климент Смолятич серед сучасників виділявся своєю освіченістю.

Найталановитішим представником урочистої, стилістично прикрашеної проповіді у другій половині XII ст. був Кирило Туровський, який показав себе також і неабияким поетом. Відомості про його життя дуже бідні і дають лише такий малоймовірний матеріал, як запис про нього в давньому Пролозі за списком XV ст. За цим записом Кирило був сином заможних батьків і народився в Турові, стольнім місті Туровського князівства, яке сусідило з Київським. Рано він став ченцем-аскетом та віддався книжному читанню й тлумаченню «божественных писаній». Слава про нього пішла по всій Турівській землі. Й за велінням князя та народу він став турівським єпископом. Перелічуючи твори Кирила, проложне оповідання відзначає його викривальний твір, спрямований проти єпископа-єретика Федора, низку послань до Андрія Боголюбського, написаних на основі євангельських і пророцьких писань, «слова» на «господські» свята і «многия иныя душеполезныя словеса», молитви, похвали святим, великий покаянний канон і ще «иное множайшее» [1].

Безперечним можна вважати, що Кирилові Туровському належать вісім «Слів», написаних з нагоди різних церковних свят, два повчання, близько двадцяти двох молитов і один канон. «Слова» Кирила Туровського відомі, головним чином, у складі «торжественников» — збірників, які містили також проповіді і повчання, що належали переважно візантійським отцям церкви — Іоанну Златоусту, Григорію Богослову, Федору Студіту, Кирилу Олександрійському — і були пов'язані з великими святами.

Кирило Туровський у своїх проповідях, що дійшли до нас, майже зовсім не відгукувався на сучасні йому події і не виявив публіцистичних здібностей такою мірою, як Іларіон. Виняток становить його «Притча о человѣчестѣй души и о тѣлеси, и о преступлении божиих заповѣдей», яка є викривальним «словом», спрямованим проти ростовського єпископа Федора (Федорця). Федір добивався встановлення в Ростові автономної єпископської кафедри, незалежної від Київської митрополії. Це домагання Кирило Туровський розглядав як самозванство, проти якого він і виступив у своїй «Притчі».

Проповіді Кирила Туровського — лірично і почасти драматично забарвлена похвала церковним святам. У цих проповідях алегоріями і символічними паралелями з'ясовується релігійний зміст свят. Кирило Туровський не був простим наслідувачем візантійських отців церкви й ораторів, чий вплив на ньому, правда, позначився; в нього виявляється справжній поетичний і ораторський талант. Кирило Туровський свідомо ставив перед проповідником завдання перевершити світських письменників у красі й вишуканості мови.

Для проповідей Кирила Туровського характерні символіка й алегоричність, насиченість тропами і фігурами. Кирило Туровський скрізь у своїх проповідях від ліричної похвали святу переходить до розповіді про саму подію, пов'язану із святом, драматизуючи цю розповідь введенням монологів, діалогів тощо і зображаючи самі події так, ніби вони відбуваються саме тепер. Така драматизація розповіді особливо сильна в «Словѣ о разслабленном», де наводиться діалог Христа з «вилікуваним» хворим. Кирило Туровський у своїй творчості використовував і жанр притчі («Притча о человѣчестѣй души і о тѣлеси», згадувана вище, і «Притча о бѣлоризцѣ человѣцѣ»).

Окремі твори Кирила Туровського дійшли до нас у сербських і болгарських списках.

Агіографічне письменство або «Житія»

Виникнення літописання і написання Іларіоном «Слова о законѣ и благодати» якнайтісніше пов'язане було з політичними завданнями, що стояли тоді перед Київською державою. Ці ж завдання дали поштовх до зародження агіографічних творів. Агіографія — це різновидність церковної літератури — оповідання про життя «святих», тобто про осіб, що суворо додержували правил релігійної моралі або взагалі уславилися своєю діяльністю на користь християнської церкви.

[1] Див.: Еремин И. П. Литературное наследие Кирилла Туровского.— «Труды Отдела древнерусской литературы», XI, с. 342—367; XII, с. 340—361; XIII, с. 409—436; XV, с. 331—348

В Київській Русі цей літературний жанр став відомий з перекладної літератури. Обстоюючи свою незалежність, Київська Русь була дуже зацікавлена у створенні своїх «святих», які б не «поступалися» перед візантійськими. Треба було показати, що і церква і Руська держава мають незаперечні загальнохристиянські заслуги і тому не потребують сторонньої опіки. Від найдавніших часів до нас дійшла невелика кількість житійних творів. Характерно, однак, що першими написані були житія, присвячені представникам панівного класу, так звані князівські житія. Це якнайкраще підкреслює ту службову політичну роль, яку з самого початку виконувала церква.

Ярослав Мудрий домагався від візантійської церкви канонізації кількох видатних руських діячів, у тому числі своєї прабабки княгині Ольги й особливо наполегливо — з дуже важливих політичних мотивів — своїх братів Бориса і Гліба. І кінець кінцем домігся цієї канонізації. З пам'яттю про Бориса і Гліба пов'язана найбільша кількість «житійних» творів, що виникли за найдавнішої доби. Найважливіші з них — літописна повість під 1015 р. і «Сказаніе и страсть и похвала святую мученику Бориса и Глеба», приписувані без достатньої підстави Іакову-мніху, і «Чтение о житии и о погублении блаженную страстотерьпицу Бориса і Глеба» Нестора. Датувати ці обидві пам'ятки слід кінцем XI — початком XII ст., найдавніший список першої відносять до XII, другої — до XIV ст.[1]

Форма «Сказанія» про Бориса і Гліба значно відрізняється від канонічної форми візантійського «житія». В ньому немає послідовного викладу всього життя святих або хоч би основних його моментів, як у візантійській агіографії, а розповідається лише про один епізод — їхнє вбивство братом Святополком. «Сказаніе» є скоріше історичною повістю, що точно відтворює події і факти, і в той же час — це ліричний твір, насичений монологами, молитвами й міркуваннями, які вкладаються автором в уста Бориса і Гліба. Автор намагається відобразити психологічний стан юних братів перед смертю, їхню внутрішню боротьбу між страхом, відчаєм і вірою в небесну нагороду.

Додержуючись точності в описі подій, автор, однак, не міг дати правдивого зображення характерів Бориса і Гліба (вони були вбиті в 1015 р., а «Сказаніе» написано не раніш, ніж років через 60, отже, не їх сучасником) та й не прагнув до цього. Як і всі «житійні» твори, «Сказаніе» — насамперед твір тенденційний, тобто перед ним стояло певне політичне завдання, в даному разі — підтримка тієї політики, яку провадив Ярослав у боротьбі проти князівських міжусобиць.

Літературна і церковна апологія Бориса і Гліба та прокляття, що тяжіло над Святополком, водночас відігравали подвійну

[1] Абрамович Д. И. Жития св. Бориса и Глеба и службы им. Памятники древнерусской литературы. Вып. 2. Пгр., 1916; Бугославський С. А. Українсько-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. К., 1928.

роль: з одного боку, засуджувались князівські братовбивчі чвари, з другого — всією поведінкою братів, що не хотіли підняти руку на старшого брата, підкреслювалась ідея родового старшинства в системі князівського наслідування, спрямована на зміцнення феодальної системи.

Анонімне «Сказаніе» користувалось дуже великою популярністю і дійшло до нас більш ніж у ста сімдесяти списках; на його основі виник духовний вірш про Бориса і Гліба, але воно, як уже зазначалось, не було канонічним «житієм». Таке «житіе» написане було Нестором, автором «Чтения о житии и о погублении... Бориса и Глеба», а також «житія» Феодосія Печерського.

Написане за встановленими агіографічними схемами, «Чтеніе» Нестора — досить типовий зразок «житійного» твору. Риторизм і повчальність — переважаючі його риси. Як літературне явище воно менш значне, ніж анонімне «Сказаніе»; «Чтеніе» не має також того ліричного забарвлення, яке відчувається в «Сказанії»; риторика його надто холодна і пишномовна, стиль штучний. Це, очевидно, було причиною меншої, в порівнянні із «Сказанієм», популярності «Чтенія», що дійшло до нас більш ніж у двадцяти списках. В ньому помітна приблизно та сама публіцистична тенденція, що і в «Сказанії».

«Поученіе» Володимира Мономаха

У записах 6604 р. (1096) в Лаврентіївському списку Початкового літопису вміщена пам'ятка, відома під назвою «Поученіе» Володимира Мономаха [1].

Володимир Мономах (1053—1125) — один з найвидатніших князів Київської Русі. Він енергійно захищав Руську землю від половецьких нападів, завжди виступав проти князівських усобиць і не мирився з дружинно-князівською мораллю, яка допускала порушення «крестного цѣлованія» — складених між князями мирних угод.

Разом з «Поученієм» у літописі був уміщений лист Володимира до князя Олега чернігівського, написаний дещо раніше самого «Поученія», а також кілька «молитвословій», теж написаних Мономахом. «Поученіе» звернено до дітей Мономаха і проте його автобіографією. Воно датується проміжком часу від кінця XI ст. до 1125 р., датою смерті Мономаха, і є ще одним доказом високого культурного рівня, досягнутого Київською Руссю в особах відомих її світських представників. Мономах виявляє добру обізнаність з тодішніми творами як оригінальної, так і перекладної богослужебної літератури, особливо Псалтиря; він був знайомий з популярним у візантійській середньовічній літературі жанром повчань батька дітям, починаючи від

[1] Див.: Шляков Н. О поученіи Владимира Мономаха. СПб., 1900; Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его поученье, ч. 1. М., 1901; Орлов А. С. Владимир Мономах. М.—Л., 1946.

повчання Ксенофонта і Марії, що увійшло до «Ізборника» Святослава 1076 р. У своєму «Поученіи» Володимир Мономах виступає як навчена великим життєвим досвідом, благородна, гуманно настроєна людина, яка завжди думає про благо своєї держави, закликає до захисту слабких від сильних і «власть имущих». У змісті «Поученія» визначаються дві частини — дидактична і біографічна. У дидактичній частині Володимир Мономах подає своїм дітям правила високої особистої і громадської моралі. З одного боку, він вимагає виконання суто християнських обов'язків, з другого — накреслює ідеальний образ князя-правителя. Князь не повинен покладатись ні на воєвод, ні на урядовців («тіунів»), ні на слуг і мусить сам вникати в усі підробиці управління. Він повинен забезпечити правосуддя і бути милосердним до всіх своїх підданих: «Всего же паче,— повчає Володимир Мономах дітей,— убогых не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите, и придавайте (допомагайте) сиротѣ, и вдовицю оправдите сами, а не вдавайте сильным погубити человѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его: аще будет повинен смерти, а душа не погубляйте ни какояже хрестьяны». Високоосвічений Володимир Мономах вимагає, щоб і діти його не лінувалися вчитися, і посилається на приклад свого батька Всеволода, який, сидячи дома, вивчив п'ять мов (мабуть, грецьку, латинську, німецьку, угорську і половецьку).

Закликаючи дітей до постійної діяльності та невтомної праці, Володимир Мономах наводить багато прикладів з власного життя. Таким чином, дидактичний план «Поученія» переходить у план автобіографічний. В біографічній частині Володимир виступає теж як гуманний діяч, енергійний і домовитий господар. Так, під час боротьби з Олегом Святославичем він зрікається чернігівського престолу і віддає його Олегу, щоб тільки припинити розпочату Олегом війну, бо йому жаль руйнувати країну, жаль «хрестьяных душ и сел горящих и манастыр». Володимир Мономах не цурається ніякої роботи: «Еже было творити отроку моему, то сам есмь створил, дѣла на войнѣ и на ловѣх, ночь и день, на зною и на зимѣ, не дая собѣ упокоя. На посадникы не зря, ни на биричи, сам творил, что было надобѣ, весь наряд и в дому своемь — то я творил есмь. И в ловчих ловчий наряд сам есмь держал, и в конюсѣх, и о соколѣх, и о ястрябѣх». Усе життя його пройшло в численних бойових походах. Не раз зазнавав він смертельної небезпеки під час «ловів» (полювання): «Тура мя два метала на розѣх и с конем, олень мя один бол, а два лоси — один ногами топтал, а другый рогома бол; вепрь ми на бедрѣ мечь оттял, медвѣдь ми у колѣна подъклада (чепрака), укусил, лютый звѣрь скочил ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже; и бог неврежена мя съблюде. И с коня много падах, голову си розбих дважды, и руцѣ и нозѣ свои вередих, в уности своей вередих, не блюдя живота своего, ни щадя головы своея».

У «Поученіи» Мономах висловлює поетичне захоплення красотами природи. Він зворушливо говорить про те, як дивно «господним промислом» улаштований світ, «како небо устроено, како ли солнце, како ли луна, како ли звезды...». Суворому і загартованому в походах Володимиру були властиві ліричні почуття й поетичні висловлювання, що видно з його листа до Олега чернігівського, названому в «Слові о полку Ігоревім» Олегом Гореславичем.

Щодо літературного жанру «Поученіе» Володимира Мономаха дещо подібне до популярних у середньовічній літературі у Візантії і на Заході батьківських повчань дітям.

Паломницька література. «Житье и хоженье Даниила, Русьскыя земли игумена»

У зв'язку з прийняттям християнства на Русі вже в XI—XII ст. стають досить частим явищем подорожі, паломництво до різних релігійних центрів — до Константинополя, афонських монастирів і особливо до Палестини. Імпульсом до таких мандрівок було загалом намагання молодої руської церковної організації укріпити свої сили шляхом спілкування з християнським Сходом. Таке спілкування, безсумнівно, підвищувало авторитет руської церкви й виводило її із стану домашньої ізольованості. Індивідуальними спонуками до мандрівок були і релігійні почуття і звичайна цікавість.

За переказами, на Афон мандрував майбутній засновник Києво-Печерського монастиря Антоній; є відомості й про те, що 1062 р. до Палестини ходив ігумен того ж монастиря Варлаам. На початку XII ст. у Палестині був ігумен Даниїл, а в кінці того століття ходив до Царгороду новгородець Добриня Андрейович, який згодом постригся в ченці й став новгородським архієпископом.

Як бачимо, до «святої землі» відправлялися здебільшого люди духовного стану і не рядові, а ті, що займали досить високе ієрархічне становище. Мандрували спочатку люди матеріально забезпечені, які мали можливість утримувати не тільки себе, але й свою «дружину», або слуг. Пізніше серед мандрівників можна зустріти людей і з нижчих, незабезпечених прошарків. Мандрівки були вигідними, бо на шляху мандрівники годувалися подаяннями, а коли верталися на батьківщину, то попадали до числа привілейованих церковних людей. До середини XII ст. цей розряд мандрівників став таким численним, що церква почала приймати щодо них суворі заходи.

Мандрівники до «святої землі» називалися паломниками, пілігримами, або каліками перехожими. Перша назва була припоєна тому, що вони на спогад про «святі місця» приносили з собою гілку пальми; слово «пілігрим» походить від лат. peregrinus, що означає *чужоземець, чужинець*; нарешті, каліками перехожими вони називалися тому, що під час мандрування надягали спеціальне взуття, грецька назва якого була «калига».

Паломники, побувавши у «святих місцях», залишали описи своїх подорожей. Так в давній літературі утворився окремий жанр «хожденій». Одним з найдавніших зразків цього жанру є «Житье и хоженье Даниила, Русьскыя земли игумена»[1].

Паломництво Даниїла в Палестину відбулося на початку XII ст., в 1106—1108 рр. Палестина перебувала тоді в руках хрестоносців, на чолі яких стояв єрусалимський король Балдуїн I. З того, що у Даниїла були велика дружина і значні кошти, з тієї уваги, яку виявляв Балдуїн до нього, видно, що Даниїл займав посаду ігумена в якомусь багатому монастирі і був тісно пов'язаний з феодальною аристократією.

У «Хоженьї» подано детальний опис Єрусалима, Віфлеєма, Йордана, Галілеї, Самарії та інших місць, тісно пов'язаних з подіями, про які розповідають і старозавітні, і новозавітні книги «Біблії». Крім цих фактичних даних, дуже цінних для відтворення топографії середньовічної Палестини, Даниїл включає до «Хоженья» багато легендарних і апокрифічних оповідань, до яких він ставиться, звичайно, з цілком наївним довір'ям.

Слід підкреслити, що Даниїл виступає в творі палким руським патріотом. Увагу до себе з боку Балдуїна він — представник Руської землі — приймає як належне і старанно заносить у свій твір усі випадки, коли його самого як «ігумена руського» відрізняють від інших паломників. З дозволу Балдуїна він ставить лампаду над гробом господнім «за вся князи наши и за всю Руськую землю, за вся христиане Руския земли». Взагалі він ніколи не забуває молитись за свою далеку вітчизну і згадує її на всіх етапах подорожі.

«Хоженіе» Даниїла користувалося на Русі великою популярністю і значною мірою передувало утвердженню цього жанру в давній літературі. Широке розповсюдження пам'ятки пояснювалося й тим, що вона була написана мовою, близькою до народної. Пам'ятка дійшла до нас приблизно в ста списках, що відносяться до XV—XIX століть. Топографічні відомості про Палестину подано в «Хоженьї» настільки грунтовно і точно, що з цього боку дана пам'ятка значно перевершує аналогічні описи західних мандрівників. Цим пояснюється видання «Хоженья» Даниїла у XIX ст крім слов'яноруської ще грецькою, німецькою та французькою мовами.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Найвидатнішою оригінальною літературною пам'яткою давнини є «Слово о полку Ігоревім» — дорогоцінне художнє надбання братніх російського, українського та білоруського народів.

[1] Данилов В. В. К характеристике «Хождения» игумена Даниила.— «Труды отдела древнерусской литературы». X, с. 92—105 та ін.

СЛОВО
О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, (а)
ИГОРЯ СЫНА
СВЯТЪСЛАВЛЯ,
ВНУКА ОЛЬГОВА.

Не лѣполи ны бяшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстій о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславлича! начати же ся тѣй пѣсни по

ПѢСНЬ
О ПОХОДѢ ИГОРЯ,
СЫНА СВЯТОСЛАВОВА,
ВНУКА ОЛЬГОВА.

Пріятно намъ, братцы, начать древнимъ слогомъ прискорбную повѣсть о походѣ Игоря, сына Святославова! начать же сію пѣснь по бытіямъ того времени, а не по

(а) Игорь Святославичь родился 15 Апрѣля 1151 года; во Святомъ Крещеніи нареченъ Георгіемъ; женился въ 1184 году на Княжнѣ Ефросиніи, дочери Князя Ярослава Володимировича Галицкаго Въ 1185 году имѣлъ онъ сраженіе съ Половцами, а въ 1201 году скончался, оставивъ послѣ себя пять сыновей.

«Слово о полку Ігоревім». Москва, 1800. Перша сторінка тексту

Вперше «Слово о полку Ігоревім» було надруковане у 1800 р. в Москві любителем і збирачем пам'яток давнини графом О. І. Мусіним-Пушкіним у співробітництві з ученими архівістами О. Ф. Малиновським і М. М. Бантишем-Каменським з рукопису, придбаного Мусіним-Пушкіним у Ярославі, очевидно, ще на початку 90-х рр. XVIII ст. На титульному аркуші стояв такий заголовок: «Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новогорода-Северского Игоря Святославича, писанная

старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие»; самий же текст пам'ятки з паралельним перекладом його і приміткамн під рядками був озаглавлений «Слово о полку Игореве, Игоря сина Святославля, внука Ольгова».

У 1812 р., під час вторгнення французів у Москву, серед інших рукописів Мусіна-Пушкіна, що зберігалися в його московській бібліотеці, загинув і рукописний збірник з текстом «Слова». Таким чином, ми втратили єдиний старовинний список дорогоцінної пам'ятки і маємо тепер за основу тексту «Слова» лише першодрук і копію, яка була зроблена для Катерини II років за чотири до його опублікування. Але більшість із 1200 примірників першого видання також загинула під час московської пожежі, і воно стало тепер великою бібліографічною рідкістю.

Єдиний знайдений список «Слова» припадав, треба думати, на початок XVI ст. і був віддалений від часу створення пам'ятки більш, як на триста років. За цей час, в процесі неодноразового переписування спочатку з оригіналу, а потім з копій, текст його частково перекручувався, і у пізнішому списку, придбаному Мусіним-Пушкіним, було чимало темних місць, які не могли розгадати перші дослідники рукопису, недостатньо досвідчені в читанні старих почерків; позбавлені можливості користуватися рукописом, не завжди можемо розгадати їх і ми.

Втрачений список «Слова» був переписаний в межах Новгорода і тому відбивав фонетичні особливості північноросійських говірок, що позначилося здебільшого в чергуванні шиплячих і свистячих (*шизый, русици, Словутицю, сыновьчя* та ін.). Орфографія списку — штучна: з одного боку, утримуються глухі (*ъ, ь*), які в живій мові на той час вже втратили свою звучність або перейшли в *о* і *е*, причому *ъ* і *ь* змішуються (*първых, ржуть, бъжать, але зовутъ, брешутъ*), з другого боку, вживається модна болгарська орфографія (починаючи з XIVст.) з постановкою глухих після плавних (*плъкъ, влъкъ, Хръсови, прьвый*), часто з плутаниною глухих (*пръвое, пръсты, чръный*), а також з постановкою після голосних нейотованих голосних (*въщіа, копіа, сіа*).

З часу опублікування «Слова» створилася досить значна література про нього не тільки вітчизняна, а частково й зарубіжна, зокрема присвячена з'ясуванню темних його місць. Низка цінних праць про «Слово» і поетичних перекладів його з'явилася в радянську епоху [1].

[1] Див. найновіші бібліографічні покажчики: «Слово о полку Игореве». Библиографія изданий, переводов и исследований, сост. В. П. Адрианова-Перетц. М.—Л., 1940; «Слово о полку Игореве». Библиографический указатель. Сост. О. В. Давыдова, Е Д Поплавская, И. С. Романченко, под ред. и со вступ. ст. проф. С. К. Шамбинаго. М., 1940; Дмитриев Л. А. «Слово о полку Игореве». Библиография изданий, переводов и исследований (1938—1954). М.—Л., 1955; Головенченко Ф. М. «Слово о полку Игореве». Историко-литературный и библиографический очерк. М., 1955; Лихачев Д. С.

Слід сказати, що незабаром після видання пам'ятки стало чутно голоси скептиків, які заперечували давність твору. Деякі з них вбачали в «Слові» підробку або ж самого Мусіна-Пушкіна, або поета й історика Карамзіна. До числа цих скептиків належали особливо М. Каченовський і О. Сенковський, які висловлювалися проти автентичності «Слова» аж до середини 50-х рр. XIX ст. Таке ставлення до «Слова» в 30—40-х роках було лише частковим проявом скептицизму групи істориків та критиків до далекого минулого нашої історії, яке уявлялось їм епохою культурно дуже бідною. Вперте небажання з боку деяких дослідників признати автентичність «Слова» спонукало їхніх противників до обгрунтування своєї позитивної точки зору на пам'ятку докладніше і настійливіше зайнятися вивченням попередньої і сучасної «Слову» давньої вітчизняної літератури і давньоруської мови. В результаті таких досліджень уже на кінець 40-х років з'ясувалася безпідставність позиції скептиків, особливо після того, як у 1852 р. була відкрита «Задонщина», написана під сильним впливом «Слова» у кінці XIV ст. Рішуче виступав проти скептичного ставлення до пам'ятки великий російський поет О. С. Пушкін, кажучи, що навіть всі поети кінця XVIII ст., разом взяті, не могли створити такі шедеври.

Через сто років цей нігілізм повторився у працях французького літературознавця А. Мазона та радянського історика О. Зиміна, які вважають, що «Слово» належить до «стилізації», створеної Мусіним-Пушкіним або його сучасниками. Але й ці намагання як бездоказові були рішуче засуджені та відкинуті радянськими та зарубіжними вченими [1].

«Слово о полку Ігоревім» створено майже вісім століть тому невідомим нам автором. Темою для «Слова» став невдалий похід на степових кочовиків-половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича разом з його братом Всеволодом, сином Володимиром і племінником Святославом Ольговичем. Похід відбувся навесні 1185 р. Слідом за першою вдалою битвою Ігоря з половцями наступила його поразка. Він та ще три князі, які брали участь у поході, потрапили в полон. «Слово», написане незабаром після цих подій, очевидно, не пізніше 1187 р., розповідає про долю Ігоревого походу і про те, як тяжко поразка Ігоря відбилася на Руській землі. Принагідно автор звертається і до минулого і до сучасного, переходячи від епічної розповіді до ораторської мови, виконуючи цим самим завдання пристрасного

«Слово о полку Игореве». Изд. 2. М.—Л., 1955; «Слово о полку Игореве». Поэтические переводы и переложения. Под общей ред. В. Ржиги, В. Кузьминой и В. Стеллецкого. М., 1961; «Слово о полку Ігоревім». Вступна стаття М. К. Гудзія, упорядкування В. Л. Микитася. «Бібліотека поета». К., 1955 та ін.

[1] Див.: «Слово о полку Игореве» — памятник XII века. М.—Л., 1962; Лихачев Д. С. Когда было написано «Слово о полку Игореве»? — «Вопросы литературы», 1964, № 8, с. 132—160 та ін. «Вопросы истории», 1964, № 9;

і впевненого агітатора за згуртування всіх руських сил для відсічі ворогу.

Починаючи з темних, тривожних тонів — у передчутті неминучої біди, продовжуючи в тонах скорботних і схвильованих, автор закінчує «Слово» радісно-піднесеним оповіданням про втечу Ігоря з полону, про повернення його до рідної землі, де його привітно і радісно зустрічають співвітчизники, проголошуючи славу йому, іншим князям — учасникам походу — і дружині.

Ще задовго до походу Ігоря, з 1061 р., на Руську землю, що зазнала немало біди від печенігів, стали нападати половці. У «Повѣсти временных лѣт» під 1093 р. змальовано трагічну картину нестерпних страждань руських людей, які стали жертвою цих нападів. Об'єднаній боротьбі з кочовиками були на перешкоді в ті часи численні князівські міжусобиці як наслідок феодального роздроблення давньоруської держави, перші ознаки якого проявилися вже в середині XI ст.

У XII ст. боротьбою з половцями уславився київський князь Володимир Мономах, який з 1103 до 1116 р. організував чотири походи проти степовиків і відкинув їх за Дон і частково на Кавказ. Син Мономаха Мстислав намагався продовжити справу батька, але після його смерті (1132) половці знову зміцніли і відновили напади на Руську землю. Подальше роздроблення Київської держави, загострення на Русі класової боротьби, користолюбна політика князів і бояр — все це полегшувало половцям можливість безкарно нападати на Руську землю і спустошувати її.

Водночас, поряд із занепадом Київської землі, зміцніли окремі руські князівства, які могли б взяти участь у боротьбі з половцями, якби подолали свою політичну відокремленість і відмовилися від міжусобиць. Автор «Слова», звертаючись після поразки Ігоря з закликом до владимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо постояти за Руську землю, так показує його воїнську силу: «Ти ж бо можеш Волгу веслами розкропити, а Дін шоломами вилляти». Ще більш образно малюється ним могутність галицького князя Ярослава Осмомисла: «Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі, підпер гори угорські своїми залізними полками, заступивши королеві путь, зачинивши Дунаю ворота, метаючи тягарі через хмари, суди радячи до Дунаю. Грози твої по землях течуть, одчиняєш ти Києву ворота, стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями». Але на енергійний заклик автора ніхто не відгукнувся: руські князі не об'єдналися для відсічі половцям, і давньоруська держава під натиском степовиків дедалі більше занепадала.

Князь Ігор Святославич був добре відомий на Русі як непримиренний ворог половців. Три рази він перемагав їх. Перший раз — у 1174 р., два інших — у 1183 р. В березні 1185 р. Ігор збирався допомогти київському великому князю Святославу в поході на половців, кажучи: «Не дай бог нам відмовлятися

від війни з погаными,— погані всім нам спільний ворог», але через ожеледицю йому не вдалося тоді здійснити свій задум. Незабаром — менше ніж через два місяці після того — Ігор вирушив на половців без домовлення з київським князем і зазнав поразки. Тут іще раз далися взнаки наслідки сепаратної політики князів, яка давала змогу ворогам по частинах підривати воєнну міць Русі, тоді як об'єднання руських князівств забезпечувало б перемогу над половцями.

Так, за рік до походу Ігоря південноруські князі, що об'єдналися навколо київського князя Святослава, спільними силами завдали половцям нищівного удару. За свідченням літопису, самих тільки полонених було взято руськими сім тисяч, а серед них велику кількість половецьких князів. Серед полонених був і хан Кобяк. За словами літописця, перемога викликала у руських велику радість: дружина полонила багато ворогів, захопила коней і зброю і урочисто повернулася додому. Автор «Слова» в гіперболічному стилі зображує перемогу Святослава: він «наступив на землю Половецьку, притоптав гори і яруги, змутив ріки і озера, висушив потоки і болота. А поганого Кобяка із лукомор'я, із залізних великих полків половецьких, як вихор, вихопив. І упав той Кобяк в граді Києві, в гридниці Святослава».

За повідомленням літопису, Святослав у союзі з іншими князями незабаром одержав ще дві перемоги над половцями, але князівські міжусобиці, які згодом почалися, фактично звели цей успіх нанівець.

У таких умовах виступив у похід зі своїми союзниками князь Ігор. Спочатку він розбив половців і взяв у них велику здобич, але наступного дня половці, отямившись від своєї воєнної невдачі, рушили на руське військо і, в свою чергу, завдали йому поразки. «Слово» надзвичайно стисло, з великою художньою виразністю і динамічною силою зображує цю другу, гірку для русичів битву: «З зарання до вечора, з вечора до світа летять стріли гартовані, гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи харалужнії в полі незнаємім, серед землі Половецької. Чорна земля під копитьми кістьми була засіяна, а кров'ю полита: тугою зійшли вони по Руській землі... Билися день, билися другий; третього дня під полудень упали стяги Ігореві. Тут брати розлучилися на березі бистрої Каяли; тут кривавого вина не достало; тут пир докінчили хоробрі русичі; сватів напоїли і самі полягли за землю Руську. Никне трава жалощами, а дерево з тугою к землі приклонилось».

Так, за Суздальським літописом, 1 травня 1185 року було розбите військо Ігоря на річці, яка в Київському літописі і в «Слові о полку Ігоревім» називається Каялою. Разом з Ігорем були взяті в полон ще три князі; побита або полонена була майже вся дружина. Невдача походу Ігоря великим горем відгукнулася на Русі: похід коштував народу великих жертв; після

цієї поразки слід було чекати ще більшого лихоліття для Руської землі.

Автор «Слова» виступає палким патріотом, якому дорогі честь і добробут Русі. Він закликає князів до об'єднання всіх руських сил проти ворога, умовляє їх припинити чвари і спільно виступити проти половців «за землю Руськую, за рани Ігореві, смілого Святославича». Основна публіцистична ідея «Слова» — визнання необхідності об'єднання князів для захисту Руської землі, для ліквідації гірких наслідків невдалого походу Ігоря. Це відзначали і наші вітчизняні дослідники пам'ятки, це відзначив і К. Маркс, обмінюючись своїми міркуваннями про «Слово» з Ф. Енгельсом: «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ» [1]. Автор упевнений в тому, що, тільки об'єднавшись, руські князі зможуть завдати половцям рішучого удару, а роз'єднання і егоїстична політика князів веде до лиха. В уста Святослава київського літописець вкладає «золоте слово», де Святослав скаржиться на те, що немає «допомоги від князів», що «минули щасливі часи». Бездіяльний брат його Ярослав чернігівський, військо якого «без щитів, з ножами захалявними кликом полки побиває, дзвонячи в прадідівську славу». Ярослав усунувся від боротьби з половцями, як усунулися в ті часи й інші князі.

Благополуччя південної Русі мислилося автором «Слова» як спільна турбота і спільна справа всієї Руської землі і всього руського народу, і тому він закликає до боротьби з половцями не тільки тих князів, володінню яких безпосередньо загрожувала небезпека від половецьких вторгнень, але й тих, які могли б не боятися за свої володіння. За тих політичних умов, що склалися в Київській Русі наприкінці XII ст., тяжка воєнна невдача, яка спіткала Ігоря і призвела до небувалого ще на Русі полонення чотирьох князів — учасників походу — і до загибелі їхнього війська, повинна була розцінюватися найдалекогляднішими сучасниками як тяжке випробування, як своєрідне останнє попередження князям, що діяли врозбрід.

Створення «Слова» було виявом активного втручання поета-громадянина в події, які загрожували фатальним наслідком для Руської землі. І він з хвилюванням і пристрастю відгукнувся на згубні прояви князівських чвар, які й у минулому заподіювали велике зло Руській землі, а тепер готували їй ще тяжчі випробування.

Автору тим прикріше було бачити бідування Русі, якого завдавали їй «погані», що не занепала вона військовою доблестю, що прославилася вона і відважними князями, і випробуваною в боях хороброю дружиною, здатною постояти за рідну землю. Честь і воїнська слава мужнім братам Ігорю і Всеволоду дорожчі за все. Звертаючись до своєї дружини, Ігор говорить: «Браття і дружино! Лучче ж би потятим бути, аніж полоненим бути... Хочу бо списа переломити кінець поля Половецького з вами, русичі; хочу голову свою положити або напитися шоломом з Дону!» Всеволод, перебуваючи у самій гущі бою, б'ється як билинний богатир, засіваючи поле звитяги половецькими трупами, в самовідданій відвазі, не думаючи ні про своє життя, ні про бувалі почесті, ні про кохану дружину свою Глібівну. Святослав київський, хоч і звинувачує Ігоря і Всеволода у самовпевненості, все ж віддає їм належне, і визнає, що серця їхні викувані з міцного булату і загартовані у відвазі. Про волинського князя Романа автор говорить, звертаючись до нього: «Високо плинеш ти на подвиг в сміливості, наче сокіл на вітрах ширяючи». Як про могутніх князів говориться в «Слові» і про Ярослава чернігівського, і про Рюрика і Давида Ростиславичів, а найбільше — про Святослава київського, Всеволода владимиро-суздальського, Ярослава галицького. Високими воїнськими якостями відзначається і руське військо. Воно шукає собі честі, а князю слави. До своєї дружини звертається Ігор з закликом постояти за честь і достоїнство Русі. З великою похвалою відгукується про своїх курян Всеволод. Високу оцінку в «Слові» дано і воїнам Ярослава чернігівського, і дружині Рюрика та Давида Ростиславичів.

Виразник загальнонародних інтересів, автор ставить завданням свого твору служіння рідній землі. Події руської історії, що передували походу Ігоря і згадувані в «Слові», трактуються з точки зору основної ідеї автора — служіння на благо Батьківщини. Поет намагається показати, як згубно на долі Руської землі відбивалися князівські міжусобиці, як підривали вони її благополуччя. Не добром згадує він діда Ігоря і Всеволода — Олега Святославича, прозваного за бідування, заподіяні ним Русі, Гореславичем. При ньому сіялися і росли усобиці, гинуло надбання Даждьбожого внука (руського народу), в князівських чварах скорочувалося життя людей Поет сумує за тим, що голоси орачів рідко у той час чулися на нивах, але часто там гайворонння каркало над мертвими. Засуджує він і померлого більш, ніж за вісімдесят років до Ігоревого походу, неспокійного полоцького князя Всеслава, що прославився сміливими воєнними авантюрами, які завдали шкоди Руській землі. З гірким докором звертається автор і до внуків Всеслава. Їхній дід — неабиякий воїн, він здобув собі славу у нащадків, нехай і не зовсім втішну для нього, а вони і такої не здобули, «вискочили» вони з дідівської слави, бо своїми чварами почали наводити поганих на землю Руську. Явно не співчуває поет і витівці сіверських князів, що пішли походом на половців без відома київського князя Святослава.

Зате яким ореолом оточує він Святослава, хоч сам по собі це був досить непомітний князь. Поет так високо підносить авторитет київського князя тому, що в його очах він уже за

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

самим своїм становищем був символом загальноруської єдності, втіленням ідеї спільної справи для всіх руських князів ь їхній боротьбі з половецьким засиллям.

Гідний подиву в умовах середньовіччя — і руського і західно-європейського — реалізм історичної і політичної думки автора «Слова». Історичні події, в тому числі і невдалий похід Ігоря, осмислюються ним не в плані релігійному або вузько особистому, як це ми бачимо здебільшого в літописі (зокрема в ставленні до поразки Ігоря), а в плані конкретної політичної ситуації. Воєнна невдача Ігоря пояснюється в «Слові» не стільки особистою поведінкою Ігоря, скільки історичними і політичними обставинами, які склалися на Русі протягом цілого століття. Те, що для менш далекоглядних сучасників автора було тільки поодиноким фактом невдачі князів — учасників походу, в його уяві є насамперед неминучим результатом князівських чвар, що були причиною потрясінь і випробувань, які випали на долю рідної землі.

Пристрасний публіцистичний темперамент поета знайшов найбільш сильне вираження в його заклику до князів постояти за Руську землю. Він повсякчас відхиляється від розповіді про події для того, щоб висловити своє ставлення до них і пояснити прикладами з сумного минулого історії Русі непоправну шкоду, до якої спричиняли князівські міжусобиці. Він разом з Святославом київським несхвально ставиться до згубного заходу Ігоря і сумує з приводу поразки, яка тяжко відгукнулася на долі Руської землі. Але в той же час, маючи надію на згуртування всіх руських сил проти ворогів, автор говорить про Ігоря і Всеволода так, що викликає до них, які й без того зазнали тяжкої розплати за свій непродуманий крок, не одне тільки засудження, але й співчуття і жаль, які змогли б спонукати князів до відсічі половцям.

Автор «Слова», можливо, був воїн або член дружини князя, бо йому близькі й зрозумілі не тільки інтереси та доля випробуваних у битвах воїнів: він відгукується і на почуття жалю Ігоря до стомленого битвою брата Всеволода, і на горе матері, що оплакує юного сина Ростислава, який утопився, і на тугу руських жінок, що втратили своїх чоловіків — дружинників Ігоря, і на безутішну журбу сумуючої за Ігорем Ярославни, і на страждання плугатаря, знедоленого половецькими наскоками.

Автор із захопленням говорить про талант давньоруського співця Бояна, називає його «соловієм часу давнього». Але у автора «Слова» були свої завдання, набагато відмінні від тих, що ставив перед собою Боян. Співець, розтікаючись «мислю по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмарами», славив князів; творець же «Слова» не тільки прославляв князів, коли вони цього заслуговували, але й був їхнім суворим суддею, коли вони своїми непродуманими і егоїстичними вчинками шкодили Руській землі. Автор насичує свій твір такими публіцистичними і історичними екскурсами, які, очевидно, не були властиві поетичній манері Бояна, і створює свою пісню не «за вимислом Бояна», не «старими словами», а за бувальщиною свого часу. Але, відмовившись на початку своєї пісні йти слідами Бояновими, він надалі нерідко ступає на його шлях і виявляє такий політ поетичного натхнення, який рідпить його з Бояном. Не прагнучи точно і дослівно передати події, автор «Слова» малює нам цілу низку різноманітних картин, насичених яскравими поетичними образами, багатих живими барвами, що не тьмяніли від часу. В «Слові» все діє, рухається, звучить. Природа жива, одухотворена, активно проникає в світ людських відносин. У «Слові» вона невід'ємна від людини, як і людина від неї. В її допомозі й участі — запорука успіху людей, так само як у її ворожому ставленні до людей криється причина їхніх нещасть і бідувань.

Цей тісний зв'язок людини з природою, виражений в «Слові» так послідовно і так лірично насичено, як ні в одній пам'ятці світового епосу, пояснюється органічною близькістю автора «Слова» до народної поезії, що наснажувала його творчий геній. Народній поезії зобов'язане «Слово» найбагатшими своїми художніми барвами. Незрівнянний своєю красою образ Ярославни, яка на стіні Путивля оплакує свого полоненого чоловіка і закликає вітер, Дніпро і сонце допомогти Ігореві повернутися із полону і пощадити його воїнів, бере свій початок у народній поезії. Народна поезія навіяла автору і ту задушевність, той глибокий хвилюючий ліризм, яким сповнений плач Ярославни, уподібненої до зозулі, що летить над Дунаєм і думає, про те, щоб у злощасній для Ігоря Каялі-річці намочити свій бобровий рукав і витерти ним криваві рани князя на його могутньому тілі. Гідний подиву своєю силою мотив діяльного жіночого кохання, втіленого в Ярославні, що перемагає всі перешкоди, які заважають коханому чоловікові, що начебто магічно сприяє звільненню його із полону,— цілком від народної поетичної творчості.

Народною поезією підказано автору «Слова» порівняння битви з засівом, бенкетом і молотьбою, картини втечі Ігоря, а також багато інших образних засобів пам'ятки. Близькістю до поетичного уявлення народу, що ще не втратило на той час язичницької міфології, пояснюється і згадка в «Слові» язичеських богів. Торкаючись «Слова», Маркс писав: «Уся пісня має героїчно-християнський характер, хоч язичеські елементи виступають ще дуже помітно» [1]. Говорячи про «Слово» як героїчно-християнську поему, Маркс, напевно, мав на увазі не специфічно християнське в релігійному розумінні забарвлення «Слова», а ідейно-політичний характер пам'ятки, що відбив суттєві риси духовної культури християнського суспільства.

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

Автор «Слова» був не тільки видатним поетом і публіцистом, а й високоосвіченою на той час людиною; він був добре обізнаний з тодішньою літературою, зокрема літописною. Вивчення «Слова» з боку історичного переконує нас у тому, що воно має велику пізнавальну цінність, яскравіше, ніж будь-яка інша руська пам'ятка, відображує характерні особливості феодального устрою Київської Русі і найсуттєвіші риси її політичного укладу.

Багата образно-символічна насиченість «Слова» — характерна його ознака. Поетичне втілення, метафора, порівняння, паралелізм — всім цим дуже переповнене «Слово».

Особливо багате «Слово» на порівняння, що взяті майже всюди з природи. Боян — соловей, Всеволод — буй-тур, «поганий половчин» — чорний ворон. Боян скаче сірим вовком по землі, ширяє сизим орлом під хмарами. З сірим вовком порівнюються також князі, дружина і Кончак. Князі, крім того, порівнюються з сонцем, з місяцем, з соколами, дружина — з тими ж соколами і з граєю вороння. Ярославна — з зозулею, Ігор — з горностаєм, з білим гоголем, Всеслав — з лютим звіром, половці — з барсовим гніздом. Віщі персти Бояна, які він кладе на живі струни, щоб прославити піснею князів, порівнюються з десятьма соколами, пущеними мисливцем на граю лебедів, скрипучі вози — також із сполоханою лебединою граєю.

Узгоджена з загальним характером поетичного стилю «Слова» і його різноманітна і пишна символіка. Символічна співузгодженість — улюблений метод образного розкриття фактів і подій у «Слові». Рух половецьких військ символізується тут в образі чорних хмар, що намагаються закрити чотири сонця, тобто чотирьох князів, учасників походу. Битва символічно уподібнюється до посіву, до весільного бенкету, до молотьби — так поетично осмислюється поразка Ігоревого війська на річці Каялі. Згадуючи поразку Всеслава полоцького на Немизі, автор з гіркотою вигукує: «На Немизѣ снопы стелют головами, молотят чепи харалужными, на тоцѣ живот кладут, вѣют душу от тѣла» і закінчує вже одного разу використаною картиною: «Немизѣ кровави брезѣ не бологом бяхуть посѣяни — посѣяни костьми руских сынов». Поряд з цими розгорнутими символічними картинами — більш стислі символічні образи: «искусити Дону великого», «копіе приломити конець поля Половецкаго», «испити шеломом Дону», «летая умом под облаки», «Игорь князь высѣдѣ из сѣдла злата а в сѣдло кощіево» тощо. Елементи символіки у великій кількості наявні і в порівняннях, якими користується автор «Слова».

З символом нерозривно пов'язана метафора, що на кожному кроці супроводжує виклад подій у «Слові». Ігор «истяжу ум крѣпостію своею и поостри сердца своего мужеством», горе «пасет птиць по дубію», «щекоть славій успе, говор галичь убудися», «кровавыя зори свѣт повѣдают», «печаль жирна тече средѣ земли Руськыи», «князи сами на себе крамолу коваху» і т. ін.

Образна насиченість «Слова» зумовлена і багатством епітетів. Одним з улюблених автором «Слова» епітетів є *златой* з його похідними: *златоверхий, златокованный, злаченный.* Деякі з словосполучень, у яких вжито цей епітет, мають собі паралелі і в усній поезії. Такі: «сѣдло злато», «злат стол», «злат шелом», «злат стремень». Часто в «Слові» фігурує і епітет *сребленый*, однак у таких словосполученнях, які не зустрічаються ні в інших літературних пам'ятках, ні в усній поезії: *сребреными струями, на своих сребреных брезѣх.* Для нас особливий інтерес становлять такі словосполучення епітетів з іменниками, які мають собі відповідність тільки в творах усної словесності й не зустрічаються в літературних пам'ятках, що передували «Слову» або сучасних йому: *шизый орел, синее море, зелена трава, стрелы каленыя, красныя дѣвкы, кровавые раны, острые мечи, студеная роса, серый волк, храбрая дружина, черный ворон, черная туча, чистое поле.* Користується автор «Слова» і метафоричними епітетами: *вещія персты, желѣзные плъки, злато слово, жемчюжна душа, живыя струны.*

У староруській риторичній проповіді і житійній літературі ми відзначали наявність символізму, уособлення абстрагованих понять, наявність метафоричних образів, введення у виклад монологічної і діалогічної мови, риторичних вигуків і запитань, використання прийомів порівняння і паралелізму, антитези, ритмічну організацію мови, що виражається у повтореннях, єдинопочатках, у замиканні суміжних фраз дієсловами, іноді римованими одне з одним. Більшу частину цих стилістичних особливостей ми знайдемо і в «Слові о полку Ігоревім» (символічні уподібнення, уособлення, метафори, порівняння, паралелізми). Зразком монологічної мови в «Слові» є «золоте слово» Святослава, діалог виступає в розмові Святослава з боярами з приводу його віщого сну і в розмові Гзака з Кончаком. Риторичним питанням починається «Слово» і далі питання повторюється: «Что ми шумить, что ми звенить далече рано пред зорями?» «Что ми шумить, что ми звенить далече рано пред зорями?» Або: «А чи диво ся, братіе, стару помолодити?» тощо. Не менше і риторичних вигуків: «Дремлет в полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. Далече залетѣло!», або: «О, далече зайде сокол, птиць бья, к морю!», або: «А Игореве храброго плъку не крѣсити!» тощо. Повторення і антитези в «Слові» — звичайні прийоми його стилю.

Тут звертає на себе увагу звичайне і в урочистій, риторичній проповіді симетричне розташування членів речення. Симетрично розташовані фрази, що закінчуються римованими, точніше — асонованими дієсловами, також часто вживаються в «Слові».

Торкаючись питання про зв'язок автора поеми з літературною і народнопоетичною традицією, варто підкреслити, що він був

цілком самостійним і оригінальним у використанні і книжного, і усного поетичного матеріалу. «Слово» виявляє таку високу ступінь художньої самобутності, що не може бути й мови про наслідування навіть в окремих його частинах.

Говорячи про поетичний стиль «Слова о полку Ігоревім», необхідно згадати і про одне найскладніше питання в галузі його вивчення — саме питання його ритмічної будови. Ряд дослідників вважали «Слово» написаним повністю віршованим розміром і намагалися розбити його на вірші, порівнюючи віршовану будову «Слова» з віршованою системою українських дум, з віршем скандінавських скальдів, з російським віршем билин, з візантійською церковною піснею.

Потрібно, однак, сказати, що всі намагання повністю розкласти «Слово» на вірші не можуть бути визнані вдалими. Насамперед треба мати на увазі, що «Слово» дійшло до нас у списку, далекому від досконалості, в якому, без сумніву, великою мірою порушена і його ритмічна будова. Але незалежно від цього виникає сумнів, що «Слово» цілком було написане віршами: насамперед — велика кількість цілком історичних джерел, а також згадка про багатьох князів — навряд чи могло вкластися все це у віршовані рядки. Наявність у ряді випадків складних речень також вказує на те, що у ньому немає безперервного віршованого ритму. Чи не вірніше було б думати, що в «Слові», як і в скандінавських сагах, чергувались прозові і віршові в своїй основі пісенні фрази. Ознаки пісенного складу даються взнаки в «Слові» не тільки в однаковості ритму симетрично побудованих, суміжних коротких фраз, а й у строфічній побудові плачу Ярославни і в таких рефренах, як «ищучи себѣ чти, а князю славѣ», «О Русская земле, уже за шеломянем еси», «на рѣцѣ на Каялѣ», «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича», «Ярославна рано плачет, в Путивлѣ на забралѣ». Нарешті пісенний музичний ритм «Слова» підтримувався його пишною алітерацією: «трубы трубят в Новѣгрдѣ», «с заранія в пятък потопташа поганыя плъкы половецкыя и, рассушясь стрѣлами по полю, помчаша красные дѣвкы половецкыя», «стрѣлы по земли сѣяше», «пороси поля покрывают», «се ли створисте моей сребреней сѣдинѣ» тощо.

Глибока політична ідейність «Слова», підказана насущними інтересами історичного моменту, в поєднанні з тим, що вона органічно зв'язана з багатющою скарбницею народної творчості, характеризує його як твір, що відзначається справжньою народністю.

«Слово» є вершиною культури, яка була досягнута руським народом ще в сиву давнину, в перші століття його державного життя. «Слово о полку Ігоревім» поряд з іншими пам'ятками словесного, а також живописного і архітектурного мистецтва Давньої Русі — свідоцтво значного культурного розвитку молодої держави, загальмованого на декілька століть монголо-татарським ігом.

«Слово о полку Ігоревім» вплинуло на пізнішу руську літературу. Коли наші предки в 1380 р. під проводом Дмитрія Донського одержали на Куликовому полі перемогу над ворогом, була написана «Задонщина», яка розповідала вже не про гіркі події на рідній землі, а про торжество перемоги над ворогами.

Вплив «Слова» позначився і в новій російській, українській і білоруській літературах, позначається він і в радянській літературі трьох братніх народів. Російські, українські і білоруські поети неодноразово робили поетичні переклади і переспіви «Слова» — пам'ятки, що виникла у тій спільній колисці, якою історично є Київська Русь для росіян, українців і білорусів. Воно перекладено мовами багатьох народів Радянського Союзу та зарубіжних країн.

На українському грунті вперше зацікавленість до «Слова» виявили представники славнозвісної «Руської трійці» М. Шашкевич та І. Вагилевич. В умовах тяжкого цісарського режиму, коли система поліцейського деспотизму душила найменші прояви національної самобутності, письменники звернулися до «Слова», обстоюючи ідею єдності руської землі, ідею спільності історичного походження західних українців з усім українським і з російським народами. Патріотизм «Слова» був могутнім на той час фактором у справі єднання культури всіх слов'янських народів. Високої оцінки заслуговує перша в українській літературі спроба *М. Шашкевича* (1833) перекласти одну з частин «Слова» — «Плач Ярославни» ритмічною прозою зі збереженням змісту й образної системи оригіналу.

Поширенню серед українських читачів «Слова» великою мірою сприяв своїми працями видатний вчений *М. О. Максимович*, який багато доклав зусиль у справі вивчення славетної пам'ятки. У 1837 р. М. Максимович вперше на Україні видав староруський текст «Слова» зі своїм прозовим перекладом і приміткаміи, а в 1857 р. опублікував віршовану «Песнь о полку Игореве, переведенную на украинское наречие...». Досліджуючи Игореве, переведенную на украинское наречие...». Досліджуючи старовруську народну словесність, Максимович дійшов висновку, що «Слово» своєю мовою, поетичною образністю і символіку споріднюється з українськими народними піснями. Саме тому образну систему свого перекладу «Слова» він намагався наблизити до українських народнопісенних форм. Про «Слово» як видатну пам'ятку староруської літератури М. О. Максимович в одній із своїх праць писав: «Думи нашого стародавнього співця, який був сповнений любові до Руської землі та її слави, так глибоко переживав її тодішнє лихо і страждання,— запотвітні для всіх поколінь Русі». Учений не тільки сам досліджував і дав спробу поетичного переспіву «Слова», а й заохотив до перекладу його українською мовою.

Думка перекласти «Слово» українською мовою виникла в Шевченка ще до заслання. Перебуваючи на засланні, поет звертався до знайомих з проханням надіслати йому оригінальний текст «Слова», зауважуючи при цьому: «перевода читати не втну». Він був незадоволений тодішніми перекладами і мріяв зробити свій. Цей задум Шевченкові не вдалося здійснити повністю — він тільки переклав «Плач Ярославни» і уривок про битву Ігоря на річці Каялі. Поет прагнув відтворити всю красу і привабливість «Слова», не знижуючи її високого художнього рівня. Ямбічна будова шевченкового вірша відповідала духові і характерові поеми.

У своєрідній «співомовній» формі римованими віршами хореїчного розміру переклав «Слово» у 1860 р. поет-демократ *С. Руданський,* однак надруковане воно було лише в 1896 р. Про велику увагу до «Слова» і вдумливість у роботі Руданського над ним свідчить передмова до перекладу, в якій поет дає цілий ряд оригінальних тлумачень «темних місць» пам'ятки і оцінює попередні наукові дослідження видатного твору.

Великий інтерес до «Слова» виявив видатний демократичний письменник і культурний діяч Буковини Ю. Федькович. Його, як на свій час, майстерну й оригінальну переробку «Плачу Ярославни» досить позитивно оцінив І. Я. Франко. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Федькович переклав гекзаметром увесь твір, наситив свій переклад, за його словами, «багатим гуцульським язиком». Цим він прагнув зробити твір дохідливішим і зрозумілішим для своїх земляків — буковинців.

В умовах, коли західноукраїнські землі були відірвані від усієї України і Росії, популяризація «Слова» в Галичині, Буковині і на Закарпатті мала велике прогресивне значення. До «Слова о полку Ігоревім» неодноразово звертався також *Іван Франко.* Це відбилося як у науковій, так і в художній спадщині великого письменника і вченого. Збереглася в рукописі чимала за розміром спеціальна розвідка про «Слово», яку Франкові так і не вдалося закінчити. Мотиви і образи «Слова» часто зустрічаються в поетичній творчості Франка, зокрема в циклі віршів «На старі теми», у збірці «Semper tiro» (1906). Використовуючи «старі теми», поет надавав їм нового змісту і нового суспільного звучання Ще в роки навчання у Дрогобицькій гімназії (1873) Франко зробив повний переклад «Слова». Хоч у цьому перекладі є чимало пропусків нерозгаданих «темних місць», а також відступів від тексту оригіналу, він усе ж не позбавлений художньої й пізнавальної цінності. Вперше Франків переклад «Слова» був надрукований у 1953 р. і ще не здобув кваліфікованої оцінки в науковій літературі.

У 1896 р. побачив світ переспів «Слова», зроблений *Панасом Мирним.* Зберігаючи в основному образно-стилістичну і ритмічну систему «Слова», Панас Мирний стилізував свій переспів під українські народні думи. Ця стилізація призвела до деякого

перенасичення тексту новими словами, що віддалило переспів від оригіналу. Все ж переспів Мирного є цікавою і оригінальною спробою поетичного осмислення староруської пам'ятки.

Крім названих авторів, у дожовтневій українській літературі перекладали «Слово» В. Кендзерський (1874), К. Шейковський (1855), В. Мова (Лиманський) (1893), М. Чернявський (1894), В. Щурат (1907) та ін.[1] У свій час ці переклади мали певне значення в справі популяризації «Слова» і осмислення його тексту.

Треба пам'ятати, що кращі переклади і переспіви «Слова» українською мовою виникали в умовах гострої боротьби передових письменників з буржуазно-націоналістичними елементами, які вважали «Слово» пам'яткою тільки української літератури. Письменники демократичного напряму боролися проти спроб принизити значення «Слова», розглядали його як спільну пам'ятку братніх російського, українського і білоруського народів, підносили ідею «Слова» про єдність всіх руських земель.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції захоплення «Словом» не тільки не ослабло, а зросло ще з більшою силою, особливо в дні святкування 750-річного його ювілею. Збагачені великим досвідом своїх попередників, озброєні марксистсько-ленінським вченням, українські радянські письменники в братній співдружності з російськими, білоруськими та іншими митцями дали цілий ряд нових перекладів та переспівів. Образи, теми, мова «Слова» були і є живими, збагачували і збагачують оригінальну творчість радянських письменників, композиторів, художників.

Одним з найкращих перекладів «Слова» в українській літературі був переклад видатного поета і вченого *М. Т. Рильського* (перше видання 1939 р., друге — 1952 р.). Великий знавець мови, літератури і народної творчості Рильський виконав свій переклад «Слова» на високому художньому рівні, зберігаючи ритміку і пісенний склад твору.

У 1940 році вперше був надрукований переспів «Слово про Ігорів похід», зроблений талановитою дитячою письменницею Наталею Забілою.

Над поетичним перекладом «Слова» довгий час працював лікар з Дніпродзержинська О. Коваленко. До речі, він був одним із організаторів окремого видання переспіву «Слова о полку Ігоревім», зробленого Панасом Мирним (1914). Переклад О. Коваленка поступається своїми художніми якостями і щодо точності відтворення оригіналу, скажімо, перед перекладом М. Рильського. Але все ж він цікавий і дає багато повчального для перекладницької практики всім тим, хто цікавиться

[1] Див.: «Слово о пълку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст. К., Вид-во АН УРСР, 1953; «Слово и полку Ігоревім». «Бібліотека поета». К., 1955; «Слово о пълку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. К., «Наукова думка», 1967.

поемою. «Плач Ярославни» перекладали також О. Корж, І. Лук'яненко, І. Земнухов, Р. Чумак, В. Соболевський та ін.

У російській літературі найліпшими вважаються переклади В. Жуковського (1819), А. Майкова (1870), М. Риленкова (1965) та ін. Впливи «Слова» у новій літературі вже були наявні в незакінченій поемі О. Радищева «Песни, петые на состязаниях в честь древним славянским божествам» (1800—1802), у «Повести о Мстиславе І Володимировиче» М. Львова (1808), у вірші В. Жуковського «Певец во стане русских воинов» (1812), у романах О. Вельтмана «Кощей бессмертный» (1832) і «Святославич» (1835), М. Загоскіна «Аскольдова могила» (1833), у п'єсі О. М. Островського «Снегурочка» (1873). Образ віщого Бояна зустрічаємо ще в М. Хераскова, О. Пушкіна, К. Рилєєва і М. Язикова. «Слово» знайшло відбиття у віршеві О. Блока «Новая Америка», в поемі В. Саянова «Слово о Мамаевом побоище», у повісті Б. Лавреньова «Кровный узел» тощо. На білоруську мову «Слово» переклав Я. Купала спочатку прозою (1919), а потім і віршем (1921).

Таке багатостороннє захоплення «Словом о полку Ігоревім» і постійна увага до нього митців художнього слова в різні історичні періоди не є чимсь випадковим. «Слово» за своїм характером є провісником класичної і радянської літератури російської, української і білоруської, її геніальним прологом. У ньому закладено основні особливості, властиві кращим зразкам літератури трьох братніх народів: гуманізм, висока ідейність, передова політична тенденція, кровний зв'язок з насущними інтересами народного життя і разом з тим висока художня майстерність. Ніколи не перестане хвилювати благородне патріотичне почуття, що пронизує «Слово о полку Ігоревім», почуття, яке незмінно керує поведінкою радянської людини і є самим священним в її політичному і моральному світогляді.

«Слово о погибели Рускыя земли»

До пам'яток XIII — початку XIV ст., що були зв'язані з монголо-татарським нашестям і створені в північній Русі, належить невелике на 45 рядків у рукописі «Слово о погибели Рускыя земли».

У творі перераховуються природні і матеріальні багатства, якими до татарського нашестя була багата і щедра «светло-светлая и украсно украшена земля Руськая»: численні озера, річки й колодязі, круті гори, пагорби високі, діброви чисті, поля дивні, звірі різні, міста великі, села дивні, сади монастирські, будинки церковні. Були тоді на Русі князі грізні, бояри чесні, вельможі багаті. Майже всі народи, що жили по сусідству, були підвладні великому князеві Всеволоду, батьку його Юрію, князю Київському, діду його Володимиру Мономаху, іменем якого половці страхали своїх дітей в люльках і при якому литовці із своїх боліт не показувалися на світ, а мадьяри укріплювали камінні свої міста залізними воротами, аби він через них не в'їхав у місто; німці раділи, що вони живуть далеко за синім морем. Різні сусідні племена платили данину Володимиру медом, а цар візантійський Мануїл, боючися, щоб Володимир не взяв Цареграду, посилав йому великі дарунки. Так було раніше, тепер же трапилося лихо християнам.

Такий зміст «Слова о погибели». Слідом за ним йде житіє Олександра Невського, яке не має тут свого заголовку і навіть не відокремлене від тексту «Слова о погибели».

Перший видавець «Слова о погибели» Х. М. Лопарьов, зважаючи на те що в ньому йшла мова не про загибель руської землі, а про її могутність та красу, і тільки в останній фразі є неясна вказівка на «болезнь» християнам того часу, вважав його початком якоїсь чудової поеми XIII ст., що оплакувала загибель Русі. За нею, як думав Лопарьов, йшло «Слово о смерти великого князя Ярослава Всеволодовича», що також не дійшло до нас, а вже потім житіє Олександра Невського. Таким чином, «Слово о погибели» — перша, повністю не збережена частина трилогії, яка дійшла до нас з дефектною кінцівкою.

Художній стиль «Слова о погибели» характеризується поєднанням книжної риторики з народнопоетичними формами пісенної мови. Книжна риторика наявна переважно у перерахуванні багатств, якими щедра Руська земля, і в складних епітетах, як *светло-светлая, украсно украшена.* Від народнопоетичної традиції йдуть, певно, такі сполучення, як *горы крутые, холмы высокие, дубравы чистые, князья грозные, бояре честные, синее море.* Тут характерні як самі епітети, так і постановка їх після слів, до яких вони відносяться,— звичайний прийом народнопоетичних творів. Звідти ж іде і епічний образ Володимира Мономаха. До нього, зокрема, приурочені одні й ті самі перекази (про страхання половцями його іменем своїх дітей), які пов'язані з іменем Романа Галицького. Згадка про те, що різні народи трепетали перед Володимиром Мономахом,— загальне місце, яке зустрічається в описах могутності різних руських князів. Оповідання про страх Мануїла — явна хронологічна безглуздість, бо Мануїл почав царювати через вісімнадцять років після смерті Мономаха і насправді посилав дари князю Ростиславу. Так, народний переказ приурочив до імені популярного князя події значно пізнішого часу.

Галицько-Волинський літопис

У першій половині XIII ст. руські землі заполонили монголо-татарські орди. В 1240 р. хан Батий зруйнував Київ. У боротьбі проти загарбників-кочовників руський народ виявив винятковий героїзм, мужність, стійкість, чим ослабив натиск ворожих полчищ і зупинив просування їх на захід. Велика всесвітньо-історична боротьба руського народу проти монголо-татарського нашестя призвела до незлічених жертв. Руські міста — центри

економічного, політичного і культурного життя — були зруйновані, села спустошені, народ підпав під тяжке іго завойовників. Вплив Києва як політичного і культурного центра Русі значно послабився. Але це не спричинило занепаду традицій культури Київської Русі, її літератури, які знайшли своє продовження у XIII ст. в інших князівствах: на сході і на півночі — у Владимиро-Суздальському і Новгородському, на південному заході — у Галицькому і Волинському (останні два займали територію від Карпат до верхньої течії р. Прип'яті, притоки Дніпра). З кінця XII і в XIII ст., за часів князя Романа Мстиславича, а особливо його сина Данила Романовича (помер у 1264 р.), Галицько-Волинське князівство досягло високого рівня політичного і культурного розвитку.

Літературною пам'яткою, в якій знайшов своє відбиття цей розвиток, є Галицько-Волинський літопис, присвячений подіям у Галицькій та Волинській землях з 1201 по 1292 р. Літопис цей зберігся в складі кількох списків (Хлєбниковського, XIV ст., Іпатіївського, початку XV ст. та ін.). Текст його за змістом має дві частини: літопис Галицький (1201—1261) і літопис Волинський (1262—1291). На перших сторінках *Галицького літопису* ми знаходимо тільки згадку про смерть Романа в 1205 р. та похвалу йому і його пращурові Володимиру Мономаху. Далі викладено історію Галичини за синів Романа — Данила та Василька.

Особливо багато уваги приділяє літописець Данилу Романовичу, його боротьбі з «крамольниками» — галицькими боярами, його численним походам, битві на р. Калці, подорожі в Орду до хана Батия та ін. У галицькому літописі, зокрема, описана битва Данила Романовича з тевтонськими рицарями під Дорогочином, під час якої було розгромлено хрестоносців-завойовників, що посягнули на руські землі, і захоплено у полон магістра Брауна. Український радянський поет Микола Бажан присвятив цій події поему «Данило Галицький».

Характеризуючи діяльність Данила Романовича, літописець виявляє до нього особливу симпатію. Це — мудрий правитель своєї землі і хоробрий воєначальник.

Автор Галицького літопису виявляє глибоку обізнаність з літературними творами київського періоду: йому добре відомі перекладні хроніки Іоанна Малали та Георгія Амартола, «Повѣсть о разореніи Іерусалима» Йосифа Флавія, повість «Олександрія». В одному із своїх оповідань він посилається на Гомера.

Для стилю Галицького літопису характерна урочистість, риторичність, образність викладу, драматизм розповіді і яскравість характеристик. Автор часто вживає афоризми: «Не погнетши пчел, меду не ѣдять», «О злѣе зла честь татарьская!» та ін., запозичені то з народної творчості, то з доступних йому літературних джерел.

На деяких місцях літопису позначився вплив усної творчості як свого народу, так і сусідніх. Широко відоме, наприклад, оповідання (відгук якогось половецького переказу) про степову траву євшан. Воно вставлене в похвалу князям Роману та Володимиру Мономаху. Коли Володимир Мономах розгромив половецькі орди, один з ханів, Отрок, утік в Абхазію, а другий, Сирчан, залишився на Дону. Коли Сирчан довідався про смерть Володимира, він послав свого співця Оря до Отрока, пропонуючи йому повернутися на батьківщину. Але ні умовляння Оря, ні половецькі пісні, що їх він співав перед Отроком, не змусили Отрока повернутись. Тоді Ор дав ханові понюхати зілля євшан. Понюхавши зілля з рідних степів, Отрок заплакав і сказав: «Да луче есть на своеи землѣ костью лечи, не ли на чюже славну быти»,— і повернувся додому. Це літописне оповідання пізніше не раз звертало на себе увагу вітчизняних письменників.

Взагалі для Галицького літопису характерне надання переваги світським інтересам над інтересами церковними, якими автор мало цікавиться. Він розповідає про будування храмів, але це захоплює його як досягнення людської праці. Дуже цікаве оповідання про те, як будувалося місто Холм за часів князя Данила.

Особливу увагу приділяє автор воєнним подіям. З очевидним захопленням малює він, наприклад, військо, готове до бою: щити дружинників, як зоря; шоломи їх, як сонце, що сходить; списи в їх руках, мов безліч тростин. Він милується і предводителем війська князем Данилом: кінь під ним — подібний чуду; сідло із чистого золота; стріли та шаблі з незвичайною майстерністю оздоблені золотом; керея — з шовкової тканини, а чоботи — з зеленої шкіри, обшиті золотом.

В інших літописах таких конкретних описів немає. Вся манера викладу пам'ятки дозволяє зробити висновок, що автором її був світський діяч — талановитий, високо для свого часу освічений князівський дружинник. Йому, як і кращим письменникам київського періоду, близька була ідея єдності руських сил в їх боротьбі з ворогом. Біль і співчуття викликали у нього не тільки розорення татарами Галицької землі, а й падіння Чернігова, Києва, князівств Рязанського та Суздальського.

Друга частина Галицько-Волинського літопису — *літопис Волинський* — починається з 1262 р. Тут розповідається про події за часів Василька Романовича та його сина Володимира. В центрі уваги — князь Володимир Василькович, якого літописець зображає не тільки розумним, справедливим і добрим вителем, хоробрим воїном і сміливим мисливцем, а й великим книголюбом і філософом, «якого же не бысть во всей земли и ни по нем не будеть». Похвала Володимиру Васильковичу має дещо спільне з похвалою великому князю Володимиру в «Словѣ о законе и благодати» Іларіона. В порівнянні з Галицьким літописом стиль літопису Волинського більш сухий, діловий,

майже цілком позбавлений образно-поетичних засобів. У викладі помітніше виступає релігійна тенденція: ворожа навала, наприклад, пояснюється, як і в літописах попереднього часу, карою божою за гріхи.

Незалежність Галицько-Волинського князівства тривала недовго. В 40-х роках XIII ст. Данило Романович змушений був визнати свою залежність від Золотої Орди. За його наступників політична єдність князівства почала слабнути, а разом з нею була втрачена і та могутність, про яку колись так виразно висловлювався, характеризуючи князя Ярослава Осмомисла, автор «Слова о полку Ігоревім».

Києво-Печерський патерик

Значна роль у розвитку «житійної» літератури належала Києво-Печерському монастирю як релігійному центрові Давньої Русі. В його стінах, як відомо, писався літопис, що увібрав у себе ряд «житійних» казань; на їх основі у першій чверті XIII ст. виникла пам'ятка, що дістала згодом назву «Києво-Печерський патерик». В основу цієї пам'ятки покладено листування єпископа Володимирського Симона (помер у 1226 р.), колишнього ченця Києво-Печерського монастиря, з ченцем того ж монастиря Полікарпом. Незадоволений скромною роллю ченця у монастирі, Полікарп, у якого був неабиякий літературний хист, поскаржився своєму другові Симону на те, що його принижують. У відповідь Полікарпові Симон написав докірливого листа, додавши до нього на повчання кілька коротких оповідань з життя печерських ченців та повість про будівництво Печерської церкви. Весь цей матеріал мав викликати у Полікарпа повагу до монастиря, своїм скромним становищем у якому він був невдоволений. Очевидно, повчання Симона вплинуло на Полікарпа, і він, у свою чергу, в формі звернення до печерського ігумена Акіндіна доповнив працю Симона низкою нових оповідань з життя ченців Києво-Печерського монастиря. Згодом (коли — точно невідомо) писання Симона і Полікарпа були об'єднані. Найдавніший рукопис, що містить такий об'єднаний текст обох письменників, з доданими до нього сказаннями про перших чорноризців печерських, Несторовим житієм Феодосія Печерського і деякими іншими матеріалами, відносять до початку XV ст. (1406).

Джерелом писання Симона і Полікарпа були переважно житія Антонія Печерського, житіє Феодосія, написане Нестером, Печерський літопис, а також усні перекази. Дещо написано авторами, мабуть, з пам'яті. Певний вплив на ці писання справили візантійські перекладні патерики, переважно «Сінайський» та «Єрусалимський», а також твори деяких отців церкви (Єфрема Сірина, Іоанна Лістивичника та ін.). Можна гадати, що житіє Антонія, проникнуте грекофільською тенденцією, і спонукало Симона взятись за написання твору, присвяченого прославленню Києво-Печерського монастиря та відомих його діячів. У праці

Симона та Полікарпа тенденції ці були значно послаблені, і на перше місце висунутий національний елемент.

Оповідання Симона і Полікарпа сповнені елементами фантастики; в них, як і у творах житійної літератури взагалі, суттєве місце займають чуда, які ведуть своє походження від місцевих усних переказів або книжних агіографічних джерел, а також описи незвичайних аскетичних подвигів ченців. Разом з тим в оповіданнях зустрічається чимало реалістичних іноді натуралістично забарвлених побутових дрібниць, що характеризували монастирське життя.

Основне завдання, яке ставили перед собою Симон і Полікарп,— возвеличення Києво-Печерського монастиря як руського релігійного центру. Тим самим підвищувався і укріплювався авторитет руської церкви як серйозного політичного фактора у феодальному суспільстві. Водночас було створено і апологію Київської держави, що на той час втратила колишнє своє політичне значення. Ідея прославлення оплоту християнства на Русі — Печерського монастиря — свідчила про зростання самовизнання руського духовенства, яке було солідною силою та впливовою організацією в історичному житті Русі.

Києво-Печерський патерик яскраво відбивав боротьбу, яка проходила між монастирем і князями і в основі якої були суперечність на грунті матеріальних інтересів та сутички через втручання монастиря в міжкнязівські відносини. Києво-Печерський монастир спочатку намагався відстояти свою незалежність і до князів ставився позитивно постільки, поскільки вони сприяли його зростанню. Коли було не так, то він з ними ворогував. Якщо Всеволод і його син Володимир Мономах, які сприяли монастирю, в патерику показуються із співчуттям, то зовсім інакше у ньому розповідається, наприклад, про Ізяслава Ярославича, його сина Святополка і внука Мстислава. Так, оповідання про Прохора-чудотворця характеризує відносини патерика до Святополка Ізяславича.

У «Слові о полку Ігоревім» зворушливо розповідається про те, як в річці Стугні утопився юний Ростислав Всеволодович. Автор «Слова» явно симпатизує молодому князеві; йому було шкода його і матір, яка оплакувала сина, викликаючи співчуття квітів та дерев. Той же Ростислав фігурує в зовсім іншому плані в Києво-Печерському патерику в оповіданні про чудотворця Григорія.

Простодушні, повні наївної віри в можливість і реальність чудес розповіді патерика справили велике враження на Пушкіна, який у легендах про київських чудотворців захоплювався «прелестью простоты и вымысла».

Виступаючи на захист ідеї родового старшинства між руськими князями, патерик постійно підкреслював загальноруське значення Києво-Печерського монастиря і, таким чином, поширював серед широких мас найпрогресивнішу ідею того часу — ідею

єдності Руської землі. Недаремно пізніше Києво-Печерський патерик дороблявся і доповнювався, особливо в XIV ст., коли було зроблено дві редакції — Арсеніївську і Касьянівську.

* * *

Давньоруська література за часів Київської Русі на основі досить розвинутої літературної мови створила цілу низку видатних оригінальних творів, передусім пам'ятки світового значення — «Повѣсть временных лѣт» і «Слово о полку Ігоревім». Висока літературна якість їх значною мірою була зумовлена органічним зв'язком з давньою народною творчістю, яка відзначалася величезним багатством. У той же час давньоруська література — частково через південнослов'янське посередництво, частково шляхом власних високоякісних перекладів — засвоїла найважливіші жанри візантійської середньовічної літератури, здебільшого класичної церковної IV—VI ст.[1] Не всі літературні пам'ятки Київської Русі дійшли до нас, але навіть і те, з чим ми знайомі, свідчить про високу культуру давньоруської літератури, яка за короткий час створила видатні пам'ятки словесної майстерності, чудові зразки архітектурного і живописного мистецтва[2].

Знайомство з художньою культурою Київської Русі переконує нас у тому, що вона мала всі ознаки справжнього творчого росту, які, на жаль, гальмувалися наскоками степових кочовиків, а потім і жорстоким монголо-татарським ігом. Зважаючи на культурний та історичний розвиток, у давньоруській літературі значне місце посідали церковні за формою твори, але поряд з цим існував і жанр світської повісті — перекладної та оригінальної. Церковно-християнські тенденції у повісті київського періоду зближували її в цьому відношенні з повістю середньовічною, якій також були властиві в типових її зразках церковні елементи. Однак найвизначніша пам'ятка літератури київського періоду — «Слово о полку Ігоревім» — більше, ніж будь-який інший твір давнього періоду нашої літератури, є виразником світської ідеології. Ця ідеологія є й у великому повістевому матеріалі початкового літопису, матеріалі, який в період свого самостійного, незалежного від літопису існування, безсумнівно виявляв світську тенденцію.

[1] Див.: Еремин И. П. О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературах XI—XII вв.— Словянские литературы. Доклады советской делегации на V Международном съезде славистов. М., 1963, с. 5—12.

[2] Див.: Художественная проза Киевской Руси XI—XIII вв. Составление, переводы и примечания И. П. Еремина и Д. С. Лихачева. М., 1957; Гудзий Н. К. Литература Киевской Руси и древнейшие инословянские литературы.— Исследования по словянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов. М., 1960, с. 7—60.

Треба також сказати, що сама церковна ідеологія в київський період руської державності не відзначалася тією винятковістю і намаганням підкорити собі світську культуру, які виявилися пізніше під впливом монголо-татарського нашестя. У той час християнський світогляд ще довго уживався з язичницькою міфологією, як це ми бачимо в «Слові о полку Ігоревім».

Як церковна, так і світська літератури київського періоду загалом відзначались яскраво вираженою публіцистичною та дидактичною спрямованістю, що великою мірою сприяло виробленню народного самовизнання феодальної держави, яка вже тоді утворювалася. Саме цьому завданню переважно присвятила себе не тільки світська повістева література, а й література житійна, проповідницька та паломницька. Для багатьох пам'яток цієї літератури характерний ліричний пафос, якому часто надавали форми абстрактної риторики та який посилено висував елементи символічного паралелізму і абстрактності на шкоду живій конкретності. Майже всюди у цей час людська особистість і людські взаємостосунки розглядаються і висвітлюються в аспекті традиційних ідейних формул; персонажі, що фігурують у літературних творах, є носіями встановлених релігійно-моральних і політичних ідей. Приватне життя людини в її реальному побуті та в психічному виявленні не мали ще доступу до літератури. Людська поведінка, як і історичні події, здебільшого зумовлені в творах цього періоду втручанням сторонньої зовнішньої сили — доброї або злої. Менш за все це втручання фігурує або навіть його зовсім немає у творах, що вийшли з світського середовища,— в «Слові о полку Ігоревім» і в деяких літописних повістях, де людина виявляє самостійно ініціативу і вільно розпоряджається своєю долею. Всі ці особливості з самого початку приводять до того, що зовнішній і внутрішній світ людини в основній масі літературних творів, як і в творах іконописного мистецтва, подається в умовних, схематичних рисах, які створюють стійку стилістичну традицію.

Риси реалістичного стилю можна знайти в деяких літописних оповіданнях, у повістях Києво-Печерського патерика, а також у апокрифах, хоч вони належать до творів перекладної літератури. Проникнення апокрифів в оригінальну літературу сприяло збагаченню її поетичними елементами. Здебільшого цьому сприяло використання писемною літературою усної легенди, народного переказу, художніх засобів епічної та пісенної усної традиції, яка згодом в свою чергу зазнала впливу книжної літератури.

Чимало з відзначених особливостей літератури київського періоду існували і в наступні періоди творчості давньої літератури, змінюючись у процесі історичного життя Давньої Русі. Літописні перекази про стародавні історичні події пам'ятали і в часи, коли український та білоруський народи стали на захист своєї незалежності, своєї культури проти натиску

шляхетської Польщі. Легенди про київських святих, неодноразово оброблювані ченцями Києво-Печерської лаври у XVII—XVIII ст., також були своєрідним знаряддям у боротьбі за національну незалежність. Пізніше російська, українська та білоруська літератури, як і вся література слов'янська, у XIX—XX ст. широко використовували культурну спадщину Київської Русі.

Українські буржуазні націоналісти всупереч історичній правді намагалися довести, ніби культура Київської Русі — це культура тільки українська. Насправді ж у цю добу ще не було ні української, ні російської, ні білоруської народностей, отже, не може бути й мови про те, що існувала окрема культура будь-якого з цих народів. Література Київської Русі — це література єдиної давньоруської народності IX—XIII ст. Вона є спільним джерелом російської, української і білоруської літератур, спільною спадщиною всіх трьох братніх народів.

До історії Київської Русі, до її спадщини звертаються і радянські письменники, зокрема українські. Згадаймо хоча б драму І. Кочерги «Ярослав Мудрий», поему М. Бажана та роман А. Хижняка «Данило Галицький», романи С. Скляренка «Святослав» і «Володимир», Д. Міщенка «Сіверяни», не кажучи вже про величезну кількість перекладів та наслідувань «Слова о полку Ігоревім». Цикл романів про події часів Київської Русі написав П. Загребельний («Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія»).

РОЗДІЛ II

Література XIV — першої половини XVI ст.

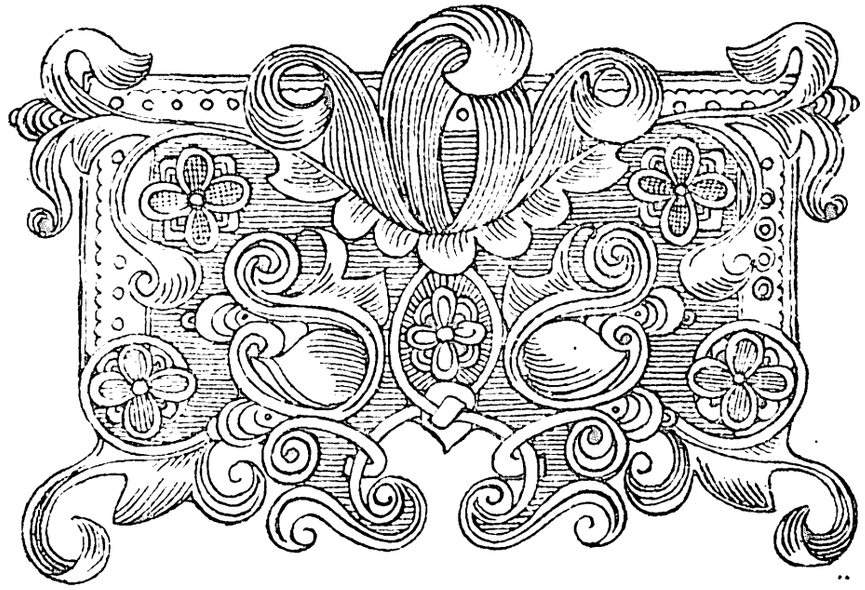

Історичні умови

Тривала запекла міжкнязівська ворожнеча і як наслідок її феодальна роздробленість призвели у XII—XIII ст. до різкого послаблення могутності колишньої великої держави Київської Русі. Власне, на початку XIII ст. ранньофеодальної давньоруської держави Київської Русі як такої вже не було, натомість утворилися окремі князівства: Владимиро-Суздальське, Смоленське, Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське, Полоцьке, Новгородське та інші, що стали самостійними і напівсамостійними державами. Не витримавши навали монголо-татарських полчищ, майже всі ці князівства у XIII ст. потрапляють на довгий час під страшне іго, яке затримало економічний, політичний і культурний розвиток руських земель.

Уже в XIII ст. виникає нова загроза з боку литовських князів, які здійснюють у той час перші напади на західноруські землі. Остаточне загарбання західноруських і південноруських земель припадає на XIV ст. Найбільшої могутності литовська держава досягла за часів князювання Вітовта (1392—1430), який розширив володіння Литви аж до Чорноморського узбережжя. Він вигнав з київського престолу Володимира Ольгердовича і на його місце посадив у 1394 році другого сина Ольгерда — Скиргайла. Вітовт ліквідував удільні князівства на території України і Білорусії, де часто панували васали литовського князя, місцеві руські князі, і створив замість них області з литовськими намісниками.

Незважаючи на велику воєнну могутність Литовського князівства, культура його порівняно з завойованими землями була набагато нижчою. Тому на соціально-економічний розвиток

Литви вирішальний вплив справили державність, економіка і культура Київської Русі. Так, наприклад, на праві Литовського князівства позначився вплив знаменитої «Руської Правди»; державною мовою Литви стала староруська мова з елементами книжної церковно-слов'янської, української та білоруської народних мов, що вже почали формуватися. Саме такою мовою були написані західноруські або литовські літописи, литовські статути, великокнязівські розпорядження, договори, заповіти князів тощо.

Водночас з литовськими князями на українські та білоруські землі зазіхали польські і угорські королі, кримські хани, турецькі султани, молдавські правителі, які всі разом плюндрували й нищили все живе. Образно кажучи, Україна і Білорусія в XIV—XVII ст. палали в огні. Населення цих земель, шукаючи порятунку, тяжіло до Москви, яка почала з XIV ст. об'єднувати навколо себе всі північно-східні руські землі і протистояла загарбницьким планам Литви. Це розумів великий литовський князь Ягайло Ольгердович. Для зміцнення своєї влади він спочатку вступає в агресивний союз із Золотою Ордою проти Москви. Взагалі литовські князі часто користувалися дикими послугами то волзьких, то кримських татар для підкорення південнослов'янського населення. Коли ж загострилися відносини між польською шляхтою і литовськими феодалами щодо галицьких і волинських земель та виникла загроза німецької агресії, тоді Ягайло в 1385 р. укладає так звану Кревську унію про об'єднання Литви з Польщею в одну державу. За цією унією Ягайло зобов'язувався перейти в католицьку віру і навернути до неї все язичницьке населення, одружитися з польською королевою Ядвігою і стати польським королем, а також приєднати до Польщі литовські, білоруські і українські землі. Основною ж причиною Кревської унії було об'єднання сил обох держав для боротьби проти постійної агресії Тевтонського ордену.

Після Кревської унії посилюється експансія польської шляхти на західні землі України та Білорусії. Ягайло допомагає польським панам витіснити з галицької землі угорців, закріпити своє панівне становище на Волині Більше того, Ягайло і польська шляхта намагалися ліквідувати незалежність Литовського князівства, але проти цього виступили литовські феодали на чолі з князем Вітовтом. Вони домоглися того, що 1392 р. в Острозі було укладено угоду, за якою Вітовт став довічним правителем Литви.

Зміцнення панування литовських феодалів дало поштовх до дальшого розвитку феодально-кріпосницьких відносин та нестерпної експлуатації підневільного населення як з боку литовських, так і місцевих панів. Для посилення свого впливу Вітовт надавав привілеї католицькому, польському і німецькому міщанству і створив католицькі єпископські кафедри у Луцьку

і Кам'янці-Подільському. Він почав робити спроби відокремити православну церкву українських і білоруських земель від московської митрополії та здійснити унію цієї церкви з католицькою. В 1458 р. литовські князі все ж відокремили православну церкву України і Білорусії від московської митрополії в окрему київську, але навернути населення до унії з католицькою церквою їм так і не вдалося. Більше того, все це викликало зростання незадоволення серед народних мас, які підіймалися на боротьбу, передусім за соціальну, а потім за національну незалежність [1].

Тоді ж спалахує ціла низка антифеодальних повстань, серед яких найпомітнішими були повстання в Галичині, на Буковині та Покутті в 1492 р. під керівництвом Мухи, на Закарпатті і в Угорщині в 1514 р. під проводом Г. Дожі, де спочатку основну силу становили закарпатці, Бокотське повстання 1431—1434 рр., Канівське та Черкаське міські повстання 1536 р. У другій половині XVI ст. такі повстання набирають загальнонародного характеру.

Водночас українське населення вело невпинну боротьбу проти турецько-татарської навали. Розбійницька Османська, або Оттоманська, імперія турків-османів у XVI ст. захопила Молдавію, Буковину і Бесарабію, нападає на Галичину і Поділля. Постійних нападів зазнавали також українські землі з боку Кримського ханства, що було васалом турецького султана. Турецькі і татарські наскоки на сусідні землі були величезним лихом. Турки й татари палили, знищували повністю міста і села, винищували або брали в полон тисячі людей, продавали їх у рабство.

Південні причорноморські та подніпровські степові землі були оголені, населення намагалося розташовуватися ближче до замкових укріплень Києва, Вінниці, Житомира, Черкас, Канева, Остра, Чернігова та ін., де можна було спільними силами захищатися від ворога, або тікати і ховатися в лісах. Надії на польсько-литовський уряд і військо були дуже й дуже малі, бо наймане військо і шляхетське ополчення самі грабували населення або зрідка робили засади на татар, які поверталися додому і відбирали для себе награбоване ними добро.

Коли ж експлуатація і свавілля польсько-литовського і місцевого панства ставали нестерпними, селяни з XV ст. почали тікати на спустошені татарами землі вниз по обидва боки Дніпра і засновували там хутори і цілі слободи. Ці втечі селян і міської голоти були головною причиною виникнення на Черкащині і Брацлавщині вільного озброєного населення, яке називало себе козаками, тобто вільними людьми. В Росії українських козаків довгий час називали ще черкасами [2].

---

[1] Див.: Історія Української РСР, т. 1, с. 108—109.

[2] Там же, с. 136; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957, с. 42—58.

Під тиском феодалів, які намагалися захопити козацькі землі й обернути населення на кріпаків, козаки змушені були відходити все далі і далі на Південь аж за відомі Дніпрові пороги, де вони на початку XVI ст. заснували Запорізьку Січ. Спочатку місцем розташування Січі був острів Томаківка, або, як його ще називали, Буцький, Дніпровський чи Городище. Після того, коли це укріплення за намовою магнатів і польської влади було знищене татарами, козаки заснували нову Січ на острові Базавлук, або Чортомлик, і вже аж потім — на острові Велика Хортиця.

На Запорізьку Січ тікало не тільки знедолене українське, а й російське, білоруське, молдавське та польське населення, бо вона запалювала народні маси на боротьбу з гнобителями взагалі і підтримувала антифеодальні виступи. Запорізька Січ стала прикладом для виникнення подібних козацьких військових організацій на півдні Росії, на Дону, Південному Уралі, Кавказі тощо. Карл Маркс писав: «Тоді як на півдні було засноване славне Запоріжжя і дух козацтва по всій Україні, відбувся такий же наплив народу з півночі на Дон. Між запорізьким і донським козацтвом існувала велика братня дружба, вони часто допомагали один одному в спільній боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Перебуваючи перед постійною загрозою нападу з боку турків, татар, польських, литовських і українських магнатів, козацтво на кінець XVI ст. створило велику і досить чітку військову організацію, яка дивувала багатьох визначних вітчизняних і зарубіжних військових стратегів. Так, на чолі війська стояв гетьман; військо складалось з полків, полки з сотень, сотні з десятків. Гетьман, полковники, осаули, судді, отамани, тобто вся козацька старшина, обиралася на військовій січовій раді, де, крім того, вирішувалися всі найважливіші питання.

Козацтво дотримувалося суворої дисципліни, зрада батьківщині каралася смертю, що образно відтворено в козацьких літописах, історичних піснях і думах, художніх творах передових письменників XIX і XX ст.[1]

Буржуазно-націоналістичні історики та письменники, нехтуючи історичною правдою, писали про класовий мир, який начебто існував серед усіх прошарків козацтва. Насправді це було не так. Переважну масу козацтва складала «голота», тобто біднота, і лише незначну частину — «старші козаки», або старшина. Між голотою і старшиною, що прагнула здобути собі привілейоване становище в урядуванні і захопити маєтності, досить часто спалахували гострі класові сутички, що знову-таки знайшло своє відображення в передовій дожовтневій та пожовтневій літературі.

[1] Детальніше про це див.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.

Щоб перешкодити зростанню величезної популярності вільного козацтва і Запорізької Січі, польсько-литовський уряд змушений був організувати реєстрове козацьке військо. Реєстрові козаки (записані в реєстр, тобто список) перебували на службі шляхетської держави і в окремих магнатів, охороняючи маєтки та південні кордони. Часто використовували їх для боротьби з повсталим населенням і вільним козацтвом, але реєстровці переходили на бік народних мас і спільно воювали проти ворогів. Яскравим прикладом цього є перехід реєстрового війська на бік Богдана Хмельницького в 1648 р.

У XIV—XV ст. виникають економічні і суспільно-політичні передумови для утворення централізованих держав як Західної, так і Східної Європи та для складання елементів національної культури у всій Європі. Найважливішим фактом в історії Східної Європи цього періоду було формування східнослов'янських народностей з єдиної давньоруської та утворення Російської централізованої держави. Це був тривалий і складний процес, коли російська народність формувалася шляхом злиття в єдине етнічне ціле населення північно-східних руських земель, українська — південно-західних і білоруська — західних.

Як відомо, народністю називають історичну форму спільності людей, що передує утворенню нації. Для народності взагалі і української зокрема були характерні такі елементи: по-перше, відносна спільність мови як необхідний засіб спілкування і взаємного розуміння людей; по-друге, спільність території як необхідна природничо-матеріальна умова спільності їхнього життя; по-третє, економічні взаємозв'язки і, нарешті, по-четверте, спільність окремих рис культури, психічного складу і характеру людей. Українська народність складалась на спільній території південно-західної частини Русі — на Київщині, Переяславщині (нинішній Полтавщині), Чернігівщині, Волині, Поділлі, в Галицькій землі, на Закарпатті та Буковині. Найінтенсивніше цей процес проходив на Середньому Придніпров'ї, яке охоплювало головним чином Київщину (на правому березі Дніпра) і Переяславщину (нині Полтавщину — на лівому березі Дніпра).

В XIV ст. на базі різних діалектних груп починають формуватися основні риси майбутньої російської мови і відповідно української та білоруської. Що стосується самої назви «Україна», то вона вперше була вжита в Київському літописі під 1187 і 1189 рр. для означення південно-західних руських земель. Згодом ця назва стала етнічним іменем всіх тих земель, де сформувалася українська народність, офіційно вжилась у документах, подорожніх записках іноземних мандрівників, у літературі. Існувала й інша офіційна назва — Малая

Русь, чи Малоросія, але народні маси її не прийняли і називали себе, коли вже почала формуватися з народності українська нація, козаками або українцями.

Розвиток культури

На XIV—XVI ст. припадає зосередження і дальший розвиток української культури, яка немислима, поряд з іншими факторами, без національної мови. Елементи розмовної української мови зустрічаються вже у Галицько-Волинському літописі, в писаних світських пам'ятках — грамотах про купівлю і продаж, присягах на вірність, винагородах за вислуги, реєстрах збору податків, в описах замків XIV—XVI ст. [1], у церковно-релігійних творах: Королівському євангелії із Закарпаття 1401 р. [2]; Четьї 1489 р., пізніше у Пересопницькому євангелії 1556—1561 рр.[3], а в «Чеській граматиці» Яна Благослава, складеній до 1571 р., був уміщений перший запис української народної пісні із Закарпаття про Стефана-воєводу, яка, напевно, побутувала значно раніше серед населення [4]. Протягом XIV—XVI ст. українська літературна мова розвивається, зазнаючи дедалі більшого впливу живої народної мови. Тоді ж визначилися і головні діалектні масиви народної української мови — південно-східний, південно-західний і північний. Діалект південно-східний, починаючи з першої половини XVI ст., стає провідним серед інших діалектних груп мови української народності [5].

Найбільшого відображення жива мова українського народу знайшла не в писемних пам'ятках XV—XVI ст., а в усній народній творчості. Саме на цей час припадає початок народного історичного епосу — дум та історичних пісень, що були продовженням традицій героїчного епосу часів Київської Русі і близькі до російських билин. Появу дум та історичних пісень зумовила конкретна історична дійсність — боротьба за соціальні і національні права, боротьба проти татар і турецьких яничарів, проти польської шляхти і козацької старшини. В цьому епосі оспівувалася мужність і патріотизм козаків, прославлялася Запорізька Січ та її ватажки, побратимство і взаємна виручка, особливо бранців-невільників з турецької і татарської неволі. Прикладом таких творів можуть бути думи про козака Голоту, про Івася Удовиченка-Коновченка, про Федора Безродного, про Самійла Кішку, про Олексу Поповича, про Івана Богуславця, про Марусю Богуславку, про втечу трьох братів з Азова, історичні пісні про Байду, «За річкою вогні горять», «У неділю рано-пораненько», «Три брати самарські»

[1] Див.: Курс історії української літературної мови, т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1958, с. 57—60.

[2] Див.: Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. Львів, Вид-во ЛДУ, 1964, с. 22.

[3] Див.: Курс історії української літературної мови, с. 61—65.

[4] Див.: Франко І. Студії над українськими народними піснями. Львів, 1913, с. 6—19, 451—471.

[5] Див.: Курс історії української літературної мови, с. 65—66.

тощо [1]. Названі й неназвані найдавніші перлини народно-поетичної творчості, що вивчаються у вузівському курсі фольклору, свідчать про високу духовну культуру на світанку народження української нації.

На кінець XV ст. припадає заснування слов'янського кирилівського книгодрукування, що, за справедливим визначенням І. Франка, було важливим переломним фактором в історії південноруського письменства. Ф. Енгельс писав, що книгодрукування демократизувало книгу і науку, позбавило духівництво колишньої монополії не тільки на читання і писання, а й на освіту взагалі. Одночасове розмноження у великій кількості примірників книги зробило її значно дешевшою і більш доступною для широких мас населення.

Піонером кирилівського друкарства був німець *Швайпольт Фіоль*, який заснував у колишній столиці Польщі — Кракові — друкарню і протягом 1483—1491 рр. видав там чотири богослужбові книги «Тріодь постную», «Тріодь цвѣтную», «Часловець» і «Осьмогласник». Йому ж приписують ще одну книгу «Псалтырь с возслѣдованіем», яка не збереглася до наших днів і про яку є лише згадки [2]. Шрифт цих видань був чіткий, подібний до південнослов'янського рукописного півуставу XV ст., але занадто стиснений, без прогалин між словами; орфографія нагадувала середньоболгарське або молдавське письмо. «Видавець готував їх для широкого розповсюдження, очевидно, серед православного населення України, Білорусії, Молдавії. Певно, він одержував і матеріальну підтримку з боку українського і білоруського магнатства, яке мало в той час найтіснішні зв'язки з Краковом» [3]. І. Франко також вважав, що така матеріальна підтримка йшла передусім від князя Костянтина Острозького і що «найбільша часть примірників ішла в Угорську Русь (Закарпаття), де їх останки стрічаються й досі по сільських і міських церквах» [4].

Водночас з видавничою діяльністю Ш. Фіоля починається кирилівське книгодрукування у південних слов'ян — в Чорногорії, а на початку XVI ст. — у Волощині і Венеції. Іеромонах Марії, а на початку XVI ст. — у Волощині і Венеції. Іеромонах Марії у 1493—1494 рр. за велінням Чорногорського воєводи друкує «Осьмогласник», або «Октоих», і в 1495 р. «Псалтырь с возслѣдованіем», а потім під опікою уже угро-волоського воєводи друкує «Служебник» (1508), «Октоих» (1510) та «Євангеліе» (1512). У Венеції книги друкували серби Божидар Вукович і його син Вікентій Вукович. Кирилівські першодруки Вуковичів були поширені на всіх південно- і східнослов'янських землях.

[1] Див.: Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955.

[2] Див.: Попов П. Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958, с. 7—8.

[3] Там же, с. 8—9.

[4] Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, с. 40—41.

У першій половині XVI ст. велику видавничу діяльність розпочинає видатний білоруський першодрукар, громадський і культурний діяч *Георгій (Франциск) Скорина*, який народився близько 1490 р. у м. Полоцьку в сім'ї купця. Як на свій час, він здобув надзвичайно високу освіту. Спочатку вчився в Краківському університеті (1504—1506 рр.), а потім у Падуанському університеті (Італія), де 1512 р. здобув ступінь доктора медицини. Переїхавши до чеської столиці Праги, Скорина засновує друкарню і в 1517 р. видає «Псалтырь» церковнослов'янською мовою, а в 1517—1519 рр. 22 книги біблії під назвою «Библия руска выложена доктором Георгієм Скориною из славного града Полоцька богу ко чти и людем посполитым к доброму научению» у перекладі з чеської на білоруську мову, що було справжнім друкарським подвигом. На особливу увагу тут заслуговують передмови, що їх писав Скорина до псалтиря і окремих книг біблії. Передаючи в передмовах зміст книг, Скорина підкреслював їх моральне, релігійне і громадське значення, тлумачив незвичні назви і терміни, з чого ми дізнаємося про його громадські та естетичні погляди. У 1525 р. Скорина оселився у Вільні, де друкує «Апостол» і «Малую подорожную книжицу». В 1517 р. він назавжди припиняє друкарську справу через матеріальну скруту та інші несприятливі обставини. Помер у 1541 р.

Треба сказати, що книгодрукування зустрічало шалений опір з боку реакційного духовенства. Так, наприклад, деякі вчені твердять, що Скорина після невдачі у Вільні в кінці 20-х — на початку 30-х рр. XVI ст. приїздив до Москви з метою організувати там книгодрукування. Він навіть повіз туди для показу надруковані ним книги, але московське духовенство не тільки відхилило пропозицію Скорини, а й публічно спалило його книги на вогнищі, як єретичні і бісівські [1]. І це тоді, коли видання Скорини з друкарського боку були найкращими з усіх європейських видань і за чіткістю та чистотою шрифту, і за зручністю невеликого формату. Надруковані Скориною книги були поширені на Україні і підготували початок українського книгодрукування, пов'язаний з іменем російського і українського першодрукаря Івана Федорова.

Основні риси письменства

Історичні умови для розвитку культури і, зокрема, письменства на Україні в XIV—XVI ст., як про це говорилось, були надзвичайно несприятливі. Ще в XIII ст. дика монголо-татарська орда знищила на своєму шляху майже всі центри економічного, політичного та культурного життя колишніх руських земель. Спустошені були монастирі та церкви, де зберігалася богослужебна література, переписувалися нові книги і взагалі підтримувалося письменство.

[1] Див.: Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Єклаў А. Ф. Коршунаў. Мінськ, 1959, с. 169—170.

Все те важким тягарем лягло на розвиток того величезного зльоту літератури, що його ми мали за часів могутньої Київської Русі. І все ж, як не можна було вбити народ, так не можна було знищити і його культуру, його кращі традиції. Народ жив і творив. І хоч про оригінальні літературні пам'ятки XIV—першої половини XVI ст. відомості дуже і дуже скупі, є всі підстави говорити про дальший розвиток тепер уже українського письменства, яке було продовженням традицій Київської Русі і розвивалося на основі поглиблення східнослов'янських, міжслов'янських та європейських зв'язків взагалі.

Деякі суспільні й літературні рухи названого періоду залишалися спільними або мали місце в різних площинах на руських, українських та білоруських землях. Татарський, литовський, польський гніт накладав свій відбиток на загальне спрямування перекладних і оригінальних творів, робив певні повороти чи зміни в ідейному змісті навіть богословської літератури, викликав боротьбу поглядів і думок у патріотично настроєного духовенства. Разом з тим це був період великого Відродження, чи Ренесансу, в Західній і Центральній Європі, ідеї якого також знайшли відгук у Східній Європі, незважаючи на всі несприятливі умови.

Ідеї гуманізму, протестантизму поступово стають здобутком російської, української і білоруської культури. Найцікавішими явищами в східнослов'янській культурі XIV—XVI ст. були — «Другий південнослов'янський вплив», єресь і продовження традицій Київської Русі в південних і північних землях.

Другий південнослов'янський вплив

«Другий південнослов'янський вплив» пов'язують з відродженням літератури південних слов'ян і в першу чергу Болгарії та Сербії, що визволилися з-під іноземного гніту Візантії і досягли досить помітного розквіту вже у першій половині XIV ст. Центрами культури в Болгарії стає колишня болгарська столиця Тирнов, а в Сербії — Далматинське узбережжя Адріатичного моря. Саме тут якоюсь мірою схрещувалися слов'янські, візантійські та романські впливи. Так, наприклад, у Сербії були перекладені в той час: з грецької — повість про Олександра Македонського (відома сербська «Олександрія»), з латинських оригіналів, що мали грецьку основу,— повість про Троянську війну («Троянська притча») і «Повесть об Индейском царстве», з італійської мови на сербську згодом переклали «Повесть о Бове королевиче» тощо. Подібні твори перекладалися і в болгар, а звідти переходили до всіх східних слов'ян.

Південнослов'янське відродження сербів і болгар ішло під лозунгом критичного ставлення до церковних обрядів і догм, а це вимагало критичної оцінки майже всієї попередньої книжності, починаючи від мови, орфографії і кінчаючи змістом літературних творів на церковну, історичну, філософську та природничу

теми. Йшла перевірка старих перекладів, виникали нові, в основному візантійського чи грецького походження; в житійній та історичній літературі максимально використовувалися першоджерела й відкидалися різні вигадки, посилився інтерес до психології героїв, дедалі більше починала проявлятися в творах особа письменника чи перекладача [1].

Наприкінці XIV ст. у Болгарії тирнавський патріарх Євфімій провів книжкову реформу. Реформа Євфімія Тирнавського знайшла свого прихильника в особі болгарина Костянтина Костенцького, що був на службі в сербського деспота Стефана Лазаревича. І в Болгарії, і в Сербії тепер робилися переклади за системою Євфімія Тирнавського і Костянтина Костецького, а самі тексти перекладів називалися Тирнавськими і Ресавськими (так само, як і монастирі) ізводами.

На цей період припадає розвиток інтенсивних зносин і культурних взаємозв'язків між слов'янськими народностями і державами. Зросло число руських паломників до Константинополя і Афона та до інших монастирів Балканського півострова. Часто ченці на багато років оселялися в монастирях, утворюючи цілі колонії або й окремі монастирі, як це було на Афоні, де провів добру частину свого життя І. Вишенський. І взагалі національний склад ченців Візантії, Болгарії чи Сербії був досить таки різнонаціональний. Вихідці з українських чи російських земель, дістався до згаданих монастирів, перевіряли наявні книги, доповнювали їх новинами, переписували нові тексти і т. ін.

У цей час починають також захоплюватися філософією «ісіхастів» Григорія Синаїта, Феодосія і Євфімія Тирнавських, Філофея і Каллісти, суть якої була в містичній теорії прижиттєвого злиття людини з божеством завдяки моральному самовдосконаленню в безмовному аскетичному житті в келії або в безлюдній печері. Це був своєрідний протест проти збагачення монастирів і перетворення їх на великі феодально-кріпосницькі центри. Ісіхасти пропагували скитське життя, відлюддя, вимагали від ченців, щоб вони забезпечували себе власною працею і не користувалися надмірною приватною власністю — землею, худобою, грошима тощо. Цей бік вчення згодом використало російське боярство, протестуючи проти швидкого зростання церковного землеволодіння [2].

Коли Болгарія і Сербія почали зазнавати нападу з боку турецьких завойовників, а потім і зовсім втратили свою незалежність, з Балканського півострова на Україну та в Росію в кінці XV ст. приходить велика кількість іммігрантів. У зв'язку з падінням Візантійської імперії і утворенням Російської централізованої великої держави погляди багатьох людей слов'янського

[1] Див.: История русской литературы, т. 2, ч. 1. М., Изд-во АН СССР, 1946, с. 171.

[2] Там же, с. 173.

світу були звернені до Москви як до «третього Риму», що повинна продовжити політичну роль стародавнього Риму та Візантії. В Росії та на Україні багато іммігрантів з Балкан займали досить помітне становище в церковній ієрархії і були відомі як політичні та культурні діячі. Так, вихованець Євфімія Тирнавського Кіпріан став київським, а потім московським митрополитом, племінник Кіпріана Григорій Цамблак спочатку був ігуменом у Сербії, а потім дістав посаду митрополита українських і білоруських земель Литовського князівства. На «Русі» Кіпріан і Цамблак увели в церковну проповідь властивий південнослов'янській літературі тих часів уже згаданий риторичний стиль, який використовували в своїх проповідях і творах російський чернець Єпіфаній Премудрий і виходець з Афону серб Пахомій Логофет.

Зрозуміло, що політичні і культурні взаємозв'язки Русі з південнослов'янськими країнами знайшли своє відображення в пам'ятках письменності XIV—XV ст., зокрема в книгах церковного змісту, в перекладних світських творах, в офіційних урядових документах — грамотах, листуванні державної канцелярії тощо. За зразком південнослов'янської графіки на Русі виробляється нова манера письма, яку називають молодшим напівуставом. Різниця між старшим і молодшим напівуставом досить чітко визначена в палеографічній науці. Ця різниця була не тільки в деякій зміні написання букв, а й у самому складі алфавіту. О. І. Соболевський вказував на кілька таких пунктів: намагання відділити книжну мову від народної, встановлення більш-менш стійких правил правопису, наближення мови до початкової церковнослов'янської мови і очищення її від пізніших народних елементів, поступове знищення в мові й орфографії місцевих староруських особливостей, наближення мови й орфографії до «материнської», тобто грецької, вживання великих юсів, «ь» замість «ъ» на кінці слів, відсутність йотування перед голосними, вживання «а» замість «я» (*твореніа, добрыа*), наявність великої кількості скорочень в словах за допомогою титлів і виносних букв над рядком (*бгъ,— бог, снъ — син, чл҃вк — чоловік, гс҃дрь — государ*) тощо [1].

Саме в цей час входить у побут східнослов'янської книжності плетений орнамент балканського стилю. Якщо раніше рукописи орнаментувалися в тератологічному чи в дивовижному звіриному стилі, то в молодшому півуставі орнаменти були виконані в геометричному стилі. Різниця обох стилів була не тільки в характері малюнка, але й в своєрідному підборі кольорів та

[1] Див.: Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV—XVII ст. СПб., 1903, с. 3—4; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956, с. 243—246.

мініатюрах. Другий південнослов'янський вплив був помітним і в живописі, оформленні кам'яних хрестів, печаток князів [1].

Разом із зміною орфографії та літературної мови до нас було перенесено з південнослов'янських країн «плетение словес» — особливий літературний стиль, який виник у Болгарії за часів Євфімія і був характерним для східнослов'янської церковної літератури до кінця XVII ст., а в окремих місцях і пізніше. «Новий стиль,— підкреслює Д. С. Лихачов,— примушував уважно ставитись до значення слів і до відтінків цього значення, до емоційного боку слів, до ритміки мови, до її звучання, збагачуючи мову неологізмами, новими запозиченими словами, різноманітними прикметниками, дав багату кількість нових словосполучень, нових епітетів, розвинув форми прямої мови як монологічної, так і діалогічної, розширив емоційну виразність мови» [2].

На східнослов'янських землях південнослов'янський вплив більше був помітним в Російській державі. Література тут засвоює і розвиває житійні та історичні теми, ідейний зміст і панегіричну форму, величання московського князя за болгарським і сербським зразком як царя і самодержавця, а Москви як «третього Рима».

Українська література в умовах Литовської держави і, отже, в силу специфічних політичних і суспільних умов використовує лише художні засоби і обминає ідейний вплив. Виходить новий переклад «Четвероєвангелія», нові редакції «Апостола», «Псалтиря», «Служебних міней», різних збірників церковних пісень, збагачується список повчальних аскетичних творів візантійських письменників у дусі згадуваної вже філософії «ісіхазму», причиною чого було повне знищення могутності Візантії і перемога ісламу над християнством в балканських державах. Набирають популярності вчительні, або тлумачні, євангелія і житійні твори, зокрема «Зведений патерик», що був компіляцією різних повчальних сюжетних новел і анекдотів з чернечого життя, зведених з усіх відомих слов'янських перекладів патерика. Зареєстровані були й нові обробки «Шестоднева», деяких історичних та белетристичних повістей, про що буде йти мова в окремому розділі.

Однак, говорячи про «Другий південнослов'янський вплив», слід відкинути думку дореволюційних учених, що цей вплив був лише однобічним. Найновіші досягнення науки переконливо засвідчують, що різні зв'язки між слов'янськими народами були великим стимулом до взаємного збагачення культурними досягненнями. При цьому кожний з народів сприймав те, що було йому необхідно в силу історичних потреб, творчо перероблюючи матеріал і надаючи йому специфічних національних рис [3].

[1] Див.: Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958, с. 4—5.

[2] Там же, с. 64.

[3] Див.: Черепнин Л. В. Русская палеография, с. 242—243.

Єресі

Водночас у XIV—XVI ст. великого розмаху на Україні, в Росії і Білорусії набувають антифеодальні єретичні рухи, що були виявом опозиції до церковної ієрархії та релігійної боротьби широких народних мас проти феодальної системи. Подих революційного руху, що охопив майже всю Західну Європу і часто поєднувався з великими класовими битвами, сягає й на Україну опосередненими і прямими шляхами. Так, наприклад, у чесько-гусистських війнах 1419—1434 рр. брали участь українські і білоруські селяни, а в 1422 р. литовський князь посилає на підмогу гуситам великий загін, що майже вісім років бився пліч-о-пліч з чеськими братами проти німецьких і чеських феодалів та реакційної католицької церкви. Особливо уславилося військо волинського князя Федора Острозького, яке складалося переважно з українців. Ясна річ, що чесько-гусистські відгуки знайшли своє місце і в суспільно-політичному русі на Україні та в її літературі.

Зокрема, відгук реформаційних ідей протестантизму, з одного боку, і традицій київської літературної школи, з другого, дослідники вбачають у проповідях єресі «жидовствуючих», яку пов'язують із приїздом до Новгороду в 1471 р. вченого єврея Схарії (Захарія Скари), що був лікарем київського князя Михайла Олельковича. На відміну від Псковсько-Новгородської єресі «стригольників», єресь «жидовствуючих» називають ще Новгород-Московською, бо вона з Новгороду проникла і в Москву, де знайшла підтримку та співчуття з боку великого московського князя Івана III, глави посольського приказу Ф. Курицина і навіть тодішнього митрополита Зосими. Однак проти єресі досить різко виступив ігумен Волоколамського монастиря Йосиф Волоцький, який у великому полемічному трактаті «Просветитель» пов'язав єресь із єврейством та відповідно назвав її «жидовствуючою».

Академік М. К. Гудзій висловлював думку, що єресь «жидовствуючих» якоюсь мірою була відголосом західноєвропейського протестантизму: «Елементів іудейства було у ній стільки ж, скільки в будь-якому західному рухові протестантизму. Є підстави думати, що в цій єресі ми маємо відгук ідей, які виникли в епоху Ренесансу. Це передусім ідея секуляризації мисли від тих традиційних догматів і традиційних точок зору, які були типовими для ортодоксальної релігії і від яких звільнялася Західна Європа у період Ренесансу та Реформації» [1]. Прихильниками єресі у ширшому розумінні були здебільшого представники нижчого й середнього білого духовенства, значна частина городян, дрібних купців тощо. Їх приваблювало у проповідях «жидовствуючих» досить помітний раціоналізм, пошана до простої людини, а також критицизм щодо церковної ієрархії, ідеологічного і економічного

[1] Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1950, с. 236.

засилля церкви, сміливе знімання з неї покрову святості. Єресь «стригольників», як і «жидовствуючих», мала у своїй основі соціальну і політичну підкладку й тому розбурхувала на певний час суспільну думку [1].

Однак слід наголосити, що цей реформаційно-гуманістичний рух, як і в Західній Європі, був спрямований не проти релігії взагалі, а проти феодального церковного землеволодіння та окремих церковних догматів. Так, прихильники руху відкидали догму про Трійцю, кажучи, що Христос був звичайною людиною, як і Мойсей, а справжній месія ще не прийшов; що діва Марія не була богородицею, що іудейська віра походить від бога, а християнська від людини; вони заперечували зовнішню обрядовість — почитання ікон, хрестів, мощів, відкидали пости, нетерпимо ставилися до монастирів і не визнавали церковної ієрархії, а на місце «божественного одкровения» прагнули поставити людський розум і знання.

Для цього вони писали книги з математики, астрономії, астрології, логіки, метафізики; перекладали окремі біблійні книги, тобто задовольняли попити тогочасних читачів і пробуджували не тільки думку прихильників, але й відповідну реакцію супротивників, які змушені були не відставати від учених представників єресі і в свою чергу займатися як полемічною, так і перекладацькою діяльністю. Наприклад, новгородський єпископ Геннадій переглянув і виправив у 1489—1499 рр. повний звід біблійних книг, що були перекладені з грецької, латинської і староєврейської мов (так звана Геннадієва біблія).

Безпосередньо до пам'яток єресі, що були виконані на Україні, належить збірник з колишнього Михайлівського монастиря під назвою «Приточник», написаний Васком-писарем пана Миколи Радивиловича — приблизно в 1483 р. [2] Зміст цього збірника надзвичайно багатоманітний і говорить про різнобічні інтереси його упорядника. Записуючи для пам'яті, Васко використовував різні матеріали, книги і статті, з яких брав окремі рядки чи уривки, як, наприклад, молитви Кирила Туровського, слова і виписки на моральні і дидактичні теми, трактати про різні догми, полемічні писання проти латинян та іудаїзму, афоризми тощо. У збірнику є також індекс незаборонених і заборонених церковних книг, апокрифічний перелік імен ангелів. Із світських творів Васко використав енциклопедичний твір арабського походження під назвою «Аристотелевы врата, або Тайна тайных», трактат з логіки Авісафа, якийсь «Лунник», що були, треба думати, перекладені з єврейської чи іншої мови «жидовствующими».

Як збірник Васка, так і деякі інші перекладні твори мали виразні ознаки української або білоруської мов, а також чимало

[1] Гудзий Н. К. История древней русской литературы, с. 237.

[2] Див.: Перетц В. Н. Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литература. Критико-библиографический обзор. К., 1908.

штучних словотворів, які точно передавали першоджерело і не мали ще відповідників у мові перекладу. Перекладаючи біблійні книги, «жидовствуючі» досить обережно і критично підходили до самої біблії, чим готували грунт для інших протестантських течій, які з Заходу просувалися і на Схід Європи.

На Україні поряд з єрессю «жидовствуючих» значного поширення в XVI ст. здобула єресь соцініан, або антитринітаріїв, які проголошували свободу совісті, думки, волі та відкидали догми про приреченість людства. Вони засновували школи, дбали про друкарні, тобто відбивали прагнення демократичних верств населення. Народні маси України в своїй боротьбі проти чужоземного засилля і католицизму використовували як гасла захисту православної віри, так і різні єретичні вчення, бо вони якоюсь мірою відповідали їхнім прагненням подібно до єресі середньовічних міст. «Єресь міст — а вона власне є офіціальною єрессю середньовіччя,— писав Ф. Енгельс у праці «Селянська війна в Німеччині»,— була спрямована головним чином проти попів, на багатства і політичне становище яких вона нападала» [1].

Борючись проти церковної ієрархії і церковного землеволодіння, єресі викликали протидію церковних магнатів, зокрема представників так званої йосифлянської церкви, які за активної підтримки державної влади на церковному соборі в 1504 р. піддали її анафемі. Ватажки єресі і знайдені книги були спалені на вогнищах, а інші представники зазнали жорстокого переслідування. Однак єретичний рух XV—XVI ст., який мав антифеодальний характер, розгорнувся настільки широко, що офіційні кола церкви не в силі були його знищити, бо його підтримували міське населення, бідне духовенство і навіть бояри.

Нові редакції старих творів

Стосовно безпосереднього продовження традицій літератури Київської Русі, то вони були і в південних, і в північних землях. Пригадаймо хоч би «Моленія Даніила Заточника», «Слово о погибели рускыя земли», Галицько-Волинський літопис, проповіді Володимирського єпископа Серапіона, «Задонщину». У XV ст. створено нові редакції оригінальних творів часів Київської Русі, зокрема відомого Києво-Печерського патерика, житій святих тощо. Центром переписування та створення нових книжок був Київ. Під впливом Києва виникає переписування книжок у Чернігові, Луцьку, Львові, Острозі. При монастирях і церквах існували бібліотеки, які нерідко мали значну кількість релігійних та світських книжок.

Першу редакцію Києво-Печерського патерика, як відомо, було здійснено на початку XIII ст. Вона складалася з повісті про спорудження Печерської церкви, послання Симона до Полікарпа, де було дев'ять оповідань про життя ченців лаври, одинадцяти оповідань Полікарпа та літописної повісті про перших

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 344.

печерських чорноризців. Згодом Києво-Печерський монастир набуває все більшої популярності, посилюються аскетичні настрої у зв'язку з тяжким монголо-татарським ігом, а отже, збільшується кількість оповідань про життя ченців і різні «чудеса» в лаврі. Їх переказували і записували на зразок візантійських і болгарських патериків, які користувалися успіхом ще в Київській Русі. Виникає необхідність систематизувати зібраний матеріал в одну книгу і надати йому певного ідейно-смислового спрямування.

Так, у 1406 р. виникає Арсеніївська редакція Києво-Печерського патерика, що була складена «замышленіем боголюбивого епископа Арсенія Тверскаго». Дослідники висували гіпотезу, що Арсеній перед тим, як і багато інших його колег, був ченцем Києво-Печерського монастиря, добре знав матеріал і, можливо, сам був редактором рукопису [1]. До першої редакції було додано нові оповідання про життя Феодосія, про заснування монастиря та ін. Тепер Києво-Печерський патерик був відредагований у такому порядку: 1. «Житіе Феодосія», написане Нестором; 2. Похвала Феодосію; 3. «Сказаніе» про початок Печерського монастиря; 4. «Сказанія» про перших печерських чорноризців, як і у «Повѣсти временных лѣт»; 5. «Сказанія» Симона про спорудження церкви в монастиреві та дев'ять оповідань про ченців монастиря; 6. «Сказанія» Полікарпа про ченців, що прославилися своїм чернечим життям і богоугодними подвигами — дванадцять оповідань, а не одинадцять, як у першій редакції.

Тоді ж, у XV ст., з'являються ще дві нові Касьянівські редакції патерика, складені в самому Києво-Печерському монастирі «священноинока Акакія» — колишнього намісника київської єпархії. Перша Касьянівська редакція патерика датується 1450 р., а друга — 1462 р.

У Касьянівській редакції насамперед було змінено порядок статей. На перший план висувається ім'я Нестора, якому приписують авторство деяких оповідань, удосконалюється мова, додаються риторичні прикраси в стилі південнослов'янської оліграфічної літератури тощо. Взагалі Касьянівську редакцію патерика вчені вважають перехідним етапом від літературних традицій Київської Русі до нових південнослов'янських літературних і культурних впливів.

Це ж можна сказати і про інші переробки давніших євангелій, житій святих, проповідницьких пам'яток письменства, де народна мова займає значно більше громадянства, ніж раніше. Особливо помітні елементи української народної мови в Королівському євангелії 1401 р., що його переписав якийсь Станислав «Граматик многогрѣшный» у селі Королеве на Закарпатті [1]. Книга ця оформлена з великим, як на той час, мистецьким смаком, у ній багато кольорових заставок і орнаментів, виконаних яскравою кіновар'ю, лазур'ю, зеленню і бронзою, що й тепер не втратили первісної свіжості і кольору.

Вплив живої української мови досить помітно позначився і на Четьї-мінеї 1489 р. Оригінал цієї цікавої пам'ятки був складений також у західноукраїнських землях, а потім переписаний і в Білорусії. Рукопис, що зберігається в Державній Публічній бібліотеці м. Києва, є копією білоруських переписувачів, у тому числі якогось поповича Березки з Кам'янки. Ось чому в Четьї-мінеї є особливості як української, так і білоруської мов, наприклад: зацвила, лѣхонмство, веселѣться, волхове, змиеве, володѣти, влякатися, гольтяй, горазд, туга тощо. Грунтовна переробка первісного тексту Четьї наявна не тільки в мовній редакції, а й у самому змісті. Тут немає якоїсь системи, властивої для подібних церковно-релігійних книг взагалі. Так, у першій половині збірки подано в хронологічному порядку з 1 вересня і до кінця серпня за церковним роком вибірку житій, урочистих промов на різні свята і похвали деяким святим, зокрема руським Борису та Глібу, а в другій половині — вибрані «слова» із «Златоуста» та інших джерел. Причому переписувачі досить вільно обробляли «житія» святих і «слова», скорочували або доповнювали, залежно від своїх уподобань і, певно, від призначення книги. «Ця перша спроба зближення мови священної книги з живою народною мовою не могла пройти безслідно, бо у ній виявлявся природний потяг освічених українців до рідної їм мови, підтримуваний, до того ж, ідеями реформації, що проникали на Україну, зокрема з Чехії» [2]. Четью-мінею 1489 р., поряд з уже згаданим Королівським євангелієм 1401 р., можна вважати праматір'ю перекладів церковних книг на так звану просту мову.

Західноруські, або литовсько-руські, літописи

Найвидатнішим явищем оригінальної літератури XIV — першої половини XVI ст. було літописання, що продовжувало та зміцнювало традиції початкового літописання Київської Русі і, насамперед, «Повѣсти временных лѣт» та Галицько-Волинського літопису. Це так звані західноруські, або литовсько-руські, літописи і Короткий Київський літопис XIV — початку XVI ст.

Перші відомості про ці літописи подали польські письменники Я. Длугош, М. Бельський та М. Стрийковський, які користувалися ними при написанні своїх хронік. Дані Стрийковського про Литву і Білорусію з цих літописів на початку XIX ст. використав М. М. Карамзін для дванадцятитомної «Історії держави Росій-

[1] Див.: Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. Львів, Вид-во ЛДУ, 1964, с. 7—8 і 22.

[2] Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. К., 1958, с. 141.

[1] Див.: Білецький О. І. Києво-Печерський патерик.— Зібрання праць у 5-ти томах, т. 1. К., «Наукова думка», 1965, с. 240.

ської», однак з деякою недовірою та обережністю. Ця недовіра відпала, коли І. Данилович у 1823—1824 рр. опублікував у «Dzennik wileński» перший, знайдений ним Супрасльський список. Згодом вчені відшукали ще цілу низку списків. У 1907 р. О. О. Шахматов і С. Л. Пташинський в сімнадцятому томі «Полного собрания русских летописей» опублікували разом з уривками 25 різних рукописних збірників західноруських літописів, серед яких найважливіші 13 списків: Супрасльський, Уварівський, Никифорівський, Академічний, Віленський, або «літопис Авраамки», Румянцевський, Красинський, Археографічний, Патріарший, Рачинського, Євреїновський, Дубровський і Биховця [1]. Найповніший зведений опис усіх списків у дожовтневий час подали О. Шахматов і С. Пташинський (1907)[2] та В. Іконников (1908) [3], а в пожовтневий — Т. Сушицький (1929) [4], який крім аналізу різних частин літопису зробив спробу розглянути особливості стилю західноруських літописів.

Литовськими літописами ми їх називаємо умовно тільки тому, що вони були написані під час перебування українських і білоруських земель у складі Литовської держави. За переконливою думкою багатьох дослідників, у складанні західноруських літописів було використано сучасниками Новгородський і Московський літописи XV ст. Найповнішим є список, що його опублікував 1846 р. Ф. Нарбут, а найближчим до української історіографії — Супрасльський (з Супрасльського монастиря, що біля Бялистока у Польщі).

Супрасльський список складається з трьох основних частин. Перша називається «Сказание о вѣрных святых князей руських», або «избрание лѣтописания изложено вкратце», де подано короткі відомості з київських, московських та новгородського літописів до 1427 р., і закінчується невеликим описом руських рік: Дніпра, Двіни і Волги. Друга частина — хронографічна (1431—1446) і називається «Лѣтописець великих князей литовскых», а третя (1447—1505) продовжує другу, де вже більше говориться не тільки про західноруські, а й південноруські землі. У свою чергу літописи складаються з окремих заміток, хронологічних дат, сказаній чи оповідань та повістей, які мають виражений тенденційний характер і відбивають гостру політичну та міжусобну боротьбу литовських князів. Все, звичайно, залежало від симпатій чи антипатій літописців до того або іншого князя, до литовської або руської землі.

[1] Див.: Марченко М. І. Українська історіографія. К., Вид-во КДУ, 1959, с. 31.

[2] Див.: Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою Археографическою комиссиею, т. 17. Западнорусские летописи. СПб., 1907.

[3] Див.: Иконников В. С. Опыт русской историографии. Книга вторая. К., 1908, с. 1489—1520.

[4] Див.: Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. К., 1929.

Литовський літопис (список Биховця) починається з міфічної історії стародавньої Литви. У період загострення відносин між Литвою і Польщею напередодні Люблінської унії літописець робить цікаву спробу довести походження литовської шляхти від знатного римського роду.

Все це потрібно було для того, щоб зв'язати литовського князя Гедиміна з римським імператором Августом, що начебто володів не тільки Римом, а й всім світом. «Лѣтописець великих князей литовскых» починається з переліку семи синів князя Гедиміна, де Ольгерда названо батьком короля Ягайла, а Кейстута — батьком великого князя Вітовта. Дуже докладно розповідається про усобиці Кейстута з Ягайлом. Повість ця дає підставу думати, що оповідач був сучасником і очевидцем тих подій. Далі говориться про покатоличення і шлюб Ягайла з дочкою польського короля Ядвігою, про розповсюдження католицизму в Литві, про втечу Вітовта до німців від переслідування Ягайла, про невдалий похід полоцького князя Андрія і смоленського Святослава проти Литви, і про перемогу над ними Вітовта та Скиргайла.

Привертає увагу тут цілісне оповідання про завоювання Поділля, в якому помітне зусилля довести, що цей край законно належить Литві, а не Польщі. Поділля у середині XIV ст. захопили литовські князі — брати Корятовичі, вони збудували Кам'янець та інші міста і обороняли свої землі від спустошення татар. Коли четвертий син Федір, що князював у Новгороді, почув про смерть своїх старших братів, він переїхав на Поділля і став там господарювати, не визнаючи над собою влади Вітовта. Тоді Вітовт пішов і силою захопив Поділля, а Федір Корятович змушений був утекти у 1397 р. під захист короля Угорщини Сігізмунда, який подарував йому Мукачівську домінію в долині річки Латориці.

Тенденційність літописця особливо помітна в оповіданні про боротьбу Литви з Смоленськом. У негативному плані змальовано смоленського князя Святослава і полоцького Андрія, які «много зла сотвориша христянемь на чловѣческы и на християнскыи, мучиша християн, иже ни в поганых ратех то не слышах таковых мук...» Завойовницьку політику Скиргайла і особливо Вітовта літописець називає любов'ю до землі Литовської, жалістю до «християн», над якими нібито збиткувався Святослав.

Неодноразове згадування міста Смоленська і подій в ньому не випадкове. З кінця XIII ст. він підпадає під владу Литви. Довгий час між Московським князівством і Литвою ведеться боротьба за Смоленські землі, влада переходить від одних до інших. Згодом таку ж боротьбу за «ожерелье Московского государства», як називав Смоленськ Борис Годунов, вели Польща і Росія, аж поки в другій половині XVII ст. Смоленськ назавжди був приєднаний до Росії. У записах про Смоленськ дуже помітний зв'язок і вплив Смоленського літопису на Литовський та

й літописець тут звертав більше уваги на Москву, ніж на Литву. Розповідь про Вітовта закінчується невдалим його коронуванням, хворобою і смертю, після чого йде знаменита «Похвала о вѣликом князи Витовтѣ», відома в кількох списках і редакціях. За характером свого змісту, особливістю композиції, стилю, а також незвичайним для літопису пафосом «Похвалу» можна розглядати як окремий художній твір, тим більше, що з історичного погляду він не має певного значення. Якщо увесь літопис написаний в стилі тодішніх ділових офіційних документів, то «Похвала» Вітовтові відзначається справді неабиякими літературними якостями. Литовський патріотизм та ідея національно-політичної незалежності Литви від Польщі досягають тут найвищого рівня. У пізніших редакціях панегіричний тон зменшується, спокійніше говориться про заслуги Вітовта, непомітно висуваються інші князі, залежно від того, в яких землях робився список — польських чи московських.

Частина оповідань літопису носить батальний характер. Це і повість про Ольгердову боротьбу з Москвою, і «сказаніе» про бій на Ворсклі з татарським царем Темиртиклуем (1398), і оповідання про бій Вітовта і Ягайла під Дубровною, оповідання про боротьбу Казимира Ягайловича з чехами, і оповідання про битву між польським королем Ольбрахтом та волоським воєводою Стефаном (1497), і оповідання про бій московського князя Івана Васильовича з великим литовським князем Олександром (1499).

В останньому оповіданні згадується український князь Костянтин Острозький, якого послав Олександр на чолі з військом проти московського князя. У битві на Смоленщині під Ведрошем російські війська перемогли литовців, а Острозький був узятий у полон. Напевно, цю частину писав уже очевидець, який добре знав психологічний стан війська і зумів тонко передати настрої воєначальників і воїнів перед боєм та після поразки. Сучасника подій помітно і в вірогідному викладі історичних подій, і в жвавості викладу, і в свіжості вражень, коли подаються не тільки роки, а й місяці, дні та навіть періоди дня.

З інших ширших літописних записів слід назвати оповідання про одруження Ягайла з Ядвігою, сина Гедиміна Кейстута з Бирютою, бо «была велми красна тая девка и розумна», про любовний роман короля Августа з «панею Варварою Радивиловною». Вони також підтверджують думку, що автори їх — люди близькі до князівського двору — були в курсі всіх придворних подій та пліток навколо високопоставлених осіб.

Короткий Київський літопис

У Супрасльському списку поряд з Новгородським уміщений літопис під заголовком «Начало рускыхъ князей Рускаго княженья», який прийнято називати Коротким Київським літописом. Він був складений десь на початку XVI ст. і охоплював події від 862 до 1515 рр. Особливо детальні записи подій і особисті спостереження літописця подані між 1491—1516 рр., що дало підставу одним дослідникам твердити, ніби автором літопису міг бути киянин, а іншим, що автор був з волинських земель. У першій редакції літопису події доведені до 1382, в другій — до 1405, в третій — до 1461 і, нарешті, в четвертій — до 1505 р. з додатком про події 1481—1500 рр. Цілком можливо, що всі ці редакції були об'єднані в Смоленську. Разом з тим не можна не помітити південнослов'янського патріотизму автора.

Справді, в літописі подано надзвичайно важливий матеріал з історії Київської землі, Волині, Білорусії та Литви XIV—XV ст. з точною вказівкою років, місяців і днів, зокрема, про пашестя татар на Київ у 1482 і 1496 рр., про великий мор у Литві, Польщі та Волині 1495 р., про розбійницькі наскоки татар на Волинські землі, про долю Волинської церкви, про місцеву шляхту та її ставлення до Литви і Польщі, про різні міжусобиці тощо. З особливою прихильністю ставиться літописець до одного з найбільших тодішніх українських магнатів Костянтина Івановича Острозького, який поєднував боротьбу за православну віру з вірнопідданством литовському великому князю і польському королеві. У 1515 р. він був посланий з військом проти московського князя Василя III і здобув під Оршею велику перемогу. Автор дає про це ціле оповідання, яким і закінчується Короткий Київський літопис. Він порівнює князя Острозького з Олександром Македонським, великим царем індійським Пором, з Авієм, сином Ровоама та іншими героями церковної і світської історії.

Звертає на себе увагу той факт, що автор, виражаючи ідеологію литовського князя і його васалів, все ж хоче направити силу не на православну московську землю, а на «рать тасарскую», яка ще була на той час страшною і дикою лою, здатною по-варварськи знищувати людей і їхні культурні здобутки.

Зважаючи на відповідний світогляд, численні виписки з церковної літератури і насамперед біблії, а також на те, що до літопису було додане досить прихильне оповідання про відвідування в 1543 р. Супрасльського монастиря польським королем Сігізмундом-Августом, можна твердити, що авторство Короткого Київського літопису належить якійсь особі духовного стану, добре обізнаній з західноруськими літописами та різного виду хронографами. Таку думку підтримував і О. І. Білецький, який писав: «Наприкінці XV і на початку XVI ст. виникають літописні компілятивні збірники, що об'єднують місцеві літописи, створені в різних частинах Білорусії й Північної України, переважно в монастирях. За зразок здебільшого правлять старі літописи, і мова цих компіляцій близька до старої церковної» [1].

[1] Білецький О. І. Зібрання творів у 5-ти томах, т. I, с. 263.

Разом з тим у мові та стилі західноруських літописів було багато нового. Продовжуючи традиції київського літописання, і зокрема Галицько-Волинського літопису, укладачі і переписувачі вносили чимало елементів російської, української і білоруської мов, що почали вже тоді формуватися і впроваджуватися в книжності. Якщо той чи інший список був зроблений на південноруських землях, то в ньому, зрозуміло, було більше елементів української мови, якщо в західноруських землях, то білоруської, а коли в північноруських, то російської мови. Більш консервативні ті частини, які писалися при дворі литовських князів, з широким цитуванням грамот, указів, актів.

Традиційність стилю помітна в описі боїв, перемог чи поразок, промовах і діалогах, генеалогії князів, сталих епітетах, метафорах, порівняннях, наприклад: «Пришед ко Браславлю и выма Браславль, пришел ко Сокольцю и Сокольця вынял, пришел ко Каменцю вночи и Каменца добыл»; «В лѣто 6872 (1364) князь Дмитреи Ивановичь ходи ратию к Суздалию»; «Господине княже Володимире, приѣхали есмя к тобѣ ото всих Ятвязь, надѣючись на бога и на твое здоровие, господине; не помори нас, но перекорми ны соби пошли, господине, и нам жито свое продать, а мы ради купим чего восхощешь воску ли, бѣли ль, бобров ли, чорных чи кун, серебра ль мы рады дамы»; «безбожный царь Мамон собра воя многа и всю землю Половецьскую...»; «яко дѣты ко отцю, яко пчелы к матцѣ, яко жающи воды ко источнику»; «взять град Переяславль копьем» та ін.

Хоч укладачами або переписувачами окремих списків литовського літопису були представники духовенства, він за своїм характером, як і Галицько-Волинський літопис, має в основному світський напрям. Здебільшого це видно у незначному цитуванні книг «священного писания», в розумінні справжніх причин перемог чи поразок князів (не від бога!), в поетичних описах природи, у використанні народнопоетичної символіки тощо. Вводячи легенду про заснування литовської держави римським князем Полемоном і його родичами, літописець пише, що вони «пошли до реки Дубисы... и над нею нашли горы высокие и на оных горах ровнины великие и дубровы роскошные и розмаитое офитости наполненых»; або в іншому місці: «И зашли за реку Велю и потом перешли реку Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красную и сподобалося им и вчинили на неи город». У Єврейському списку є досить поетичне оповідання про стосунки Ольгерда з московським князем Дмитром Івановичем. Спочатку вони були в дружніх стосунках, але раптом Дмитро посилає до Ольгерда свого посланця з символічним даруйком — огнем і шаблею, що означало: «вѣдати то буду в земли твоеи по краснои вѣсни и по тихому лѣту». Ольгерд, запаливши кресалом губку, віддав послу з такою відповіддю: «Дай то государю и скажи ему, что у нас в Литвѣ огонь еще сон извѣчает мнѣ хртячи в моеи земли быти по красной вѣсни

и по тихому лѣту а яз у него буду на велик день и поцелуя его красным яицом щитом и сулицею а божиею помощию к городу Москвѣ копие свое прислоню». Зібравши велике військо, Ольгерд справді на великдень несподівано з'явився під стінами Москви і змусив непідготовленого до битви московського князя просити миру. На знак перемоги Ольгерд «приехал к городу и копие свое к городу приклонил», кажучи, щоб про це завжди пам'ятав Дмитро. Як бачимо, це вже ціла поетична картина, яка є окрасою літопису.

Зіставляючи різні літописи, дослідники вірно констатують, що західноруські, або литовські, літописи хоч і поступаються своєю образністю, яскравістю і жвавістю викладу перед Галицько-Волинським, але все ж таки стоять досить високо і в окремих місцях за художніми якостями аніскільки не нижчі, ніж оповідання «Похвала Вітовтові» чи про похід Ольгерда.

* * *

Після Кревської унії 1385 р., за якою великий князь литовський Ягайло став польським королем, у 1387 р. в Литві була запроваджена католицька церква. Одержавши великі права і маєтності, католицьке духовенство почало планомірний і довготривалий наступ на права підневільних народів всього князівства і в першу чергу на білорусів та українців. Ця церковна експансія посилилась після Люблінської унії 1569 р. Поряд з політичними виношуються ідеї церковної унії, тобто об'єднання православної і католицької церков під владою римського папи.

Католицький Рим намагався встановити своє неподільне панування над усіма слов'янськими країнами. У 1396 р. Кіпріан хотів разом з Ягайлом об'єднати східну православну церкву з католицькою, однак з цього задуму нічого не вийшло. Нічого не вийшло з унією і в Григорія Цамблака, хоч він брав участь у Констанцькім соборі, де перед папою Мартином V виголосив велику промову, в якій наполягав зібрати вселенський собор, уладнати всі непорозуміння між церквами і «чесним» шляхом об'єднатися. Нарешті в 1439 р. було виголошено Флорентійську унію папою Євгенієм IV, на якій київський митрополит Ісидор поклявся у вірності папі і підписав акт возз'єднання руської православної і католицької церков. Укладення Флорентійської унії зустріло опір не тільки народних мас, а й руської церкви та московського князя. Врешті Ісидора зняли з посади митрополита, заарештували, а потім прогнали з руської землі, як прогнали згодом папського посла єзуїта Антонія Поссевіна. У 1472 р. Флорентійська унія спеціальною постановою православної церкви була формально розірвана. Та це не зупинило ревних слуг Ватікану, які в XVI ст. мобілізували всі свої сили проти православ'я на українських і білоруських землях, і

вогнем і мечем «навертали» православних у лоно римсько-католицької церкви, а потім проголосили нову — Брестську унію 1596 р.

Боротьба між представниками православної і католицької церков зумовила появу в кінці XVI — на початку XVII ст. оригінального полемічного письменства на чолі з такими іменами, як Г. Смотрицький, С. Зизаній, Х. Філалет, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Вишенський та ін.

«Другий південнослов'янський вплив» та культурні зносини з західноєвропейськими державами спричинили також появу в XV—XVI ст. на Україні і в Білорусії нових перекладів повістей про походи Олександра Македонського, про Троянську війну, про трьох королів-волхвів, про «страсті» Христові, про Бову королевича тощо.

РОЗДІЛ III

Література другої половини XVI — першої половини XVII ст.

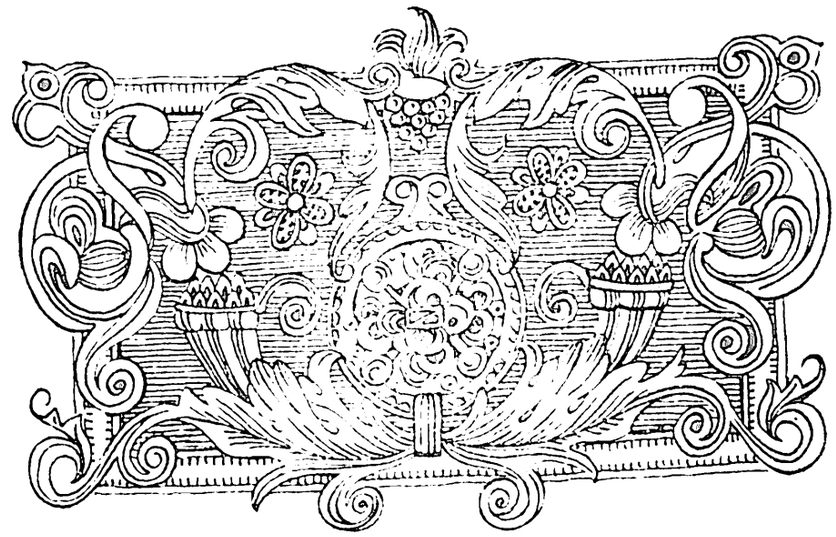

Історичні умови

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. в житті українського народу сповнені історичними подіями звитяжної боротьби трудящих мас як проти соціально-політичного і національно-релігійного гніту польської шляхти та магнатів, так і проти феодально-кріпосницького пригнічення українських панів.

Люблінська унія 1569 р., що об'єднала Литву з Польщею в одну державу — Річ Посполиту,— в результаті зрадницької політики українських феодалів-кріпосників, «які намагалися в союзі з польськими панами придушити антифеодальну боротьбу народних мас, зміцнити і розширити свої класові феодально-кріпосницькі привілеї, посилити експлуатацію трудящих» [1], відповідала корінним інтересам насамперед польських магнатів і шляхти, а також католицької церкви на чолі з папою римським.

Незважаючи на проголошену Люблінською унією нібито автономію Литовського князівства в складі Речі Посполитої, всі українські землі, що раніше входили до складу Литви (Київщина, Волинь, Брацлавщина), були захоплені польськими феодалами, які ще більш посилили неймовірно тяжкий гніт селянства, міської бідноти і рядових козаків. Сучасник, що перебував на службі в Польщі, французький військовий інженер Гійом Боплан так описує тяжке становище пригніченого українського селянства і заможне безтурботне життя експлуататорів — магнатів та шляхти: «Селяни перебувають у жалюгідному становищі, вони змушені три дні на тиждень ходити на панщину, і за землю, залежно від розміру (площі) ділянки

[1] Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС, с. 5.

давати панові декілька четвериків хліба, кілька пар каплунів, курей, курчат і гусей» [1].

Перераховуючи «тисячі інших виснажливих і несправедливих вимог», які мусили були виконувати селяни, Боплан робить висновок, що селяни в усьому змушені були поступатися панам, бо «все належить дворянам... Дворянство блаженствує, як у раю, а селяни, як у чистилищі... Багато від рабства врятовуються втечею. Сімейні йдуть на Запоріжжя».

Становище закріпаченого селянства, міської бідноти і рядового козацтва, у зв'язку з дальшим розвитком феодально-кріпосницького ладу, весь час погіршувалося, посилювалась експлуатація безправного трудового народу поміщиками, що одержали необмежені права. На допомогу польським феодалам прийшла римсько-католицька церква, Ватікан, який протягом усієї попередньої історії боровся всіма засобами особливо за просування на схід, за розширення сфер впливу за рахунок покатоличення східнослов'янських православних народів — росіян, українців, білорусів.

Польські феодали і католицька церква все робили для того, щоб всіляко ізолювати український і білоруський народи від народу російського, щоб не допустити ніяких зв'язків (ні торгово-економічних, ні культурно-релігійних, ні, тим більше, політичних) підвладних їм народів із своїм братом — російським народом, який постійно надавав допомогу в соціальній і національно-визвольній боротьбі і був надійним захисником православної віри, особливо після встановлення в січні 1589 р. в Москві патріархії, посвячення Московського митрополита Іова патріархом всієї Русі.

Дещо пізніше папа римський Урбан VIII, сподіваючись на перспективи католиків після проголошення Брестської унії 1596 р., прямо висловив експансіоністські прагнення Ватікану щодо православного Сходу: «О, мої руські, через вас, я сподіваюсь, буде повернутий увесь Схід». Таким чином, крім соціально-економічного і політичного гніту, український народ, як і білоруський, потерпав також від духовного, національно-релігійного поневолення, українська мова і культура, православна віра, що зближували православних українців з росіянами, відкрито і цинічно піддавались нарузі.

Український трудовий народ (селянство, міська біднота, низові козаки) активно виступав проти польсько-шляхетського як соціального, так і національно-релігійного гноблення. До активної боротьби за визволення з-під ярма панської Польщі включилися мешканці міст, нижче і середнє духовенство, яке об'єдналося в так звані церковні братства, що, хоча й зовні були спрямовані проти католицизму та унії, по суті, відбивали феодальні, класові суперечності епохи. Боротьбу церковних братств

[1] Боплан Г. Описание Украины. СПб., 1901, с. 116.

підтримували також середньої заможності землевласники і навіть деякі вищі феодали (як, наприклад, князь К. Острозький), які боялися втратити свої володіння, однак активно допомагали і королівському уряду придушувати повстання своїх, українських селян і козаків, солідаризуючись тоді із своїми політичними ворогами, проте класовими побратимами.

Деякі українські феодали і представники вищого духовенства з метою одержання політичних прав і економічних привілеїв («дочасних пожитков», як сказано в одному з викривальних творів початку XVII ст. «Пересторога») швидко почали пристосовуватися до польсько-шляхетського і римсько-католицького розгулу й анархії, що панували в Польській державі, і тяжким тягарем лягали на плечі не тільки пригнічених українців та білорусів, а й польських трудящих. Панівна верхівка приймала католицьку віру, спольщувалась, зрадивши свій народ, його культуру і релігію, а церква, як відомо, була в той час найбільш загальною санкцією існуючого феодального ладу [1].

Проте, домігшись ціною великих зусиль, махінацій і найжорстокіших репресій, за допомогою зради українських світських і духовних панів, офіційного, хоча й незаконного, проголошення об'єднання православної церкви з католицькою на чолі з папою римським, так званої Брестської унії 1596 р., польський король, магнати і шляхта, підбурювані і всіляко підтримувані Ватіканом, настроїли проти себе трудящий український народ, що й без того клекотів революційним вибухом, який уже неодноразово проявлявся в козацько-селянських повстаннях під керівництвом К. Косинського, Г. Лободи, С. Наливайка та ін. ще до проголошення унії. І сила гніву народного була настільки великою, що її вже неможливо було втримати ніякими засобами.

У кінці XVI — першій половині XVII ст. соціальна і національно-визвольна боротьба українського народу ще більше загострилась. Відстоюючи свою свободу й незалежність, український народ постійно вів боротьбу проти гніту чужоземних поневолювачів, що загрожували існуванню українців і білорусів, за возз'єднання з російським народом, який завжди надавав допомогу своїм братам на Україні і в Білорусії.

Селянське повстання в Росії під керівництвом І. Болотникова (1606—1607), в якому активну участь брали й українські селяни, а також славна перемога російського народу під керівництвом Мініна і Пожарського у війні проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII ст. були надихаючими прикладами для трудящих України й Білорусії в їхній визвольній боротьбі проти іноземного поневолення і місцевих гнобителів. І хоча боротьба українського народу в XVI — першій половині XVII ст. часто мала релігійне забарвлення і була спрямована

[1] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

проти католицизму та унії, за православну віру, проте це ніякою мірою не применшує класової, насамперед соціальної суті цієї боротьби, бо, за словами Ф. Енгельса, «І в часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні матеріальні класові інтереси; ці війни так само були боротьбою класів, як і пізніші внутрішні конфлікти в Англії і Франції. Якщо ця класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу» [1].

Створена в ході боротьби трудящих-українців проти феодально-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецько-татарських набігів військова сила в особі козацтва з центром у Запорізькій Січі зіграла «прогресивну роль в історії українського народу» [2].

У боротьбі проти соціального і національно-релігійного гноблення українським народним масам постійно надавав допомогу великий російський народ, який створив могутню централізовану державу із столицею в Москві, що стала основою й ініціатором утворення Російської держави, її політичним, економічним і культурним центром [3]. Розвиток економічних і культурних зв'язків України з Росією в XVI — першій половині XVII ст., незважаючи на те що панська Польща чинила всілякі перешкоди, сприяв духовному зближенню двох братніх народів, благотворно впливав на розвиток їхніх культур, був однією з найважливіших передумов возз'єднання українського народу з російським. Цій благородній меті послужила також і велика ідеологічна боротьба, що розгорнулась у кінці XVI — першій третині XVII ст. і знайшла яскраве відображення в українській полемічно-публіцистичній прозі, найбільш талановитими представниками якої були Іван Вишенський, Герасим Смотрицький, Іов Борецький, Захарія Копистенський та ін.

У кінці XVI і особливо в першій половині XVII ст. багато українських патріотів, поборників дружби з російським народом, як, наприклад, Іов Борецький, Ісайя, гетьман П. Сагайдачний та ін., неодноразово звертались до Російського уряду за допомогою, з проханням возз'єднати Україну з Росією. І хоча Росія, у зв'язку з ослабленням у недавній війні з Польщею, не могла в 1620—1630 рр. прийняти в своє лоно Україну, дружба українського і російського народів увесь час зміцнювалась, гартувалася у спільній боротьбі проти соціального гніту та іноземних загарбників. Історія знає численні факти такої спільної боротьби і дружби, зокрема донських і запорізьких козаків.

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.
[2] Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС, с. 7.
[3] Див.: там же, с. 6.

Боротьба українського трудового народу проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту вилилася в національно-визвольну війну 1648—1654 рр. проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання з братським російським народом в єдину Російську державу. В цій війні український народ під проводом видатних військових керівників і народних героїв Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая та ін. з допомогою російського народу і при співчутті і підтримці пригнічених польських трудящих одержав багато славних перемог, які успішно завершилися рішенням Переяславської Ради в січні 1654 р. про возз'єднання України з Росією, яке, «незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів» [1].

Возз'єднання України з Росією було підготовлене всім ходом історичних подій, в яких велику роль відіграли також російсько-українські культурні і літературні зв'язки в XVI — першій половині XVII ст.

Запровадження книгодрукування. Розвиток культури й освіти

Найяскравішою сторінкою в історії російсько-українських культурних і літературних зв'язків у XVI ст. була діяльність видатного російського книгодрукаря Івана Федорова, який переселився разом із своїм товаришем по роботі Петром Мстиславцем наприкінці 1566 р. спочатку до Литви, а потім і на Україну.

Заснувавши в маєтку гетьмана Великого князівства Литовського Г. А. Ходкевича в м. Заблудові (нині районний центр Білоруської РСР) друкарню, Іван Федорович Москвитин і Петро Тимофійович Мстиславець у 1569 р. надрукували «Книгу, зовомую евангеліе учителное...», а 1570 р. Іван Федорович Москвитин сам видав «Псалтирь с часословцем», тому що Петро Мстиславець після надрукування «Евангелія учителного» поїхав до Вільно, де продовжував свою діяльність у друкарні Мамоничів. У кінці 1572 р.— на початку 1573 р. Іван Федоров переїхав до Львова, побувавши, можливо, перед цим у Москві, і тут знову організував книжково-видавничу справу за допомогою найбідніших представників українського народу: «Но мали нѣцыи в іерейском чину, иніи же неславніи в мірѣ обретошася, помощь подающе»,— відзначав Іван Федоров.

У лютому 1574 р. у Львові «Іоанн Федорович друкарь москвитин» закінчив друкувати першу відому нам книгу на Україні — «Апостол», який повторював в основному московське видання 1564 р. і закінчувався спеціально написаною післямовою «Сія убо повѣсть изъявляет откуду начася и како съверши-ся друкарня сія». Цього ж року Іван Федоров видає один

[1] Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС, с. 10.

з найвидатніших своїх творів — «Русскую грамматику», або, як визначають радянські дослідники, «Букварь», який був першою спробою створення навчального посібника з граматики старослов'янської мови в історії російської та української наукової філологічної думки, посібника, що мав великий вплив на подальший розвиток мовознавства в Росії і на Україні.

На початку 1575 р. Іван Федоров уже перебував на службі у князя Костянтина Острозького, який вживав енергійних спроб щодо організації книгодрукування у себе, в Острозі, і з цією метою домагався одержання виправленого тексту рукописної Біблії в Москві через писаря Литовського князівства Михайла Гарабурду, якого у вересні 1572 р. було послано до Москви для ведення переговорів про обрання на польсько-литовський престол російського царевича Федора.

В Острозі протягом 1580—1581 рр. «Іоанн, Федорович, печатник, з Москвы» видав, як відомо, три книги: «Псалтирь и Новый завѣт» (1580), «Біблію сирѣчь книгу ветхаго и новаго завѣта» (1580—1581) і «Хронологію» Андрія Римші (1581).

Найбільш капітальне видання І. Федорова, звичайно,— «Острозька біблія» (1581), надрукована за найповнішим і виправленим списком, одержаним з Росії.

Видання Івана Федорова поширювались не тільки на Україні, а й в Білорусії й особливо в Росії. Так, на одному примірнику «Острозької біблії», що зберігається до нашого часу у книгозбірнях Москви, у 1593 р. було зроблено такий напис, що свідчить про велику популярність цього видання в Росії: «...и привезены быша (йдеться про «Біблію» 1581 р.— *Авт.*) великия России (в) царствующий град Москву... и рассеяшася во вся грады и держатся до сих времен».

В Росії ми зустрічаємо не тільки українські видання Івана Федорова, а й його учнів і послідовників — українців. Одним з перших українців-першодрукарів, що брали активну участь в культурному житті Росії на початку XVII ст., був українець (за його власним твердженням, «волынец») Онисим Радишевський. Він керував друкарнею «в царском дому» в Москві і надрукував дві книги «Евангеліе» (1606) і «Устав» (1610) і оформив їх (зокрема, написав післямову) за взірцем видань Івана Федорова.

В той же час у Москві служив також «греческих и польских слов переводчик» українець Федір Касіянович Гозвинський, який у 1607 р. переклав з грецької збірку байок Езопа з біографією його (Плануда), а 1609 р. переклав з польської мови «Тропник папы Иннокентия».

Серед москвичів початку XVII ст. зустрічаємо і київського міщанина Божка Балику, який витримав облогу Москви в 1612 р. і написав цікаві мемуари: «О Москвѣ и о Дмитрію, царику московском ложном. Сіе писал мещанин кіевскій именем Божко Балыка, который сам там был и самовидец тому был»,

що дійшли до нас в рукописному збірнику історичного змісту, складеному в XVII ст. у Києві.

Книжково-видавнича діяльність видатного представника російської культури Івана Федорова справила великий вплив на розвиток культури і літератури українського народу, на підвищення його політичної самосвідомості в боротьбі проти польсько-шляхетського гніту, за своє соціальне та національне визволення, в боротьбі проти феодалізму.

«Поширення друкарства,— писав Ф. Енгельс у статті «Про розклад феодалізму і виникнення національних держав»,— відродження інтересу до вивчення античної літератури, весь культурний рух, який з 1450 р. стає дедалі більшим, дедалі загальнішим,— все це пішло на користь бюргерству і королівській владі в боротьбі проти феодалізму» [1]. К. Маркс ще раніше в листі до Ф. Енгельса від 28 січня 1863 р. підкреслював, що «винайдення пороху, компаса і книгодрукування — ...необхідні передумови буржуазного розвитку...» [2].

Патріотична і просвітительська діяльність Івана Федорова найкраще відображена в щирих заключних словах його «Букваря» 1574 р.[3]

Виданий Іваном Федоровим «Букварь» 1574 р. призначався, очевидно, для спеціальної школи, яка організовувалась при братства: «... при той друкарнѣ школу грецьку фундувати».

Широкий розмах книгодрукування на Україні і в Білорусії в кінці XVI — першій половині XVII ст. тісно пов'язаний був із загальним культурно-освітнім піднесенням. Особливо важлива роль у розвитку культури і освітньої справи належала в цей час братствам, які, захищаючи православну віру від нападів з боку католиків і уніатів, засновували друкарні і школи. Із майже двадцяти заснованих у кінці XVI — на початку XVII ст. церковних міських братств на Україні найбільш авторитетними і діяльними були Львівське, Острозьке і Київське. Так, Львівські, Острозькі, а з 1615 р. і Київські братські школи і друкарні підготували велику кількість передових освічених діячів і видали чимало книг, в тому числі й навчальної літератури для тодішніх шкіл. Наприклад, видані 1596 р. у Львові граматика і тлумачний словник Лаврентія Зизанія, «Слов'янська граматика» Мелетія Смотрицького (надрукована в південному білоруському місточку Єв'є 1618—1619 рр.), вперше опублікований 1627 р. в Києві «Лексікон славенороссκій и имен тълкованіе» Памви

---

[1] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 396.

[2] Там же, т. 30, с. 250.

[3] Граматика Івана Федорова. Видається за постановою республіканського Оргкомітету по відзначенню 400-річчя російського книгодрукування. К., «Дніпро», 1964 (передостання і остання сторінки цього фотовидання).

Беринди не лише продовжували і далі розвивали кращі російські й українські книговидавничі, граматичні і лексикографічні традиції, а й були оригінальними працями, що зіграли визначну роль у розвитку філологічної науки і освіти на Україні, в Росії та Білорусії в XVII — першій половині XVIII ст., а також в інших сусідніх слов'янських і неслов'янських країнах (Сербія, Болгарія, Молдавія, Румунія). Знаменним було видання граматики Мелетія Смотрицького 1648 р. в Москві з додатком ряду філологічних трактатів Максима Грека. Навчаючись за другим московським виданням «Слов'янської граматики» 1721 р., великий російський вчений-енциклопедист і письменник М. В. Ломоносов назвав її (разом з іншими підручниками в Московській слов'яно-греко-латинській академії) «вратами учености» своєї.

Яскравим виявом російсько-українського культурного і літературного єднання було видання Іваном Федоровим 1583 р. в Острозі збірки полемічних трактатів «О крестном знаменіи» полум'яного російського полеміста і публіциста Максима Грека, брошури, що започаткувала передову полемічно-публіцистичну прозу православного табору полемістів на Україні, і великої обсягом «Кирилловой книги» (Москва, 1644), до складу якої ввійшли твори відомих російських авторів і в перекладі російською мовою полемічні трактати Стефана Зизанія, Івана Вишенського та інших українських письменників.

Книгообмін між Україною і Росією і, зокрема, між Києвом і Москвою, що стає регулярним з 20-х рр. XVII ст., також сприяє дальшому розширенню і поглибленню політичних і економічних зв'язків двох братніх народів, зміцненню дружби і взаємодопомоги російських і українських трудящих.

Заснована на базі Київської братської школи на Подолі і новоствореної Петром Могилою так званої Лаврської школи (була відкрита при Києво-Печерській лаврі) Києво-Могилянська колегія, починаючи з 30-х рр. XVII ст., відіграє важливу роль у зміцненні культурно-освітніх зв'язків України не лише з Росією та Білорусією, а й з іншими як слов'янськими, так і неслов'янськими народами.

Передова російська культура, писемність і література XVI ст. вплинули не тільки на культурне і громадсько-політичне піднесення українців і білорусів, об'єднаних спільністю походження, мови, місця проживання, характеру і традицій, але й на польську писемність. Так, у XV—XVI ст. ми зустрічаємо цікаві факти, що свідчать про вплив російської мови і писемності (зокрема, російських літературних пам'яток) на польську мову і письменство.

В XVI — першій половині XVII ст. на розвиток української культури, суспільно-політичної і наукової думки, літератури зробили великий вплив передові російські діячі: Іван Федоров і Максим Грек, чернець Феодосій Косой, ігумен Артемій та ін., особливо їхня культурно-наукова діяльність і твори; праці російських публіцистів XVI ст. і світські твори, насамперед повісті про мамаєве побоїще, а також «Степенная книга» тощо. Серед викладачів Київської братської школи зустрічаємо і москвича Федора Уставщика. Разом з тим українська полеміко-публіцистична проза, граматичні і лексикографічні праці українських авторів, віршова і драматична література також залишили помітний слід у російській культурі і літературі цього часу.

«Культурні зв'язки, літературне єднання двох братніх народів,— писав академік О. І. Білецький,— складались, зростали і міцніли протягом століть. Формування й розвиток передової української літератури відбувалось у тісному зв'язку і під могутнім благотворним впливом передової російської літератури. Передова українська література в свою чергу збагачувала літературу російського народу і вносила гідний вклад у скарбницю світової літератури» [1].

Російсько-українські культурні і літературні зв'язки в епоху назріваючої боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гніту за возз'єднання з братнім російським народом мали велике значення не тільки для розвитку української культури і літератури, а й для збагачення культури і літератури російської. Ще на самому початку народно-визвольної війни 1648—1654 рр., у 1649 р., до Москви були запрошені такі видатні діячі української культури, як Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський, для перекладу церковних книг з грецької мови на слов'янську і викладацької роботи.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛЕМІЧНО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ПРОЗИ

Українська полемічно-публіцистична проза виникла у 80-ті роки XVI ст. в жорстокій боротьбі проти польсько-шляхетської, римсько-католицької пропагандистської публіцистики, проти наступу польських магнатів і шляхтичів, підтримуваних католицькою церквою, на соціально-політичні і національно-релігійні права українського народу; вона була своєрідною ідейною зброєю, одним із засобів підготовки народно-визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією. Представники демократичного напряму православних полемістів у полемічно-публіцистичних трактатах палко обстоювали ідею єдності трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського ті білоруського, сміливо викривали злодіяння пап римських і Ватікану, польсько-шляхетського королівського уряду, світських і духовних магнатів, класових ворогів трудящих мас. І хоч полемічно-публіцистичні твори зовні мали церковно-релігійне

[1] Білецький О. І. Шляхи розвитку російсько-українського літературного єднання. К., 1955, с. 7.

забарвлення, в основі і суті своїй вони відбивали соціально-політичні суперечності і класову боротьбу епохи.

До нас дійшло понад 150 різних за змістом, ідейним спрямуванням і художньою формою та жанровими особливостями полемічно-публіцистичних трактатів, написаних представниками православного, уніатського і католицько-єзуїтського таборів полемістів, ідейні позиції, суспільно-політичні погляди та класові симпатії яких були різними. Навіть серед табору православних полемістів, що зовні палко виступали на захист «старожитної» православної віри, ми зустрічаємо два табори публіцистів, одні з яких, захищаючи православну віру, обстоювали класові інтереси трудящих, інші ж відбивали соціальні позиції українських панів-феодалів, козацької старшини і заможного міщанства.

Початок полеміки

Українська полемічно-публіцистична проза XVI — початку XVII ст. ввібрала в себе кращі традиції передової російської публіцистичної літератури XVI ст., які благотворно вплинули на творчість українських авторів. У цей час в українських та білоруських землях відроджується і стара слов'яно-руська традиція і з особливою силою зростає інтерес до культури і літератури Московської держави. «З кінця XVI ст.,— писав І. П. Єрьомін,— українською мовою перекладаються деякі пам'ятки російської літератури (переважно публіцистичної), в ужитку українсько-білоруських письменників з'являються твори Максима Грека, старця Артемія, Степенна книга і т. д.» [1].

Проте найпоширенішими на Україні і найавторитетнішими серед українських письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст. були все ж послання Максима Грека, творчість якого мала величезне значення для зародження і розвитку літератури, особливо полемічно-публіцистичної прози і наукової філологічної думки на Україні в XVI — першій половині XVII ст.

Трактати М. Грека поширювались здебільшого у рукописах, про що свідчить цілий ряд списків його творів, складених на Україні в XVI—XVIII ст. Уже в кінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. полеміко-публіцистичні твори М. Грека, поряд із раніше написаними антикатолицькими трактатами невідомих авторів, широко використовувались культурними і релігійними діячами України як гостра ідеологічна зброя в боротьбі проти польсько-шляхетської католицької пропаганди, яка особливо посилилась після виступу відомого польського публіциста, пропагандиста католицизму і противника православної віри Петра Скарги з книгою «O jedności Kościoła Bożego» («Про єдність церкви божої»), надрукованою 1577 р. Якщо в полемічному збірнику, складеному в 1578—1580 рр. в Супрасльському монастирі і безпосередньо спрямованому проти названої книги Петра Скарги, ми ще не зустрічаємо творів Максима Грека, то в упорядкованому на основі цього збірника (і також у Супраслі) на початку 80-х рр. XVI ст. іншому полемічному збірнику, що зберігається нині у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, уміщено деякі полеміко-публіцистичні і філологічні твори Максима Грека (арк. 172—186). Цим збірником, як стверджує М. Петров, користувався Герасим Смотрицький [1], зачинатель української полемічно-публіцистичної прози.

[1] История русской литературы, т. 2, ч. 2. Література 1590—1690 рр. М.—Л., Вид-во АН СРСР, 1948, с. 12.

Як і в багатьох українських рукописних збірниках, так і окремо (№ Д. А/п. 522 ЦНБ УРСР) часто зустрічається «Слово Максима Грека о крестном знаменіи», надруковане на початку 80-х рр. XVI ст. в Острозі. У творах М. Грека трактується, зокрема, і богословське питання «про походження святого духа».

Брошуру, напевне, було підготовлено до друку ще в період роботи в Острозі Івана Федорова (1581), можливо, одночасно з «Хронологією» Андрія Римші (надрукованою в травні 1581 р.), але брошура не встигла вийти за Івана Федорова, який міг бути ще в Острозі, проте не працював, і друкувалась уже на кошти («за выдатком») Кирила Терлецького. У зв'язку з цим не були, мабуть, проставлені дата і місце видання, тому що друкарню Івана Федорова формально було заборонено.

Незважаючи на те, що православні, по суті, ще не дали належної відповіді на книгу єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої» (1577) [правда, ще між 1577—1582 рр. з'явились анонімний трактат православних «Посланіе до латын из их же книг», коротке повчання «На латину и о папежах, который што в них вымыслив» (близько 1582 р.), сатиричний памфлет фольклорного походження про папісу — про папу Петра Гугнивого], 1586 р. у Кракові вийшла ще одна антиправославна книга — брошура єзуїта Бенедикта Гербеста «Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historya: dla jedności» («Висновки віри римської церкви і історії грецького поневолення: для єдності»), яка багато в чому повторює трактат Скарги.

Герасим Смотрицький

Гідною для свого часу відповіддю на книги Скарги та Гербеста і був перший полеміко-публіцистичний трактат в українській літературі «Ключ царства небесного», або, як подають описи старопечатних книг, «Каленъдар римски новы» Герасима Смотрицького.

Герасим Данилович Смотрицький народився десь наприкінці 20-х чи 30-х років XVI ст. в сім'ї дрібного шляхтича села Смотрич на Поділлі. Довгий час він працював писарем у Кам'янці-Подільському. Близько 1576 р. Г. Смотрицького як освічену

[1] Див.: Петров Н. И. Западнорусские полемические сочинения XVI века.— «Труды Киевской духовной академии», 1894, № 2, с. 154—186; № 3, с. 343—383; № 4, с. 510—535; Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в гор. Киеве. Вып. 2. М., 1896, с. 150—155, № 475, 1656, (Рукописи київського Михайлівського Золотоверхого монастиря).

людину запрошує князь В. (К.) Острозький для видання «Біблії» і викладання в Острозькій школі (академії), якою він потім керував як ректор. Помер близько 1594 р.

Його трактат «Ключ царства небесного» вийшов 1587 р. в острозькій друкарні. Твір був написаний людиною, що сприйняла благотворний вплив Івана Федорова і, безперечно, знала твори Максима Грека, а можливо, і старого Артемія, особливо його «Посланіе к пану Евстафію Воловичу», де так само, як і в останньому розділі твору Г. Смотрицького «Каленъдар римски новы», розглядається один з пунктів полеміки між католиками і православними про походження «святого духа», якому було присвячено також і полемічну статтю в рукописному збірнику кінця XVI — початку XVII ст., використаному Г. Смотрицьким.

Якщо про знайомство Герасима Смотрицького з посланіями старця Артемія ми можемо тільки здогадуватися, то про те, що Г. Смотрицький знав твори Максима Грека, у нас є всі підстави твердити. Адже один з найосвіченіших людей на Україні 70-х — початку 90-х рр. XVI ст., хоча, за власним зізнанням, «училища николиже видѣх», перший ректор Острозької православної школи і її викладач, один з керівників літературно-наукового гуртка в Острозі, Герасим Смотрицький, який водночас брав активну участь у діяльності острозької друкарні, допомагаючи Івану Федорову у виданні книг, зокрема знаменитої Острозької біблії (1581), до якої він написав спеціальну передмову і вірші,— безперечно ж, знав (а можливо, і брав участь у підготовці до видання) про твір Максима Грека «О крестном знаменіи», що вийшов з друку на початку 80-х рр. XVI ст. Герасим Смотрицький, звичайно, знав і інші твори Максима Грека, з якими його міг познайомити князь Андрій Курбський, якщо навіть припустити, що, крім списка творів Максима Грека, який був у Курбського, інших більш-менш повних списків у 70—80-ті рр. XVI ст. не було на Україні, хоча останнє спростовується великою популярністю творів Максима-святогорця.

Використавши антикатолицькі твори своїх попередників, які поширювалися в рукописах, Герасим Смотрицький ще в «Предсловіи к благовѣрному и православному всякого чина, возраста же и сана читателеви», надрукованому в Острозькій біблії (1581), прямо виступив проти іновірців і, маючи на увазі римсько-католицьку пропаганду і, звичайно, книгу П. Скарги 1577 р., зупинився на питанні «про походження святого духа», а також закликав «благочестивих читачів», щоб вони точно йшли за святим письмом — цією біблією — і не потрапили під вплив «писаний иноя церкве и языка». З цієї «Передмови» видно, що Г. Смотрицький першим з українських письменників-полемістів виступив друком хай ще й зі слабою і несміливою відповіддю на випади католиків проти православної церкви: «...но понеже людіе молчат, каменіе вопити понудися; и а ще своею волею дръзнул бых на сіе, безъотвѣтен убо был бых; но повелѣнія благочестиваго князя отрѣщися отнуть не възначах; обаче же сицевая вещь искусных понуждает паказати образ лучшаго, ненаказанных же влечет к ученію; нерадивыхже и самомнивых ничтоже пользует».

Герасим Смотрицький не міг не знати і про видання «Книжицы» (надрукована 1588 року) «убогого Василія» Острозького, яке тоді готувалося. Острозький творчо використав писання Максима Грека, особливо у другому розділі, де йшлося про походження «святого духа» і який написано було на підставі творів Максима з посиланнями на них.

Сліди впливу на «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького творів Максима Грека, насамперед тих, де розглядається богословське питання про походження «святого духа», не підлягають сумніву. Проте самостійно написаний Г. Смотрицьким оригінальний трактат «Ключ царства небесного» має й інші, спільні з деякими творами Максима Грека, риси соціально-викривального характеру. Виступаючи проти «календаря римського новоного характеру. Виступаючи проти «календаря римського нового», Г. Смотрицький обстоював старий календар, говорячи, насамперед, про інтереси «человѣка бѣдного, убогого», «который от працы рук своих и в потѣ лица мусит ясти хлѣб свой, и с тоеж працы и поту мусит досыть чинити и даваті пану, что ему роскажут. Звыкл был от предков своих отдавати, што належало богу и што належало пану...», проте тепер, за новим календарем, він не може ні богу догодити, бо пан не визнає «православного свята» і примушує селянина працювати, а коли прийде «панъское свято», «рад бы бѣдный убозство свое роботою подпомог, боится пана, мусит лишити, а часом за тыми бедами не толко панского нового свята не памятает, але и своего старого забывает, в чом и богу и пану неправ бывает...». І все ж селянин, залежний від поміщика, «мусит болшого (бога.— *Авт.*) опустити, а меншему (тобто, пану, якого він боїться.— *Авт.*) служити...».

Написані з різного приводу названі вище твори Герасима Смотрицького і Максима Грека, незважаючи на релігійне забарвлення, або, вірніше, релігійно-богословський характер в цілому, мають спільні соціально-викривальні моменти, що йдуть від реального життя, від сучасної кожному авторові дійсності. Максим Грек також говорить про «бідних поселян», «лихвами губительными (монастирського духовенства.— *Авт.*) беспрестанно томящи», осуджуючи «кровей убогих безщадно испивающи» вищої духовної особи.

Та чи не найбільш пристрасно і патріотично звучать сатирично-викривальні слова Г. Смотрицького, звернені як заклик і застереження до народу: «Повстанте, почуйтеся и поднесѣте очи душ ваших, а обачте с пильностю як спротивник ваш дияволь не спит и не толко, як лев рыкаючи, ищеть кого пожерти, але явне сами в пащеки ему резными способы многие от крьви и повинных ваших впадают... роженые братя и сестры». «Ключ

царства небесного» відіграв визначну роль у розвитку українського полемічно-публіцистичного письменства XVI—XVII ст. Він є видатним явищем як перший оригінальний трактат полемічно-публіцистичної прози на Україні.

Василь Острозький (Суразький) і його «Книжица» (1588)

Про використання полеміко-публіцистичних творів Максима Грека, спрямованих проти католицизму і політики Ватікану, говорить Василь Острозький у своїй «Книжице» — «О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви, откуду начало приняла, и како повсюду распростреся»,— що вийшла 1588 р. в Острозі і складається з шести великих трактатів.

Так, у передмові до другого трактату, присвяченого питанню «О исхожденію всесвятого и животворящего Духа», прямо вказано на використання творів Максима Грека, що гостро викривають латино-католицьку пропаганду і палко захищають православну віру: «однакже не от своих умышлений, но от некоих трудолюбных старец в духовном любомудріи и въспитаных, начеже от Максима инока святыа Афонскыа Горы сожителя (он же от божественных писаний и от святых богоносных отец вселенских учителей, избравши, будучи у православнаго государя великаго князя Московскаго, написал против таковаго суемудрія нѣкоего Николая Нѣмца), с котораго писаніа его и мы, Боіею помощію, иже слѣпыя просвѣщающаго и младенця умудряющаго, елика сила въкратцѣ избравшы, здѣ написахом».

Виклад цієї частини «Книжицы» автор починає також посиланням на твори Максима Грека «Глаголет Максим в своих списаніях...».

Василь Острозький (Суразький) мав на увазі насамперед твори Максима Грека, спрямовані проти Миколи Німчина, або, як сказано в інших посланіях, Миколи Латинянина. «Посланіе инока Максима Грека святогорского к Николаю многоучительному Нѣмчину», «Инока Максима Грека, слово Николая Нѣмчина, прелестника и звѣздочетца», «Инока Максима Грека, к Николаю Латынянину, слово о исхожденіи св. духа», «Максима инока святогорского слово отвѣтно к Николаю Латынянину», проте полеміст використав й інші твори Максима Грека, в яких трактується питання «о исхожденіи св. духа» і які також написані проти «такового суемудріа нѣкоего Николаа Нѣмца» або папського посла в Москві Миколи Шамберга, і римсько-католицької пропаганди. Це: «Слово обличительно отчасти латинскаго злословія...» і два слова (що є, по суті, одним твором), опубліковані під однаковою назвою,— «Максима Грека слово на латинов, яко нелѣть есть ни единому приложити что, или убавити в божественном исповѣданіи непорочныя хрістіянскія вѣры», які у цьому трактаті наводяться, де дослівно, а де — в переробленому вигляді.

Острозька «Книжица» 1588 р. була широко відомою не тільки на Україні, а й у Росії, де з неї також робили копії, починаючи з XVII ст. У відділі рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна зберігається копія Острозької «Книжицы» 1588 р. «О единой истинной православной вѣрѣ», виконана на 331 арк. напівуставом у XVII ст. Розділи 34 і 35 виданої в Москві 1644 р. «Кириллової книги» взяті безпосередньо з «Книжицы» 1588 р. Василя Острозького (Суразького).

Звичайно, полеміко-публіцистична проза антикатолицького змісту виникла на Україні у 80—90-х рр. XVI ст. у безпосередньому зв'язку з пекучою потребою дати відсіч польсько-шляхетським, католицьким письменникам, що розперезалися і висловлювали в своїх наклепницьких творах прагнення польських магнатів і феодалів, а також католицького духовенства, натхненного Ватіканом,— поневолити український трудовий народ економічно і політично, позбавити його вікової культури, що сягає своїми традиціями до славного минулого епохи Київської Русі, позбавити рідної «руської» (в розумінні «української») розмовної і книжної слов'янської мови, позбавити православної релігії, тобто покатоличити і спольщити український народ. Таким чином, польсько-шляхетські католицькі ідеологи-єзуїти вели боротьбу за те, щоб ізолювати український народ від свого брата, великого російського народу, до якого єдинокровні і єдиновірую чі українці, як і білоруси, постійно звертались за допомогою, з яким вони прагнули навіки з'єднати свою долю.

В кінці 80-х рр. XVI ст. в активну боротьбу проти католицизму та унії, проти польсько-шляхетського соціально-політичного і національно-релігійного гніту трудящих мас українського народу включається найвидатніший український письменник-полеміст, який майже все життя пробув на горі Афон у монастирі, Іван Вишенський, численні твори якого широко були відомі в рукописних збірниках на Україні, в Білорусії, а також і в Росії. Оригінальні і самобутні твори Івана Вишенського, його полум'яні полеміко-публіцистичні послання мають багато спільних рис з російською публіцистикою XVI ст. і насамперед з творами Максима Грека.

Стефан Зизаній та його «Казанье...»

Полум'яним і активним борцем проти римсько-католицької пропаганди та унії виступив «дидаскал школьный и казнодѣя» (шкільний учитель і проповідник) «монах Стефан Зизаній, в грецком и словенском языку муж ученый велце», що видав у Вільні 1596 р. (ще до офіційного проголошення Брестської унії у жовтні 1596 р.) книжною українською і польською мовами свій трактат «Казанье св. Кирилла Патріаръхи іерусалимъского, о антихристѣ и знакох его з розширеніем науки против ересей разъных», який користувався успіхом як на Україні і в Білорусії, так і в Росії. «Казанье» в перекладі російською мовою ввійшло як частина до «Кирилловой книги»

(1644, Москва) під назвою «Книга иже во святых отца нашего Кирилла архіепископа іеросалимскаго на осьмый вѣк». У написаних Стефаном Зизанієм статтях теж богословсько-полемічного характеру «Изложеніе о православной вѣрѣ», «О Вочеловѣченіи Господни» и «О знаменіи крестном» зустрічаємо спільні місця з висловлюваннями Максима Грека, зокрема з поставленими російським публіцистом питаннями у названому вище його творі «О знаменіи крестном».

В активі борців проти Брестської унії 1596 р., римсько-католицької пропаганди і польсько-шляхетської політики на Україні та Білорусії були дуже важливі такі полеміко-публіцистичні твори, як посланія І. Вишенського, складена невідомим автором «Книжица» (у десяти відділах, останній з яких є полум'яним посланням І. Вишенського проти унії), надрукована в 1598 р. в Острозі, «Апокрисис» Христофора Філалета та ін.

Христофор Філалет і його «Апокрисис»

«Апокрисис» є одним із найвидатніших творів кінця XVI ст.— першим викривальним трактатом, спрямованим проти Брестської унії 1596 р. і книги П. Скарги «Описанье и оборона събору рускаго берестейскаго», анонімно виданої у 1597 р.

Як гадають дослідники цього твору, на підставі тверджень сучасників, автором трактату «Апокрисис», що скористався псевдонімом Христофор Філалет, був шляхтич-протестант з Волині, який мав близькі стосунки з князем К. Острозьким, Мартин Броневський, що не раз виступав на генеральному варшавському сеймі від «київської землі». «Апокрисис, албо Отповѣдь на книжкы о Съборѣ Берестейском, именем людей старожитной релѣи греческой, чрез Христофора Филялета врихлѣ дана» написаний М. Броневським польською мовою і виданий 1597 р. у Вільно. Переклад на українську літературну мову був здійснений досить оперативно, як гадають, Клириком Острозьким (Гавриїлом Дорофеєвичем) і виданий у наступному, 1598 р. в Острозі.

«Апокрисис» був видатним явищем в українській полемічно-публіцистичній прозі кінця XVI ст.; трактат дав оперативну і обгрунтовану відповідь як на книгу П. Скарги, так і на незаконні рішення Брестського уніатського собору в цілому. Автор з великою майстерністю розкриває справжні причини Брестської унії, показуючи ті політичні і соціально-економічні вигоди, які мали Ватікан, король польський, магнати і шляхта і нові зрадники православної віри митрополит Київський Михайло Рогоза та його прибічники Іпатій Потій, Кирило Терлецький та інші уніати.

Христофор Філалет виявив широку ерудицію: «Апокрисис» містить екскурси не лише у церковну історію — до біблійних і євангельських книг, до писань грецьких і латинських авторів, а й широке коло сучасних йому історичних документів і матеріалів, аж до використання приватних листів тогочасних відомих діячів.

Автор «Апокрисиса» викриває і документально спростовує наклепницькі писання П. Скарги у його книзі «Synod brzeski», де єзуїт «тое, што не было, пишет», а «тое, што было, замовчует» [1]; він гостро картає і висміює зрадників православної віри київського митрополита Михайла Рогозу, єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького та ін., які продались папі римському і Ватікану: «Аякож, милые справцы, за тые справы свои теперь не встыдитеся?! Якож людем у очи смотрѣти смѣете; кгды видите, же фальши и зрады ваши на яво, за власних листов ваших доводом выходят?».

Подібно до Герасима Смотрицького Христофор Філалет виступає проти насильницького запровадження папою римським нового календаря 1582 р., який використаний був насамперед з метою «свою надслабѣлую власть (владу римського папи.— *Авт.*) ствердити, а своего панованья над всѣми поправити а посвѣтчити был могл». Викриваючи ганебну поведінку і злочинницькі дії багатьох римських пап на підставі свідчень багатовікової історії Ватікану полеміст переконливо доводить, що жодному папі римському і його лицемірним обіцянкам не можна вірити, як не слід вірити і єпископам-уніатам, зрадникам українського народу, бо саме організатори і захисники Брестської унії належать до тих пастирів, які, за словами автора «Апокрисиса», «злодѣйми, разбойниками, албо наемниками, а не пастирами власне мѣли бы быти названы».

Христофор Філалет, талановитий полеміст і пристрасний публіцист, виступає з передовими для свого часу гуманістичними поглядами. Він яскраво виявляє риторичну майстерність, успішно поєднуючи дві поширені тоді в публіцистичному письменстві системи викладу: це вдале поєднання у риторично-патетичній, емоційно піднесеній, пристрасній мові автора, палкого захисника народних інтересів і поборника справедливості, високого інтонаційного звучання з їдкою іронією, в'їдливою насмішкою над противником і гострою, нещадною сатирою. Характерним для стилю «Апокрисиса» є широке використання риторичних запитань і енергійних окличних звертань на адресу противника: «Гдѣ индѣ теды, не до нас, которыи есмо покору улюбили, с тыми ся порадами, дѣтисе, оборогай! Индѣ тую шатанскую сѣть, на звапжень людей уроблену, розставляй і розпростирай! Кого иного до того лепу ваб! Мы, за помочью божею, до него не полетимо!».

Христофор Філалет успішно користується засобом внутрішнього діалогу, ведучи розмову із своїм супротивником так, ніби той знаходиться поруч і полемічний диспут відбувається

[1] Повний текст «Апокрисиса» польською і українською мовами подано у виданні: «Русская историческая библиотека, том. VII. Памятники полемической литературы», кн. 2. СПб., 1882. Цитуємо тут і далі за цією книгою.

віч-на-віч. Автор влучно застосовує іронію, насмішку, гостру сатиру і навіть сарказм, особливо для викриття протизаконних дій і ганебних вчинків папи римського і верхівки Ватікану, зрадників православної віри, єпископів-запроданців, організаторів і насаджувачів Брестської унії, яких він малює в образі вовків у овечій шкурі, пропагандиста і захисника рішень брестського уніатського собору, польського письменника-полеміста, єзуїта Петра Скарги.

Нерідко зустрічаємо в «Апокрисисі» і засіб контрасту, який досягається невідповідністю вживання високого чи низького стилю для викриття ганебних вчинків і дій чи, навпаки, для висміювання засобами низького стилю того, як католицькі владики на чолі з римським папою з метою власного збагачення і розкішного життя продають не лише небо і землю, а й вигаданий папою римським «чистец» (чистилище). Для Христофора Філалета характерним є метафоричність викладу, влучне вживання алегорії та метонімії для сатиричного викриття церковної верхівки Ватікану. Як образно висловлюється полеміст, «римскіе риболове» ставлять на підлеглих їм землях сіті «на чужіе гроши», щоб здобути собі «значный облов».

Добре знаючи античну і середньовічну байку, Христофор Філалет посилається принагідно на відому в Езопа і Федра байку про Вовка і Барана, вплітаючи її в контекст: «Але хто ж не розумѣет, же то одно ключка подобна оной: Баране, колотиш водою!» (Про співіснування в одній єпархії двох хижаків-владик — католицького біскупа і уніатського єпископа). Друга байка про Вовка і Лисицю, хоч частково і нагадує нам байки з подібною фабулою в Езопа і Федра, але вона є оригінальним витвором автора «Апокрисиса».

Твір рясніє також цікавими висловами фольклорного походження, які влучно вплітаються у його полемічно-публіцистичний контекст. Прислів'я і приказки, народні усмішки, фразеологізми, порівняння, анекдоти, легенди й перекази, метафоричні вислови, образи-алегорії, епітети-означення — ось далеко не повний перелік вживаних Філалетом зразків народної мудрості. Наведемо деякі з них: «Єсли же штось ты порошок в оку патріархов обачил, то мы в оку папежов римских бревно, а до того ганебне, великое покажемо»; «з дожчу под рынву упроважати»; «зрада... яко шило в мѣху не затаится»; окремі зразки іронії: «папескій похлѣбца», «смердячая римских епископов гордость», «надгнилая унѣя», «жовтобрух лукцій владыка» та багато ін.

Вплив «Апокрисиса» як високохудожнього і пристрасного полемічно-публіцистичного трактату яскраво виявився у творчості Клирика Острозького, автора «Перестороги», Мелетія Смотрицького та інших письменників-полемістів.

Високу оцінку «Апокрисисові» дав Іван Вишенський у своєму посланні 1597 р. «Благочестивому государу Василию, княжати

Острозскому и православным христіаном Малое Россіи...». Це була, по суті, перша спроба рецензування, критичної оцінки твору, дана його колегою-сучасником.

Клирик Острозький та його памфлети

Вихованець Острозької школи Клирик Острозький (найбільш прийнятною нам здається думка про те, що під цим псевдонімом виступив ще молодий у кінці XVI ст. Гаврило Дорофеєвич, у майбутньому відомий український письменник і громадський діяч) займає важливе місце в історії української полемічно-публіцистичної прози кінця XVI ст. Три його памфлети — «Історіа о листрикійском, то есть о разбойническом, Ферарском або Флоренском синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная» (1598), «Отпис» Іпатію Потію» (1598) і «Другий «Отпис» Іпатію Потію» — відіграли велику роль у боротьбі проти польсько-шляхетського панування на Україні, зокрема проти примусового насаджування уніатської церкви, проти незаконних рішень Брестського уніатського собору 1596 р.

Полемічно-публіцистичний трактат «Історіа о листрикійском... синодѣ...» написана була у формі церковно-історичної повісті в кінці 1596 чи на початку 1597 р., напевне, вже після виходу в світ «Апокрисиса» Христофора Філалета і наклепницької книги Петра Скарги на захист Брестського собору. Клирик Острозький, як і російський письменник Андрій Курбський, що жив у цей час на Україні й теж написав трактат про Флорентійську унію 1439 р., користувався, мабуть, тим самим джерелом. Це була досить актуальна книга, яка після виходу в світ друком у 1598 р. широко розповсюджувалась в Росії та Білорусії.

«Пересторога» невідомого автора

Одним з найпомітніших творів української полемічної літератури початку XVII ст. був антиуніатський памфлет невідомого автора «Пересторога», написаний в кінці 1605 або на початку 1606 р. на основі безпосередніх життєвих вражень і під безсумнівним впливом тогочасної полемічної літератури, зокрема «Апокрисиса» Х. Філалета і блискучих послань І. Вишенського.

До цього часу висловлюються різні гіпотези щодо авторства твору, який з невідомих причин не залишив свого імені на «Пересторозі», можливо, боячись переслідування з боку польсько-шляхетської влади та всесильних ватіканських єзуїтів. Свого часу (1879) А. Попов висунув тезу, що автором твору міг бути пресвитер — священик церкви св. Вознесіння, діяч Львівського братства і нотар-хроніст брестського православного собору Андрій Вознесенський. Цю думку на основі багатьох ширших документальних спостережень підтримує П. К. Яременко у монографії «Пересторога».— український антиуніатський памфлет початку XVII ст.» (1963). Іван Франко схилявся до думки, що автором твору була світська людина, зокрема відомий ідеолог Львівського братства Юрій Рогатинець; його думку підтримали такі вчені, як К. Студинський, О. Брікнер, К. Харлампович,

Г. Коляда. Нарешті, М. Возняк у спеціальному дослідженні «Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові» (1954), опублікувавши в ньому текстологічно вивірений список «Перестороги», твердить, що її автором був впливовий діяч Львівського братства, ректор братської школи, згодом київський митрополит Іов (Іван) Борецький.

Але хто б із названих діячів не був автором, «Пересторога» є свідченням великого патріотизму її творця, прихильника братства на Україні та Білорусії, апологета розвитку шкільної освіти, поборника громадянських і релігійних прав православного українського населення, борця проти унії та засилля католицизму. Повна назва твору говорить про ті конкретні причини, які спонукали автора до написання памфлету: «Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христіаном, святое кафолическое восточное церкве сыном, абы вѣдали, яко нѣкоторые епископове панств коронных, которые исперва завше под владзою и под послушенством святѣйшого вселенского константинополскаго партріари были, а потом не (для) спасенія душ своих, альбо врученных себе, але для певных причин своих и дочасных пожитков (яко ся нижей покажет) своего патріархи отступили и римскому папежови в послушенство ся отдали и великое замѣшаня в людях учинили. И зась, пишучи книжки и друкуючи, прошлого вѣку людем знати дают, якобы то они для спасенія душ людских вчинити мѣли, ничого иного в церков божію не внесли, только то, що якобы исперва быти мѣло и бывало, взновили. И показуют, ижбы папа рымскій старшій над всѣми патріархами быти мѣл, а потом якобы ся патріархове от него одорвати мѣли, и он их проклял яко вселенскій и намѣсник Петра святого апостола и епископа рымского, а потом якобы на флоренском соборѣ пред полтормасты лѣт, то ест по року тысячном чтыриста пятдесят девятом албо десятом згоду з собою учинити мѣли, и митрополит кіевскій Ісидор якобы тую згоду в руской земли утвердити мѣл, што якобы на многих мѣсцах у церквах старофундованых знайдоватися мѣло, и проч.». Такі довгі назви, до речі, з деталізованим викладом плану чи змісту твору, були характерними для давньої і не тільки української літератури.

Отже, автор поставив перед собою конкретну й чітку мету — розповісти сучасникам і прийдешнім поколінням православних східної (тобто руської) церкви правдиву історію про зрадницькі дії частини єпископів, які відступили від віри свого народу та подалися на уклін і під владу папи римського не через внутрішні переконання чи для спасіння душ людських, як вони про це по-фарисейськи заявили, а заради власних цілком меркантильних інтересів. Ставши на шлях потаємної, а потім і прямої зради, вони, зрозуміло, намагалися за всяку ціну виправдати своє ренегатство у численних творах як до Брестської унії, так і після неї.

Автор, напевно, використав і памфлет «Історіа о листрикійськом, то есть о разбойническом Ферарском албо Флоренском синодѣ, вкратцѣ правдиве списаная» Клирика Острозького та відповідні місця про той собор з інших творів полемістів, бо також веде розмову про Флорентійський собор 1439—1440 рр., на якому київський митрополит Ісидор поставив свій підпис від імені руської церкви на з'єднання православної церкви з католицькою під главенство папи римського. Зауважимо, що під натиском народних мас ця Флорентійська унія була розірвана православною церквою ще у 1472 р. А для автора і Флорентійська і Брестська унія були розбійницькими; підступними, тим паче, що він сам був очевидцем багатьох подій, зокрема антиуніатського собору, і не тільки добре знав всі закулісні махінації організаторів релігійної унії 1596 р., а, можливо, й особисто був знайомий з кожним з ренегатів.

Першу велику частину «Перестороги» дослідники назвали історичною, хоч так її можна назвати умовно, бо чимало фактів автор наводив не тільки з документів, а й з пам'яті, а другу — теологічно-полемічною.

Композиційно твір можна поділити на п'ять нерівних частин: показ історичних передумов до Брестської унії, конкретний вияв зрадництва окремих єпископів на Брестському соборі, опис сеймового процесу та махінацій у звинуваченні й засудженні голови православного собору протосинклера Никифора, розповідь про сеймовий суд 1600 р. над уніатськими єпископами К. Терлецьким та І. Потієм за навмисне потоплення православного луцького попа С. Добрянського та за інші кривди над православними й, нарешті, церковно-теологічна полеміка автора з Потієм та іншими ідеологами єзуїтської унії [1].

Говорячи про передісторію унії 1596 р. та саме її проголошення на Брестському соборі, автор пише: «Оные отступницы церков божію почали воевати... А и первей ударили на братство виленское и берестецкое взаем, муками, отбираням добр, недопущаням робити, ремесла уживаня, торгованя и вшелякого гендлю, так власне, же хто нѣ мал знаку на челѣ албо на руках отступления и сполкованя з ними, жодному не было вольно ни купити, ни продати, а найбарзѣй у Берестю Потей помучил, также мусѣли от домов своих преч розбѣгнутися». Проти православних «людей убогих» спільним фронтом виступили як світські магнати, так і церковні владики, особливо новоявлені уніатські єпископи, що їх у памфлеті охарактеризовано у найнепривабливіших барвах як зрадників, злодіїв, убивць, вовків, розпусників тощо.

Передусім автор веде, так би мовити, прицільний вогонь проти луцького і острозького єпископа Кирила Терлецького —

[1] Див.: Яременко П. К. «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1963, с. 59.

найактивнішого і найпідлішого апологета лихозвісної унії, авантюриста, кримінального злочинця, грабіжництву якого міг би позаздрити найбезсоромніший світський шляхтич-феодал. На основі показів свідків та судових документів автор звинувачує Терлецького «о двоженстѣ, о забитю Филиппа маляра, о мешканю в чужолозтвѣ з братовою роженою и о инших скверностях, о обцованю з злодѣями, што ему волы до кухнѣ его вожовали, о ѣдѣню мяса, о кованю фальшивых червоных золотых и проч.». І це лише невелика частина злочинів єпископа, проти якого взагалі було порушено близько ста судових позовів.

Разом з Потієм Терлецький причетний і до вбивства згадуваного православного священика Стефана Добрянського, якого слуги Терлецького втопили в річці за антиуніатські виступи. З приводу цього автор розповідає цікаву історію сеймового суду або фарсу над Терлецьким і Потієм, на якому обидва єпископи-вбивці були реабілітовані королівським декретом. Але дивуватися з такої «милості» польського короля до кримінальних злочинців у єпископських мантіях не доводиться, адже обидва вони за намовою папського нунція та за повним схваленням королівського двору здійснили 1595 р. потаємний від народу вояж до папи римського Климента VIII, який у присутності збіговиська кардиналів і затвердив «артикули» унії, що вже давно очікували у ватіканському посольстві у Речі Посполитій і покладали на неї великі надії. Натомість народні месники під керівництвом Северина Наливайка ще до проголошення унії розгромили маєток Терлецького у відплату за його зраду та бандитизм.

Другою зловісною постаттю в памфлеті виступає володимирський єпископ Іпатій Потій, який для досягнення потрібної кар'єри «всѣх вѣр собою спробовал», але більш підступно, хитро, по-єзуїтському тонко й підло. Як відомо, на посаду володимирського єпископа його рекомендував князь К. Острозький, не знаючи про підступність родовитого українського шляхтича. «Коли вже Потей на епископство свершился, показался барзо великим подвижником, воздержником, постником, добрым и чуйным до всѣх прав церковных и в жадную реч свѣцкую не вступующимся». Лише після того «приспѣ час» до його повного «открытия нечестія и отступленія». Це відступництво проявилося як у прямій підготовці унії, поїздці до Ватікану, так і в «книжках, полных всякое прелести» на захист католицької церкви, Брестської унії та свого ренегатства.

До речі, брестського каштеляна Потія у ченці й відразу в єпископи висвячував той же Терлецький. Ставши єпископом, а потім і київським митрополитом, Потій написав українською і польською мовами цілу низку анонімних полемічних та інших богословських творів. Це, зокрема, «Унія албо выклад преднейших артикулов ку зъодноченью греков с костелом рымским належащых» (1595), «Календар римскій новый» (1596), «Оборона згоди з латинским костелом» (1597), «Антиризис» (1599 і

1600) — як відповідь на знаменитий «Апокрисис» Х. Філалета, відкриті листи до К. Острозького тощо. Поряд з єзуїтом П. Скаргою І. Потій був одним з помітних письменників-полемістів ворожого православ'ю табору. Перші його твори були написані по-фарисейськи в спокійному тоні, як і характеризує його автор «Перестороги», але згодом панська пиха дедалі дужче давалася взнаки, і він вдається до брутальних лайок як на адресу православних полемістів і хлопської віри, так і на адресу трудового народу «неукой Руси», що його називає Потій «быдлом глупым», «плюгавою оборою», а його церкву — «наливайківською». Певно, наливайківські повстанці не давали спокою і цьому ренегатові — активному ідеологові унії та шляхетсько-магнатської влади на Україні. Певно, саме тому православні полеміст та автор «Перестороги» і змалювали таким непривабливим образ «гноєвидного» ката українського народу, єпископа-зрадника Потія.

З неприхованою антипатією ставиться автор і до київського митрополита Михайла Рогози, показуючи його дволикість та підступність. Він був давнім агентом Ватікану й потаємним вірнопідданим польського короля, тому легко піддався на умовляння Терлецького і Потія, хоч і боявся київського воєводи князя К. Острозького, а ще більше боявся народного гніву, адже був очевидцем народних повстань тих часів. Докладно розповідає про дворушництво Рогози, який увечері лицемірно запевняв православних у своїй вірності, а ранком уже був на стороні відступників. Згадується в «Пересторозі» і львівський єпископ Гедеон Балабан, який також товаришував з натхненниками унії, але потім порвав з ними та був у повній згоді із членами львівського православного братства, що й було причиною стриманості автора у характеристиці його образу.

Загалом же характеристика єпископів-зрадників у «Пересторозі» істотно доповнює подібну психологічно-портретну характеристику їх в «Апокрисисі» Філалета, «Писании к утекшим от православное вѣры епископом» Вишенського та в творах інших полемістів, які разом створили галерею негативних конкретно-історичних образів ідеологів Брестської унії. Уніатська церква згодом всіляко вихваляла їх, малювала ідеальні портрети «божих угодників», особливо із наближенням трьохсотліття ганебної унії в кінці XIX ст. Тому І. Франко у спеціальному публіцистичному нарисі «Дві унії» (1890) на основі грунтовного дослідження полемічного письменства XVI—XVII ст. та інших історико-документальних матеріалів дає таку вичерпну характеристику апологетам унії: «Митрополитом київським був Митеристику Рогоза, бідний шляхтич, що був зразу православним, потому перейшов на лютеранство, відтак за намовою єзуїтів — на латинство, а в кінці, також за намовою єзуїтів, зробився знов православним, але тільки в тій цілі, щоби знищити православіє. Єпископом берестейським був Іпатій Потій, чоловік хоч і

вчений, але без характеру, брехливий і хитрий. Єпископом луцьким і острозьким був Кирило Терлецький, розпусник і забіяка, про котрого поговорювали, що держав спілку з злодіями і грабіжниками, фальшував гроші, і котрому в судах доказували множество різних злочинств, розбоїв, каліцтва людей і убивств. Єпископом львівським був Діонісій Балабан, не ліпший від Терлецького; в Перемишлі сидів єпископ Михайло Копистенський, чоловік, що при живій жінці був посвячений на єпископа» [1]. Вся ця церковна братія часто радилася, як би позбутися зверхності православного патріарха, нагляду над ними і церковними справами тогочасних міських братств та перемахнути до папи римського, тим паче що католицька шляхта обіцяла їм за це вигідні місця в польському сенаті, а Ватікан — повне матеріальне збагачення.

Зрозуміло, що автор «Перестороги» цілком негативно ставиться як до католицизму взагалі, так і до папи римського зокрема, вважаючи його не справжнім, а «мнимым намесником» апостола Петра, не першоапостольським пастирем, а мучителем, тираном, антихристом і сатаною. «Папеж, всѣх ведучи до послушенства свого, проклинает, мучит, забивает, войска посилает, панства и церкви забивает, вольности всякіе отимует, грозит, кричит, трубит, уставичне войну точит, малых и великих соблазняючи, церков соборную католическую у своем дворѣ у себя в Римѣ быти повѣдает, новины по свѣту розсылает, проповѣдников новых законов своих єзуитов по всему свѣту розсылает, времена и лѣта измѣняет и личбу от створеня свѣта замешал и окоротил, и антихриста утаил...»

Тут їдка сатира нагадує такий же сарказм Вишенського та інших полемістів, що розвивали поширену тоді тезу про папу римського як антихриста, яка була особливо популярною ще в протестантській літературі.

Та й картина наступу католицько-єзуїтської експансії по всьому світу окреслена досить вірно, більше з соціального, ніж з богословського боку.

Роблячи невеликі екскурси в минуле історії рідного краю, автор засуджує міжкнязівські чвари, їхню «велику хтивость» до панування над іншими, що й призвело до «великого кровопролитія» та занепаду могутності Русі, до загарбання її земель сусідніми державами — «Венкгров, Поляков и Литвы». Разом з тим автор був палким прихильником братств і братських шкіл та народної освіти взагалі, вважаючи її основою основ у боротьбі проти високоосвічених єзуїтів, що намагалися тримати православне населення у темряві, навмисне приховували від читачів «книги словянские», як це було в склепі «ве Львове у миних доминиканов». Все це значною мірою також призвело до плачевних наслідків. «И так много зашкодило панству рускому

[1] Франко І. Твори, т. 19, с. 551.

вельми, же не могли школ и наук посполитых разширяти и оных не фундовано, бо коли бы были науку мѣли, тогды бы за невѣдомостю и глупством своим не пришли до таковоѣ погибели».

У цьому відношенні автор «Перестороги» займав значно прогресивнішу позицію, ніж, скажімо, І. Вишенський з його апологією «глупого» чернецтва. Як гарячий патріот своєї вітчизни, прихильник руського православ'я та поборник освіти автор «Перестороги», за словами І. Франка, закладання шкіл і друкування книг ставив вище спорудження церков і утримання монастирів, «цінив життя діяльне, присвячене громадським справам, боротьбі за свої переконання і поширення їх вище такого відлюдного життя аскета, хоч би в найбільшій побожності і найглибших роздумах» [1].

Уже на перших сторінках «Перестороги» автор справедливо пише про те, що значна частина «панства руского» зрадила своєму народові та перейшла до стану ворогів, зокрема «потомкове княжат руских з вѣры православное на рымскую выкрестилися», змінили свої імена та прізвища на чужоземний шляхетський лад, ніби ніколи й не належали до благочестивих «прародителей своих». Це в свою чергу призвело до занепаду митрополичої столиці, бо на посади митрополитів, єпископів і взагалі духівників приходили здебільшого люди малоосвічені та пройдисвіти типу Терлецького або йому подібні.

Серед всього українського панства світлу постать бачить автор лише в особі князя Костянтина Острозького, людини справ-ді непересічної, яка багато зробила для поширення освіти, розвитку книгодрукування, обстоювання православ'я тощо. Цьому київському воєводі і острозькому князеві автор присвячує цілий панегірик за твердість у православній вірі та «уфундованя» острозької єпископії, а головне — за поширення освіти.

Стилістичні засоби «Перестороги» досить своєрідні — це поєднання літописної розповіді про минуле й сучасне з полемічно-публіцистичними засобами сатиричного викриття супротивників у манері полемічної прози тих часів. Автор жив серед народу, тому й мова його твору менш книжна, наближена до розмовної, з щедрими полонізмами, зрозумілими для західноукраїнського читача, передусім грамотних львівських і острозьких братчиків. Для урізноманітнення стилю автор використав також монологи, діалоги, промови, вставні слова, часто вплітав у тканину здавалось би, спокійної історико-хронікальної розповіді вставні фольклорні новели про всілякі «чудеса».

Емоційності та дошкульної гостроти надає памфлетові уміння автора щедро залучати до мовностилістичного арсеналу родні фольклорні фразеологізми («якщо овцы посредѣ волков»,

[1] Цит. за кн.: Яременко П. К. «Перестороґа» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст., с. 136.

«нехай же собѣ и Никифора зѣсть», «як пес сукно стережет, сам в нем не ходит», «як бы дѣвица, доколее свое дѣвство честно ховает, дѣвица ест, а если почтивость свою стратит, не ест дѣвица, але по истинѣ блудница, хотяй як дѣвица убирается», «всенний суду боится» тощо). Літописно-публіцистичний стиль, як і все ідейне спрямування «Перестороги», вплинули на «Паліподію» З. Копистенського, «Густинський літопис» М. Лосицького тощо, недаремно автора вважали «надзвичайно здібним памфлетистом і полемістом», «одним з найкращих» українських письменників кінця XVI — початку XVII ст. (І. Франко).

Мелетій Смотрицький

Досить складне й суперечливе місце в полемічній літературі початку XVII ст. належить Мелетію Смотрицькому, який пройшов шлях від захисника православ'я до ренегатства, що й спричинило до його забуття в давній українській літературі, хоч загалом він був найосвіченішим і талановитим письменником-полемістом.

Син педагога і письменника Герасима Смотрицького — Максим Герасимович Смотрицький народився близько 1558 р. у селі Смотричі на Поділлі (нині Хмельницька область). Після закінчення школи в Острозі, де його батько був певний час ректором, Максим, або після постриження ученці Мелетій Смотрицький, вчився у Віленській єзуїтській колегії, Врацлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому й Віттенберзькому університетах. З відомих нам православних полемістів, здається, ні один не мав такої високої закінченої університетської освіти.

Від 1608 р. М. Смотрицький працював у Вільно на педагогічній ниві, був членом Віленського братства і за його дорученням виступав з полемічними творами, спрямованими проти гонителів православ'я. Згодом постригся в ченці (1617), був висвячений у сан єпископа вітебського і мстиславського (1620), архієпископа полоцького. 1627 р. офіційно перейшов до унії, останні роки жив у Дерманському монастирі на Волині, де помер 27 грудня 1633 р. З-понад двадцяти творів польською мовою останні (приблизно з 1623 р.) написані на виправдання свого ренегатства у зв'язку з потаємним, а потім і офіційним переходом до унії. Тогочасною книжною староукраїнською мовою М. Смотрицький написав знамениту «Грамматіки славенская правилное синтагма» (Єв'є, 1619; Москва, 1648 і 1721) та «Казанье на честный погреб о. Леонтія Карповича» (Вільно, 1620, й паралельно тоді ж польською мовою).

За загальним визнанням дослідників, найпомітнішим твором М. Смотрицького є його «Тренос тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви», виданий польською мовою (Вільно, 1610) під псевдонімом Теофіл Ортолог. Причиною до написання твору став реальний факт погрому уніатським митрополитом І. Потієм віленських православних церков і монастирів, які 1609 р. силою були передані уніатам, а також національний та економічний натиск на українських і білоруських трудящих з боку Речі Посполитої. Цілком можливо, що були й особисті антипатії до Потія та інших єпископів-зрадників.

«Тренос» М. Смотрицького написаний у формі плачу чи голосіння православної матері-церкви, іноді в цей плач вплітаються і плачі-монологи представників віленського братства. Часто персоніфікований образ матері-церкви перероста є в образ матері-України, що тужить-плаче за своїми невдячними дітьми, які давно вже її покинули, зрадили її віру, мову, громадянство, насамперед представники української шляхти, більші й менші магнати. У першому розділі, наприклад, як свідчить його назва, «Плач, або Нарікання східної святої церкви на звироднілих синів», відчуваються і традиції попередників, зокрема Герасима Смотрицького та Клирика Острозького, і творче використання народних дум-плачів, або й стилізованих голосінь над покійниками, якими були для православної церкви зрадники.

Як удовиця, так православна церква-мати голосить за своєю долею. Звертаючись передусім до уніатського духовенства, церква запитує: «О архісвященики і священики, научителі і пастирі овець отця вашого, доки німими бути хочете? Доки марнотратно овець пожирати будете? Не досить вам молока й вовни з тих, яких лупите, кров п'єте, а м'ясо на поживу куркам і вовкам покидаєте?..» Й далі робить висновок, що не пастирі вони, а вовки хижі, «не вожді, а леви зголоднілі», бо засліплені жадобою срібла і грошелюбства. Звертається церква з докором і до Потія, якого примушує розкаятися і тим самовикриттям показати справді гнітючу картину моральної розбещеності поплічників-ренегатів, які за гроші все продали — віру, гідність, душу, сумління. Тому й мучився за тяжкі гріхи М. Рогоза аж до раптової смерті; іншого єпископа Г. Загоровського мучив злий дух; ще інший напивався до безтями, аж поки скрутив собі шию, а в Терлецького від хвороби згноївся ніс — так малює М. Смотрицький «чесноти» уже не раз згадуваних єпископів та інших пастирів-ренегатів, які впряглися до унії, мов зграя скажених псів. Тепер всі вони «грішителі, а не учителі, гасильники, а не світильники, брехуни, а не пастирі, архієкоти, а не архієпископи».

Дуже важливо наголосити, що в «Треносі» подано цілий реєстр чи поіменний чорний список українських магнатів, «руських княжат», які з коштовних камінців у короні православної церкви стали її зрадниками. Це — Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Рушинські, Соломирецькі, Головчинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини, Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Войни, Воловичі, Зеновичі, Тишкевичі, Тризни, Горностаї, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Калиновські, Загоровські, Мелешки, Павловичі, Сосновські і навіть «дім княжат» Острозьких, що після смерті Костянтина вже не був оплотом

православ'я. Їм церква і шле свою зневагу та прокляття: «Це ви з мене, злочинці, такі оздоблену шату здерли, і над бідним тілом моїм, з якого ви всі вийшли, насміхом і глумом знущаєтесь! Але проклятий кожен, хто на зневагу наготу матері своєї відкриває! Прокляті і ви, що з наготи моєї насміхаєтесь і тішитесь! Прийде той час, коли всього цього соромитись будете!»

У такому ж гротескно-сатиричному плані характеризує М. Смотрицький і «лиху мачуху» — католицьку церкву на чолі з Ватіканом та його вірними слугами єзуїтами, чи, як автор називає їх, «виєзуїтами». Всі ті «кмітливі батечки все захоплюють, так все забирають, так все пожирають — безпечно, бо в Римі з ними суд, в Римі розправа, в Римі й присуд». Докоряючи Потієві за його вірнопідданість ватіканському владиці, автор устами православної церкви застерігає, що попасти в руки італійських бандитів-ватіканців так само страшно, як і попасти в руки турецьких бусурманів-розбишак. Для викриття осиного гнізда католицизму М. Смотрицький широко використовував антиватіканські твори Ф. Петрарки, М. Баптісти, З. Любберта, Б. Опата та інших, які засуджували криваві діяння папської курії, що була притулком для всього злочинного світу. Звертався М. Смотрицький і до спадщини таких діячів Відродження, як Еразм Роттердамський, Савонарола, Мюнстер — всього понад 140 авторів, на яких посилався полеміст в оригіналі, що збільшувало вагомість і авторитетність критики римсько-католицької та польсько-шляхетської ідеології.

Ця критика і увесь емоційно-викривальний заряд «Треноса» був таким влучним і дошкульним, що польський король Сігізмунд III наказав під загрозою штрафу в п'ять тисяч злотих не продавати і не купувати книжки, наявні примірники знищити, друкарню закрити, а коректора Логвина Карповича ув'язнити, що й було зроблено королівськими вірнопідданими. Водночас єзуїт П. Скарга написав проти «Треносу» книжку «Не зойки і плач ... пересторога», що була опублікована того ж 1610 р. у Кракові. Але ні це писання одряхлілого папіжника, ні королівські декрети не змогли перешкодити популярності й дієвості твору, що сприймався православними як ідеологічна зброя у боротьбі проти католицизму. Навіть сам М. Смотрицький опісля визнавав, що найкращим його твором був «Тренос».

На жаль, шляхетсько-князівська ідеологія, захисником якої все ж був М. Смотрицький, богословсько-схоластичний світогляд, церковно-ієрархічна градація, а може, й королівські погрози, призвели його до зради, до переходу на уніатські позиції, а відтак і до втрати таланту письменника-публіциста, бо антиправославні твори «Апологія» (1623), «Протестація» (1628), «Паранесіс» (1629) та інші, також написані польською мовою, вже не мали високого літературного рівня й того поетично-патріотичного пафосу, який спостерігається в «Треносі». Під безпосереднім впливом «Треноса» пресвітор Слуцької церкви Андрій написав 1616 р. сатиричний «Отпис на лист унитов виленских, которые усиловали свое лестное отступленіе от восточное церкве к западному костелу», що лишився в рукописі.

Захарія Копистенський

Високоерудованим і високоосвіченим талановитим представником полемічної прози початку XVII ст. був і Захарія Копистенський. Родом із Галичини, від здобув освіту, як гадають, у школі Львівського братства, а можливо, і в Острозькій школі, бо високо цінував князя К. Острозького як фундатора греко-слов'янської школи, мецената «любомудрців», при дворі якого знайшли притулок «докторове славнии, в греческом, славенском и латинском языках выцвѣточныи», а також математики і астрологи, серед яких сам князь «презацныи математик, философ и астролог». Всіма тими мовами прекрасно володів і З. Копистенський. Палкий прихильник православ'я, він 1616 р. покинув Західну Україну, де поступово набирало силу уніатство, записався до Київського братства, став активним діячем гуртка Є. Плетенецького і проводив значну літературну та видавничу роботу в друкарні Києво-Печерської лаври.

Зокрема, з його передмовами та під його наглядом вийшло кілька перекладів церковних книжок з грецької мови («Часослов», «Апокаліпсис», «Тріодь постна», «Бесіди» Іонна Златоуста тощо). В лаврській друкарні вийшли і його оригінальні твори — «Книга о вѣрѣ единой...» (1619), дві проповіді на честь Є. Плетенецького — «Казанье» та «Омиліа» (1625).

Після смерті Плетенецького З. Копистенського призначають у 1624 р. архімандритом Києво-Печерської лаври. Помер він 21 березня 1627 р.

Конкретно-історичні обставини: відновлення 1620 р. в Києві православної ієрархії, висвячення в православні митрополити Боземляка Копистенського культурно-освітнього діяча Іова Борецького, захист церкви з боку запорізького козацтва на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним тощо — стимулювали появу кількох полемічних творів в обох ворожих церковних таборах. Іов Борецький 1621 р. від імені «народу руського» написав у співавторстві свою знамениту «Протестацію» польською мовою, в якій обстоювалося законне право українського та і всього руського населення на віросповідання, звичайно православне; водночас гнівно засуджувалися церковні утиски з боку польської влади і католицтва, прославлялося запорізьке козацтво. Що ж до уніатів, то саме вони чинять заколот на Україні, утискують бідних людей, розпалюють «гнів козаків, гонячи до них нашу покривджену братію та наповнюючи нею Україну». І. Борецький не просив, а застерігав шляхетську владу від можливих інцидентів, виразно натякаючи, що не тільки в українців, але й в росіян «одна віра і богослуження, один рід, мова і звичаї». Вже тоді він виношував ідею возз'єднання України з Росією, а 1624 р. направив до Москви спеціальне послання з

проханням про визволення і возз'єднання українського народу з російським.

Такі обставини були передумовою написання Копистенським неопублікованої «Книги о правдивой едности православных христіан церкви восточной, там же и против апостатов и о их лживой унии» (1623) й особливо великого трактату «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостольской всходней церкви и святых патріархов, и о греках, и о россох христіанех», яку автор писав протягом 1619—1622 рр. і яка, на жаль, також не була надрукована, хоч широко розповсюджувалася в списках на Україні, в Білорусії, а також в Росії, зокрема серед розкольників. Ще більш конкретною причиною появи «Палінодії» — найбільшого не тільки в спадщині Копистенського, але й в усій полемічній літературі твору — була книжка відомого уніатського полеміста Льва Кревзи «Оборона єдності церковної» (1617), написана польською мовою.

Віленський уніатський архімандрит Л. Кревза в своєму трактаті намагався довести вже не раз згадувані чотири уніатські постулати про те, що наступником Ісуса Христа є апостол Петро, а заступником Петра на землі — папа римський, і що Київська Русь прийняла християнство, коли ще не було поділу на грецьку і римську церкви, та що після розриву руські церковні діячі на Флорентійському соборі 1438—1439 рр. знову проголосили єдність з католиками. Зрозуміло, уніатський апологет намагається довести, що тільки унія є порятунком для східних слов'ян, що тільки папа римський є главою всього християнства.

Даючи відсіч Кревзі та його попередникам, Копистенський і свою «Палінодію, или Книгу оборони» будує, крім передмови й додатку, з чотирьох основних частин, які, в свою чергу, складаються з окремих розділів та підрозділів. У традиційній передмові до «православного чительника» автор пояснює причину написання книжки. Це насамперед оборона православної віри та свого народу від ворожих посягань, зокрема й Кревзи. Автор також зазначає, що його книжка пройшла попередню апробацію, вона «читана, пробована и поправлена была презь мудрых и в письме святом бѣглых, которым подавана была», певно, з оточення «козацького митрополита» І. Борецького та архімандрита Є. Плетенецького. Тут же у передмові автор подає на кількох сторінках індекс використаних літературних джерел: біблійні книги, твори церковних діячів, східних і західних істориків, давньоруські літописи, польські хроніки, полемічні твори В. Суразького, Х. Філалета, М. Смотрицького; крім того, посилається й на твори інших полемістів, а всього — більше, ніж на сто авторів.

У першій частині «Палінодії» Копистенський на основі богословської літератури доводить, що всі апостоли були рівні, а отже, й Петрові не надавалося Христом особливих повноважень. Відповідно в другій частині автор спростовує католицьке вчення про першість пап римських як «уповноважених» апостола Петра

ЗАХАРІЯ КОПИСТЕНСЬКИЙ

та обгрунтовує рівноправність православних і католицьких ієрархій на свої церкви. Вся третя частина присвячена спростуванню тези, ніби київська митрополія була у спілці з Римом до Флорентійської унії: автор пристрасно доводить загальновідому істину, що християнство на Русі було прийнято не від Риму, а від Візантії, тому-то вона й вірна не «папежові», а старій грецькій вірі. І, нарешті, в четвертій, найцікавішій частині, після короткого переказу історії церковного та суспільно-політичного життя Русі, автор, як і всі його попередники, доводить антинародну суть і незаконність Брестської унії, показує злочинну діяльність єпископів-ренегатів, їхню підступність перед народом, криваві помисли і діяння ватіканських місіонерів та польсько-шляхетської влади на поневолених українських землях.

Отже, всі порушені Копистенським питання вже були предметом тривалої полеміки, гострої суперечки між протестантами і «щирими» католиками, православними й уніатами. І все ж автор «Палінодії» ще раз звертається до них, ставить їх, так би мовити, на наукову основу, доповнює новими фактами, підтверджує історико-літературними джерелами, сам звертається до героїчного минулого і сучасного «народу росского». Відповідаючи на «шпаргал» Кревзи, Копистенський називає його «писарем уніатським», «отступником», «проклятим Хамом», а його доводи на захист унії — «шаленство безмозкое отступницкое», «выргненые блюзерства», «отступницкие плетки», «голословные басни».

У більш стрункy систему зводить автор розвінчання зажерливого Ватікану, таврування аморальності папської влади, що прагне «славолюбія і сребролюбія, над всѣм свѣтом пановати, зо всего свѣта корысть брати». І не тільки матеріальну, а й духовно-моральну, бо ж латинська церковна мудрість позичена, римляни — «чужим перьем хвалятся», «в чужом плащу напинаются» й передусім грецькою мудрістю платонів і арістотелів. На вихваляння єзуїтами й уніатами ватіканських владик Копистенський відповідає стилізованим народним фразеологізмом: «не все то теды Перун, што в Риму гремит». Автор не забуває згадати й оповідання про папісу Іоанна, що під час урочистого шествія породила дитя «при обличности всего люду», і про вигадані Римом побори за «юбилеуша», або ювілейні роки, за «отпусты», «индульгенции» — прощення гріхів, за «диспенсаціи» — дозвіл оженитися і т. ін.

Від того «костела латинского римского и от папежов з початку бог не благоволил россом ничего з поменених взяти, и продкове наши ничего не взяли, и мы не беремо»,— твердить автор. Він знову нагадує, чому єпископи-зрадники перебігли на бік латинників, а Терлецький і Потій «пустилися» аж до папи римського і там, уїдливо зауважує полеміст, «ногу его цѣловали». Коли ж православні «бридили» тією «мерзеной их унією», то прокляті уніатські владики пустили в хід «кіи, посторонки, ланцухи,

ЄЛИСЕЙ ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ

турмы, инквизиции, мандаты (наказн.— *Авт.*), баниции (заслания.— *Авт.*) и иныи мученія и трапеня...». Не з панів і владик, а з простих міщан і хлопів королівська і церковно-уніатська влада останню «кошулю зволокут». Отже, унія «злого птаха (як посполите мовят) злое ест яйце», й тому Копистенський зриває з неї машкару святості, показує, що ховається під її «лускою».

З великою патріотичною гордістю говорить автор про свій народ, славне минуле з глибин доісторичної давньоруської епохи. На випади Кревзи та інших уніатів-пасквілянтів Копистенський відповідає, що наші пращури завжди відзначалися мужністю, волелюбністю, лицарською відвагою, ще за часів Троянських війн і взагалі «росскій» народ був настільки «славен, для чего и славянским был назван». Певно, з давньоруських літописів автор переповідає про легендарний похід Олега на Царгород, про звитяжні походи Київських князів Святослава і Володимира; нагадує і про те, що «папеж римскій» посилав до Данила Галицького своїх послів, коронував його на короля, але Данило не відступив від своєї віри і прийняв корону як визнання своїх заслуг, так як і його наступники «славныи бовѣм богатирови и от неприятелей и от невѣрных» приймали почесні дарунки, ба, навіть від турків.

На увесь світ лунає слава і про запорізьке козацтво, силу й відвагу якого змушені визнати всі «неприятели хрестіанского имене», передусім турки, татари й королі польські. Автор для підкріплення своєї тези наводить лише один свіжий тоді героїчний вчинок козацтва в історичній битві під Хотином «нынешнего» року 1621, де вони «мужне, преважне и рицерско поступовали», зламали опір турків і разом з російським військом примусили «цесаря Османа» постидливо відступити.

Дуже важливо наголосити, що Копистенський через увесь твір проводить благородну ідею братнього єднання східнослов'янського народу, передусім російського і українського. «Припомяну еще вкоротцѣ о дѣлности россов Великой России, як народ той яфето-росскій и доселѣ квитнет и прославляет его бог»,— а потім не без тенденції нагадує Речі Посполитій, що цар московський Іван підкорив татарські орди — Казань і Астрахань. «А другая часть яфето-росского поколѣнья, з Малой Россіи выходячи, а на за-порогах живучій козаки — татары и мѣста турецкіи на мори чолном воюют, а на всѣх выправах военных кролей полских дѣлне, мужне и преважне ея ставят». І коли ті обидва «яфето-россы» об'єднають свої сили, то ніяка агресія — духовна, політична чи воєнна — буде їм не страшна. Такий висновок робить автор, такий висновок мусили зробити не тільки «восточнои вѣры» громадяни, але й їхні вороги.

Прославляє автор і вітчизняних письменників та проповідників від Феодосія Печерського до «дидаскалів» його часу С. Зизанія, Л. Карповича, архідиякона Віталія та інших у латинській, грецькій, слов'янській мовах «мужив ученых велце»; є такі освічені та мудрі люди і в Москві, про що не без гордості говорив згадуваний патріарх Феофан. Загалом спокійний і поважний у грунтовному повіствуванні та «обороні східної церкви і святих патріархів» Копистенський виголосив високим стилем патетичну похвалу на честь князя К. Острозького у стилі панегіричного віршування, що на той час робило свої перші кроки.

Висока ерудиція автора, його непересічний письменницький талант, образний і водночас науково-логічний спосіб мислення, уміння користуватися літературними джерелами та усною народною творчістю, пожвавлення розповіді риторичними фігурами, переплетення гумору і сатири, а головне — безсумнівний патріотизм поставили «Палінодію» в число найкращих полемічних творів. І. Франко називав його «фундаментальним полемічним твором», який по праву підсумовував і завершував всю попередню антиуніатську полеміку на рубежі XVII ст.

Щоправда, в першій половині XVII ст. вийшло ще кілька полемічних творів в обох таборах, але здебільшого польською мовою (згадувані твори М. Смотрицького, А. Мужиловського, Л. Древинського та ін.). Найпомітнішим був «Літос, або Камінь з пращі правди церкви святої» на розбиття фальшивотемної «Перспективи... або ліпше пасквілю» (Київ, 1644), що вийшов під псевдонімом Євсевія Піміна та був, власне, гнівною відповіддю на книжку колишнього ректора Київської братської школи Саковича і автора патріотичних віршів на смерть П. Конашевича-Сагайдачного Касіяна Саковича, який перейшов 1625 р. до уніатства, а потім повністю і до католицизму.

Як і М. Смотрицький, Саковіч також написав кілька творів на виправдання свого ренегатства з гострими випадами проти порядків у церковному і громадському житті України. Вважають, що головним ініціатором і співавтором «Літоса» був київський православний митрополит П. Могила — визначний церковний, громадський і культурний діяч. Пасквільний тон брошури Саковича викликав загальне обурення серед патріотично настроєної інтелігенції й тому автори «Літосу» дали гідну відсіч зрадникові, на глузування відповіли глузуванням і не залишили каменя на камені від «архисхизматика», «ростриги», «лицеміра», «бабського матеолога» і «баламута»-перевертня.

Це був ще один, нехай і не такий яскравий, спалах у полемічному письменстві середини XVII ст., а загалом полемічні баталії починають поступово стихати, дрібнішати. Причини для цього були, здається, вагомі: у 1632 р. шляхетсько-польська коронська місія на чолі з новим королем Владиславом IV виробила примиренські «Статті для заспокоєння релігії грецької» й водночас змушена була визнати незаперечний факт існування православної ієрархії; наростання потенціалу народно-визвольної війни українського народу проти польських поневолювачів, що вибухнула 1648 р. і, нарешті, возз'єднання України з Росією 1654 р., що покінчило з уніатською диверсією на всій лівобережній та

більшій частині правобережної України. «Проте полемічна література пізніших часів все ж мала значення як продовження боротьби проти підступів Ватікану, проти католицької реакції,— писав академік О. І. Білецький.— Це значний вклад українського народу в боротьбу, яка провадилась силами всього прогресивного людства протягом століть...» [1] Насамперед полемічна література не втрачала своєї злободенності в Галичині та на Закарпатті аж до повної ліквідації жахливих наслідків зрадницької Брестської унії.

Іван Вишенський

Найвидатнішим письменником-полемістом не тільки України, а й усього слов'янського світу, полум'яним патріотом, визначним культурним і громадським діячем кінця XVI — початку XVII ст. був Іван Вишенський. Його могутній голос пролунав у дуже тяжкий для українського народу період становлення нації і державності, в період страшного розгулу панування польської і литовської шляхти та місцевого панства, в період наступу чорноризого «воїнства» зажерливого Ватікану на православне східнослов'янське населення. Глибоко усвідомлюючи суть суспільних процесів, Вишенський сміливо виступав не тільки проти окремих пороків суспільства, не тільки проти чужих і «своїх» світських та духовних гнобителів, а й проти всієї державної та політичної системи феодально-кріпосницької Польсько-Литовської держави, що на той час загарбала майже всі українські землі.

У своїх творах письменник-полеміст став на захист усіх знедолених і гноблених, відтворив правдиві картини життя й побуту українського народу. Полум'яним словом публіцист-трибун таврував зрадників, що перекинулися на бік ворога, закликав до гуманності, справедливості і згуртованості. Тому ще за життя він здобув заслужену шану земляків, а потім пильну увагу до його спадщини літературознавців і мовознавців, філософів і письменників.

Біографічних відомостей про Івана Вишенського лишилося дуже мало. Дослідникам до цього часу не вдалося точно встановити, коли народився він: одні називають проміжок часу від 1538 до 1550 рр., інші — значно менший проміжок між 1545—1550 рр. Гадають також, що він походив із убогої міщанської родини містечка Судова Вишня на Львівщині, бо у своїх творах називав себе «Иоан мних з Вишнѣ», «странник реченный Вышенский» і т. ін. Початкову освіту майбутній письменник, напевно, здобув у рідному містечку, а потім жив у Луцьку й Острозі, куди його міг запросити, за здогадом І. Франка, великий український магнат князь Костянтин Острозький, що зібрав навколо себе талановитих людей для боротьби з католицизмом. Про своє перебування у Луцьку Вишенський згадує в «Краткословном ответе Феодула». Це й все, що ми знаємо про дитячі та юнацькі роки письменника.

[1] Білецький О. І. Зібрання праць у 5-ти томах, т. 1, с. 271.

У 70-х рр. XVI ст. Вишенський з невідомих причин переселився на Афон (Греція), що був найбільшим православним центром на близькому Сході. Після відвідання всіх афонських монастирів Вишенський став послушником, потім ченцем і нарешті — аскетом-пустельником в одній з печер-келій над Егейським морем; загалом на Афоні письменник прожив близько 40 років, аж до своєї смерті. Однак Вишенський ніколи не порвав зв'язків із своїм народом, живо цікавився подіями на батьківщині через ходаків та листування з окремими особами і Львівським братством. У ньому завжди боролися, з одного боку, чернець-аскет, а з другого — полум'яний патріот. Недаремно Іван Франко у монографії «Іван Вишенський і єго творн» писав: «Перша і найвидатніша ознака характеру Вишенського — це живе чуття і жива фантазія, тобто те, що становить поета, пропагандиста, агітатора. Вся натура його рветься до гарячої любові, сильної ненависті, глибокого пошанування; рівнодушних, холодних відносин до людей чи ідей він не знає. Можлива річ, що іменно ця сторона його натури, ця живість чуття була предметом його найтяжчої внутрішньої боротьби на Афоні, де аскетичне правило вважало всі такі прояви гарячого людського чуття гріхом» [1].

Палка любов до вітчизни і ненависть до її ворогів виявилися у Вишенського у публіцистичних посланнях з Афону на Україну. Вже перші твори виділили його серед тогочасних письменників-полемістів та принесли йому широку популярність. Олександрійський патріарх Мелетій Пігас у спеціальному листі радив Вишенському лишити чернецтво і повернутися на Україну, де він міг би принести більше користі у боротьбі проти наступу латинників і католицької церкви. Зверталися до нього і члени Львівського братства, аби він повернувся на батьківщину та взяв безпосередню участь у суспільно-політичному русі. Саме це й було причиною того, що Вишенський восени 1604 р. прибув на Україну.

За свідченням Франка та інших дослідників, Вишенський спочатку був гостем свого афонського приятеля Іова Княгиницького в Угорниках біля Отинії (нині Івано-Франківська область), потім вирушив до Львова, однак був там недовго, бо швидко розійшовся у своїх поглядах з керівниками місцевого братства і насамперед з Ю. Рогатинцем, про що детально писав у «посланії» до стариці Домникії. Покинувши Львів, Вишенський деякий час живе в Уневському монастирі, потім у Княгиницького у новоствореному ним Манявському скиті, а звідти вже

[1] Франко І. Іван Вишенський і єго твори. Львів, 1895, с. 464.

Девáтое.

Бlгочестúвому кнzзáтиВасúлію. повóнищу цр҃кви соборные православные, бо стóчное вúры, никчемúтъ несумúтнные Авраáмские, прр҃ческие, Апл҃ские мнчнкие, Wц҃ские, прпбныхъ, правдныхъ, ѣхъ стыхъ вгоугóдни пожúвшій. Бгу́ угоди́вшихъ, ѣсемъ хр҃тіáнъ православным, Wсáна нчúна тáйнаго начáльствующимъ кнzéмъ, панóмъ, ѣже вúдамъ. Запóвѣдь нáшéнымъ ѣпúскпъ ѝдиcлéдняго стéпене. Іпрóстыи сми рéнымъ гражáнъ Вселáгочéстїй óбрѣтáющимъ ѣщї влáской земли. Wстóвѣ áдúнскіе горы скитствующихъ їоцúя стыи хр҃тъ нудáющúся Wстраны кáшея. Вáмъ послýшникъ їмáтельникъ новúчнмý жúвотý їнокчáемому хр҃тіи óхъ цúи цѣлмдрствýетъ вгоугáдывтися.

Дóйдéнáмъ тла плачéвный, Аптолúкосóрбный áко нестú всúмъ отцóвцемъ нѣрáтолáдемъ тихóмолитъ словесú. врáтскогó мá дéнъ пáче своѣ дýши прéпочитá нцъ Wплáковати, нéжели

Wстоуплéнїа Wкéра нѣлáгочé стїа оумéрши вéрнаго невúрїе, миролю́бцемъ, ѝпокорéнїе кнzзю тмúвúка сего. скорвéпи нéво лéзновáти дýшею їтцéлю прихóдитъ. ѣже оубáстнúмъ слы́шúмъ свѣдýстсм. áко Wси Wнúже вы цр҃кемъ óбарúтнсм свѣтú óублéскогó жúтїа нхъ мúла. Wсúхъ тмá, мрáкъ, прéлесте, и сóблазнъ вéзнúкне, тúжде Wдéвáющúся мрáковúный áхъ фáзмы и óмрачúтъ, úна цр҃ковь чúстóю и óумúтвою дóуню. Нú ничтóже вáсé нúдлоудúвлáетъ, нúже смýщáетъ, нúже вéзмúнéнїе прúвóдúтъ. Но пáче Бвлáгочестúвїи, мýжáйтесм, твéрди крéпцú нúнепоколéбúмú мúвúрá своúмъ прéвýдúте. ѣмúже встрáха члвческаго óумвáйте.

повертається на Афон. Всього на Україні полеміст перебував близько двох років.

Про дальше життя письменника на Афоні немає конкретних даних. Відомо, що він знову збирався на батьківщину. У листі до І. Княгиницького 1610 р. Вишенський виявляв бажання відвідати Україну, але йому завадила хвороба. Припускають, що саме тому він не зміг повернутись додому і в останні роки свого життя, хоч такі наміри в нього були. Помер Вишенський у 20-х роках XVII ст., як гадають, в одній із печер Афону. На основі листа Вишенського до князя М. Вишневецького 1615 р., де полеміст згадує про своє печерне життя, та колективного «Совѣтования о благочестии» православних священиків Луцька, в якому вони висловлювали намір викликати з Афону «преподобных мужей россов, межи иными блаженных Киприяна и Иоанна, пореклом Вишенского», Іван Франко написав славнозвісну філософську поему «Іван Вишенський» (1900), де створив чудовий образ письменника-патріота, який перемагає в собі аскета-ченця і повертається до рідного народу.

За обсягом спадщина Вишенського не така вже й велика, але за ідейним та художнім спрямуванням досить цільна й містка. До нас дійшло 16 творів полеміста в різних рукописних списках. Ще у 1599—1600 рр. частину своїх творів письменник переписав у спеціальну «Книжку», яку він готував до друку в Острозькій друкарні. «Книжка» складалася з передмов, десятьох послань; зокрема, сюди увійшли: «Оглавление писанного в Книжке», «О чину прочитания сего писания», «Ко прочитателю наединѣ сего писаня» і десять «глав», що є, власне, окремі твори — «Обличение диавола-миродержца» (1599—1600), «Писание до князя Василия» (1599—1600), «Порада» (1599—1600), «Писание до всѣх обще, в Лядской земли живущих» (1588), «Писание к утекшим от православной вѣры епископом» (1598), «Извѣщение краткое о латинской прелести» (1588—1589), «О еретикох» (1599—1600), «Загадка философом латинским» (1599—1600), «Слѣд краткий» (1599—1600) і «Новина», яку не вважають оригінальним твором Вишенського. Після 1600 р. полеміст написав ще кілька творів — «Краткословный ответ Петру Скарге» (1601), «Послание Домникии» (1605), «Зачапка мудраго латинника з глупым русином» (1608—1609), «Послание львовскому братству» (1610), «Послание Иову Княгиницкому» (1610), «Позорище мысленное» (1615—1616).

Спадщину Вишенського прийнято поділяти на твори, написані до Брестської унії 1596 р., та твори, написані після неї, хоч всі вони мають багато спільного. Зважаючи на те, що свої твори Вишенський написав поза батьківщиною, вони мають здебільшого форму «послань» чи «писань», адресованих або до всього народу, або до певних осіб, що видно із самих назв. Письменник неодноразово звертався до земляків і просив, щоб його «посланія» читали «совокупно», тобто громадою, переписували, а оригінали повертали назад. Певно, вони так і робили, бо лишилося кілька рукописних списків творів, найповніший з яких є так званий Підгорецький рукопис XVII ст. Поширювалися в рукописах твори Вишенського і в Росії та користувалися повагою серед старообрядців. Один список, що зберігся в Саратовському університеті, датується 1862 р.

Хоч Вишенський і готував свої твори до друку, однак за його життя було опубліковано анонімно 1598 року в острозькій «Книжиці» лише одне послання «От святое Афонское горы скитствующих», що, як гадають дослідники, є попереднім начерком до громового «Писания к утекшим от православной вѣры епископом». А потім ім'я Вишенського майже на 250 років забулося і тільки в 1865 р. М. Костомаров у «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» опублікував чотири твори письменника. Це дало поштовх до дальших розшуків і публікацій послань полеміста та розвідок про його спадщину С. Голубєвим, І. Франком, П. Житецьким, А. Кримським, М. Сумцовим, В. Перетцом та ін.

За радянських часів твори Вишенського в уривках передруковувалися у хрестоматіях для середніх і вищих шкіл. Найповніше і найгрунтовніше видання творів видатного полеміста побачило світ у 1955 р., що його підготував для академічної серії «Литературные памятники» І. П. Єрьомін з великою статею про автора, археографічним оглядом творів Вишенського, детальним коментуванням текстологічних принципів відтворення рукописних оригіналів, а також словником давніх й маловідомих нині слів. У 1959 р. це видання побачило світ на Україні, щоправда, без коментарів та різночитання; 1972 р. вийшли «Вибрані твори» полеміста в серії «Шкільна бібліотека» із вступною статею, коментарями і словником.

Літературну діяльність Вишенський розпочав як під безпосереднім впливом конкретних суспільно-політичних обставин (наростання всенародної національно-визвольної боротьби проти феодального гніту польської шляхти, гостра ідеологічна боротьба проти наступу католицизму), так і під впливом публіцистичної творчості російських і українських письменників XVI ст., зокрема Феодосія Косого, ігумена Артемія, князя А. Курбського, Максима Грека, Василя Острозького та ін. Так, наприклад, у 80-х рр. у м. Острозі були опубліковані окремим виданням твори М. Грека «Како подобает знаменоватися крестным знаменем», В. Острозького «О едино истинной православной вѣрѣ», Г. Смотрицького «Ключ царства небесного»; згодом водночас із Вишенським писали свої полемічні твори С. Зизаній (Кукіль), Х. Філалет (М. Броневський), Клирик Острозький, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін. Всі вони разом виступали як проти польсько-шляхетського гніту, католицької експансії на православну церкву, лихозвісної Брестської унії 1596 р., так і проти ревних

проповідників католицизму, зокрема проти польських єзуїтів П. Скарги, Б. Гербеста та І. Потія.

Світогляд Вишенського був як на свій час загалом прогресивним, хоч і не позбавлений суперечностей, зумовлених часом, конкретно-історичними обставинами та особливостями становлення давньої української літератури, яка поступово вривалася з чіпких лабет релігійно-схоластичних традицій. Як і всі письменники-полеміст, Вишенський був глибоко релігійною людиною аж до аскетизму, палким прихильником східної православної церкви, що здавалася йому найавторитетнішим органом суспільного управління життям його земляків-українців, а також братів з «Великої Русі». Разом з тим він добре знав повсякденне життя свого народу, бачив його болі і страждання, розумів його прагнення і сподівання, співчував його боротьбі за хліб і за волю. Бачив він і зраду українського панства та вищого духовенства, які гендлювали і вірою і церквою задля своєї наживи. У світогляді Вишенського майже весь час боролися погляди релігійно-аскетичні і життєві, церковні й народні, традиційні й сучасні, консервативні й передові, демократичні, які зрештою і стали основою талановитої спадщини письменника-патріота.

Як говорилося, І. Вишенський частину своїх творів готував до друку під спільною назвою «Книжка», що була упорядкована за зразком багатьох тодішніх видань і, зокрема, острозької «Книжиці». За традицією майже всі твори давньої української літератури кінця XVI — початку XVII ст. починалися присвятою комусь із вельможновладців та передмовою до «читальників». Не відступив від цієї традиції й Вишенський, але його «Книжка» присвячена не одній особі, а всім «православним христианам, братствам и всѣм благочестивым, в Малой России в коронѣ польской жительствующим». Це було новим і незвичним, як і своєрідні методичні поради щодо читання та розуміння самих творів.

Перша передмова досить загальна, тобто на зразок усіх передмов тодішніх письменників з обов'язковим силабічним віршем. Друга передмова містить поради, як треба читати твори перед неписьменними слухачами — не повторюючись і не заїкаючись, стежачи за розділовими знаками, звертаючи увагу на артикуляцію. Вишенський радить збирати слухачів уранці, поки їхня голова ще не забита «промыслом земным», а живіт — їжею, тобто, образно кажучи,— на свіжу голову; застерігає не загинати аркушів у книзі, а робити закладки. Нарешті, у третій невеликій передмові автор звертається до «прочитателя наединѣ» і радить йому шукати в його творах не «хитростей слогов сплетенорѣчных наказания еллинского, але слѣд существа правды», тобто не красномовство грецьких філософів, а суть гіркої правди реального життя.

Він радить також не пробігати очима текст, а уважно читати все підряд і думати над прочитаним, особливо, де йдеться про те, як правда «попирается» брехнею «погибельными сынами». Водночас Вишенський говорить про себе, що він не вивчав досконало граматику, риторику, філософію, бо його вчителем був наймудріший з мудрих простак, тобто Христос, який неосвічених навчав, філософів висміював, людську гордість угамовував і т. ін. Це і є один із зразків уже згадуваної суперечності світогляду письменника.

Першим у «Книжці» Вишенський вмістив «Обличение диавола-миродержца», хоч написане воно було дещо пізніше за інші твори. І, мабуть, це не випадково. Використавши євангельську легенду про спокушення в пустелі дияволом Христа, полеміст, з одного боку, створив алегоричний і якоюсь мірою автобіографічний образ «голяка-странника», людини безмежно чесної і самовідданої, а з другого — образ хвалькуватого і можновладного «диавола-миродержца», що уособлює не тільки феодально-кріпосницький лад польського королівства, але й підступну католицьку церкву на чолі з найбільшим «дияволом» — папою римським.

Написане в улюбленій Вишенським-полемістом формі діалогу — в даному випадку між дияволом-світодержцем і бідним голяком-прочанином,— «Обличение» мовби готувало тогочасних читачів до глибшого розуміння наступних творів, таких як «Порада» з її знаменитою апологією чернецтва, «Писание до всѣх обще, в Лядской земли живущих», «Писание к утекшим от православной вѣры епископом», «Извѣщение краткое о латинской прелести» тощо. З-під пера Вишенського постала яскрава картина гендлярства і продажності духовних і світських можновладців у шляхетській Польщі.

Коли гордий і волелюбний український народ не вдалося поневолити й поставити на коліна оружно, польська влада звернулась по допомогу до католицької церкви та єзуїтів (Вишенський називає їх «папѣжниками»), щоб вони шляхом підкупу навернули православних до католицизму. Зрозуміла річ, вони насамперед звертаються до духовенства, найбільш ласого до наживи. На запитання «голяка-странника», що йому дасть диявол, коли він перейде на його бік, тобто до католицизму, диявол спочатку обіцяє духовну владу: «Если хочеш бискупом быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам. Если хочеш арцибискупом быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам. Если хочеш кардиналом быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам. Если хочеш папѣжом быти, пад, поклони ми ся, я тобѣ дам. И другим всѣм, меншим преложенствам, пробощствам и поповствам в приходѣх и наданях, не так гойных и богатых, прагнучи и, падши, поклонѣте ми ся, я вам дам».

Людям світським диявол за зраду обіцяє різні посади — суддді, старости, каштеляна, воєводи, аж до гетьмана, канцлера і

навіть найвищу владу — королівську. Людей найнижчого, або посполитого, стану, тобто міський люд і селян, обіцяє зробити корчмарями, купцями, хитромудрими майстрами-ремісниками або й просто дасть їм шмат землі, хату та дружину, щоб був рабом власного господарства і не розмірковував над сатанинським діянням спокусника. І все це з умовою впасти ниць і вклонитися всесильному дияволу — уособленню всього злого, нечестивого, облудного, продажного, який є антиподом Христа, найвищого втілення благородства і чеснот.

Антиподом диявола і в його особі всього суєтного є і «голяк-странник», який від імені всіх, кого спокушає нечистий, твердо заявляє про свою непідкупність, про свою вірність православній «старій вірі». Слід наголосити, що Вишенський як у цьому, так і в інших творах, стаючи на оборону православної церкви, ідеалізує її, та це й не дивно, адже він був сином свого часу, віруючою людиною, ченцем.

Уже в цьому першому творі впадає в око майстерність Вишенського як полеміста. Свій твір він будує без «хитрословия», просто і ясно — то ставить запитання і дає відповідь; то користується синтаксичними повтореннями типу «Если хочеш...», «Што ж за пожиток», «пад, поклони ми ся»; то вдається до засобу градації від меншого до більшого і навпаки, а також риторичних фігур, як, наприклад: «Иди за мною, сатана!».

У наступному творі, що був частиною послання до князя Василя Острозького і названий самим Вишенським «Порадою», письменник дає кілька порад щодо очищення православної церкви «од всяких прелестей и забобонов еретических», пристрасно захищає слов'янську мову від оточанення її «дияволом», або латинниками і польськими єзуїтами, гостро викриває вище українське духовенство, а в кінці подає блискучу апологію православного чернецтва, мимохідь створюючи два чудові контрастні типи — простодушногоченця і пихатого шляхтича.

«Порада» щодо очищення церкви досить наївна: треба, мовляв, шанувати образ матері божої, хреститися в церкві і перед уживанням їжі, ходити до церкви на «правило соборное», не перекручувати, коли читаєш тексти церковних книжок простою мовою, а тільки після літургії переказувати чи тлумачити їх «попросту», і, нарешті, всі церковні книги друкувати «словенским языком». У справі захисту слов'янської мови Вишенський стояв на високих патріотичних позиціях. Вороги православ'я ганьблять «словенский язык» саме тому, що він «ест плодоноснѣший от всѣх языков и богу любимший: понеж без поганских хитростей и руководств». На думку Вишенського, слов'янська мова набагато краща від грецької і латинської, а тому треба вигнати з церкви «латинский смрад пѣсней» і простою піснею руською співати хвалу богу. Полеміст радить лише церковні книжки «Часословець», «Псалтир», «Октоїх», «Апостол», «Євангеліє», цілком відкидаючи твори античних філософів Аристотеля, Платона та ін., що знову ж таки говорить про певну консервативність і суперечливість світогляду. Правда, можливо, це був виклик єзуїтським школам, де значна увага приділялася схоластичним наукам, давньогрецькій філософії та метафізиці, пристосованим до християнського віровчення.

Але великих надій на православних церковних владик і священників Вишенський не покладав, бо вони здебільшого здобували собі священство «похоти плотской ради», щоб розкішно і привільно жити. Митрополитів і попів, наставлених польським королем, письменник радив своїм землякам виганяти, тому що вони є «волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники». Така відмова від попівства, тобто заклик до безпастирської церкви, в устах Вишенського була явищем демократичним і перегукувалася з реформатськими протестантськими ідеями Західної Європи XV—XVI ст., які в свій час дістали позитивну оцінку Ф. Енгельса в роботі «Селянська війна в Німеччині». «Лѣпше бо вам,— писав полеміст,— без владык и без попов, от диавола поставленых, до церкви ходити й православие хранити, нежели с владыками и попами, не от бога званными, у церкви быти и с тое ся ругати, и православие попирати». Вишенський уже знав тоді, що багато православних єпископів із ситими «требухами» та повними скринями грошей перекинулися до католицької церкви, щоб мати ще більші «скринища» і робити все, що забажають, щоб мати ще більші «скринища» і робити все, що забажаєть їм: «Тепер в нас тая дурная Русь жития чистого ищет,— говорили вони,— тепер в нас цноты, учтивости и доброго сумненя видѣти прагнет, чого мы нѣмаемо, и для того всѣгды ся от них соромѣемо. Але яко учинѣмо? К папѣ рымскому бѣжѣмо. И с того сорому ся выкрутимо, и на Русь, да ся поклонят папѣ, бѣду навалимо, и свое желание исполнимо...» Чи порушилася від того православна віра, запитує полеміст, чи має вона від того якийсь збиток? — «никако же!». Вона лишилася чистою і здоровою, а перебіжчики самі собі копають яму на вічну погибель, бо для них головне не праведне життя, а сите черево і збагачення за рахунок жорстокої експлуатації віруючих.

Водночас Вишенський захищав православних ченців, які вели просте життя, на відміну від католицького духовенства носили чорне грубе вбрання, не стригли волосся, не голили бороди. Звертаючись до представника католицької церкви чи взагалі до світського «римлянина», письменник запитує його, чому він насміхається з ченців. «Для того ся смѣю,— відповідає той,— иж каптур, или страшило на головѣ носит, што ми зовемо клобук, и зась смѣюся, иж волося долгое носит и не подголився, и зась: простое одѣне носит, шито некшталтовне, як в мѣх оболокся, и зась: поасище нѣкчемное скурапое или ремѣнное, черевичище нѣмаш на што погледѣти или чоботища невытръ тыи, аж гадится погледѣвши на них, а до того, хлоп простый, не знает и проговорити с человѣком, коли его о што запытаеш».

Вишенський дає добродушно-гумористичні відповіді на запитання супротивника. Клобук, або «страшило», чернець носить для того, щоб лякати бісів, соромити світських модників, насміхатися з любителів носити на голові різні макегерки-шапки. Довге волосся робить його бридким, а тому жінки не звертають на нього уваги, отже, не можуть його спокусити. З тої ж причини чернець носить негарний мішкуватий одяг; він туго затягується поясом з простої сирпці, щоб не об'їдатися і мати змогу вільніше молитися й читати святе писання; його чоботища не привернуть уваги світських людей, але в них безпечніше ступати на голови зміїв спокуси; не має про що красно говорити чернець із суєслівними та лукавими шляхтичами, з «прегордою латиною», які давно вже втратили християнську подобу і братню любов до простих людей.

Не приховує письменник і певних недоліків православного чернецтва, зокрема грошелюбства та схильності до чарки. Та якщо перших він різко засуджує, називає юдами, то других дещо виправдовує, мовляв, якщо й удається ченцеві іноді до безтями напитися, щоб наситити «поганку-утробу», то потім він буде довго спокутувати свій гріх у келії, постити і каятися.

Користуючись засобом протиставлення, полеміст створює і різко негативний тип зарозумілого пана чи то з польського, чи то з українського середовища. Простий чернець з усіма його позитивними та негативними рисами є стійким захисником прав і батьківської віри трудящого люду, натомість шляхтич усім своїм єством і ницими інтересами викликає у письменника, а отже, і в читача, зневагу та обурення.

Саркастично змальований портрет цього «индикокура», «выструганого, мылом вышварованого и вымакглеванного», який, виголивши потилицю, «макгерку верх рога головного повѣсивши, косичку или пѣрце верх макгерки устромивши и делѣю на собѣ перепявши, плече одно вышше от другого накокорѣчивши, як полетѣты хотячи». Коли ж йому трапиться стояти перед вищим паном, тоді одразу втрачає пиху. переступає з ноги на ногу, то «тую то сюю наперед поставляючи и на пяту выворочаючи», тоді й мову втрачає, хоч загалом язик його вертиться, як «пустое коло млынное».

Для панів життя — суцільне свято. Нещадно визискуючи своїх підданих, пан тільки й думає про веселе та безпечне життя, бенкетує, об'їдається, п'є найдорожчі вина й горілки, дбає про мисливських собак більше, ніж про «подданых», гоноровито дискутує з такими ж, як він, про всілякі шляхетські права. Для суспільства такі людці є не дорідною пшеницею, а пустим кукілем. Бичуючи панське «чревоугодие», полеміст за допомогою цілої низки своєрідних неологізмів довершує саркастичний портрет феодала-кріпосника. «Еще еси кровоед, мясоед, вълоед, скотоед, звѣроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоѣд, сластноед, маслоед, пирогоед; еще еси перипоспал, мяккоспал, подушкоспал; еще еси тѣлоугодник; еще еси тѣлолюбител; еще еси кровопрагнител; еще еси перцолюбец, шафранолюбец, имберолюбец, кгвоздиколюбец, кминолюбец, цукролюбец и других бредеи горко- и сладколюбец...»

Проповідуючи ранньохристиянські ідеали, Вишенський гостро порушував питання про рівність усіх людей перед богом. Як у «Пораді», так і в інших творах полеміст допитувався панів, чому вони надуваються, як «порхавки», хіба в них не на тому ж місці стоять голова, ноги, руки, очі, ніс, як і в убогих; чому одні панують, а інші, яких тьма-тьмуща і які створюють матеріальні блага, не мають часто кусня хліба. Такі соціально загострені дошкульні риторичні питання і окліки, а також антитези ми простежуємо в багатьох творах, що свідчить про демократичність світогляду письменника, про його уболівання за найбідніші верстви українського народу.

Щоправда, Вишенський висловлює тут і деякі консервативні погляди на життя та побут наших пращурів. Даючи поради щодо очищення церкви від поганства, автор засуджує колядування і щедрування, не радить влаштовувати «пасху» за покійниками, а також літні розваги молоді на Івана Купала, гойдатися на гойдалках тощо, що було органічним поєднанням дохристиянських і християнських обрядів, а для письменника — «квасом поганским».

Демократизм виявив Вишенський і в своєму «Писании до всѣх обще, в Лядской земли живущих», в якому дав загальну картину загнивання феодально-кріпосницького ладу в Польсько-Литовському королівстві. А картина ця була страшна. Письменник-публіцист немовби скальпелем хірурга зробив розтин хворого державного тіла і виставив на вселюдський огляд усі виразки тогочасного суспільства. Вишенський гостро викриває визискувачів, хто б вони не були за національними чи становими ознаками: «Ознаймую вам, як земля, по которой ногами вашими ходите и в ней же в жизнь сию рождением произведени есте и нынѣ обитаете, на вас перед господом богом плачет, стогнет и вопиет, просячи сотворителя, яко да пошлет серп смертный, серп казни погибелное».

Чому ж земля плаче, чому стогне? Тому що немає віри, надії, любові, справедливості, покори, апостольських проповідей — все перетворилося на «нечистѣйшее житие и безвѣрие». Натомість запанували несправедливість, брехня, кривда, лицемірство, беззаконня, ненависть, розпуста, особливо серед власть імущих, які повір'я, ставили себе вище бога над підданими, захоплюються світським вченням поганських учителів, «машкарників і комедійників».

Знаменно, що Вишенський викриває і таврує не тільки польську шляхту, а й українське панство: «На панов же ваших руського роду, на сыны человѣческия, не надѣйтеся! В них же нѣст спасениа». Вони також відступили від бога й віри, піддалися диявольській спокусі, вклонилися всьому лихому й злому,

насамперед розтлінному збагаченню. Та найбільше картає полеміст вище українське духовенство за розбещене і паразитичне життя, яке нічим не різниться від світських феодалів-кріпосників. Ось його інвектива: «Да прокляти будут владыки, архимандрити и игумени, которие монастырѣ позапустѣвали и фолварки собѣ з мѣст святых починили, и сами толко з слуговшами и приателми ся в них телесне и скотски переховывают; на мѣстох святых лежачи, гроши збирают, с тых доходов, на богомилци Христови наданных, дѣвкам своимь вѣно готуют, сыны одѣвают, жоны украшают, слугы умножают, барвы справуют, приателѣ обогачуют, кариты зиждут, възники сытые и единообразные спрягают, роскош свою погански исполняют».

За одностайною думкою дослідників творчості Вишенського, таких гнівних проклять українське панство і вище духовенство ще не чуло ні від кого з полемістів. Цікаво, що тут письменник, як і в попередніх та наступних творах, виразно накреслив майбутні прототипи української шляхти та духовенства, які стануть у центрі уваги сатиричної літератури XVIII ст., зокрема в таких віршованих творах невідомих авторів, як «Отець Негребецький», «Вірш про Кирика», «Плач київських монахів», «Сатира невідомого селянина 1764 року», «Плач дворянина» тощо. Назвавши вовків вовками, а злодіїв злодіями, Вишенський не побоявся поставити в кінці твору свій повний підпис — «Иоан инок з Вышнѣ от святое Афонское горы...», що говорить про велику громадянську мужність письменника.

Намалювавши з великою художньою силою непривабливу картину великого суспільного зла на поневолених польськими, литовськими і українськими магнатами та церковниками українських землях, Вишенський доходить сумних висновків: «О, лютѣ, стране грѣшна, людие полны грѣхов, племя злое, сынове беззакониі! От главы и до ног оструплѣли есте! От началник, от священик и до простых онечистѣли естѣ! Нѣсть мѣста цѣлаго от грѣховного недуга — все струп, все рана, все пухлива, все гнилство, все огнь пекельный, все болѣзнь, все грѣх, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все козньь, все лжа, все мечтание, все сѣнь, все пара, все дым, все суета, все тщета, все привидѣние — сущее ж нѣст ничтоже». Словом, не знайдеш у Польсько-Литовській державі навіть такого місця, де б можна було прикласти пластир на оздоровлення якоїсь частини. Вихід один — треба покаятися, бо після смерті нічого вже не допоможе. Чогось іншого, зрозуміла річ, письменник не міг запропонувати — він був сильний у викритті суспільного зла і безпорадний у позитивній програмі, бо не знав, як визволити з-під гніту тих, кого так пристрасно захищав.

Найгострішим за соціальною спрямованістю і найдосконалішим з художнього боку твором Вишенського є «Писание к утекшим от православное вѣры епископом», де полеміст мовби підсумував усе сказане ним раніше про ренегатство вищої духовної влади, про суспільно-політичне становище на Україні та на конкретних прикладах показав неймовірно тяжке життя уярмленого народу.

Безпосереднім приводом до написання твору стала Брестська унія 1596 р. та єзуїтські трактати на захист цієї унії. Як відомо, в жовтні 1596 р. у м. Брест-Литовському був скликаний церковний собор, на якому кілька зрадників українського народу — київський митрополит М. Рогоза, єпископи володимирський і брестський І. Потій, луцький і острозький К. Терлецький, полоцький Г. Загоровський, холмський Д. Збируйський, пінський і турівський Л. Пелчицький та інші — з таємної згоди папи римського Климента VIII й при підтримці польського короля Сігізмунда III проголосили унію, тобто об'єднання православної церкви з римсько-католицькою. Відтоді західноукраїнська церква стала називатися уніатською або греко-католицькою і підлягала безпосередньо Ватікану. В той же час брест-литовське духовенство, вірне православ'ю, скликало свій собор, який не тільки не погодився на унію, а й прокляв усіх зрадників та закликав православне населення боротися проти унії та уніатів-перебіжчиків. Боротьба ця тривала 350 років, аж до 1946 р., коли у Львові на великому соборі Брестська унія була проголошена незаконною і назавжди ліквідована.

Розуміючи хитність своїх позицій і бачачи всенародне обурення, уніати та єзуїти почали писати книги на захист унії, зокрема, єзуїт І. Потій написав трактат «Оборона згоди з латинським костелом и вѣрою Риму служачею» (1597), який потрапив до рук Вишенського і став однією з причин появи гнівного послання-памфлету до єпископів-зрадників. Їдка іронія на початку твору поступово переростає в сатиру, а потім у безпощадний сарказм на адресу «утекшим от православное вѣры епископ», які ціною чорної зради досягли «ласки, дару блаженства и святости» від польської влади і католицької ієрархії, для яких об'єднання церков було не духовною, а цілком світською, шкурницькою потребою.

Композиційно твір досить стрункий. Починається він коротким вступом, після чого йде розповідь про нечестиве життя єпископів, які не виконують шість заповідей божих. Далі автор дає конкретну характеристику кожного з «мирославнѣйших», що проголосили унію; друга частина твору складається з чотирьох тез, у яких він полемізує з єзуїтами та уніатами з приводу заміни церковних обрядів, про можливість контролю простих людей над церквою, про підлеглість патріархам і, нарешті, про братське «чудо». Закінчується послання своєрідним закликом до боротьби з католицизмом та світською шляхетською владою, де звучить віра у великі потенціальні можливості нескореного народу.

Уміло використавши шість так званих заповідей Христових: голодних нагодувати, спраглих напоїти, подорожніх привітати, голих одягти, хворим допомогти, ув'язнених відвідати, Вишенський показав, що єпископи та інші уніатські владики не тільки не виконують їх, а глумляться над ними. Ніхто з владик не привітав подорожніх, не допоміг хворим, не відвідав в'язнів, навпаки, вони самі били, лаяли парафіян, кидали до в'язниць своїх супротивників або катували їх до смерті, як це трапилося з грошовитим малярем Філіпом.

Особливо гнівно звучать слова полеміста, коли він говорить про ставлення владик до другої і четвертої заповідей, малюючи принагідно картину жорстокої сваволі церковних феодалів. «Не ваши милости ли,— дошкульно допитувався Вишенський,— алчных оголоднѣваете и жаждными чините бѣдных подданых, той же образ божий, што и вы, носячих; на сироты церковные и прекормление их от благочестивых христиан наданых лупите и з гумна стоги и обороги волочите; сами и з своими слуговинами ся прекормлюете, оных труд и пот кръвавый, лежачи и сѣдячи, смѣючися и граючи, пожираете, горелки препущаные курите, пиво трояковыборное варите и в пропаст несытнаго чрева вливаете; сами и з гостми ся своими пресыщаете, а сироты церковные алчут и жаждут, а подданые бѣдные и своее неволи рочнего обходу удовлѣти не могут, з дѣтми ся стискают, оброку собѣ уймуют, боячися, да им хлѣба до пришлого урожаю дотягнет».

Церковники не тільки не одягнули голих, а й безбожно грабували бідних, відбирали у них коней, волів, овець, здирали грошові податки, посилали на тяжкі роботи. Бідні день і ніч працювали, а владики з їхньої кривавої праці одягали «вирванцов» у дорогий одяг, наповнювали мішки й шкатулки грошима: «Вы их пота мѣшки полны грошми золотыми, талярми, полталярми, арты, четвертаки и потройными напыхаете, сумы докладаете, в шкатулках мѣсца, где бы которой особѣ с тых помененых годное было почивати, расправуете, а тые бедници шелюга, за што соли купити, не мают».

Мабуть, ніхто до Вишенського в українській літературі не говорив такої жорстокої правди про життя покріпаченого люду в Речі Посполитій, ніхто так сміливо й відверто не розвінчував класову природу феодального суспільства, ніхто не насмілювався показати справжнє єство світських і особливо церковних магнатів. Таким чином, письменник, сам того не помічаючи, показав, що релігія була не тільки засобом духовного, а й соціального закабалення народу. Та це ще була, так би мовити, узагальнена картина розбещеного життя феодалів-кріпосників у церковних сутанах. Далі полеміст розповідає про кожного з них окремо; ким і чим вони були раніше та ким і чим вони стали, здобувши духовний стан і перебігши на лакейську службу до папи римського і польського короля. Характеристика єпископів-зрадників відзначається не тільки яскравою образністю та дошкульністю, а й документальною правдивістю, що ставало надзвичайно сильним аргументом письменника у полеміці із супротивниками.

Найбільш одіозна фігура серед ініціаторів унії — Іпатій Потій, автор ганебного трактату «Оборона згоди», коли був дрібним кашеляном, то мав чотирьох лакеїв, а як став єпископом, то тих лакеїв у коштовних вбраннях і не злічити. Михайло Рогоза, бувши «простым Рогозиною», навряд чи мав і двох лакеїв, тепер же має стільки, як і сам Потій. Кирило Терлецький, коли був простим попом, то тільки дячка за собою водив і платив йому лише пиріжками, а як став єпископом, то вже доганяє Потія і Рогозу і т. д.

За зрадницьку «ревність» до унії прийдеться їм відповідати перед народом. Цим ренегатам полеміст пророче заявляє: «Вѣруйте, вѣруйте яко будет суд, и страшный суд, и так страшный, яко нынѣ, егда бы ся вам очи сердечные отворили, устрашившися судни страшнаго видѣнием, бѣгали бысте голы, як мати вас народила, от тых бискупств и от титулу того и санов тых, котрых есте в Римѣ наздобывали, за шматину или вѣхоть бы есте, не вмѣними»! Навіть слова на польський лад — «арцибискуп», «бискуп — виступають в устах письменника, як лайка й ганьба. Важливо, що це був голос не тільки Вишенського, а всіх українських трудящих, які в кінці XVI ст. підіймалися на всенародну боротьбу проти чужоземних завойовників та «своїх» магнатів під керівництвом К. Косинського, Г. Лободи, С. Наливайка, а потім і Б. Хмельницького в національно-визвольній війні 1648—1654 рр.

Якщо в «Обличении диавола-миродержца» полеміст намалював загальну картину шахрайства, підкупу і сваволі, то в посланні до єпископів він конкретно показує, як учорашні злодії, кашеляни, дрібні шляхтичі за великі й малі хабарі, без богословської підготовки ставали єпископами і архієпископами всупереч усім церковним правилам. Для того щоб здобути єпископство,— гірко глузує Вишенський,— досить було загорнути в пірець кілька сот золотих червінців й піти на поклін до сильних світу цього : «В руку тыць, другому зас тых же шафранцюв очехлопів, кожум'як, шевців, рибалок, сідельників Вишенський стахлюбных, завивши так же, в руку тыць». Натомість до простих влади, але не підкупом, як у католиків та уніатів: «Днес каштевать участь у громадському житті та бути обраними до церковної ляны, дворяны, жолнѣры, войны, кръвопролийцами, прокуратурами, курцияны, корчмарами, купцами, медвѣдниками, а утро — попами, а поутру — бискупами, а поутру утрешнем — арцибискупами починилися есте». Таких яскравих антитез-паралелізмів у названому творі можна знайти чимало, що є характерною особливістю стилю полемічної майстерності Вишенського.

Досить часто письменник вживає і риторичні фігури, здебільшого короткі питальні та окличні речення.

Заключним акордом твору є гнівне звернення Вишенського від імені народу до всіх названих і неназваних ним єпископів-зрадників, до королівської влади та всякої зажерливої шляхетської дрібноти: «А от православних убо и в жизнь вѣчную нареченных, восточное церкве, послушных сынов — не надѣйтеся, папы римские, кардиналы, арцибискупи, бискупи и всякое лживое преложенство латинского почту! Не надѣйтеся, власт мирская, королѣ, и всякое преложенство, и всяк послушник папы римского, як з вами ни в чом ся соглашати православные не хощут и папѣ поклонитися не изволят. Не надѣйтежся нынѣ, не надѣйтеся завтра, не надѣйтеся по завтрию, а придедущее время и в вѣки вѣков».

Висловлюючи своє захоплення цим твором Вишенського, І. Франко писав: «Такий є кінець того громового сильного посланія, того могучого маніфесту талановитої незалежної особистості, гордої своєю правотою і своїм почуттям душевної солідарності з масами рідного народу. Ніколи ще до того часу сильні мира сего, світські чи духовні, не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих і потрясаюче сильних слів... І тут треба було чималої відваги моральної, щоб кинути могучим єрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненним посланієм» [1]. Навряд чи можна ще що додати до цього висновку великого Каменяра, який так багато часу і енергії віддав вивченню творчості свого славетного попередника, написавши про нього з десяток статей, згадану монографію та філософську поему «Іван Вишенський».

Кілька своїх творів Вишенський присвятив безпосередньо богословсько-догматичній полеміці з представниками католицької церкви й насамперед з єзуїтами, що були вірними слугами папи римського та Ватікану («Писание до князя Василия и всѣх православных христиан», «Извѣщение краткое о латинских прелестях», «Загадка философом латинским», «Слѣд», «Кратковословный отвѣт Петру Скарге», «Зачапка мудраго латинника з глупым русином», «Позорище мысленное»).

Більш цікаві його останні епістолярні твори «Послание Домникии» та «Послание Иову Княгиницкому», де є низка важливих автобіографічних моментів. Так, у посланні до львівської черниці Домнікії, що, власне, було відповіддю на листа керівника Львівського братства Юрія Рогатинця, Вишенський розповідає про своє перебування у Львові, розкриває причину конфлікту з львівськими братчиками, які дбали не так про церкву і віруючих, як про своє власне збагачення, гнівно картає окремих православних владик, що були «дѣролазцѣ, наемницы, злодѣи, разбойницы, волцѣ, драпѣжницы, псы» й нічим не відрізнялися від уніатів, бо «трудитися в церкви не хочют, только комедии строят и играют». Останні слова дослідники трактують як заперечення Вишенським нового тоді на Україні драматичного мистецтва. Думається, що це не зовсім так, він просто констатував наявність його, як змирився і з потребою «вільних наук» у тодішніх братських школах.

[1] Франко І. Іван Вишенський і его твори, с. 239—240.

У посланні до давнього друга Іова Княгиницького, Вишенський висловлює свою глибоку тугу за батьківщиною, мріє ще раз побувати в рідних краях. Розповідає письменник і про своє життя на Афоні, про чудову природу афонської гори, про збільшення турками данини на монахів, які й без того бідували. Важливо, що в цьому посланні Вишенський говорить про потребу більш спокійного життя, натякаючи на майбутнє своє затворництво в печері над морем.

Про що б не писав Вишенський, він намагався знайти «слѣд существа правды», викласти свої думки просто і без «баснословия», аби їх зрозуміли найнижчі верстви трудящого люду. Він удавався майже до всіх жанрів тогочасної полемічної літератури — послання, памфлету, трактату, діалогу, які часом поєднувалися в одному й тому самому творі.

Дослідників давньоукраїнської мови вже давно полонить мова і стиль творів Вишенського. Письменник дбайливо добирав влучні епітети, гострі метафори і порівняння, дотепні паралелізми й антитези-зіставлення, щоб якнайуїдливіше дошкулити своїх ворогів. Тому мова його творів завжди схвильована, піднесена, риторично-образна. Особливо вдавалася автору імітація діалогу з допомогою своєрідних запитань та окличних речень, якими він буквально засипав своїх читачів. Вишенський був неперевершеним на свій час майстром гумору й сатири. Гумор у нього часто переростав у їдку іронію, іронія в гостру сатиру, сатира в нищівний сарказм, коли йшлося про представників експлуататорського класу, і навпаки — про бідняків полеміст завжди говорив тепло і задушевно, іноді з доброзичливим гумором, як, наприклад, про убогого ченця. Взагалі сатиричні малюнки є найціннішими в полемічній спадщині письменника.

Вишенський, пишучи в основному давньоукраїнською книжною мовою, часто поєднував високу патетику з просторіччям, мовби з міха сипав словами-неологізмами, частина з яких міцно увійшла в українську літературну мову. Письменник щедро користувався народними фразеологізмами, прислів'ями, приказками і навіть каламбурами, які й сам щедро творив («у цицки матерное дома сидячи», «варив, варив та й пролив», «порхавка», «исусоругатель», «машкарник» тощо). Досить часто у його творах зустрічаються західноукраїнські діалектизми та полонізми (*абисте, фрюярник, альбо, вшелякий, трафити, фрасунок, бискуп, ксендз*).

Морфологічна та синтаксична будова речень у творах Вишенського відповідала вимогам граматики на той час. Наприклад,

сучасному читачеві особливо впадає в око те, що письменник частку «ся» писав перед дієсловом; присудок у реченнях, як правило, виносив на кінець, що нині дещо утруднює читання оригінальних творів. Вишенський однаковою мірою був майстром як коротких простих питальних, розповідних і називних речень, так і великих речень-періодів, ускладнених цілою низкою синтаксичних повторень, ритмічних зачинань, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, вставними словами і реченнями, вигуками тощо.

Оцінюючи спадщину полеміста, Іван Франко писав, що він був першим українським письменником-публіцистом, постаттю незвичайно сильною і оригінальною. «Особливо принаджує нас свіжість його красок, безпосередність виразу і чуття, пластика картин, одним словом, усе те, що в писаних творах є виразом сильної, високо симпатичної індивідуальності автора»[1]. Саме це надало йому право зайняти почесне місце не тільки в давній українській, а й в усій світовій літературі. Кращі демократичні полемічні традиції Вишенського були блискуче продовжені українськими письменниками від М. Андрелли і до полум'яного Я. Галана та інших наших сучасників.

ПОЧАТОК ВІРШОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ *

Водночас з полемічно-публіцистичним письменством на Україні зароджується і поширюється віршування. Слово «вірш», що походить від латинського виразу «versus», тобто рядок, має сьогодні подвійне значення: як рядок, так і поезія. Правда, тепер літературознавці віршовані поетичні твори частіше називають не віршами, а поезіями. Віршами називають ті давні віршовані твори, які виникли протягом XVI—XVIII ст. Розвиткові віршової літератури кінця XVI — першої половини XVII ст. сприяли два основні фактори — народна пісня і шкільні піїтики, тобто теорії літератури, що викладалися у тогочасних школах. Це надало віршам своєрідного характеру, чітко виділило серед них дві стихії: фольклорну і книжну.

Передумови для виникнення віршів, стилізованих на зразок народної поезії, існували давно; вони тісно пов'язані з побутуванням пісенного фольклору. Народні пісні виникли і поширювалися на території східнослов'янських племен, тобто теперішніх Росії, України і Білорусії, ще задовго до появи письменства. Народна поетична творчість задовольняла передусім ідейні та естетичні смаки широких народних мас, твори ж писемної літератури поширювалися до XIX ст. переважно у середовищі панівних класів. Однак ще з найдавніших часів не було такого цілковитого розмежування між письменством і фольклором. Навіть у літературних пам'ятках Київської Русі народна творчість відбивалася як своїми темами і образами, так і стилістичними прийомами. Про поширеність фольклорних пісенних творів в епоху феодалізму свідчили також окремі письменники, наприклад, літописець Нестор згадує про «игрища межю селы», де «схожахуся на игрища, на пласания и на все бѣсовскыя пѣсни». Щоправда, епітет, доданий тут до слова «пісні», переконує нас в тому, що автор «Повѣсти временных лѣт» не схвалював їх. Немає сумніву в тому, що зміст їх, який виражав інтереси і почуття народних мас, був далекий від поглядів на життя феодалів, зокрема тогочасного духівництва, з яким був пов'язаний автор найдавнішого літопису. Таку ж суперечливу позицію у ставленні до народної пісні зайняв і відомий український письменник-полеміст І. Вишенський, який у «Послании до князя Василя Острозского» гостро виступив проти народних обрядів, що поширювалися на Волині разом з піснями.

Народні пісні, які користувалися популярністю не тільки на Україні, а й поза її межами, були важливою передумовою виникнення перших віршованих творів, що вийшли з-під пера українських поетів. Змістом і формою ці анонімні твори, що поширювалися в рукописних списках, близькі до народної пісні. Тематика віршів невідомих поетів першої половини XVII ст., складених на взірець народних пісень, досить різноманітна. Наприклад, вірш «Ой вжах нового мосту» тематично нагадує історичну пісню, в основу якої було покладено ідею боротьби з польською шляхтою:

Ой бідна ж, бідна ж доля козацькая,
Січе нас рука ляцькая.
Ой бідна ж то наша головонько:
Нема ж кому поради порадить.

Мова вірша народна, а наявні полонізми свідчать про обізнаність з польською мовою, яку автор знав, можливо, із шкіл. Використання постійних епітетів, пестливої лексики та нерівноскладова віршова будова споріднюють твір з українськими народними думами. Увагу віршописців XVII ст. привернула і соціальна нерівність тогочасного суспільства.

Тоді ж зароджується і багата тематикою інтимна лірика, в основі якої лежали такі мотиви, як залицяння, щира любов, невірність, розлука тощо. Залицяння до дівчини, яке не приносить бажаних наслідків, послужило матеріалом для віршів «Перестань, Ясю, з вечора ходити», «Да пійду, я, пійду да по підсінейку, стиха ступаючи» й ін. Досить колоритно зображено тугу юнака за дівчиною у заключній частині вірша «Да зрівнай, боже, гори, долини рівнейко».

Серед віршів першої половини XVII ст., написаних у народному стилі, найпочесніше місце займає анонімна «Пісня про козака і Кулину» («Пісня козака Плахти»), якій І. Франко

[1] Франко І. Іван Вишенський і его творы, с. 492, 493.

* Цей підрозділ написаний у співавторстві з доцентом Т. І. Пачовським.

присвятив окрему розвідку. Взагалі вірш привертав увагу багатьох дослідників (Ж. Паулі, П. Чубинського, Я. Головацького, Б. Грінченка, Д. Яворницького). «Пісня про козака і Кулину» написана десь близько 1612 р. і надрукована як додаток до збірки сатиричних творів польського поета Яна Дзвонковського «Sejmu walnego domowego artykułów sześć» (1625). Згодом вона попала в інші друковані і рукописні збірники XVII—XIX ст. Тема твору — доля дівчини, яка мандрує з козаком. Сюжет розгортається за допомогою дуже експресивної діалогічної мови. Власне, увесь вірш і побудовано на розмові козака Плахти з дівчиною Кулиною.

Чимало місця відведено у «Пісні» зображенню побуту і боротьби козаків, які самовіддано захищають людей від наскоків татар і живуть досить скромно. Козацьке життя і побут подобається Кулині; вона тужить за рідними і шкодує, що нема серед козацтва жінок, з якими можна було б перекинутися словом чи відвести душу. Як твердять дослідники, «Пісня про козака і Кулину» за своїми художніми особливостями є баладою, бо в ній розповідається про незвичайні події, незвичайну мандрівку дівчини з козаком через труднощі. Вірш закінчується трагічно. Епічні елементи у творі поєднуються з ліричними, що теж є типовим для балади. Таким чином, «Пісня про козака і Кулину» — один з ранніх зразків так званої баладної поезії.

Розглянуті вірші за своєю тематикою, поетикою і мовою близькі до народної пісенної творчості і тісно пов'язані з життям народу. У свій час П. Житецький зазначав, що «поетичні барви дає не шкільна наука сама по собі, з її відмежуванням від життя, але власне саме життя, виражене в чарівних звуках рідного слова, яке перебуває в нерозривному зв'язку з природним методом народної думки і народних почуттів» [1]. Цю гіпотезу підтверджує і книжне віршування, розвиток якого значною мірою був зумовлений викладанням піїтики або теорії літератури в тогочасних школах.

Відомий дослідник української літератури XVII і XVIII ст. М. Петров твердить у праці «О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии», що серед дисциплін цієї школи перше місце належало саме поетиці. Важливу роль відіграє курс цієї дисципліни і в братських школах, що були засновані на Україні в другій половині XVI — на початку XVII ст.

Викладачі поетики тримовного ліцею в Острозі, у школах Львівського та Київського братств передусім знайомили учнів з теорією віршування, з видами віршових творів тощо. Для засвоєння цієї теорії був відведений окремий клас, званий класом піїтики. У кінці XVI — першій половині XVII ст. короткі відомості з теорії віршування вміщувались у підручниках граматики старослов'янської мови, а з другої половини XVII ст. лекції з теорії літератури почали видаватись і окремими посібниками.

[1] Житецький П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893, с. 135.

Одну з перших спроб теорії віршування подав Лаврентій Зизаній у граматиці старослов'янської мови в 1596 р. Однак теорія Л. Зизанія, що наслідувала грецьку систему віршування, побудовану на правильному чергуванні довгих і коротких складів, була непридатна для українського вірша. Зизаній вважав голосні *и, ѣ, я* за довгі, *е, о, у* за короткі, всі інші голосні, тобто *а, і, ю,* могли бути залежно від необхідності довгими або короткими, що не відповідало дійсності, бо всі голосні української мови мали вже на той час однакову силу. Сам Зизаній не дотримувався цієї теорії в практиці.

За грецьким зразком теорію віршування склав і М. Смотрицький. Він умістив її у підручнику граматики старослов'янської мови (1618) в розділі «О просодіи стихотворной». Смотрицький, виклавши основи віршування, рекомендував з метою кращого розуміння побудови віршових творів звернутися до лектури грецьких і латинських класиків: «Ізволяй же о сей пространнье ізвѣдати, де читает греческих Омира і Иссіода, латинских Овидия, Виргилія і прочих і оними может удовольствоватися до сытости». Загалом, вивчення античної поезії дало свої наслідки, однак і теорія Смотрицького також виявилась непридатною для української поезії. Теоретикам необхідно було будувати систему віршування не на послідовному чергуванні довгих і коротких складів, а на наголошених і ненаголошених.

У XVII ст. були ще й інші спроби ритмічної будови віршової літератури. Так, у підручнику старослов'янської граматики, що вийшла у Кременці 1638 р., у тій частині, де містилася «прозодія», тобто теорія віршування, читаємо: «Понеже словеном нѣсть еще обычай мѣрам временми и степенми стихи составляти, яко видим и польских стихотворцов не мѣрами ниже степенми (еже еллином и латином обычно), но слогами во всѣх потребах всѣ искусным стихотворцы мѣру токмо слогов в стисѣх и согласіе послѣднего слога съблюдающе употреблатися». Отже, тут автор рекомендує застосовувати у складанні віршових творів силабічну систему віршування, яка виправдовувалася практикою. Хоч силабічні вірші більш характерні для польської мови з її постійним наголосом на передостанньому складі слів, проте не слід вважати, що ця система в українському віршуванні є результатом впливу польської поезії. За силабічною системою віршування складались і складаються ще й тепер народні пісні.

Певної уваги заслуговують також погляди тогочасних теоретиків на деякі стилістичні особливості поезії. Поезію ототожнювали в школах з нудним віршуванням, поетичні твори не були образним змалюванням подій; невід'ємною рисою поезії вважалась рима, інші художні засоби могли бути відсутні. Вміння писати вірші було доброю ознакою освіченості людини. Тому в

школі учителі намагалися прищепити таке вміння, такі навички учням, примушували їх писати вірші на практичних заняттях, незважаючи на зацікавлення чи обдарованість у цій галузі. Теми для віршових виступів учнів висували самі шкільні події, шкільні свята і вечори, присвячені пам'яті видатних осіб. Тому й не дивно, що збірки віршової літератури першої половини XVII ст. виникли, як свідчить їхня тематика, на території школи.

Ідейно-художні рівні книжної віршової спадщини кінця XVI — першої половини XVII ст. не однакові. Перші зразки книжного віршування були досить примітивні за своїм змістом та формою. Так, наприклад, один з найдавніших віршів, що його склав Андрій Римша у 1581 р. і назвав «Хронологія», є, власне, римованою інформацією про події окремих місяців, складеною за біблійними книгами. Зрозуміло, зміст вірша далекий від тогочасного життя, форма його позбавлена всяких художніх засобів і заслуговує на увагу тільки тому, що є одною з перших спроб книжного віршування на Україні. Крім того, Андрій Римша є автором силабічних у власному розумінні віршів на герб Остафія Воловича (1585).

Перші відомі книжні вірші за своїми ідейно-художніми якостями поділяються на панегіричні, історичні і релігійно-моралізаторські.

Одним з найдавніших панегіричних віршів є «Похвала на герб князів Острозьких», що її склав Герасим Смотрицький і опублікував в «Острозькій біблії» (1581). Віршописець, описуючи герб, вихваляє Костянтина Острозького за те, що той захищав інтереси своїх співвітчизників у боротьбі з агресією католиків і підтримував книгодрукування:

Вторый воин храбростію прьвому подобный,
токмо оружіем отмѣнен; и то посель гробный:
Меч бо обнажен в десници имія острый обоюду,
имже крѣпціи на враги пріемлют побѣду,
Отсѣкай, Константине, мрак идолскіа лести,
Хощет бо бог всѣм человѣком ся спасти;
И отгоняй єритиков полки умовредныя,
пріидоша бо в мир волки нещадныя
Иже не свыше щепится,
Сіє скоренится.

Як видно з наведеного уривку, «Похвала на герб князів Острозьких» має публіцистичний характер з релігійно-моралізаторськими тенденціями. У віршовій будові автор керувався в основному принципами силабічного віршування, а тому мова твору книжна, близька до старослов'янської з характерними рисами східнослов'янських мов.

Панегіричне віршування здобуло собі популярність у Київській братській школі, пізніше колегії, де вірші писали всі: і викладачі, і студеї. Такі вірші не тільки писали, але й виголошували перед широкою аудиторією, тому тематика і мова їх поступово починала демократизуватися.

Більш-менш зрозумілою для широких мас мовою були написані такі панегіричні вірші, що вийшли в друкарні Києво-Печерської лаври, як «Вѣзерунк цнот» (1618) і «Евхарістіріон, албо Вдячность» (1632). Автор першого названого вірша Олександр Митура в основному прославляє архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Вірш складається з кількох частин, що їх виголошували, певно, студеї або ченці лаври. У першій половині О. Митура прославляє «клейноти» панів Плетенецьких, далі говорить про «урожене», «статечность» у вірі, про працю і старання за «старожитну» релігію, про «фундуване» архімандритом монастирів і церков. Найбільше ж хвалить автор архімандрита Плетенецького за те, що він заснував у лаврі «припалую пылом» друкарню Балабана і дав можливість працювати колегам друкаря О. Митури. Закінчується вірш великою «промовою» та «колядою». Автор заявляє що, він наважився звернутися до Плетенецького, бо той ніким не гордує, всіх вітає і мирно з усіма живе. Можливо, тут маються на увазі лексикограф і поет П. Беринда, проповідники З. Копистенський, Т. Земко, О. Митура й інші діячі першої половини XVII ст. Організація у Києві друкарні була справді справою величезної культурної і навіть політичної ваги. Ось чому у промові до Плетенецького панегірист говорить:

Цноты твои, о отче, важил описати,
Чого б и сам Цицеро не могл доказати.

Другою найпопулярнішою особою у Києві на той час був митрополит Петро Могила, який у 1632 р. Київську братську школу перетворив на колегію, що довгий час називалася Києво-Могилянською. Київська колегія була центром освіти не тільки для східно-, а й для західнослов'янського світу. Навчання тут велося за зразком єзуїтських шкіл, замість грецької мови вводилася латинська і польська з тим, щоб можна було вести полеміку з вишколеними польськими єзуїтами та іншими католицькими місіонерами, а також виступати у польських судах, сеймах і сеймиках.

Новий стиль панегіричної поезії визначив новий характер освіти, прищепивши їй, наприклад, звичайну в латино-польських панегіриках мішанину язичеської міфології з християнською, схильність до персоніфікацій, до фігурної складної побудови та ін. Саме так написані два панегірики в честь Петра Могили «Евхарістіріон, албо Вдячность» (1632) і «Евфоніа веселобрмячаа» (1633).

Перший панегірик написаний колективно студеями Києво-Могилянської колегії з класу риторики за «гойныи добродѣйства, собѣ и церкви православной, в фундованю школи показаныи». Вірш складається з двох частин — «Геліконa» і «Парнаса». Геліконом — це джерело наук, сад наук перший «осм кореній вызволених наук в собѣ маючій», тобто семи вільних наук, які вивчалися

в школах. Парнас з дев'ятьма музами та Аполлоном є садом наук другим. Власне, і частини «Парнаса» мають назви грецьких муз: Кліо, Мельпомена, Уранія, Калліопа, Полігімнія, Талія, Евтерпа, Терпсіхора і Ерато. У всіх 26 віршах панегірика «Евхаристіріона» студеї вихваляють дисципліни, що вони їх вивчали в колегії.

В «Евхаристіріоні» досить відчутний зв'язок з римською класичною поезією, власне перша частина є ремінісценцією «Метаморфоз» Овідія (розповіді про Орфея), а друга нагадує початок буколіки Вергілія «Тітіре, ти в холодку опочив попід буком гіллястим...». Неодноразово зустрічаються в панегірику звороти з назвами античної міфології («Каліопе звитяжцов преславних похвало», «Фебе, давцо світлости всего світа око» та ін.), які використані в ролі тропів та надають віршам деякої штучності. Віршописці цього панегірика вжили й чимало таких епітетів та метафор, що не викликають заперечень, наприклад *звір дикий, світлий промень, в широких полях, музика цвіт весіля, музика сад утіхи.* Мова панегірика в основі своїй народна, хоч у цілому ряді випадків використано форми і лексику, дуже близьку до польської мови. Окремі рими далекі вже від граматичних закінчень (скали — несталий, много — такого та ін.).

Другий панегірик «Евфоніа» був написаний друкарями Києво-Печерської лаври з нагоди обрання Петра Могили митрополитом, що мало неабияке значення і для розвитку книгодрукарства на Україні. Автори його говорять про те, що новий митрополит будував бідних студентів і вчителів, не шкодував грошей на друкарню; вони тішаться надією, що Могила відбудує собор св. Софії і взагалі збереже спокій православної церкви та всієї України.

Панегірик побудований у формі акровірша («Петр Могила митрополит кієвскии»), а тому й строфіка його досить різноманітна. Хоч збірки «Евхаристіріон» і «Евфонія» були дальшим кроком у розвитку віршової літератури щодо форми, проте в тематичному відношенні їх перевищували вірші на історичні теми.

З творів першої половини XVII ст. на історичну тематику помітне місце займають «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска... Запорозкого». В дальшій частині титульної сторінки цих віршів зазначається, що склав їх ректор Київської школи Касіян Сакович, а прочитали його учні на похороні Сагайдачного в Києві 1622 р. Того ж року вірші були надруковані окремою книжечкою, яка складається з передмови, 17 віршів та епілогу. Збірку прикрашають малюнки (гравюри): герб запорозького війська, портрет Сагайдачного і здобуття козаками турецького міста Кафи (Феодосії) в 1616 р. Вірші збірки, як зазначається і на титульній сторінці, тематично пов'язані з похороном П. Конашевича-Сагайдачного, який загинув у боротьбі з турками під Хотином.

Однак автор виходить поза межі цієї теми, проголошуючи, що все написане на пошану Сагайдачного стосується всіх запорожців, бо «гетман не сам през ся, леч войском ест славный». Тому у вірші-передмові прославлено героїзм запорізького війська у боротьбі з турками і татарами, що зустріло схвалення навіть з боку польського короля, і він наділив козаків «золотою вольностю».

Оспівуючи славного гетьмана, К. Сакович заявляє, що не всякий поет спроможний повністю відобразити всі подвиги Сагайдачного:

Кто бы хтѣл достатечне справы описати
Петра Конашевича и на свѣт подати,
Мусел бы у кгрецкого поеты Гомера
Зычить розуму альбо тыж у Демостана,
Котрыи валечных своих кгреков дiи
Выписали достатнє, яко по линiи.

З панегірика читач довідується, що Сагайдачний народився на Перемиській землі, вчився в Острозькій школі, згодом пішов на Запоріжжя, де став козацьким гетьманом. Там організовував походи проти турків, вславився битвою під Кафою, знищивши із своїм військом 14 тисяч турків та визволивши безліч бранців з турецької неволі. У творі розповідається також про смерть від ран, здобутих у битві під Хотином, і про похоронення його в Київському братському монастирі. Однією з найпомітніших рис характеру свого героя поет вважає беззавітне служіння своїй батьківщині. Це стосується і його сподвижників, бо

...Лепѣй ест стратити живот за ойчизну,
Нѣжели неприятелю достат ся в коризну.
Кто бовѣм за ойчизну не хочет вмирати,
Тот потом з ойчизною мусит погибати.

Роздумуючи про смерть, К. Сакович зазначає, що життя людське нічого не варте, що вся суть у ньому лише слава, тим більше — козацька слава. Безсмертя справи Сагайдачного порівнюється з безсмертям слави античних героїв, яким рівня і козацький гетьман:

Бо если выхваляет Кгреція Нестора
Ахѣлесса, Аякса, а Троя Гектора.
Атенчикове славят кроля Периклеса,
И славного оного з ним Темистоклеса,
Рим зась з смѣлости свого хвалит Курциуша,
И з щасливых потычок славит Помпеюша,
Теды теж и Россіа Петра Сагайдачного
Подасть людем, в памятку вѣку потомного.

Не забув автор нагадати і про доброзичливість гетьмана у ставленні до українського суспільства, його пожертвування на шпиталі, монастирі, церкви і особливо школи. К. Сакович не

замовчує і того, що Сагайдачний разом із своїм військом записався до Київського братства і подавав йому велику матеріальну і моральну допомогу. І справді, після того польська влада і єзуїти боялися нападати на Київське братство і його керівників, знаючи козацьку вдачу вписаних «братчиків». Значну суму грошей передав Сагайдачний і Львівському братству, щоб і там розвивалося шкільництво: «ажебы науки там были, пилне жадал».

Панегірик К. Саковича сповнений складних риторичних фігур, що було характерним для тогочасного віршування. Є там чимало і народнопоетичних елементів. Зважаючи на те що вірш був призначений для декламації студеями, його відносили до початків української шкільної драматургії. Стосовно автора К. Саковича, то його патріотизму вистачило лише на цей панегірик; згодом він перебіг на бік уніатів та став у своїх писаннях нападати на православ'я і взагалі на українське суспільне життя.

Типовим твором на історичну тему є віршоване оповідання «Лямент о утропеню мещан острозких» (1636). Його автор, учень «найубогшей школи» у місті Ровно, сховався під криптонімом М. Н. Приводом до написання цього віршового твору став конфлікт між міщанами міста Острога і слугами Ганни-Алоїзи Ходкевич, дружини віленського воєводи. Ганна Ходкевич, ставши католичкою, доручила своїм слугам викрасти труну з останками свого батька Олександра Острозького (який помер православним) з церкви і перенести її до новозбудованого костьолу. Між міщанами і слугами Ходкевич, яка була онукою захисника православних Костянтина Острозького, виникла кривава сутичка у перший день великодня, що призвело до сумних наслідків. Мешканців Острога було жорстоко покарано, одних «в колоду посаджено», других «мечем прикро стято», а ще інших «дано за поруку». Автор «Ляменту», розповівши про ці сумні події, співчуває своїм землякам:

О ты, Острогу, мѣсто справедливое!
В тобѣ бывали мешканцы цнотливые,
Не єден тепер твоен прыгоды плачет.—
Єст кто и скачет.
Тыс было хлѣбом завжды приходневи,
Ты убогому маткою было студентовы,
В тобѣ хто мешкал, нѣгды не шкодовал,
Хто ся шановал.
Тераз не стуйте ж! на щож юж прыходыт!
Снат ся юж на тое, подобно, заводыт,
Жебыс юже было в нѣвеч обернено,
З грунту знищоно.

Віршописець яскраво змалював картини минулого, надавши своєму твору публіцистичного характеру. Він явно співчуває найбіднішим міщанам, кажучи, що все лихо впаде на їхні голови,

бо багатії мають змогу викупитися. Емоційність твору, як і патріотизм автора,— безсумнівні.

Про острозьку трагедію згадується і в Острозькому літописі під 1636 р. Ганна Острозька-Ходкевич характеризується тут як гонителька православних, що понапускала в славне місто Острог «єзуитов, иже через них много злого сотвори православным» [1].

Розглянуті нами вірші здебільшого побудовані за силабічною системою. У кожному віршованому рядкові є однакова кількість складів, тобто це рівноскладові, або силабічні, вірші. Але з боку версифікаційної побудови на початку XVII ст. були і нерівноскладові вірші. Яскравим прикладом цього може бути ціла збірка Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоцѣнное», перше видання якої побачило світ у Чернігові (1646), а друге — в друкарні Уневського монастиря (1697). Кирило Транквіліон-Ставровецький відомий як церковно-політичний діяч кінця XVI — першої половини XVII ст. Він учителював у львівській і віленській школах, був ігуменом і проповідником монастирів, у 1626 р. перейшов до унії, за що отримав чернігівську архімандрію, де й помер 1646 р. Як письменник він відомий кількома своїми книжками: «Зерцало богословія» (1618), «Евангеліе учителное албо казаня на недѣля през рок и на празники господскіе и нарочитым святым угодником божіим» (1619), які згодом кілька разів перевидавалися у XVII ст. Перші примірники цих книжок були присвячені різним впливовим і вельможним особам з віршами на честь гербів Л. Дривинського, О. Пузини, Ірини Вишневецької та ін.

Про свої книжки автор був дуже високої думки, хоча вони й були засуджені як українською, так і російською православною ієрархією, що було зумовлено переходом Транквіліона-Ставровецького до унії.

Збірка «Перло многоцѣнное» складається з великої передмови до «чителника о той презацной книзѣ» та 21 вірша, що є, власне, моралізаторськими роздумами і повченнями про Богородицю і Христа, апостолів і святих, проповідями на різдво і великдень, морально-повчальними діалогами та орацією. Про мету своєї праці автор писав так: «Тая книга презацная, хотяй ся видит мала в очах людских, але великіи содержит в собѣ тайны, збавеню твоему служачіи: такого сут высокого разума ботословского, же из єдиного вѣршика двох або трох слов може добрый казнодѣя казаня повѣсти и кротко звязаную реч расширити и души людскіи утѣшити словом божіим. Также в школах будучіи студенти могут собѣ с тои книги святои

[1] Див.: Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники.— «Исторический архив», т. 7. М., 1951, с. 250—253.

выбирати вѣрши на свою потребу и творити з них орації розмаїтіи часу потребы свои, хоч и на комедіях духовных». Отже, збірка призначалася і як посібник для учителів та учнів шкіл, а також проповідників.

Здебільшого вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького мають духовний моралізаторсько-дидактичний характер; вони своїм складом і тематикою наближаються до традиційних нерівноскладових духовних псалмів чи інших церковних пісень. І лише в окремих рядках є відгомін тогочасного життя, складних класових суперечностей. Таким зразком є вірш «Лѣкарство роскошником того свѣта», що є монологом щойно померлого вельможного пана. Для автора, як і взагалі для духовної лірики XVII та XVIII ст., було властиве дидактичне роздумування про тлінність і марність буття, про всемогутність смерті, яка нікого не жаліє.

Саме так роздумує і ліричний герой згаданого вірша. Він говорить, що нагла смерть все від нього забрала: замки коштовні, палаци світлі, шкатулки з золотом, злототканні шати, рисячі хутра, дорогі карамзини, сади і виногради. Раніше за ним слуги ниць ходили, а тепер разом із приятелями носи свої «пред смрадом моим позатикали».

Все забрала смерть «гнѣвливая, злосливая, слѣпая, глухая, нежалосливая». Забирає вона і всіх сластолюбивих розкошників, золотолюбивих ласунів, князів, тиранів, воїнів, гетьманів, королів, філософів, — всіх їх «заровно» до гроба веде. Отже, монолог переростає у правдиву картину викриття розбещеного життя українського панства. Але ніяких висновків автор, зрозуміло, не робить, хіба що наголошує на рівності перед богом та на тлінності земного буття, мовляв, ні для чого збагачуватися, всеодно до могили нічого не візьмеш.

Вірш багатий на риторичні фігури, поетичні тропи, а нерівноскладова його будова та римування нагадують народні думи, що виконувалися речитативом.

Відомі й невідомі нам поети XVI—XVII ст. реалістично, з демократичних позицій відтворили у багатьох віршах історичні, соціальні та сімейно-побутові картини сучасного їм життя. Використані ними художні засоби часто перегукувалися з народно-поетичною образністю та мовою. Вірші фольклорного походження виражали прагнення і почуття широких мас народу, тому кращі зразки їх стали народними піснями. Інший характер мають вірші книжного походження, написані під безпосереднім впливом тих норм, що проголошувалися у шкільних курсах поетики. Такі вірші здебільше виражали ідеологію пануючого класу, були пройняті релігійно-моралізаторськими мотивами. З віршової літератури цієї групи найціннішими є лише твори на історичну тематику, значний розвиток яких припадає на другу половину XVII ст.

ПОЧАТОК ДРАМАТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ *

Літературне драматичне мистецтво бере свій початок з народної творчості, з народних обрядів та ігор. Відомо, що перші грецькі театральні спектаклі були тісно пов'язані з народними обрядами, їх організовували на пошану Діонісія, який був уособленням творчої сили природи. У середньовіччя народні обряди також набирали форми спектаклів, особливо під час показу на сцені приходу весни. Однак народженню літературної драми з народних обрядів перешкоджала церква, яка гостро виступала проти них. Тому середньовічна драма почала набирати релігійного характеру та виходити з релігійних обрядів. Спочатку це були невеличкі діалоги на біблійні теми, згодом діалоги розвинулися у великі сценічні вистави, в драми, що їх називали містеріями. Містерії черпали свої сюжети в основному з біблійних книг. Поряд з цим у них містилися і картини з життя народу, коли побутовий елемент займав все більше місця, містерія поступово переходила з церковної сцени на світську.

У ній знайшли місце навіть окремі сцени світського характеру, звані інтермедіями, або інтерлюдіями (від лат. inter — *між*; media — *середня*, ludus — *гра*). Це невеликі за обсягом сценічні картини, які містилися між окремими діями драми. Метою інтермедій було розважати глядача, дуже часто втомленого нецікавим змістом містерії, нецікавими виступами алегоричних фігур та їх довгими, далекими від життя монологами. Головне зацікавлення глядача зумовлювалось комічними антрактами, інтермедіями. Теми для інтермедій черпалися з щоденного життя, а невід'ємними їхніми рисами були гумор і сатира. Авторами цих драм та інтермедій були вчителі, виконавцями — учні. Завдяки тісному зв'язку цих творів із школою вони ввійшли в літературу під назвою шкільних драм. В епоху Відродження шкільні драми писались на зразок драматичних творів давньої Греції і Риму.

На Україні драма також розвивалася з місцевих народних обрядів, у яких було чимало драматичного. Назвемо хоч би пісню-гру «А ми просо — сіяли...», обряди народного весілля, поховронів тощо (порівняйте описи у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», в п'єсі Т. Шевченка «Назар Стодоля» та ін.) [1]. Але церковники різко виступали проти народних обрядів та їх поширення. Не завагався виступити проти них навіть І. Вишенський, який у «Посланії до князя Василя Острозького» писав: «Купала на Крестителя утопите и огненое скаканя отсѣчѣте... чиненые по Волыню и Подолю».

Початки давньої драми на Україні також тісно пов'язані з тогочасними школами, де учні засвоювали теорію драми та

* Цей підрозділ написаний у співавторстві з доцентом Т. І. Пачовським.

[1] Див.: Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні.— Від давнини до сучасності, т. 1. К., 1960, с. 128—208.

брали участь у шкільних спектаклях. І. Вишенський у «Посланії до Домнікії» згадує, що учні «трудитися в церкви не хочют, толко комедии строят и играют». На жаль, ці драми, про які згадував Вишенський, не збереглися до нашого часу. Можливо, що це були віршові діалоги, які представляли учні шкіл у дні церковних свят або з нагоди важливих подій у житті певного міста чи школи.

Найближчим до драматичних творів за характером і способом виконання були вірші-діалоги різдвяного і великоднього циклів. Така драматична література поширювалась у Західній Європі вже в XII—XIII ст. Подібний характер мали перші вірші-діалоги і в слов'янських країнах, зокрема в Польщі, Чехії і на Україні. З українських драматичних діалогів першої половини XVII ст. на увагу заслуговують «Різдвяні вірші» Памви Беринди та «Розмышляне о муцѣ Христа Спасителя нашого...» Іоаникія Волковича.

Діалог Памви Беринди, відомого друкаря і гравера, автора славнозвісного «Лексікона славенороссского и имен тълкованіе», надрукованого 1616 р. у Львові в друкарні Ставропигійського братства під назвою «На рождество господа бога и спаса нашего Ісуса Христа вѣршѣ для утѣхи православным христіаном». Вірші цієї збірки, яких, крім прологу та епілогу, нараховується сім, були призначені для декламування учнями Львівської братської школи. Збірка Беринди за жанровими особливостями була твором, який називали в тогочасних піітиках «декламацією». Таку «декламацію» виконували перед слухачами учні один за одним, сидячи або стоячи. Таким чином, «декламація» якоюсь мірою відрізнялася від «діалогу»; в ній виступало не дві, а більше дійових осіб і тому вона була своєрідним початком власне драматичного твору. В «декламаціях» уже є окремі ремарки, чого ще не було в діалогах. Для прикладу можна назвати згадані вірші Беринди, де пастухам, що прийшли вітати народженого Христа, даються різні поради щодо їхньої поведінки на сцені.

Загалом збірка П. Беринди, в якій все ж таки епічний елемент переважає над драматичним, займає проміжне місце між віршем і драматичним твором.

Драматичний твір Іоаникія Волковича, учителя Львівської школи і проповідника, «Розмышляне о муцѣ Христа» був опублікований у Львові 1631 р. Цю книжечку автор присвятив Гаврилові Марковичу Лангишу, «славному купцю і міщанину львівському, добродієві своєму ласковому». На звороті титульної сторінки Волкович писав: «Найпреднѣйшій о праве гетман и вож всѣх красномовцов рымских, сладкомовный Цицеро, ласкавый добродѣю, знаменитую цноту вдячности улюбивши, и в оной раскохавшися, овыи слова в одной с книг своих написал: Хочу жебым и был и всѣ мене мѣли за вдячного. Того ж и я з дитинных праве моих лѣт прагнучи, каждому добродѣєви моєму старалемся яковымколвек слушным и от мене можным способом за отриманыи добродѣйства нагородити...» Слова ці свідчать не тільки про позитивні риси характеру Волковича, а й про його глибоку освіту, що є цінним причинником до його біографії, яку ми мало знаємо.

Твір, як зазначено на титульній сторінці, виконали учні Львівської братської школи недалеко від церкви, можливо на шкільному подвір'ї або в школі. З виконавців названі тільки три учні: Буневський, Георгійович і Лангиш, але, напевно, їх було більше, бо у спектаклі є понад 50 виступів. Перед глядачем виступали три побожні душі (їх ролі виконували названі учні), 10 вісників, чимало алегоричних постатей (Милість божа, Розум, Воля, Пам'ять та ін.) і отроки. Вірші, що їх виголошували дійові особи, Волкович поділив на дві тематичні групи: одну з них назвав «Трены в день страстей Христа», другу — «Вѣршѣ на день воскресенія». Однак драматичне відображення дії замінюється розповідями, значна частина яких є простим переказом відповідних євангельських текстів. Характерно, що перед ролями вісників детально з'ясовується тема виступу, що було своєрідною формою ремарок у давніх драматичних творах. Виступи дійових осіб у «Розмышляні» Волковича мають переважно риторичний характер, переплетений інколи ліричними роздумами.

Одні монологи пройняті теплим ліризмом, інші нагадують похоронні голосіння. З метою образного відтворення дії Волкович використав чимало характерних епітетів (*чорного крука, бѣлим голубом, лзы горкіи, дикіи звѣрята*), метафор (*«Рач сам сердца моего дверь отворити», «По смутку смуток, срогом срожний, в тропы ходит», «Тяжкій камень на сердця наложивши»*) та інших тропів. З поетичної лексики часто зустрічаємо складні прикметники (*смутнобольних, свѣтлоогненными, громогласный, тяжкоприкрого, пелынногорчистий* та ін.).

Хоч «Розмышляне» Волковича не має усіх тих особливостей, що характеризують драматичний твір, проте, як заявляв В. Резанов, воно є першою датованою спробою сатиричної української драматичної вистави [1].

Найдавнішими драматичними творами у ширшому значенні цього слова, які збереглися до нашого часу, є дві інтермедії, додані до польської драми Якуба Гаватовича під назвою «Tragedia albo wizerunek śmierći Przeswiętego Jana Chrzciciela Przesłanca Bożego».

П'єсу Гаватовича, що складалася з п'яти дій, вперше було поставлено на ярмарку в Кам'янці Струмиловій 1619 р. Цього ж року вона вийшла друком. Тексти інтермедій, як і вся п'єса, надруковані латинкою, їх перевидав М. Драгоманов 1883 р. на

[1] Резанов В. Драма українська. Вип. 1. К., 1926, с. 29.

підставі копії, надісланої Й. Крашевським [1], а М. Павлик — за оригіналом [2]. Крім того, обидві інтермедії пізніше перевидав М. Возняк [3], а в наш час вони відкривають академічний збірник «Українські інтермедії XVII—XVIII ст.» [4]. Названі видавці текстів найдавніших українських інтермедій водночас і досліджували їх. Багато уваги приділив їм також І. Франко. Зважаючи на зміст, першу інтермедію, вміщену після другої дії п'єси, він назвав «Продав кота в мішку», а інтермедії після третьої дії дав назву «Найкращий сон».

Дійовими особами в інтермедії *«Продав кота в мішку»* виступають кмітливий і спритний Климко та пришелепуватий Стецько. Бідняк Климко зустрічає селянина-багатія Стецька.

Стецько розповідає, що повертається з міста, де накупив для господарства чимало горщиків. Климко, довідавшись, що в Стецька є вівці, воли, корови й немало поля, напрошується до нього на службу. Він запевняє, що буде вірно служити і хвалиться, що вміє звірів ловити, які нищать скотину. Ось недавно спіймав він лисицю, яку тримає в мішку і радить Стецькові купити.

Зрозуміло, що Стецько хоче подивитися на неї, та Климко не радить цього робити, бо лисиця може втекти.

Стецько, не оглянувши лисиці, після довгого торгування купує її, а Климко відходить, щоб заплатити борг, забравши з собою (як найнятий на роботу) горщики. Коли Стецько хотів роздивитися на куплену лисицю, то з мішка вибігає кіт. Згодом повертається переодягнений Климко і кладе горщики, прикриваючи їх старим своїм одягом і травою. Він запевняє придуркуватого Стецька, що ошуканець заховався під одягом і травою та радить покарати його. Стецько дрюком б'є власні горщики, а Климко тікає і радіє, що йому вдалося два рази обдурити багатія:

Га-га-га-га-га-га-га! Двакрот одиного
Чоловіка-м ошукал, признамся до того.
Тот пан, що знает в світі гараст махльовати,
Пойду іше та знайду, кого ошукати!

Як бачимо, дія проходить жваво, з напруженням; розум Климка-бідняка, який нагадує давніх скоморохів, перемагає тупість багатія Стецька. Вдало використано тут також комедійні прийоми (втеча кота, переодягнення Климка, биття горщиків). Динамічності дії допомагають живі і дотепні діалоги, написані народною мовою західноукраїнського діалекту.

[1] Див.: «Киевская старина», 1883, № 12, с. 654—656.
[2] Див.: ЗНТШ, т. 35—36 (1900), III—IV, с. 17—22.
[3] Возняк М. Початки української комедії. Львів, 1920, с. 180—192.
[4] Див.: Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 33—49.

Друга інтермедія *«Найкращий сон»* написана на загальновідомий у світовій давній літературі сюжет про кмітливого і дотепного селянина, що знаходить вихід із найскрутнішого становища. Двоє селян Максим і Грицько повертаються з ярмарку, де вони продали воли. До них приєднується третій — Денис з Кам'янця-Подільського, що також продавав воли і збирається йти на фліс, тобто на річкові сплави. Всі вони хочуть їсти, але кожен «забув» купити хліба. По дорозі знаходять невеличкий пиріг. Хитрий Денис пропонує лягти спати і кому приснеться «найліпший сон», то той і з'їсть ласий пиріг:

А колі так учинемо:
Котрому ся що ліпшого
Присніт — будет пирог його?

Максим і Грицько погоджуються та лягають спати, тим часом Денис піднявся, з'їв пиріг і потім розбудив товаришів. Зрозуміло, кожен видумує «найліпший» сон, щоб перемогти і одержати пиріг. Максим розповідає, що він був на небі, де він мав змогу оглядати «божествені» палати з ангелами і святими, з самим богом, який сидів за столом і якому всі били чолом. Як говорять: голодній курці завжди сниться просо, так і Максимові приснилося, що його нагодували на небі. Трапеза святих подана в дусі бурлескних віршів «мандрівних» дяків і народної творчості з елементами соковитого гумору і простодушної іронії.

Грицько ж думає здивувати своїм сном-небилицею і розповідає, що потрапив на той світ. Змалювання тут «пекла» не менш дотепне, ніж «неба», і дещо нагадує подібну картину у пізнішій поемі І. П. Котляревського «Енеїда». Ось уривок з другої оповіді сну:

Та я, братонку, в піклі був.
Ой, то-м жо там біду терпів!
Чарненьци там по голові
Били мя та по хриптові
Літунове. Та там всього
Відил-ем поспольства много;
Сут тамо попи, панове,
Та наси побратимове,
Сут там и ліхоє жункі,
Сут невеліке дітонкі —
Всі горіют аж по уши.
Біда ш там и моєй души
Била...

Почувши такі розповіді своїх приятелів, Денис говорить, що ангел вхопив його за волосся та виніс на небо, де він побачив за трапезою Максима, який не дав йому навіть шматочка «небесної» їжі. Вказав ангел і на Грицька, який був у пеклі і радив з'їсти пиріг, бо йому вже не до нього, що Денис і зробив. Розгнівані селяни виганяють геть хитрого Дениса і самі покидають сцену.

Як бачимо, обидві інтермедії виражають настрої трудового народу, тому їхній зміст дуже близький до народних анекдотів. Інтермедії є своєрідною інсценізацією фольклорних творів, що були поширені на українських землях. Недаремно друга інтермедія тематично споріднена з віршовим оповіданням С. Руданського «Пан і Іван в дорозі», що також має фольклорну основу.

Зупиняючись на генезисі інтермедій, дослідники вказують ще й на спорідненість їхніх сюжетів з оповіданнями про Тіля Уленшпігеля із збірки «Римські історії» («Gesta Romanorum»). Однак при зіставленні сюжетних паралелей необхідно виділяти не тільки спільне, а й відмінне. У зв'язку з міркуваннями щодо генезису інтермедій М. К. Гудзій зауважив, що «справа не в сюжеті, використання якого не позбавляє твір художньої самостійності, а в національному його трактуванні, в зображенні побуту певного народу, характерів» [1]. Згадані обидві інтермедії у розгортанні сюжету, в характеристиці дійових осіб та змалюванні побуту і виявляють риси, типові для українського фольклору й літератури.

Інтермедії, додані до драми Гаватовича, досить цікаві своєю мовою, дуже близькою до народної, з особливостями, характерними для фонетики, морфології і лексики західноукраїнських говорів (*утюкл, шепки, тот, забуваєм, винен, сила* та ін.). Немає сумніву, що мова обох інтермедій більш народна, ніж мова інших тогочасних літературних пам'яток. Що стосується версифікаційного боку, то вірш, яким користувався автор, в основному силабічний, переважно восьмискладовий, з наявними тенденціями до силаботонізму та з характерним для інтермедій парним римуванням.

Сучасний український письменник О. Ільченко творчо використав інтермедію «Продав кота в мішку» в своєму химерному романі «Козацькому роду нема переводу» з метою показати давній спектакль, що ставився на ярмарках. Образи Клима і Стецька автор роману поглибив, сюжет самої інтермедії розширив, створивши нові ситуації і перипетії відповідно до композиції епічного твору.

М. К. Гудзій у згаданій роботі справедливо писав, що інтермедії до драми Я. Гаватовича заслуговують на особливу увагу не тільки своєю хронологічною першістю, а й тому, що вони своїми літературними якостями вищі за деякі пізніші інтермедії. Додамо до цього, що ці інтермедії становлять початок народної драми, яка у XVIII ст. буде вдосконалюватися і набере широкого розмаху в XIX та XX ст.

* * *

У другій половині XVI та в першій половині XVII ст. українська література поступово набирає помітніших рис та стає зброєю боротьби українського народу за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з російським народом. Якщо раніше ми мали лише один жанр прози у всій її різновидності, то тепер у літературний обіг вводяться віршування і драматургія, що

[1] Українські інтермедії XVII—XVIII ст., с. 11 .

були породженням як самого життя, так і тогочасної шкільної системи; певну роль у цьому відіграли також впливи з інших літератур (грецької, латинської, польської), які вивчалися у школах.

Поряд з інтенсивним розвитком оригінальної літератури у XVII—XVIII ст. значного поширення набуває і перекладна література як посередник ренесансового взаємозближення і взаємозбагачення культур різних народів. Досить популярними у різноманітних редакціях, обробках і переспівах були твори візантійсько-слов'янського і західноєвропейського походження — апокрифи, нові редакції і списки повістей про Олександра Македонського, про Варлаама та Іоасафа, про Бову королевича, про Індійське царство; церковно-дидактичні середньовічні оповідання і легенди у збірках «Велике зерцало» і «Римські діяння»; світські лицарські і любовно-авантюрні повісті про Петра Золоті Ключі, про римського кесаря Оттона, про німецьку графиню Альтдорфську; лицарська віршова поема «Звільнений Єрусалим» Торквато Тассо; новели з «Декамерона» Бокаччо про Танкреда, Гвіскарда і Гісмонду, а також перекладні збірники фацецій, висловлювань, жартів, анекдотів тощо. Перекладаючи і перероблюючи на свій смак, українські автори часто пристосовували названі твори до місцевих умов і часу, локалізовували події, іноді наділяли улюблених героїв національними рисами свого народу. Тому перекладні твори, «переходячи в народне середовище і розповсюджуючись поряд з його оригінальними творіннями, втрачали специфічні національні особливості оригіналів і переставали сприйматися як перекладні» [1]. Отже, перекладна література мала своє позитивне значення, вона зближувала культуру українського народу із західноєвропейською, збагачувала новими образами та ідеями, знайомила читача із світовими подіями, сприяла виробленню літературних смаків і прийомів.

Складні суспільно-політичні обставини, агресія католицизму породили в українському письменстві тих часів одну з найславніших його сторінок — полемічно-публіцистичну прозу з елементами народної мови та реалізму. Впровадження народної мови та поширення елементів реалізму спостерігаємо також у кращих віршових творах та інтермедіях. Незважаючи на страшні перешкоди, що їх чинили польська шляхта і ватіканське єзуїтське духовенство, розширюються і зміцнюються в цей час братерські зв'язки з російською літературою та культурою. Ще більш міцними вони стають у другій половині XVII ст.

Говорячи про українсько-російські культурні й літературні взаємини XVI — першої половини XVII ст., не можна не згадати і про зв'язки української культури цього періоду з культурою польською. Незважаючи на те що українські і білоруські землі

[1] Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII—XVIII століть. К., 1960, с. 9.

перебували в той час у складі Польської держави, польська, зокрема шляхетська, культура не могла особливо впливати на розвиток демократичної української культури хоча б тому, що український народ, жорстоко пригнічуваний у соціально-політичному, культурному і національно-релігійному плані як польською шляхтою, так і спольщеними українськими феодалами, вороже ставився до шляхетсько-польської культури, просякнутої духом католицизму і зверхнім ставленням до трудових народних мас.

Польська культура і література вивчалися передовими діячами України здебільшого для з'ясування і використання ворожих прийомів пропаганди у тій гострій ідеологічній боротьбі, яка, попри її церковно-релігійне забарвлення, була яскравим відбиттям соціально-політичних суперечностей і класової боротьби. Натомість прогресивні елементи польської культури і літератури, творчо переосмислені талановитими українськими і білоруськими діячами, прищеплювались на українському і білоруському ґрунті, мали певне поширення і в Росії.

На згаданому фоні загарбницьких устремлінь польської шляхти і магнатів спольщити й покатоличити український народ, позбавити його самобутньої національної культури ще яскравіше виділяються тісні російсько-українські культурні та літературні взаємозв'язки і взаємовпливи, що існували задовго до возз'єднання України з Росією. Ще більш міцними і всебічними вони стали у другій половині XVII та у XVIII ст., що сприяло новому злету як української, так і братньої російської літератури.

РОЗДІЛ IV

Література другої половини XVII ст.

Історичні умови

На кінець першої половини XVII ст. майже вся Україна була поневолена панською Польщею. Південноукраїнські землі, крім того, зазнавали спустошливих наскоків з боку татарських і турецьких орд, які часто проникали аж до середньої течії Дніпра. Численні селянсько-козацькі повстання жорстоко придушувалися і польськими, і українськими феодалами. Гноблення польською шляхтою покріпачених селянських мас у своїй дикості не мало меж. Різноманітних обмежень і утисків зазнавало міське населення, дрібна українська шляхта і православне духівництво. Шляхетська Польща дедалі більше зазіхала на права і привілеї козацтва, яке було авангардною силою селянських заворушень.

Польські пани з допомогою уніатської церкви і Ватікану шляхом жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, провадили політику насильного ополячення, глумилися з культури, мови, побуту українського народу, намагаючись духовно поневолити його, розірвати зв'язки з братнім російським народом. Усе це і спричинилося до різкого загострення боротьби українського народу проти польського панування на Україні, в середині XVII ст. спалахнула народно-визвольна війна 1648—1654 рр., яку очолили видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький та його найближчі соратники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Мартин Пушкар та інші. Головною і вирішальною силою цієї війни було покріпачене селянство, яке боролося проти соціального гніту польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення. Разом з селянством активну участь у визвольній війні брали широкі маси козацтва і міського населення. В той час як селянсько-

козацькі маси вели героїчну боротьбу проти соціального і національного гніту, українська феодальна верхівка з числа козацької старшини і дрібних поміщиків, беручи участь у визвольній війні і переслідуючи свої класові інтереси, прагнула зберегти і зміцнити феодально-кріпосницькі відносини на Україні, що особливо дало себе знати після смерті Богдана Хмельницького [1].

На Запорізьку Січ різними стежками йшли селяни-утікачі не тільки з України, а й з Білорусії, Дону, Росії. Звідси виступило військо назустріч ворогові, оточило шляхетську армію в урочищі Жовті Води і здобуло 6 травня 1648 р. першу знамениту перемогу, яка окрилила український народ і дала наснагу для дальшої героїчної боротьби.

Як відомо, Богдану Хмельницькому прийшлося укласти договір з татарською ордою про спільну боротьбу з шляхтою, бо сили спочатку були нерівні. 16 травня 1648 року відбулася битва під Корсунем, де польські війська зазнали цілковитого розгрому, командуючий польською армією гетьман М. Потоцький і гетьман М. Калиновський потрапили в полон. Польська шляхта поспіхом кидала загарбані українські землі та маєтки і тікала до Польщі. Визвольна війна на Україні стала всенародною, вона охопила всі українські і частину білоруських земель.

Ще одну блискучу перемогу в 1648 р. здобула українська народна армія під Пилявцями, де вщент розбила 40-тисячне шляхетське військо. Через деякий час Богдан Хмельницький підійшов до Замостя, а звідти повернувся до Києва. Як свідчать літописи і драма невідомого автора «Милость божія», кияни влаштували козацькому війську урочисту зустріч. Недовгий перепочинок Хмельницький використав для формування української державності. Фактично вся влада потрапила до козацької старшини, однак створення української державної влади мало велике значення для мобілізації народних сил на боротьбу із зовнішніми і внутрішніми ворогами, для визрівання національної самосвідомості українського народу і розвитку його культури, піднесення міжнародного авторитету України.

Королівська влада і польська шляхта не могли примиритися з втратою багатьох українських земель і дарової робочої сили «хлопів», а тому постійно вишукувала резерви, щоб завдати поразки повстанцям. Козацько-селянське військо мужньо відбивало напади, однак через неодноразову зраду татарського хана Іслам-Гірея III, Богдан Хмельницький змушений був у серпні 1649 р. укласти дуже невигідний Зборівський договір, а після невдачі під Берестечком і так звану Білоцерківську угоду у вересні 1651 р., яка тяжким лихом лягла на голови насамперед народних мас. Постійна загроза з боку султанської Туреччини,

[1] Див.: Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954), с. 27—28.

Молдавії, литовських князів, безперервні сутички з польсько-шляхетською армією дедалі більше висували на чергу дня питання про возз'єднання України з Росією.

Вперше з такою пропозицією Богдан Хмельницький звернувся до російського уряду ще в середині 1648 р., а потім переговори систематично відбувалися в 1649, 1650 і 1651 р. Росія хоч і була тоді зв'язана з Польщею мирним договором і не могла відкрито виступати, але постійно надавала посильну допомогу і підтримку братньому українському народові. З Росії на Україну йшли обози з хлібом, сіллю, зброєю, бойовими припасами тощо. З кожним роком зміцнювалися економічні і політичні зв'язки України з Росією, дипломатичні стосунки. Важливим етапом у розвитку цих взаємовідносин була постанова Земського собору в лютому 1651 р., де російський уряд відкрито заявив про свою згоду возз'єднатися з Україною. Нарешті в жовтні 1653 р. Земський собор приймає остаточне рішення прийняти Україну до складу Росії та оголосити війну Польщі.

Проголошення возз'єднання України з Росією відбулося 18 січня 1654 р. на знаменитій Переяславській раді, в якій брали участь представники всього українського народу з усіх земель, що були визволені з-під польсько-шляхетського ярма. Всі учасники Ради з великим піднесенням висловилися за возз'єднання, «чтоб есми вовеки вси едино были» [1].

Рішення Переяславської ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією. Воно було могутнім виявом бажання українського волелюбного народу, втіленням його одвічних прагнень і надій та знаменувало собою поворотний етап у його житті. Возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного й культурного розвитку обох народів. Всупереч національно-колоніальній політиці царизму, воно сприяло дальшому розвиткові української народності і перетворенню її на націю. «Історичне значення рішень Переяславської ради для долі українського народу полягало насамперед у тому, що возз'єднавшись з Росією в межах єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною» [2].

І після возз'єднання боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення не припинялася аж до кінця XVII ст. Знову доводилося вести нещадну війну з польськими, турецькими та татарськими загарбниками, а також проти окремих зрадників з числа високопоставленої української старшини. Могутній народний рух на чолі з вірним соратником Б. Хмельницького полковником М. Пушкарем розгорнувся на Полтавщині

[1] Воссоединение Украины с Россией. Документи і матеріали. Т. III. К., 1953, с. 461.

[2] Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954), с. 10.

в 1658 році проти зрадника І. Виговського, який спілкувався повернути Україну знову під владу Польщі. В інших місцях на чолі цих мас стояли такі визначні діячі, як Іван Богун, кошовий Запорізької Січі Іван Сірко, наказний гетьман Іван Безпалий, полковник Попович.

Численні народні повстання допомогли об'єднаним російським і українським військам розгромити в 1664 р. польську армію під Глуховом і Новгородом-Сіверським. Довготривала війна проти шляхетської Польщі закінчилася в 1667 р. Андрусівським договором, за яким Лівобережна Україна і Київ залишилися під владою Росії, а Правобережжя — за Польщею. У 1665 р. на багато років значну частину Правобережжя захопив при підтримці татар і турків зрадник українського народу гетьман Петро Дорошенко.

Слід сказати, що такі гетьмани і великі феодали, як Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа та ін., використовували владу для особистої наживи і жорстоко розправлялися з антифеодальним рухом народних мас. Одні були просто маріонетками в руках польського короля чи російського царизму, інші — ставлениками старшинської верхівки. Внаслідок цього кров українського народу лилася і в боротьбі з іноземними загарбниками, і в боротьбі із зрадницькою антинародною політикою української панівної верхівки.

У другій половині XVII ст. в багатьох місцях Росії та України спалахували селянські антифеодальні повстання, які часом набирали загальнонародного характеру. Спільна боротьба українських і російських трудящих мас проти царизму та поміщицького гніту особливо виявилася у повстанні Степана Разіна, що докотилося аж до Слобідської України і Запоріжжя. Царизм при допомозі української старшини залив полум'я цього повстання кров'ю повсталих, однак не зміг убити волелюбних мрій і прагнень трудящих ні в XVII, ні в наступних століттях.

Розвиток культури

Бурхливі події середини XVII ст., пов'язані з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., возз'єднання України з Росією, піднесення загального політично-економічного становища України, зміцнення українсько-російських зв'язків, знищення національної загрози з боку польських, татарських і турецьких завойовників були великим стимулом для дальшого розвитку культури й освіти. У селах відкрилися початкові школи, де дяки навчали дітей селян, козаків і духівництва елементарної грамоти.

У деяких містах осередками освіти і далі залишаються братські школи, які відігравали велику роль у боротьбі проти полонізації, окатоличення українського населення та за возз'єднання України з Росією. Найновіші дослідження заперечують досить поширену думку про те, що ці школи нібито виникали за зразком єзуїтських або взагалі католицьких [1]. У братських школах на високому рівні стояло викладання слов'янських, грецької і латинської мов, діалектики (уміння полемізувати), риторики, поетики, геометрії, математики, астрономії, музики тощо. Педагогічна практика і шкільні порядки українських братських шкіл вплинули на педагогічну систему чеського просвітителя Яна Амоса Коменського, який жив певний час на території Польсько-Литовської держави.

Центром освіти, науки і літератури на Україні був Київ з його Києво-Могилянською колегією. Тут працювали такі визначні діячі XVII ст., як І. Гізель, Л. Баранович, І. Галятовський, А. Радивиловський. З цим навчальним закладом пов'язані імена Є. Славинецького, С. Полоцького, А. Сатановського, С. Яворського і Ф. Прокоповича, які, живучи в Росії, внесли помітний вклад у розвиток російської освіти, науки та літератури, були живими носіями культурних українсько-російських взаємин. Так, наприклад, у другій половині XVII ст. ректорами і професорами Слов'яно-греко-латинської академії у Москві та духовних семінарій в Росії були переважно вихованці Київської колегії; у Москві довгий час працювали визначний український композитор, музичний теоретик і педагог М. Ділецький, а також видатні майстри граверного мистецтва І. Щирський і Л. Тарасевич. Через Київ і Києво-братську колегію підсилюються культурні зв'язки з Молдавією, яка також прагнула до возз'єднання з Росією, з представниками болгарського, сербського, чеського та румунського народів, з Близьким Сходом, зокрема Албанією, тощо.

Зміцненню культурних взаємин України з сусідніми народами сприяло книгодрукування. Книги з друкарень Києво-Печерської лаври, Львова, Новгорода-Сіверського, Чернігова поширювалися також у Росії, Білорусії, Молдавії, Румунії, Польщі, Болгарії, Сербії, Словакії. У Москві 1672 р. відкривається крамниця, де постійно продавалися видруковані на Україні книги, оздоблені гравюрами на дереві й міді, водночас на Україні поширюються книги, привезені з Москви.

Цілком зрозуміло, що небачена, справді легендарна героїка повсталих народних мас стає в центрі уваги творчості багатьох відомих і невідомих прозаїків, поетів, драматургів, художників, музикантів, істориків. На певному етапі кожен по-своєму намагався осмислити події, факти, діяльність видатних ватажків і всього народу та дати їм своє тлумачення. Нові політичні та соціально-економічні умови накладають певний відбиток на всі сфери духовного життя українського народу.

У другій половині XVII ст. продовжують розвиватися, удосконалюватися основні жанри літератури, що визначилися в

[1] Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. М., 1954; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

попередній період, тобто проза, віршування і драматургія. Тоді ж зароджується на Україні, зокрема в Києво-Могилянській колегії, так звана шкільна теорія поезії або давня українська поетика, яка зробила поштовх для розвитку не тільки української, а й російської та білоруської літератур.

Поетика та всі інші галузі науки і культури в XVII ст. розвивалися на Україні під загальним впливом ідей культури доби Відродження або Ренесансу Західної і Центральної Європи, що різними шляхами і насамперед через Польщу проникали на Схід. Багато вихованців Києво-Могилянської колегії продовжували своє навчання в університетах і академіях Західної Європи, звідки й привозили найновіші віяння гуманізму, друковані твори або рукописні копії творів найпомітніших представників нового напряму. Українським діячам були відомі праці Т. Кампанелли, Е. Роттердамського, Данте, Петрарки, Боккаччо, Я. А. Коменського, Т. Тассо та ін. Так, наприклад, Мелетій Смотрицький часто цитував Петрарку, на Боккаччо посилався Захарія Копистенський, Іоаникій Галятовський користувався творами Макіавеллі, з педагогічними ідеями, а можливо, і з самим Я. А. Коменським був знайомий Михайло Андрелла. Вже тоді з'являються в перекладах на українську мову новели Боккаччо, поема Т. Тассо «Визволений Єрусалим», рицарські романи про Бову-королевича, про Петра Золоті Ключі, про цесаря Оттона та інші, які, переходячи в народне середовище і поширюючись поряд з його оригінальними творіннями, втрачали специфічні національні особливості оригіналів і переставали сприйматись як перекладні [1].

Відголоси ідей Відродження знаходимо в архітектурі Росії і України XVI—XVII ст., зокрема, вони наявні в деяких церковних і світських спорудах Львова, в живописних і фрескових деталях, в музиці тощо. Одночасно набирає сили вишуканий стиль барокко. Замінивши прості форми мистецтва Раннього Відродження, цей стиль у мистецтві та літературі стане основним у дворянській культурі під час розквіту абсолютизму і відіб'є якоюсь мірою феодально-поміщицькі прагнення української козацької старшини кінця XVII—XVIII ст. Тому для стилю барокко в літературі характерні риси, чужі народним малям,— надмірна примхливість форми, поєднання християнської символіки з античною міфологією, а звідси мозаїчність порівнянь, метафор, антитез, алегорій і взагалі пишнослів'я з бутафорським розумінням аристократизму. Зрозуміло, найвиразніше цей стиль прижився в українській архітектурі та живописі, але не оминув він і літератури, де його часто безпідставно змішували з латино-польською схоластикою, яка також прийняла химерний естетсько-формалістичний характер.

[1] Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII—XVIII століть. К., 1960, с. 9.

ПРОЗА

У жанрі прози в другій половині XVII ст., по-перше, широко наслідуються традиції літератури попередніх років, по-друге, виникає нова проповідницька і публіцистична проза, по-третє, розвивається релігійно-повістева проза і, нарешті, по-четверте, нового зльоту набуває історична проза на вітчизняну тематику.

Нові редакції літературних пам'яток

Якщо говорити про традиції, то в цей час передусім з'являються нові редакції пам'яток Київської Русі, зокрема Києво-Печерського патерика та житій святих.

У 1635 р. в друкарні Києво-Печерського монастиря вперше з'явився друком Києво-Печерський патерик, деякою мірою перероблений і перекладений на польську мову Сильвестром Косовим під назвою «Paterikon, albo Żywoty ss. ojców pieczarskich». Редагуючи і скорочуючи патерик, С. Косов намагався показати святість печерських подвижників, полемізував з католицькими істориками церкви, і взагалі його переробка «мала для свого часу певну ідейну спрямованість, зумовлену політичною боротьбою українців за національне існування, боротьбою, що на той час набрала форми релігійної віросповідної боротьби» [1].

Цікаво, що тоді ж, у XVII ст., з'явилися і українські перекладі «Патерикона» С. Косова, як повні, так і часткові, що були розкидані в українських та білоруських рукописах другої половини XVII і початку XVIII ст. Порівняльну характеристику польського і українських перекладів з деякими коментарями подав В. М. Перетц [2]. За дорученням П. Могили працю С. Косова продовжував Афанасій Кальнофойський, який для зміцнення авторитету Печерського монастиря і православної церкви у 1638 р. написав книгу польською мовою «Τερατουργημα» («Чудотворення»), де зібрав і виклав нові чудеса лаврських ченців.

У 1661 р. в лаврській друкарні з'являється і перше слов'яно-українське видання Києво-Печерського патерика «Патерик или отечник печерскій, содержащ житія святых преподобных и богоносных отец наших, просіявших в пещерах. На три части роздѣлен. Составлен тремі печерскими святыми: Нестором, лѣтописцем россійским, Сімоном, епископом владимерским, и Поликарпом, архімандритом печерским...» Передмова до цього видання була також спрямована проти католиків та протестантів. Передруки книги без істотних змін повторилися в 1678 і 1701 рр., а в 1702 р. Києво-Печерський патерик надрукували спеціально для Петра I. Згодом названа книга перевидавали

[1] Перетц В. Н. Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе.— «Славянская филология», III. М., 1958, с. 182.

[2] Див.: там же, с. 188—210.

валася багато разів і набула широкої популярності. О. С. Пушкін в одному з листів до П. А. Плетньова писав, щоб той порадив відомому поетові Жуковському «читать Четь-Минею, особенно легенды о киевских чудотворцах; прелесть простоты и вымысла!» [1].

Не меншу популярність здобула і чотиритомна «Книга житій святих», укладена, відредагована та видана Дмитром Туптало або, як його ще називають, Дмитрієм Ростовським. Взагалі Д. Туптало відіграв в українській та російській літературі досить помітну роль, його особа і колоритна діяльність викликала пізніше велику науково-дослідницьку літературу.

Дмитро Туптало

Народився Данило Савич Туптало в грудні 1651 р. в містечку Макарові на Київщині в родині сотника. В 1665 р. закінчив Києво-Могилянську колегію, після чого за намовою батька в 1668 р. постригся в ченці, прийнявши ім'я Дмитрія. В 70—90-х рр. жив і працював в різних монастирях України, зокрема в Києво-Печерській лаврі, в якій провів копітку роботу, складаючи відомі Четьї-мінеї. У 1702 р. його призначили митрополитом в Ростові, де він багато зробив для піднесення освіти не тільки духівництва, а й світських людей, заснувавши школу за зразком його рідної Київської колегії. Помер Д. Туптало 28 жовтня 1709 р.

Д. Туптало був людиною енергійною і діяльною, палким патріотом своєї вітчизни. Він часто переходив з монастиря в монастир, бував у Білорусії і в Росії ще до призначення ростовським митрополитом, писав послання і читав проповіді, в яких викривав пихату старшину, шляхту і боярство, засуджував неуцтво попів та монахів, особливо серед церковної ієрархії, висловлював співчуття пригнобленим. Щодо ставлення Туптала до реформ Петра I, то думки дослідників розходяться. О. І. Білецький писав: «Опозиційно настроєний проти методів проведення реформ Петра I, він [Туптало], проте, не пристав до ворогів реформи, активної участі в церковно-політичній боротьбі не брав...» [2]. Думаємо, що це не зовсім так. Д. Туптало був не таким визначним діячем, як, скажімо, Ф. Прокопович, але він також схвалював реформи Петра I, що морально підтримували його в боротьбі з неуцтвом і рутиною боярства, з представниками «розкольничих» угруповань, про що говорить його великий на півтисячу сторінок «Розыск о раскольнической брынской вѣрѣ, о ученіи их, о дѣлах их, и изявленіе, яко вѣра их неправа, ученіе их душевредно...».

За дорученням чернігівського архієпископа Л. Барановича Д. Туптало написав збірник оповідань про чуда ікони богородиці чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, перше видання якого вийшло в друкарні того ж монастиря 1680 р. і називалося «Руно орошенное». Написана за зразком збірника оповідань про чуда богородиці «Небо новое» І. Галятовського, книга Д. Туптала «Руно орошенное» мала успіх і ще за життя автора перевидавалася в Чернігові та Києві шість разів; крім того, вийшла друком одна проповідь «Апологія», всі інші побачили світ після смерті автора [1]. Д. Туптало був також автором двох драм «Комедія на день рождества Христова» і «Комедія на успеніе богородицы» [2], багатьох віршів, написаних сучасною йому українською книжною мовою.

Більше двадцяти років (1683—1705) Д. Туптало працював над упорядкуванням та виданням згаданої вже книги про житія святих (т. 1 — 1689, т. 2 — 1695, т. 3 — 1700, т. 4 — 1705). «Четьї-мінеї» Туптала починаються вереснем і кінчаються серпнем за старим літочисленням. У хронологічному порядку календаря тут розповідається про кожний день того чи іншого святого. Джерелом для української редакції житій святих послужили насамперед «Великі Четьї-мінеї» московського митрополита Макарія (XVI ст.), один із рукописних списків яких був спеціально доставлений з Москви, а також перекладні й оригінальні твори грецьких та латинських церковників, різні біблійні книги, окремі писання польських авторів тощо. З патріотичних міркувань Туптало щедро використав також «Повѣсть временных лѣт» і особливо Києво-Печерський патерик. Як і його попередник Макарій, Дмитро Туптало захоплювався також багатою апокрифічною літературою без критичної її перевірки. Однак самі житія не були буквальним повторенням попередньої агіографії, вони заново написані Тупталом: наприклад, мінеї Макарія складали дванадцять томів, а Дмитра — лише чотири; якщо той або інший матеріал вже був достатньо висвітлений, то Туптало не розтлумачував його, а робив лише посилання чи відповідні доповнення. Крім того, до кожної книги мінеї він додавав повчання та деякі історичні довідки, потрібні для піддокреслення моралізаторської і патріотичної ідеї. Все це та доступність викладу і зробили «Книгу житій святих» однією з найпопулярніших серед українців, білорусів і росіян у XVIII і XIX ст., коли вона неодноразово перевидавалася з незначними цензурними та редакційними правками. Імовірно, що саме про неї згадував Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки».

Збирався Д. Туптало зробити короткий виклад житій святих під назвою «Мартиролог или мученикословіе, житія святых по мѣсяцех и числах вкратцѣ собранные в себѣ содержащее», однак робота лишилася незакінченою.

---

[1] Білецький О. І. Києво-Печерський патерик.— Зібрання творів у 5-ти томах, т. 1, с. 245.

[2] Білецький О. І. Хрестоматія давньої української літератури. К., 1967, с. 327.

[1] Див.: Титов А. Проповеди святителя Дмитрия, митрополита ростовского на украинском наречии. М., 1909.

[2] Див.: Рєзанов В. І. Драма українська. Вип. 4. К., 1927, с. 81—150; вип. 5. К., 1928, с. 189—238.

Така інтенсивна діяльність Д. Туптала відіграла важливу роль у подальшому розвитку науки і культури, в розширенні і зміцненні українсько-російських культурних взаємин. Він однаковою мірою увійшов як в українську, так і в російську історію літератур.

Нова проповідницька і публіцистична проза

Найпомітнішими представниками нової проповідницької та публіцистичної прози в другій половині XVII ст. були Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський і Антоній Радивиловський. Довгий час її беззастережно відносили до української схоластичної школи і про творчість названих письменників говорили в дещо скептичному плані. Найавторитетніше слово про перших трьох проповідників сказав ще наприкінці XIX ст. М. Сумцов у спеціальних дослідженнях — монографіях [1], а про останнього — М. Марковський [2], однак роботи зазначених авторів слабкі з методологічного боку. Пізніше їхні думки повторювалися в інших розвідках та енциклопедичних довідниках; одні їх схвалювали за «місіонерську» проповідницьку діяльність на користь православної церкви, другі, з табору українського буржуазного націоналізму, дорікали їм за зв'язок з «московщиною», тобто за підтримку українсько-російських культурних зв'язків.

Ще в 1927 р. О. І. Білецький у статті «Симеон Полоцький та українське письменство XVII ст.» справедливо писав, що слід переглянути встановлену історично-літературну традицію «про київську схоластичну літературу». Виникала настійна потреба заново прочитати твори, глибше вивчити форму, зміст та ідеологію письменників, переглянути апріорні твердження про всілякі впливи, однак усі ці проблеми стали предметом спеціальних досліджень радянських вчених тільки в останні роки [3].

Так, увагу дослідників привертають стильові особливості, характерні для проповідницької та публіцистичної літератури

[1] Сумцов М. Иннокентий Гизель.— «Киевская старина», 1884, т. X, с. 183—226; Його ж. Лазарь Баранович. Харьков, 1885; Його ж. Иоаникий Галятовский.— «Киевская старина», 1884, т. VIII.

[2] Марковский М. Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в. К., 1894.

[3] Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича.— У зб.: З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. К., 1959, с. 56—79; Крекотень В. І. Антоній Радивиловський про ораторське мистецтво.— «Радянське літературознавство», 1959, № 5, с. 39—49; Його ж. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення.— У зб.: Питання літератури. К., 1962, с. 149—185; Його ж. Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. (Вступна стаття). К., 1963; Чепіга І. П. Іоаникій Галятовський — проти турецько-татарської агресії.— «Радянське літературознавство», 1963, № 2, с. 112—118; Сюди слід віднести також раніше не опубліковану статтю В. М. Перетца «Опыт характеристики общественной и бытовой материалы в украинской литературе XVII в.».— В кн.: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.— Л., 1962, с. 183—203.

другої половини XVII ст.: а) роль широковживаних розповідних напівсвітських і світських елементів, зокрема історичних, легендарних, апокрифічних й анекдотичних; б) наявність модернізації «священних» подій та осіб, підпорядкована завданням часу; в) функціональні особливості нагромаджень символів й алегорій, вишуканих метафор, несподіваних порівнянь і антитез; г) використання письменниками у творах численних іноземних джерел від давніх еллінських, латинських до тогочасних західноєвропейських, передусім польських, які були «найближчими» для українських читачів. А це, в свою чергу, викликало настійну потребу глибше й детальніше дослідити творчий вплив літератури Ренесансу й західноєвропейського гуманізму на тогочасну українську літературу.

Як відомо, провідним стилем у західноєвропейському мистецтві та літературі від кінця XVI й аж до середини XVIII ст. було барокко, який вважають перехідним етапом від раннього Ренесансу до класицизму. Саме для барокко й була характерна надмірна урочистість, декоративна пишномовність, динамічність композиції, контрастність, кольористичність різноманітних формалістичних ефектів тощо.

Грунтовна розмова про барокко в слов'янських літературах відбулася під час дискусії на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві 1958 р. Центральним у цій дискусії було питання: чи існувала так звана література барокко в слов'янських країнах та які її особливості. Деякі вчені сумніваються взагалі у прийнятті самого терміну «барокко» в українській чи російській літературах, інші, навпаки, прихильно говорять про це. Так, І. П. Єрьомін писав: «У країнах східної Європи барокко утвердилося у тому його варіанті, який культивувався насамперед у духовній школі,— під пером шкільних теоретиків літератури, шкільних поетів і драматургів, серед яких у країнах католицького світу не останню роль відігравали літератори-єзуїти. Барокко в країнах південнослов'янських — важливий і безсумнівно прогресивний етап літературного розвитку. Цей напрямок прискорив тут процес становлення «нової» літератури, збагатив її новими темами, сюжетами, способами художнього відображення, прищепив нові, до цих пір не відомі жанри і види художньої творчості — поезію і драматургію» [1]. Така думка І. П. Єрьоміна є цілком слушною.

Так, наприклад, тенденції стилю барокко у віршовій літературі були наявні, зокрема, в так званому курйозному, або фортурі були наявні, зокрема, в так званому курйозному, або малістичному, віршуванні, а в прозі — у новомодній теорії складання проповідей, чи орацій, основоположником якої став І. Галятовський у своєму трактаті «Наука, албо Способ зложення казаня», доданому до третього видання збірника проповідей

[1] Сборник ответов на вопросы по литературоведению, посвященный IV Международному съезду славистов. М., 1958, с. 84.

«Ключ разумѣнія» (Львів, 1665). Про мету як свого збірника проповідей, так і теоретичної частини «зложеня казань» Галятовський зауважив у передмові: «Для того тая книга «Ключем» ся называет, же священникам до казаня двери отмыкает, хиба кто сам не схочет и будет лѣновался, той не напишет казаня, маючи тут так ясную науку и так латвый способ зложеня казань». В чому ж виявляється «ясная наука» і «латвый способ зложеня казань» цієї першої гомілетики в усьому східнослов'янському православ'ї? Насамперед, радив Галятовський, слід обрати відповідну ф е м у, або тему, бо вона «ест фундаментом всего казаня». Спочатку фему автор пропонував брати з святого письма. Пізніше він допускає можливість користуватися творами християнських письменників, житіями святих, історичними творами, легендами, «фізіологами» та іншими джерелами. Коли фема обрана, слід продумати план «казаня», який складається з трьох частин: *екзордіуму*, або вступу, де проповідник «ознаймует людем пропозыцию свою, постановленье умыслу своего.., о чым хочет казанье мѣты»; найбільшої частини викладу, *наррації*, де йдеться про те, що «обѣцал повѣдати», *конклюзії*, або закінчення, в якому казнодій підсумовує сказане і обов'язково повчає слухачів.

Усі три частини мусять бути узгоджені і тісно пов'язані між собою з тим, щоб проповідник сказав слухачам усе, що обіцяв, бо без цього «жадной мудрости ему не припишут». У другому «способу зложеня казаня» Галятовський радить розділити тему в наррації на частини і пояснювати кожну окремо. Для цього він наводить кілька прикладів із власних проповідей, радить, як скомпонувати «казаня» на неділю і свято, подає свої феми, екзордіуми, наррації і конклюзії. Іноді, зауважує автор, «казаня» може бути і без феми, але такого стилю сучасні казнодії дотримуються мало. І, нарешті, у третьому «способу зложеня казаня» подаються практичні поради про прийоми складання «казань» на випадок похорону, де рекомендується вихваляти «цноты и добрыи учинки» померлого, його шляхетне походження, етимологію прізвища тощо. Вся ця «наука» супроводжується проповідями, які унаочнювали теоретичну частину гомілетики і повинні були практично допомогти тим, хто хотів складати «казаня».

Основна мета проповідей — повчати слухачів, виховувати їх у дусі християнської моралі і добропорядності, закликати до боротьби проти єретиків і до жертовного відстоювання православної віри. Для цього автор користується церковною і світською літературою, різними символами та порівняннями, що дало підставу навіть сучасним історикам літератури говорити про вишуканість стилю Галятовського, який для широких мас був мало зрозумілим. Але вони забували, що сам Галятовський навчав: «Старайся, жебы всѣ люде зрозумѣлы тое, що ти мовиш в казаню...». І якщо в його власних проповідях були наявні елементи штучності і хитромудрі алегорії, то це, можливо, тому, що він їх виголошував перед підготовленою аудиторією.

Взагалі ж нова проповідницька і публіцистична проза другої половини XVII ст. виходила далеко за межі релігійної тематики й мала вже загальнонаціональне культурне і політичне значення. Вона була призначена, насамперед, для потреб тогочасної ідеологічної боротьби проти наступу католицького Заходу, за зміцнення всебічних зв'язків України з Росією.

Інокентій Гізель

Учителем, наставником, покровителем і другом майже усіх письменників-проповідників другої половини XVII ст. був Інокентій Гізель, який змолоду переселився з Німеччини на Україну і віддав увесь свій розум, всю енергію новій вітчизні [1]. Він справив величезний вплив на всі сфери тогочасного життя — релігійну, політичну, економічну, моральну.

Народився І. Гізель у німецькій, напевно реформатській, родині десь напочатку XVII ст. Юнаком прибув до Києва, де прийняв православіє і став ченцем. На нього звертає увагу Петро Могила і після закінчення в 1642 р. Київської колегії в числі інших здібних молодих людей посилає вчитись за кордон для підготовки на викладацьку роботу. За свідченням Дмитра Туптала, Гізель навчався в школах різних держав, до яких мандрував навіть через моря і де вивчав не тільки богослов'я, а й історію та право. Після повернення з навчання Гізеля призначають професором, а потім і ректором Києво-Могилянської колегії, де він читав філософію, психологію та інші дисципліни. У 1656 р. його обирають архімандритом Києво-Печерської лаври, що на свій час було дуже почесною і політично важливою справою, адже треба було брати участь у всіх суспільно-політичних і церковних подіях. Помер Гізель 18 листопада 1683 року.

Важливо зазначити, що ректорство Гізеля (1645—1656) припадає на період визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Як прихильник міцного союзу України з Росією, І. Гізель неодноразово бував у Москві, представляючи українську козацьку старшину та духівництво, розмовляв безпосередньо з царем про різні політичні і церковні справи. Він був активним учасником переговорів про возз'єднання України з Росією в 1654 р. До нього прихильно ставився Б. Хмельницький і в супровідних грамотах до російського царя давав йому досить високу оцінку, передусім як учителю «училищ киевских».

І. Гізель був помітним церковним і освітнім діячем. Як ректору колегії, а потім архімандриту Києво-Печерської лаври йому часто доводилося вступати в усну та письмову полеміку з уніатами і католиками, що продовжували наступати на православну церкву. Як архімандрит, він повинен був перечитувати

[1] Див.: С у м ц о в М. Ф. Иннокентий Гизель.— «Киевская старина». Вып. III, 1884, с. 1.

ІНОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ

рукописні твори сучасників, схвалювати і давати дозвіл на друкування в лаврській друкарні, переглядати твори іноземних авторів. Недаремно його називають одним з найосвіченіших діячів XVII ст. Лазар Баранович радився з Гізелем, віддавав на виправлення свої рукописи. Гізелю присвячував свої твори А. Радивиловський, похвальне слово про нього сказав у річницю смерті Дмитро Туптало.

І. Гізель залишив мало творів. Йому належать трактати латинською мовою «Твір про всю філософію» (1645—1647) і тодішньою українською книжною мовою «О истинной вѣрѣ» (1671) і «Мир с богом человѣку» (1669), з яких тільки останній був надрукований ще за життя автора. Гізелю також приписували авторство першого підручника з історії «Синопсиса», що побачив світ у лаврській друкарні 1674 р., а потім багато разів видавався аж до початку XX ст. М. Максимович, наприклад, у статті «О киевском «Синопсисе» ще 1868 р. відкидав думку про авторство Гізеля, М. Сумцов, навпаки, розглядає «Синопсис» як твір Гізеля, що пізніше повторювали О. Огоновський і М. Возняк. Немає єдиної думки про це і в радянській історичній науці [1]. Та кому б він не належав, «Синопсис» є помітною віхою у вітчизняній історичній науці, а його автор був великим патріотом своєї батьківщини, про що будемо говорити пізніше.

Найцікавіший з історико-літературного боку твір І. Гізеля «Мир с богом человѣку», який дає багатющий матеріал для характеристики українського суспільства другої половини XVII ст. Книга складається з віршової та прозової присвяти цареві Олексію Михайловичу, передмови до читачів і трьох основних частин: про покаяння взагалі, про того, хто кається, і про духівника, чи сповідника. Дослідники говорять, що це був власне підручник для духовенства при виконанні обряду спокутування гріхів.

Звертаючись до читачів, Гізель малює сумну картину спустошення України чужоземними завойовниками і міжусобними війнами. Та не тільки ними: «Во вся мимошедшая лютая времена воевало на нас небо, еже вредящими своими планетами многие болезни и погубы на нас ниспущало; воевала и земля обычных нам плодов возбранением и семени умалением; воевала и вода преизлишним своим излиянием и всяких плодов рыбных недаянием; воевал и воздух овогда сушами, овогда градами, бурями и безмерными мокротами; воевал и огнь частым градов и стран пожжением». Тепер же,— підсумовує автор,— якщо звернемося до бога, вся стихія буде нам допомагати, настане тиша й мир; а щоб усіх цих благ людина досягла швидше, автор і пропонує свою книгу для викорінення гріхів та очищення совісті.

[1] Див.: Пештич С. Л. «Синопсис» как историческое произведение. Т. XV. М.— Л., 1958., с. 284—298; Марченко М. І. Українська історіографія. К., 1959, с. 59—62.

І ось тут, як справедливо зауважує В. М. Перетц, Інокентій Гізель створює цілу шкалу гріхів для кожної відомої йому професії, а сама книга стала кодексом моралі міського населення, яке поступово посідало в суспільстві дедалі міцніші позиції, виразником ідеології якого і був автор «Мира». Досить всебічно Гізель виписує гріхи духівництва, починаючи від архієрея і до простого монаха, батьків у ставленні до дітей і навпаки, молодих людей — хлопців і дівчат, панів і челяді, опікунів і нотаріусів, наглядачів шпиталів, монархів, князів, бояр і їх радників, суддів, писарів судових і адвокатів, воїнів, митників, полонених, купців, ремісників, лікарів, аптекарів, учителів і учнів, багатих і бідних, а в кінці корчмарів і прислужників готелів.

Так, наприклад, гріхами духівництва Гізель вважає розбещеність, пияцтво, здирство, обжерливість; гріхами «властей и строителей добра общего», тобто монархів, князів, бояр,— «аще возлагают на поданных своих необычные уроки и дани без народноя потребы, истязующие их на своя избытки в пированиях, украшениях, дарах и иных суетствах», коли вони видають дурні закони заради збагачення, не захищають вдів, сиріт, бідаків і православної віри, грабують купців і взагалі творять насилля; гріхами суддів, «аще неправедная отлагания судов творили з тщетою ближнего.., аще найпаче пришелцам, вдовицам, сирым, убогим и оным озлобленным праведного суда не твориша»; гріхами купців,— коли вони встановлюють непомірні ціни і продають «злые» (негодящі) товари, коли вони обважували, обмірювали, не додавали здачі покупцям, збували єретичні книги, «яко же отравы» та інше; багаті взагалі грішать,— «аще богатство себе стяжали удобием неправедным; аще взаим дают пенязи кому на лихву, или ими коего-либо неправедного ищут прибытка; аще не подают милостыни, паче сущим в нужде; аще из богатства своего гордятся и высокомудрствуют, на то возлагают всю надежду, предпочитают его паче бога и волят отщетеватися благ вечных, преступающе кую-либо заповедь божию». Як бачимо, це досить яскрава картина тогочасного суспільного ладу, і хоч Гізель не бичує пороки сильних, вони говорять самі за себе. Автор не вигадував «гріхи», він їх просто констатував такими, якими вони були. Одні «гріхи» він виводить у суспільному чи громадському, інші лише в моральному плані. Останнє стосується чоловіків, жінок, батьків, дітей і взаємин між ними.

Водночас варто відзначити великий гуманізм Гізеля, який, правда, часто поєднаний з євангельською проповіддю любові до ближнього. В окремому розділі «Како грех иногда может и грехом не быти» автор або зовсім не вважає гріхом, або гріхом малозначущим «взятие и удержание вещей чуждых в последней нищете, ея же ради не могл бы кто отнюдь живота соблюсти, аще бы чуждого у себя не имел и тем себе не живил,

понеже в последней нужде вся суть обща (курсив наш.— *Авт.*) по разумению учителей», чи «украдении единоя цяты у богатого». Це було зовсім новим у тлумаченні не світського письменника, а поважного архімандрита Києво-Печерської лаври, який повинен був стояти на сторожі світської влади. Ось чому він застерігає і просить читачів, напевно людей можновладних, щоб вони не «отвращалися» і не засуджували автора. І панівний клас, інтересам якого служив Гізель, терпимо поставився до книги.

Дуже високо ставить Гізель роль духівника, чи сповідника, як судді, що вимагає правосуддя і повернення кому б то не було збитків від гріхочинників, або як лікаря, що виліковує душі від гріхопадіння. В цьому його консерватизм і недалекоглядність служителя церкви.

Завдяки новаторству книга Гізеля «Мир с богом человѣку» була досить популярною як на Україні, так і далеко за її межами. Вона є цікавим свідком моральних понять кола найосвіченіших людей на Україні другої половини XVII ст., а її автор, Інокентій Гізель, посідає помітне місце в публіцистично-проповідницькій прозі того часу.

Лазар Баранович

Найпомітнішою постаттю в релігійному, суспільно-політичному, культурно-освітньому та літературному житті на Україні в другій половині XVII ст. був Лазар Баранович. Він виступав непримиренним ворогом польської агресивної політики, ніколи не приховував своїх симпатій до Російської держави, був палким прихильником возз'єднання України з Росією, підтримував зв'язки з царським двором і московськими патріархами, українськими гетьманами і митрополитами, письменниками і вченими[1]. М. Ф. Сумцов у монографії про Лазаря Барановича (1885), аналізуючи багатий фактичний матеріал, пише, що без Баранович не проходила ніяка більш-менш важлива подія на Україні за його життя, що він своїм авторитетом впливав і на вибори гетьманів, і на призначення російських воєвод в українські міста, і на надання вищих духовних посад у Лівобережній Україні, і на багато інших важливих справ[2].

Лазар Баранович народився на межі XVII ст. в заможній родині. Одні дослідники встановлюють дату народження — 1593 рік, інші — 1620. Коли зважити, що в 1642 р. Баранович уже був призначений наставником Києво-братської колегії, то друга дата, зрозуміло, відпадає, бо на таку посаду ставили людину з певним життєвим і практичним досвідом. Освіту здобував у київській, віленській, каліській та інших школах. Прийнявши чернецтво, Баранович у Києво-Могилянській колегії був

[1] Див.: Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича.— У зб.: З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. К., 1959, с. 567.

[2] Сумцов М. Ф. Лазарь Баранович, с. 183.

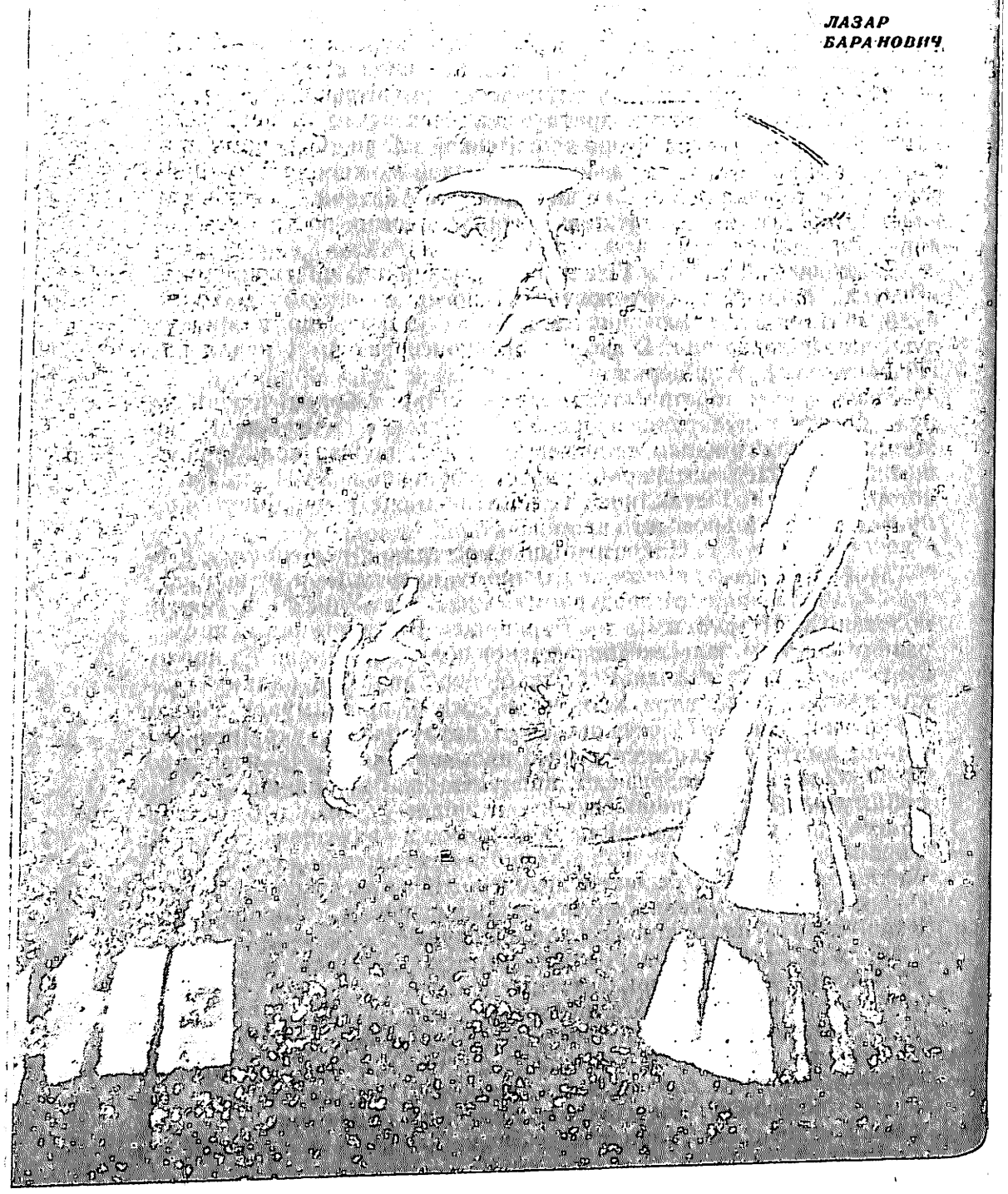

ЛАЗАР БАРАНОВИЧ

викладачем у класах фари, інфіми, граматики, згодом професором філософії і богослов'я, а з 1650 р. і ректором. Під його керівництвом навчалися майбутні проповідники І. Галятовський та А. Радивиловський. Разом з І. Гізелем він багато зробив для піднесення ролі й авторитету колегії та вишукував різні засоби для матеріального забезпечення її. У березні 1657 р. Баранович стає чернігівським і новгород-сіверським єпископом, а в 1666 р. на московському соборі його було висвячено і на архієпископа. Помер Баранович у 1693 р. Похований у Чернігові.

Глибока ненависть до польської експансіоністської політики і дворушництва шляхти, до бусурманських завойовників — турків і татар, а можливо, і деякі корисливі цілі стали причиною тісного листовного і особистого спілкування Барановича з російськими царями, що, між іншим, стало «притчею во язицех» з боку буржуазно-націоналістських дослідників. Однак з тої епістолярії Баранович постає перед нами як великий патріот своєї вітчизни, поборник дружби російського, українського та польського народів. Він неодноразово наголошував, що три братні слов'янські народи повинні вести боротьбу не між собою, а з «невірними», що міжусобиці лише роз'їдають могутність держав, приносять незчисленні лиха трудящому люду, а з того користаються «бусурмани». Разом з тим Баранович настійно просив царя, щоб той не віддавав за Андрусівською угодою полякам Києва. Для Барановича Київ — центр науки і культури, центр боротьби проти зазіхань ватіканських місіонерів.

Баранович захоплювався мужністю й відвагою українського козацтва, порівнював його з бурею, якій треба підкорятися. Захищаючи їх перед російським царем за участь у виступі проти утисків російських бояр, він писав, що козаки, здобувши «вольності» і позбавившись нав'язаного їм боярства, будуть вірно стояти на сторожі спільної вітчизни.

Однак не слід забувати й того, що Баранович був представником вищої церковної ієрархії на Україні, яка тісно спілкувалася з козацькою верхівкою, прагнула міцного російсько-українського союзу і забезпечення своїх економічних, політичних та церковних привілеїв, щоб нероздільно володіти землею і селянами. Та й сам Баранович володів як архієпископ великими маєтностями й хоч не відзначався жорстокістю до підданих, але був великим феодалом.

Великі заслуги Барановича у розвитку української школи та книгодрукування. Як мовилося, він підняв авторитет київської колегії, сам допомагав їй і буквально випрошував допомогу для неї у гетьманів, єпископів і царів. Засуджуючи тих, що бігали шукати розуму «за морем», тобто на чужині, Баранович твердо вірив у могутність розуму руського люду і у велике майбутнє Росії: «Моя думка про росіян така, що настане час, коли вони не будуть потребувати сторонньої допомоги і навіть будуть нехтувати нею». У 1689 р. Баранович перевів до

Чернігова новгород-сіверську школу, яку хотів перетворити на колегію, на зразок київської, але для цього в нього не вистачило коштів. Вона стала колегією тільки 1700 р. Переніс Барановича до Чернігова у 1679 р. з Новгорода-Сіверського і друкарню, яку він організував там. У друкарні за життя Барановича було видано більше 50 книг, у тому числі букварі, богослужебники, твори самого Барановича, Галятовського, Туптала, Яворського та ін.

Після І. Гізеля Лазар Баранович був одним з найвідоміших проповідників та письменників другої половини XVII ст. З проповідей, що він виголошував у Києві та Чернігові, було складено два великих збірники «Меч духовный» (1666) і «Трубы словес проповѣдных» (1674). Обидві книги були видані в друкарні Києво-Печерської лаври.

«Меч духовный» складається з 55 слів-проповідей, написаних за всіма правилами шкільної гомілетики із збереженням відповідної теми, вступу, викладу та висновків. Основна мета проповідей — релігійно-моральні повчання про поведінку людей, про основні закони церковно-християнської моралі, яка нібито йде від самого Ісуса Христа. «Трубы словес проповѣдных» містять 80 проповідей, виголошених на різні свята. Одні — досить великі і теж написані за правилами гомілетики, інші — дуже короткі. Але як ті, так і інші підпорядковані з'ясуванню релігійно-моральних правил на прикладах життя і діяння різних святих. Переказувати їх сюжет немає потреби, хоч він і викликав найрізноманітніші оцінки дослідників. Одні називали його проповіді пустомолотством, інші знаходили сякий-такий зміст. Кажучи про схоластичну особливість проповідей письменника та їх «благочестиве» пустослів'я, М. Ф. Сумцов, наприклад, сам собі суперечить: «Суворість моральних вимог — характерна особливість моралі Барановича. Виникненню цієї суворості могли сприяти різні обставини, особа самого письменника, людини монастирського виховання, ченця-аскета за принципом, хоч, можливо, і не аскета в житті домашнім, або тодішньої української інтелігенції, для якої постійні війни, постійні гетьманські інтриги і спрямовані проти України інтриги сусідніх держав були поганою школою виховання...» [1] Ось чому деякі проповіді й були спрямовані проти засилля католицизму, проти вчення кальвіністів та проти татаро-турецьких загарбників.

Звичайно, можна було б вимагати і більше від проповідей, зважаючи на загальновизнаний авторитет Барановича. Варто погодитися з тими дослідниками, які твердять, що проповіді Баранович призначав для вузького кола цінителів з-поміж верхівки суспільства [2], тим більше, що написані вони важкою

[1] Сумцов М. Ф. Лазарь Баранович, с. 59—60.

[2] Див.: Крекотень В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення.— У зб.: Питання літератури. К., 1962, с. 167.

слов'яноруською книжною мовою. Так звану «матерію» і «приклади» він брав не з життя, а з церковної літератури, недоступної для народних мас. Слов'яноруською мовою Барановнч написав і окремо видав у різних друкарнях п'ять невеликих «Слів» на різні свята, що, власне, нагадують його проповіді в «Мечі» і «Трубах»; написав передмови до «Анфологіона» Симеона Ялинського та «Миней общей», які були видруковані на його кошти у Новгород-Сіверській друкарні в 1678 р., а також невелику інструкцію «О хиротонии, сиречь о рукоположении святительском наново поставленном пере» (1676).

Кілька панегіричних творів Баранович написав на честь російських царів, наприклад «Вечерний плач», «Заутренняя радость». З приводу будування в Чернігові Троїцької церкви Баранович друкує в 1680 р. новий панегірик «Благодать и истина Иисус Христос бысть...», який містить непомірне вихваляння царевичів Івана, Петра та царівни Софії за те, що їхній батько надавав авторові благодіння і кошти на побудову церкви.

Чимало творів Баранович написав польською мовою, з яких на увагу заслуговують великий збірник на тисячу віршів «Lutnia Apollinowa» (1671) і «Nowa miara starej wiary» (1676), написана віршами та прозою.

«Лютня Аполлонова» — збірка віршів, в яких автор прославляє бога, апостолів, пророків, ангелів, святих так, як і в прозових творах. Кілька віршів написано на морально-дидактичні теми, інші — про сонце і місяць, про різні місяці року, про весну і зиму, про жнива і про погоду, про мороз і вітер, про музику і спів тощо. У цих віршах, часто великих і безбарвних, Барановичу вдавалися лише окремі частини, заспіви або початки. «Видно, що його раптово вразила якась думка, заполонило сильне почуття, і він поспішно закріпив їх двома-трьома рядками; далі йде звичайне безбарвне повторення або роздуми про те, що так ясно висловлено на початку вірша» [1]. Значно більшої виразності досягає автор у патріотичних віршах, де йдеться про боротьбу з турками і татарами. Для поета всі вороги — бусурмани, що тільки й чатують на Україну — аби її пограбувати. Що стосується поляків, то Баранович ставиться до них співчутливо, мріє про той час, коли Росія, Україна і Польща не будуть у чварах між собою проливати кров, а спільними зусиллями виступлять проти невірних. Автор з однаковою мірою поваги ставився як до свого українського, так і до польського народу; простягав руку дружби гордому шляхтичеві навіть тоді, коли той напівп'яно белькотів: «Як світ стоїть, ніколи поляк не буде русинові брат». Написані твори за правилами шкільної польської поетики — це здебільшого одинадцятискладові вірші з цезурою посередині, обсягом від двох рядків до кількох сторінок, з парним римуванням, алітераціями тощо. Були тут і так звані

[1] Сумцов М. Ф. Лазарь Баранович, с. 116—117.

фігуральні вірші з означенням хреста, але без ніякого змісту, що дуже полюбляв сучасник Барановича — Іван Величковський.

«Нова міра» — один з кращих полемічних творів Барановича, спрямований проти віленського ренегата Павла Боїми та його книги «Stara wiara» (1668). Українець за походженням, Бойма, зрадивши своєму народу, виступив з богословським трактатом про походження святого духа не тільки від батька, як це твердили православні, а й від сина, звинувачував православних у темноті та невігластві. Це зачепило патріотичні почуття Барановича, і він просив Гізеля та Галятовського достойно відповісти Боймі, що ті й зробили, відгукнувшись своїми антикатолицькими творами («Об истинной вѣрѣ» І. Гізеля, «Stary kościoł» І. Галятовського).

Книга Барановича «Нова міра» складається з кількох віршових та прозових вступів-звернень, зокрема до богородиці, Боїми і читачів; двох основних частин, біля тридцяти віршів у кінці твору. В передмові автор звертається до читачів, щоб не вірили уніатам, як найбільшим зрадникам, що служать двом панам. В першій основній частині Баранович тлумачить одне з центральних у полеміці між двома таборами питань — про першість папи римського. Пункт за пунктом автор відкидає докази Боїми то влучною фразою, то історичним, неприємним для католиків фактом, а то й просто віршем, не вдаючись при тому до теологічних тонкощів. Друга частина присвячена іншому питанню — про «філіокве», або про походження святого духа. Розмова про це також була в центрі полемічної літератури кінця XVI — першої половини XVII ст., тому щось нове Барановичу важко було додати. Він лише систематизував і логічно виклав відомий матеріал. Полемізуючи з уніатами, Барановіч знову наголошує на тому, що немає ніяких підстав для ворожнечі між українцями, росіянами і поляками, що ліпше їхні об'єднані сили направити проти турецьких агресорів, звільнити від бусурманської кабали румунів, сербів та інші поневолені народи.

На відміну від усіх попередників-полемістів, які полюбляли в полеміці терпке слово, Баранович стояв на тій позиції, що полемізувати слід миролюбно, доводити самою суттю, а не лайкою. Це помітно в усій «Новій мірі». «Баранович, як натура поетична,— зауважує М. Сумцов,— здатний до захоплення, висловлюється коротко, образно, шукає принагідного випадку навести яке-небудь порівняння або оповідання, виявляє слабкість до віршування і, треба чи не треба, римує та віршує, і водночас як натура, що захоплюється, він не доопрацював шкільного матеріалу, не продумав достатньо прочитаних книг, не оволодів сповна їх змістом і тому виявляє велику залежність від них, що помітно, по-перше, в досить частих запозиченнях з них; по-друге, в недостатній систематизації цих запозичень

і, по-третє, в постійному переплетенні польського тексту латинськими фразами» [1].

Підсумовуючи сказане про письменника, можна цілком погодитися з твердженням сучасних дослідників, що боротьба проти національно-релігійного гноблення панської Польщі і татаро-турецьких загарбників, енергійна політична діяльність на користь зміцнення російсько-українських зв'язків, піклування про поширення освіти ставлять Лазаря Барановича в ряди діячів другої половини XVII ст., які заслуговують почесного місця в історії прогресивної думки на Україні [2], зокрема в історії давньої української літератури.

Іоаникій Галятовський

Учнем і сподвижником Лазаря Барановича був відомий український письменник, громадсько-політичний і культурний діяч Іоаникій Галятовський. Народився він на початку XVII ст., однак точної дати встановити не вдалося. Перші відомості про життєвий шлях пов'язані з навчанням майбутнього письменника в Києво-Могилянській колегії, яку він закінчив 1649 р. Там він був учнем професора, а потім і ректора Лазаря Барановича, який звернув увагу на його здібності. Взагалі Галятовського справедливо вважають найосвіченішою людиною XVII ст. на Україні. На Волині він прийняв чернецтво, потім був ігуменом Куп'ятицького монастиря недалеко від Мінська. Коли в 1657 р. Барановича призначили Чернігівським єпископом, то він домігся, щоб ректором Києво-Могилянської колегії став Галятовський як цілком гідна такої посади людина (1659). Новий ректор гаряче взявся за відбудову колегії після пожежі, спілкувався з впливовими людьми України, а також з російським царем.

Важливо відзначити, що після відбудови і спорудження нових приміщень колегії Галятовський не тільки відкрив нові класи риторики, а й сам викладав гомілетику, або теорію новомодного красномовства. Саме в той час (1659) він видає свою знамениту книгу проповідей «Ключ разумѣнія» з теоретичною частиною «Наука, албо Способ зложеня казаня», яка набула великої популярності не тільки на Україні та в Росії, а й далеко за їх межами.

У 1664 р. Галятовський змушений був через військову смуту покинути колегію і поневірятися по різних монастирях України та Литви. Певний час він жив у Львові, де готував до друку нове видання «Ключа разумѣнія» (1665) і збірник проповідей про

[1] Сумцов М. Ф. Лазарь Баранович, с. 136.

[2] Див.: Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича.— У зб.: З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки, с. 79.

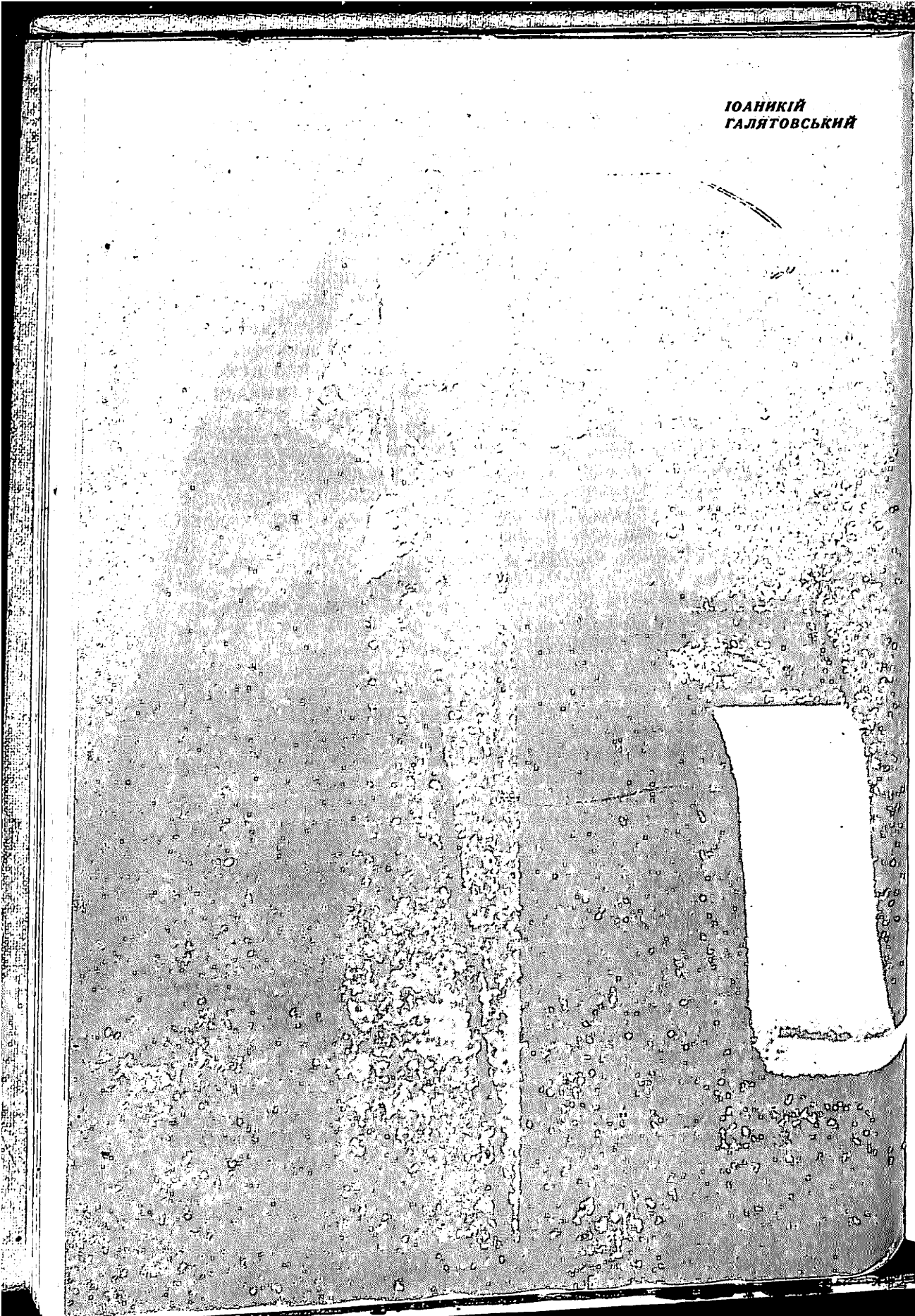

ІОАНИКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ

чудеса богородиці «Небо новое» (1665). З 1669 р. І. Галятовський при підтримці Барановича стає спочатку ігуменом, а згодом і архімандритом чернігівського Єлецького монастиря. У Чернігові він відбудував старовинну церкву, написав значну кількість творів українською і польською мовами. Як і Гізель та Баранович, Галятовський був палким прихильником союзу України і Росії, листувався з царським двором, порушував питання про об'єднання слов'янських сил на боротьбу з татаро-турецькою експансією. Письменник написав кілька гостро-полемічних творів проти католицизму і магометанства, в яких відтворив тяжке становище українського народу і його постійну боротьбу з зовнішніми ворогами. Ясна річ, у світогляді Галятовського було багато консервативного і клерикально-реакційного, зумовленого і часом, і самим соціальним становищем письменника. Помер він 2 січня 1688 р. і похований у Чернігові.

Всього І. Галятовський написав біля двадцяти великих і малих творів українською та польською мовами. Майже всі вони були надруковані за життя автора, а деякі перекладалися і на інші мови, зокрема на російську, румунську, та публікувалися в XIX ст. Окремі уривки з творів подано в різних хрестоматіях дожовтневого і радянського періодів.

Насамперед Галятовський був проповідником. У 1659 р. виходить перше видання «Ключа разумѣнія». Через рік у тій же друкарні Києво-Печерської лаври виходять «Казаня, приданыя до книги Ключа разумѣнія названои». У 1663 р. львівський друкар Михайло Сльозка об'єднав ці видання і випустив окремою книгою без відома автора. І, нарешті, 1665 р. у Львові виходить третє прижиттєве видання, підготовлене до друку самим Галятовським з відповідними «поправками и придатками», яке і є найповнішим. Це третє видання складається з віршової присвяти львівському єпископові Желиборському, передмови до священиків, п'ятьох розділів (казаня на неділі, казаня на свята господські, проповіді на честь богородиці, проповідь на свята інших святих і похоронні казання), а також із згадуваної теоретичної частини «Наука, албо Способ зложення казаня», що, в свою чергу, складається з трьох невеликих підрозділів.

Зважаючи на зміст проповідей, широкого відображення життя тогочасного суспільства ми не знаходимо в них. Однак і твердити, що там, крім «голої київської схоласти», більше нічого немає, теж було б глибоко помилковим. Галятовський виступав проти чвар між слов'янами, не один раз засуджував жадобу козацької старшини до наживи і багатства. Він радив багатство експлуататорських класів розділити на три частини — для бідних, для монастирів, а третю частину залишити багатим. Проповідник апелював до совісті попів, до тих, «кто мает достаток злота, срѣбра, грошей, и инших скарбов», щоб вони роздавали убогим, на шпиталі і побудову монастирів та церков, викуповували з бусурманської неволі бранців. Суддів він картав

Збірка казань І. Галятовського «Ключ разумѣнія». Київ, 1659. Титульна сторінка

за те, що вони судили не по совісті, брали хабарі, зловживали приятельськими стосунками, солдатів за те, що «людям кривду чинят, шарпают чужи добра и маетности пустошат» тощо. Гостро висміював Галятовський п'яниць, недбайливих попів і всіляких грішників.

Як на свій час, цікаві думки висловив автор про різні явища природи, зокрема про походження грому, блискавки, землетрусів, хмар, вітру, про сонячні і місячні затемнення; подав багато відомостей про різних птахів, про квіти і каміння, про будову людського організму тощо. Характерно, що раціонально-наукові знання, щедро взяті проповідником з світової літератури, і реальні власні спостереження часто-густо перемішані з церковними забобонами, з переконанням віруючої людини. Ось один із таких прикладів: «Гды мѣсяц сближится до солнца и под него подойдет, также станет между солнцем и землею, на той час солнце тмится, бо мѣсяц, подошедши под солнце, не допущает променям солнечным землю освѣтити и для того на землѣ темности знайдутся. Мѣсяц тмится, гды земля станет между солнцем и мѣсяцем, бо от земли тѣнь походит и мѣсяц затемняет. Гды солнце или мѣсяц затмится, презначают каране боже на свѣтѣ, голод, войну, повѣтре, албо упадок якого панства, королевства».

Ще М. Ф. Сумцов зазначав, що мова Галятовського заслуговує на особливу увагу. Вона проста і зрозуміла, з багатьма елементами народної розмовної мови; трапляються не тільки окремі народні слова, а й цілі фрази та речення. Стиль нагадує в окремих місцях за своєю силою і простотою стиль полемічних послань І. Вишенського. «Якби в змісті «Ключа» було стільки народності, скільки в його мові, то це був би капітальний твір»[1]. І треба віддати належне: книга справді була надзвичайно популярною, вона справила помітний вплив на проповідницьку літературу.

За тодішньою теорією красномовства Галятовський написав велику книгу проповідей про різні чуда богородиці Марії під назвою «Небо новое», перше видання якої побачило світ у друкарні М. Сльозки 1665 р. Згодом «Небо новое» перевидавалося і перекладалося на російську та польську мови; крім того, у 1676 р. проповідник видає у Чернігові ще одну книгу «Скарбница потребная, или Чудеса пресвятой богородицы», про чуда єлецької ікони св. Марії; ця книга була ніби доповненням до «Неба нового».

У двадцяти восьми відділах книги вміщено 445 різних «чудес» богородиці під час її народження, перебування в церкві, народження Ісуса Христа, її «чуда» над хворими, померлими, єретиками тощо. Дослідники давно помітили, що матеріал для відтворення «чудес» св. Марії Галятовський брав з книжних,

[1] Сумцов М. Ф. Иоанникий Галятовский. К., 1884, с. 35—36.

часто цілком апокрифічних джерел, переносячи на український грунт цікавий оповідний легендарний епос. Іноді з книжок Галятовського легендарні оповідання переходили в усну народну творчість, де також якоюсь мірою існував культ богородиці, а потім знову в книжки.

Цікаво й те, що, наприклад, оповідання про «чуда» єлецької ікони богоматері у «Скарбниці» переважно фольклорного походження і тому автор вплітає їх у розповідь без посилання на джерела на полях книг. «Взагалі треба сказати,— писав І. Я. Франко,— що XVII вік у нас був віком незвичайного розбудження віри в чудеса. В ту пору повстала маса церков із чудесними іконами, що появлялися чи то в старих церквах, чи то на деревах, чи над криницями або лісовими жерелами. В місцевостях, де була така ікона, швидко творилися численні оповідання про доконані нею чуда, а се стягало до тих ікон численних людей з ріжних сторін» [1]. Такі ж легенди про чуда були поширені в Росії, Білорусії та інших слов'янських країнах, що знайшло своє відбиття в писемних пам'ятках XVII ст.

Як і в «Ключі разумѣнія», Галятовський іноді звертається до місцевого історичного матеріалу про боротьбу з татаро-монгольськими загарбниками за часів галицького князя Данила, говорить про боротьбу з турками та польською шляхтою, про заснування різних міст і про спорудження церков та монастирів, про Запорізьку Січ, про українське і донське козацтво, про возз'єднання України з Росією тощо. Ось як він, наприклад, пише про походження назви містечка Завалова: «В Малой России, в повѣтѣ галицком, есть мѣсто Завалов, названое от валов, давно высыпаных, которых есть три над тѣм мѣстом на горѣ...». Є в обох книгах і низка демонологічних оповідань про потойбічне життя, якими цікавилися згодом І. Франко та В. Гнатюк. У 1686 р. письменник видає ще одну книгу про «чудеса» богородиці польською мовою «Sophia mądrość», спрямовану проти християнської релігійної течії аріанства, що заперечувала офіційне вчення церкви про єдину суть трійці.

З полемічних творів Галятовського, написаних тодішньою книжною українською мовою, слід назвати такі, як «Месіа» (1669) і «Боги» (1686). Перший твір — досить великий трактат, спрямований проти поширення в ті часи расової, націоналістичної іудейської теорії про прихід нового месії, написаний у формі полеміки. Книга, напевно, мала успіх, бо в 1672 р. Галятовський перевидає її польською мовою, а в 1803 і 1887 рр. вона виходила у перекладі російською мовою. Другий твір, «Боги», порівняно з «Месією»,— невеликий полемічний трактат, спрямований проти «богів поганських», що начебто ховаються в статуях колишніх язичницьких богів і обманюють християн своїми чудами.

[1] Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, с. 61.

Твір цікавий передусім своїми демонологічними оповіданнями, хоч загальний зміст якогось важливого значення для літератури не має.

Добру половину своїх творів Галятовський написав польською мовою, яка тоді була другою мовою спілкування освічених людей на Україні, особливо в полеміці між православними та католиками. Ще 1663 р. Галятовський взяв участь у полеміці з польськими єзуїтами Пражмовським і Пекарським у присутності короля Яна Казиміра. Згодом він виклав хід цієї полеміки в трактаті «Rozmowa białocerkiewska» (1671), з якого ми дізнаємося, що основним питанням полеміки була давня суперечка про зверхність папи римського. В цій суперечці Галятовський виявив себе гідним наслідувачем письменників-полемістів першої половини XVII ст. «Грунтовні заперечення проти папства в «Розмові» викладені настільки коротко, просто і ясно взагалі, тямуще і загальнодоступно, що будь-який грамотний православний, який цікавився релігійними суперечками, міг нею скористатися і керуватися під час своїх зіткнень з уніатами і католиками» [1].

Як уже говорилося, за пропозицією Л. Барановича Галятовський взяв участь у полеміці з єзуїтами Боймою, а також Ціховичем і дав їм гідну відповідь, написавши досить велику книгу «Stary kościoł» (1678). Цікаво, що спочатку свій «Старий костьол» Галятовський написав книжною українською мовою і просив у російського царя коштів на друкування книги. Але таких коштів він не одержав, тому і книгу надрукував польською мовою з присвятою не цареві, а Л. Барановичу. Основне питання і тут було про філіокве, тобто від кого походить дух святий. Автор використав значно більшу аргументацію, ніж Гізель і Баранович, тому єзуїти гостро виступили проти Галятовського, видавши кілька книжок. Проти єзуїтів, за прикладом «Нової міри» Барановича, Галятовський написав ще один трактат «Fundamenta», в якому твердив, що ніколи православна Русь не була у спілці з католицьким Римом, і намалював цілу історичну картину зносин Русі з Заходом.

У першій частині автор заперечує тридцять «фундаментів» вигаданої єзуїтами єдності двох церков, а в другій говорить про «штурми», якими католики чинять насильство над православ'ям і нав'язують унію. Тут ми маємо не схоластичні розслави і нав'язують унію. Тут ми маємо не схоластичні розслав'ям і нав'язують унію. Тут ми маємо не схоластичні розслав'ям і нав'язують унію. Тут ми маємо не схоластичні розслав'ям

турків і татар у XVII ст. викликали не тільки страх, а й велике патріотичне піднесення народу, мобілізацію всіх духовних і фізичних сил для боротьби з бусурманами. Трактати Галятовського «Łabędź» (1679) і «Alkoran» (1683) були, так би мовити, ідеологічною зброєю в боротьбі проти магометанства і приписів корану.

Полеміка в «Лебеді» ведеться між лебедем — втіленням християнства — і яструбом — втіленням хижого магометанства. Розділивши трактат на п'ять «лебединих пер», автор говорить, що перше лебедине перо вказує на причину довгого існування магометанської віри; друге з'ясовує причину прийняття магометанства багатьма зрадниками православного світу; третє розповідає, чому легко перемагають турки і татари, а також містить досить цікаві думки про можливість всенародного єднання поневолених турками народів для визволення з-під неволі; четверте і п'яте пера містять цілу низку так званих фортелів або сповідань про військову тактику і стратегію, зібраних з усієї попередньої світової історії. За твердженням дослідників, автор ставив перед собою завдання показати прийоми ведення успішних битв, що грунтуються на кмітливості, хитрості, винахідливості полководців, які б могли боронитися та перемагати не тільки магометан, а й будь-якого ворога. Дібрані героїчні сторінки з історії слов'янства взагалі і українського козацтва зокрема свідчать про беззаперечний патріотизм і військовий хист, здавалось би, далекого від світських справ архімандрита Єлецького монастиря Галятовського. Про те, що практична мета автора була досягнута, свідчать переклади «Лебедя» на російську мову, з яких один виконаний спеціально для Петра I, який продовжував боротьбу проти турецько-татарської агресії (азовські походи 1695—1696 рр.; російсько-турецька війна 1710—1711 рр.) і міг використати окремі поради Галятовського. Натомість «Алькоран», написаний у плані богословського заперечення основних догм магометанства, хоч був полемічно-публіцистичним твором, однак відіграв меншу роль, ніж «Лебідь».

Проти єретиків взагалі Галятовський видав досить велику книгу під назвою «Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym» (1681), а проти аріанства згаданий трактат «Sophia mądrość». В цих творах поряд з цікавими думками і фактами є багато наївного, фантастичного, а то й просто реакційного, зокрема повне нерозуміння вчення Лютера, Кальвіна, Гуса, різке засудження купальських свят, колядок тощо. Єретики, за Галятовським, набагато гірші за іудеїв та язичників, а тому він радить їх винищувати. Про Лютера і Кальвіна набагато більше й вірніше скаже М. Андрелла, який безпосередньо познайомився з їхнім вченням у богословських школах Братіслави та Відня. Разом з тим він, як і другий закарпатський проповідник Іван Вюсяник, зазнає благотворного впливу гомілетики східноукраїнських письменників Галятовського і Радивиловського.

Хоч твори Галятовського польською мовою написані в дещо схоластичному плані, однак вони є цікавою і поки що маловивченою сторінкою в історії українсько-польських літературних зв'язків. Взагалі ж творча спадщина письменника є важливим вкладом не тільки в українську, а й в східноєвропейську літературу XVII ст. Про це свідчила і популярність його оригінальних творів на Україні, в Білорусії, Росії, Молдавії, Румунії; про це свідчать і різні переклади їх на інші мови. Для трудящих західноукраїнських і закарпатських українських земель полемічно-публіцистичні трактати письменника досить довго були зброєю у боротьбі проти засилля католицької та уніатської церкви, збуджували патріотичні почуття і допомагали в боротьбі за визволення та возз'єднання України.

Антоній Радивиловський

Водночас з І. Галятовським у публіцистично-ораторській прозі другої половини XVII ст. виступає талановитий проповідник і теоретик українського красномовства, помітний культурно-освітній діяч Антоній Радивиловський, творчість якого найближче стояла до народної розмовної мови та до інтересів народних мас. Він також, як і Галятовський, був учнем Гізеля та Барановича, але, належачи до однієї і тієї ж школи української проповіді, виразно виявив свою індивідуальну письменницьку манеру.

Про життєвий шлях Радивиловського даних у нас дуже мало. Невідомо, наприклад, коли, де і в якій сім'ї він народився, в якій школі здобув початкову освіту. Один дослідник творчості Радивиловського М. Марковський на основі мовного аналізу творів допускає, що батьківщиною майбутнього письменника була Чернігівщина[1]. В 40-х рр. XVII ст. він навчався в Києво-Могилянській колегії, де добре вивчив латинську, грецьку та польську мови, а також науку складання проповідей. Після закінчення колегії прийняв чернецтво і певний час був архідияконом чернігівської єпископії, а з середини 50-х рр. переїжджає до Києва і стає там проповідником у різних церквах. Зокрема, з 1656 р. Радивиловський був проповідником, а потім з 1671 р. намісником Печерського монастиря, з кінця 1684 і аж до смерті 20 грудня 1688 р. був ігуменом Пустинно-Миколаївського монастиря.

Порівняно з попередніми письменниками творчий доробок Радивиловського невеликий — всього два збірники проповідей «Огородок Маріи богородицы...» (1676) та «Вѣнец Христов, з проповѣдій недѣлных, аки з цвѣтов рожаных, на украшеніе православно-кафолической святой восточной церкви, сплетеный» (1688), які побачили світ у друкарні Києво-Печерської лаври.

[1] Марковский М. Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в. К., 1894, с. 1—2.

Усі дослідники твердять, що більша частина друкованих проповідей була написана і виголошена Радивиловським ще до 1671 р., коли він писав двотомний рукописний збірник. Готуючи до друку, він їх доопрацював, деякі зовсім викинув, інші заново дописав і видав не однією, а двома згаданими книгами.

Перша книга «Огородок» складається з посвяти І. Гізелю, віршів на честь богородиці та Ісуса Христа, передмови, а також з 199 проповідей, присвячених, насамперед, Марії-богородиці та церковним святам протягом цілого року і канонізованим святим грецької і руської православної церкви, зокрема Антонію і Феодосію печерським, князям Володимиру, Борису і Глібу. Дуже важливо, що тут вміщені також проповіді морального плану про війни, покаяння, пекло, шлюбне життя, бідність тощо, в яких є найбільше життєвого матеріалу або відголосів сучасної автору епохи. Друга книга «Вѣнец Христов» містить посвяту Ісусу Христу, царям Іоану, Петру і царівні Софії, передмову та 115 проповідей на всі 52 неділі року, починаючи з вересня. Назву свого збірника автор пояснив так: «Цвѣтами словес царя бога слова глава да будет вѣнчана Христова», мовляв, як троянда розганяє і очищає в людині «злые гуморы», так і євангельські слова розганяють гріхи і «лагодять» душу людини.

Свої проповіді Радивиловський будував відповідно настановам київської школи і «Науки» Галятовського, з якою, безперечно, він був знайомий. Майже в кожному «казані» знаходимо явно виділені навіть поліграфічним способом екзордіуми, нарації і конклюзії. У вступі він повідомляє про зміст проповіді, порівнює якусь подію з богословськими книгами або Ісуса з земними царями, висловлює певні загальні міркування про світські справи тощо, потім викладає суть свого «казаня», а у висновках підсумовує сказане і повчає слухачів, як діяти відповідно сказаного, за установленими християнськими правилами моралі. Проповіді у нього тематично поділяються на чотири розділи: моральні, догматичні, проповіді з хитромудрими запитаннями, а також проповіді, побудовані на алегоричних порівняннях.

Слід зауважити, що Радивиловський, як і Галятовський, був на той час не тільки визначним проповідником, а й теоретиком ораторської прози. Хоч у його книгах і не було спеціального теоретичного трактату, але у передмовах і в самих проповідях Радивиловський висловив цілу низку важливих міркувань про роль і завдання ораторів, про тогочасну аудиторію, методику складання і виголошення проповідей [1]. Оратор у нього — це, насамперед, проповідник «слова божого», посол господній, ангел божий, устами якого говорить сам бог. Для цього йому

[1] Див.: Крекотень В. І. Антоній Радивиловський про ораторське мистецтво.— «Радянське літературознавство», 1959, № 5, с. 41.

самому треба бути у всіх відношеннях порядним і своїм благочестивим життям подавати приклад іншим, знати набагато більше, ніж аудиторія. Дбаючи про дієвість проповідей, він намагався будувати їх просто і логічно, щоб зацікавити якнайширше коло слухачів. Для цього він широко використовував вставні оповідання з творів античних і середньовічних письменників, світських істориків, а з белетристичних збірників — світські сюжети, тобто зважав на смаки і запити слухачів.

Перед проповідниками Радивиловський ставив досить високі вимоги. Якщо вони хочуть сіяти в людські серця «слово боже» про покору, терпіння, чистоту, любов, про різні доброчинності і тому подібне, то мусять шукати насіння і грунт для засівання, тобто «вынайти з науки своєи матерію себѣ до мовеня». Якщо ж із-за глупоти самі не зможуть знайти «матерію», то повинні позичити її, «то єст читати розных учителей церковных и з них выбрати ку збудованю людскому належные слова пристойне, сложити и, научившися, проповѣдати». Саме у підборі цих «матерій» і «наук», у їх використанні і спрямуванні виявилися оригінальність та обдарованість Радивиловського, його художній смак і такт. Цю «матерію» або приклади проповідник, як уже говорилося, шукав в Острозькій біблії, в агіографічних збірниках, прологах, патериках, творах Гомера, Евріпіда, Арістотеля, Геродота, Сенеки, Ціцерона, Плутарха, Еразма Роттердамського, М. Бєльського, Л. Гвіччіардіні, І. Камераріуса та інших письменників від сивої давнини до епохи Відродження включно [1]. З оповідальних елементів Радивиловський вплітав у проповіді всілякі пророцтва, античні міфи, світські історії, апофегми, фацеції, фабули в первісному їхньому розумінні, казки, байки тощо. Причому це він робив досить часто і майстерно, починаючи словами: «Пишет нѣкий з поважных историков, же един военный гетьман...», «Пишет славный красномовца Цицерон о Дионисіи Тиранѣ царю Сиракузанском...», «Ест фабула о гусях и журавлях...», а потім розповідає прочитане оповідання, наголошує на основному, порівнює з сучасним і робить певні моралістичні висновки зразу після вставного оповідання чи в кінці «казаня». Усім цим прикладам проповідник надавав своєрідного українського колориту, відповідно переробляв і скорочував, щоб показати добропорядність і всемилість Ісуса, засудити типові гріхи людей, розкрити ставлення можновладних до своїх підданих тощо.

Призначаючи свої проповіді для простого люду, роблячи їх максимально доступними для всіх слухачів, Радивиловський і не приховував своїх симпатій до «убогих» та «сірохманів». Так, він один із перших в українській літературі сказав пристрасне слово про жінку-трудівницю, на плечі якої під час нескінченних

[1] Марковський перелічує на чотирьох сторінках монографії лише самі імена авторів, на яких посилався Радивиловський у своїх творах.

воєн лягав увесь тягар лихоліття, адже треба було орати, сіяти і збирати врожай, щоб забезпечити провіантом військо, годувати і виховувати дітей, постійно потерпати за чоловіків, що накладали головами в боротьбі з ворогами. Ще більшим було горе, коли дітей забирали в неволю: «Як много ест маток, которые, видячи сыны свои и дщери в неволю турецкую и татарскую позабираными, плачут!»

Як і славний попередник Вишенський, Радивиловський нещадно засуджував «сребролюбцев», «драпѣжников», «вшетечников», «кривоприсажцов», «лакомцев», «прелюбодѣев» і «пяниц», що ходили в пишному одязі та їздили в розкішних каретах, володіли палацами і людьми; з ненавистю і великим осудом говорить про «пиху, нечистость, лакомство, панство, обжирство» привілейованих верств українського суспільства другої половини XVII ст. У багатстві, в грошах, в золоті і взагалі у великих маєтностях вбачав проповідник головну причину зла, а звідси і всіляких гріхів перед богом. Козацька старшина заради багатства іде на зраду вітчизни, купці заради нього роблять махінації, судді з-за грошей чинять беззаконня: звільняють великих злочинців, закривають очі на здирство вельможних осіб, зате бідака, який украде щось на прожиток, засуджують на шибеницю.

Історично достовірно, що ворожнеча між козацькою старшиною і простим народом у кінці XVII ст. набирала дедалі гостріших форм. Козацька верхівка намагалася нагромаджувати багатство і всілякими способами обдирала народ, щоб стати таким привілейованим станом, як шляхта в Польщі і дворянство в Московській державі. Радивиловський писав про них: «Что то чинят богатыи и сильныи, гди то лихвами, то поборами тяжкими, то позвами убогших и подлѣйших над себе людей стискают? Яко рибы то великіе менших рыбок пожирают!» Багаті «дуки» позамикали свої коштовні шкатулки і хижим оком дивляться на убогих людей, а коли що доброго побачуть, «тое през гвалт отимують», і якщо трапиться неврожай, то молотять минулорічні скирти і втридорога продають своє збіжжя: «гди убогих людей голод великий трапит и берут в сто насоб болш».

Подібно до своїх сучасників-письменників, Радивиловський був великим патріотом вітчизни, яку він не забував згадувати в багатьох «казанях». Особливо характерні з цього приводу проповіді «Слова часу войны». Так, у «Слове I, часу войны, побуждаючи воинов христианских до потканя ся турками и татарами» автор роздумує про справедливі й несправедливі війни. Коли ворог без будь-якої причини нападає на країну, щоб загарбати її і поневолити не тільки воїнів, а й посполитий люд, то «таковому войною ся спротивляти, и отймовати писаніе святое не забороняет». Відшукавши відповідні місця в книжках для підтвердження своєї думки, проповідник з усією силою гніву обрушується на ворогів християнства взагалі й українського народу зокрема.

Вітчизні Радивиловський присвячує кращі сторінки своїх «казань». Цілою низкою риторичних запитань і відповідей проповідник підносить патріотичний дух своїх слухачів. Що може бути ліпшого за вітчизну? — запитує він і відповідає: якщо милі здоров'я, дружини, діти, брати, то вітчизна повинна бути в багато разівріднішою, бо вона вас народила, виховала, всім добром збагатила, всіх обняла і приголубила. Для підтвердження думки автор наводить слова давньогрецького оратора Ціцерона, який казав, що «над отчизну ничого сладшого, ничого милшого в животѣ быти немает». Коли б запитати відважних воїнів, хто примусив їх залишити домівку, дружин, дітей, братів і сестер та піти на смертельну битву з бусурманами, то вони б відповіли: любов до вітчизни. Радивиловський наставляє воїнів, щоб вони грудьми обороняли вітчизну від куль, стріл і шабель поганських. Кому ж доведеться вмерти за неї на полі бою, той одержить на небі велику нагороду і як рицар, і як мученик. З такими словами проповідник звертався не тільки до простих воїнів, а й до вельможного панства: «кгды в яком небезпеченствѣ застает отчизна, теды кождый цар, князь, гетьман повинен борзѣй взгляд мѣты на отчизну свою, нежели на власный свой живот и здоровье...».

Соціальних полемічних трактатів у Радивиловського немає, але окремі полемічні виступи проти латинян і бусурман розкидані в багатьох «казанях». Як і його попередники та сучасники (І. Вишенський, З. Копистенський, П. Могила, І. Галятовський), Радивиловський був непримиренним до ворогів, а тому полюбляв сильні й терпкі слова.

Кілька проповідей або «слів» виголосив Радивиловський на смерть видатних своїх сучасників — митрополита Петра Могили, ігумена Києво-Видубецького монастиря Климентія Старушича, ігумена Межигірського монастиря Варнави Лебедовича, а також «слово» на посвяту Інокентія Гізеля в архімандрити Києво-Печерської лаври. Особливо багато похвального сказав Радивиловський про П. Могилу, який воював з латино-уніатами, відбудовував і будував нові церкви, заснував колегію, посилав за кордон на «кошт свой важачи» людей для науки.

Мовно-стилістичні засоби Радивиловського дуже прості і зрозумілі. Хоч він і писав якоюсь мірою «традиційною макароніч-ною мовою», але його проповіді розуміли всі, бо у них була «густа домішка українізмів» [1], тобто розмовної української мови. Таку мову вчені часто називають ще «простою мовою», вона являла собою переплетення церковно-слов'янських і давньорусь-ких книжних елементів з українізмами та полонізмами і була

[1] Див.: Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. К., 1958, с. 193.

характерна навіть для розмовної мови тогочасних освічених людей. Яскравим виявом простої мови є велика кількість у творах письменника народних прислів'їв та приказок, наприклад: «Что мнѣ в животѣ, коли пусто в калитѣ», «Людский то человѣк, бо не жалует людем хлѣба», «Знать пана по достатку», «Який пан, такий и крам», «Голодному хлѣб на умѣ», «Правда вам колет очи», «На вечерѣ у свѣта едни ядять, пють, а другіи голодом мрут». Сам автор неодноразово підкреслював, що так «посполите люде мовят», «есть посполитая межи людми мова», а тому й не цурався загальновживаних у народі слів і зворотів. Спеціальний великий розділ присвятив мові Радивиловського дослідник М. Марковський, який детально розглянув у нього систему голосних і приголосних звуків, а також деякі морфологічні особливості [1].

Те, що й сьогодні до спадщини Антонія Радивиловського прихильно ставляться дослідники історії літератури та історії української літературної мови, свідчить про важливість його проповідницької і публіцистичної прози другої половини XVII ст.

Михайло Андрелла

Найталановитішим представником полемічно-публіцистичної прози другої половини XVII та початку XVIII ст. у найвіддаленішому куточку української землі — Закарпатті — був Михайло Андрелла, життя і творчість якого проходили в умовах жорстокого соціального і національного гніту народних мас іноземними загарбниками [2]. Закарпатське українське населення протягом століть вело героїчну боротьбу проти німецько-угорських колонізаторів за своє існування, за елементарні права людини, за свободу і незалежність, за возз'єднання з єдинокровними братами. Особливо впертою була ця боротьба в XVII ст., коли закарпатці, крім соціального й національного гніту, зазнали ще й релігійного тиску з боку Ватікану і католицької монархії Габсбургів, що спільно проголосили 1649 р. в Ужгороді унію православної церкви з римсько-католицькою. Тому поява самобутнього полемічного таланту М Андрелли на Закарпатті була закономірним, історично необхідним явищем. У живій проповіді і в писаних творах він викривав і засуджував іноземних загарбників, закликав народ до опору, виховував почуття ненависті і зневаги до ворогів.

Михайло Андрелла народився 1637 р. в селі Оросвигове (тепер передмістя Мукачева), чому й називав себе Оросвигівським. Освіту Андрелла здобув за межами батьківщини в навчальних закладах Відня, Братіслави, Тирнави, мав змогу добре вивчити історію римсько-католицької церкви та всебічно познайомитись з єзуїтською політикою підкорення слов'янських народів духовній владі Ватікану.

Повернувшись на батьківщину уніатським священиком, Андрелла починає глибоко вивчати православні книги, написані або опубліковані в Острозі, Львові, Києві, Чернігові; безпосередньо знайомиться з тяжким життям земляків, які стогнали під подвійним ярмом своїх і чужих феодалів, а також «римських катів». Після довгих роздумів Андрелла дійшов висновку, що вся політика Риму — суцільне ошуканство; що папа римський — не намісник апостола Петра, а гордовитий узурпатор; що підкуплені Римом і Габсбургами поборники унії на Закарпатті висловлюють волю лише верхівки католицького духівництва. Спілкуючись з простим народом, Андрелла бачив глибоку ненависть до унії і Ватікану з боку трудящих. Все це привело до того, що в 1669 р. Андрелла назавжди порвав з уніатством і перейшов на бік народу і його «старожитної вѣры».

За це його разом з двома його братами, що теж покинули унію, схопили, закували в кайдани і кинули в підземелля Мукачівського замку. Про те, як єзуїти катували його і примушували знову перейти до унії, Андрелла пригнідно розповів у своєму творі «Логос». Однак вчинити розправу над своїм любимим вчителем не дали народні маси. Єзуїти, поглумившись над людською гідністю Андрелли, випустили його з катівні, але заборонили повертатися до сім'ї в село Великі Лучки і позбавили сану священика. Починається систематичне переслідування і гоніння Андрелли, але він уперто проповідує православ'я, викриває криваві дії слуг Ватікану і Габсбургів, полемізує з ідеологами католицизму як в усній, так і в писаній формі. Чим більше лютували кати, тим гострішою і нещаднішою ставала полеміка у творах письменника.

Мабуть, не було такого міста чи великого села на Закарпатті, де б не побував Михайло Андрелла. У його записках можна простежити цілу географію вимушеного і небезпечного мандрування. Останні роки він перебував у селі Іза (тепер Хустівського району), де, треба думати, був ієреєм православної церкви. Та і його вороги притихли, налякані селянською антифеодальною війною під проводом Ференца Ракоці (1703—1711). Там, у селі Іза, Андрелла в 1710 р. і помер, про що є запис в церковній книзі.

Полемізувати з уніатами та єзуїтами, що осіли на Закарпатті, Андрелла почав ще до ув'язнення. Особливо гострою ця полеміка була в катівнях Мукачівського замку. З 1669 р. Андрелла починає записувати свої думки або «казаня» та «слова» і таким чином створює низку полемічно-публіцистичних творів, які не тільки не були надруковані (в тодішніх умовах Закарпаття про це й мови не могло бути), а й довго замовчувалися чи просто знищувались владиками уніатської церкви. Адже

[1] Див.: Марковский М. Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в. К., 1894.

[2] Див.: Микитась В. Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. Ужгород, 1960.

вогонь полемічних творів Андрелла спрямував проти таких ворогів українського закарпатського населення, як професор Тирнавської єзуїтської колегії Матіас Жамбор, уніатські мукачівські єпископи Йосип Волошинський і Йосип де-Камеліс, уніат Іван Корницький, і взагалі проти ідеології римсько-католицької церкви.

Андрелла не міг мовчати, бо бачив, як вірнопіддані лакеї Ватікану і Відня знущаються з населення, кидають непокірних у в'язниці, заковують у кайдани, «велию пакость» творять — «аще же сие умолчать каменіе възопіет!» Цей пристрасний заклик «не мовчати!» знайшов своє вираження у двох рукописних книгах «Логос» (1691—1692) і «Оборона вѣрному каждому человѣку» (1697—1701), що повністю були опубліковані лише в 1932 р.[1]. На жаль, інша дуже важлива тритомна праця Андрелли «Трактат против латинов» не збереглася. Цілком можливо, що вона була знищена фанатиками-католиками. Рукописний збірник літургічних проповідей і закликальних молитов, який нині зберігається в рукописному відділі Львівської публічної бібліотеки АН УРСР, не є оригінальним і тому не являє собою літературної цінності.

Розглядати твори Андрелли за тематичними групами чи сюжетами майже неможливо. Свої думки він записував так, як вони приходили йому в голову, підкріплюючи цитатами з святого письма, передусім з Острозької біблії, а також з творів східноукраїнських письменників — Христофора Філалета, Петра Могили, Захарії Копистенського й особливо Іоаникія Галятовського. До речі, особливо цінував Андрелла твори Галятовського, вони були для нього теоретичною школою в побудові проповідей і «слів». Андрелла намагався навіть писати свої проповіді за «Наукою, албо Способом зложеня казаня», але через свою палку вдачу не завжди дотримувався схеми свого учителя (екзордіум, наррація, конклюзія). Варто йому було, наприклад, згадати про папу чи якогось єзуїта, і він забував про вишукану манеру та перчив ворогів саркастичним словом.

За змістом «Логос», що складався з «предмовы в кратком времени сем до любящих писанія святое» і з п'яти «словес», або проповідей, є мовби початком викриття письменником лиходійств Ватікану, викриття папи, полемікою проти єзуїтів та уніатів, закликом до «роботи» — боротьби — і містить деякі відомості автобіографічного характеру. В «Логосі» Андрелла намагається довести, з одного боку, першість і правдивість «восточної православної віри», а з другого — порочність західної католицької церкви.

[1] Духовно-полемические сочинения иерея Михаила Оросвиговского Андреллы против католичества и унии. Тексты доктора славяноведения А. Петрова с предисловием Ю. А. Яворского. Прага, 1932, VIII + 300 с. Уривки див. у «Хрестоматії давньої української літератури» О. І. Білецького.

В «Обороні» Андрелла продовжує попередні мотиви і стає також на захист православної віри і православних «вірних» людей, гостро полемізує з уніатами, єзуїтами, лютеранами і кальвіністами. Із збережених зошитів цього великого на тисячу сторінок рукопису видно, що твір складається із заголовної сторінки з обгрунтуванням причини написання книги, двох передмов, тринадцяти «бесід» і одного «поученія». Лише деякі частини озаглавлені, наприклад: «Чесо ради нам дает ся от бога божественное писаніе», «Плач восточной св. церкви до сынов ея и дщерей», «Троиця божия»; інші починаються молитвою або своєрідним зверненням до слухачів, як це робили східноукраїнські проповідники.

Через павутиння богослів'я в творчості полеміста яскраво проступають соціальні мотиви. Захищаючи «убогих» і «нищих», на яких експлуататори накладали «бремя тяжкое», Андрелла виступає проти тих, хто сіяв «ложь и зраду, грошолюбіе и златолюбіе», тобто проти українських, угорських і німецьких феодалів, проти найманців Ватікану, які «одежду носять человѣчую, а сами бывше внутри волци, плотскіи бѣсы и тайноубивцы». Він розумів, що бідній людині в тогочасному суспільстві ніде було шукати правди, пощади, бо запанувала кривда, наруга, лицемірство й насильство «антихристів». Непокірних «гвалтом беруть в руки, сажають таковых в град, в колоду и в ланцы ногу, во путех негай спираются, негай терпят изгнаниа».

Особливо гостро, з великим сарказмом викривав Андрелла кровожерливу політику римського «святого престолу». Перебуваючи замолоду в таборі уніатів, Андрелла безпосередньо з перводжерел вивчив і зрозумів, що Ватікан був місцем, де народжувалися найстрашніші змови, політичні інтриги та провокації проти всіх народів, і в першу чергу проти слов'янських. Організовуючи хрестові походи, феодали вели загарбницькі війни, вогнем і мечем насаджуючи католицизм, як це було на Закарпатті в XVII ст. Андрелла писав, що Рим є не матір'ю, а мачухою для його земляків, що всі «діаволи» прийшли з того Риму, в якому сидить «сам антихрист папа, отец уніятам вшитким римским». Письменник сам пересвідчився, що папа і все його «христове військо» не гребують жодним засобом, якщо він може зміцнити їх владу та збільшити їх багатство. Папи допомагали католицьким державам завоювати країни, зберігаючи за собою право спільної експлуатації уярмлених народів: «той бескуп Рима, который лживо отсекает люд божій, к себе прельщает, снует, как паук, паучинная».

Підхопивши поширену в антикатолицькій літературі ідею про римського папу як антихриста, Андрелла популяризував її подібно до суворого обличителя суспільного зла І. Вишенського, полемістів Г. Смотрицького і С. Зизанія. В проповідях Андрелли папа — це не тільки антихрист, а й «вепрь, діавол, змій, аспид, многоплетенный звѣрь, скорпіон, медведь, человѣк

бездушник». Створюючи такий образ «намісників апостола Петра», письменник виходив не тільки з богословських міркувань, а й з соціально-політичних, бо він був не сторонній спостерігач, а співучасник боротьби українського населення Закарпаття проти отруйної політики Ватікану і Габсбургів. Андрелла говорить, що антихрист не тільки папа, а всякий, хто перебігає у стан ворогів, зраджує і продає свій народ. Разом з тим автор пристрасно закликає не боятися «отца лжи»: «Дерзайте, не бойтеся діавола оного з Риму!» В іншому місці він писав: «А чемуж волокут, тягнут силою нашу церков, и рады бы они мнѣ погибнути, скоро, борзо, просят, молят мя обратися. На що? На унѣю их? Пге! Плюю на ню.., не потребно мнѣ бога их!..». Ці слова згодом наштовхнули радянського письменника Я. Галана, який вивчав історію уніатської церкви на Закарпатті, на думку написати чудовий памфлет «Плюю на папу».

До ворогів православного люду на Закарпатті Андрелла відносив не тільки єзуїтів та уніатів, а й лютеран та кальвіністів. Виникнувши з одного і того ж кореня — протесту проти тиранії римського папства, лютеранство і кальвінізм згодом розійшлися. Їх поєднувало вороже ставлення до папи і до революційної боротьби народних мас. Так, Лютер, злякавшись розмаху народного руху, спрямував свій гнів не на князів і католицьких попів, а на селянство. Кальвінізм, як одна з різновидностей християнства, був найбільш закінченим релігійним вираженням вимог найсміливішої частини тодішньої буржуазії. На відміну від лютеранства, яке йшло на компроміс з феодалізмом, кальвінізм став у XVI—XVII ст. ідеологічною зброєю молодої буржуазії в її боротьбі з феодалізмом.

На Закарпатті реформаційний рух набрав особливих форм. Дворяни трималися то лютеранства, то кальвінізму; міщани були переважно лютеранами, а селяни стояли за стару православну віру своїх предків і братів на Сході. Це надавало релігійним відносинам станового характеру. Точилася вперта релігійна боротьба, яка боляче відбивалася на становищі народних мас. Православне трудове населення із зневагою дивилося на «панську віру» — протестантизм — і не підтримувало її, як не підтримувало і католицизм. Панівні верстви в свою чергу зневажливо ставилися до «хлопської» православної церкви.

Здебільшого Андрелла вірно оцінював протестантизм, який на час його діяльності не відігравав прогресивної ролі, а щодо українського населення на закарпатських землях — був явно реакційним. Андрелла різко засуджував у творах лютеранство і кальвінізм за те, що вони стали ідеологічною зброєю панівного класу. Він усіма силами, як і його попередники-полемісти, обстоював православну віру російського, українського і білоруського народів, бо в цьому вбачав єдність братніх народів, дух яких був непереможним у боротьбі з ворогами. В оцінці

протестантизму Андрелла пішов далі своїх попередників, характеризуючи його не з релігійного, а більше із соціально-політичного боку.

У ході полеміки з єзуїтами та уніатськими владиками Андрелла глибоко усвідомлював необхідність спільної боротьби всіх православних проти підступів католицької церковної і світської влади. Він не боявся подібно Івану Вишенському назвати собаку собакою, а вовка вовком, хоч би то був магнат, папський єзуїт чи можновладний єпископ. Одних Андрелла проклинав, коли бачив повну і безповоротну зраду; другим терпляче роз'яснював негідність їхнього вчинку, третім по-дружньому радив швидше кидати унію і знову повернутися до своїх братів. Нетерпимо ставився письменник і до тих, хто намагався відбутися в суспільно-релігійній боротьбі мовчанкою за спиною інших.

Полемічно-проповідницьким кредо Андрелли були слова: «Удобнѣйше бо солнцю не грѣты, ниж свѣтити, нежели христианину собою не просвещати... Удобнѣйшое человѣку светлое, нежели Римова проклятая тма». Цієї настанови письменник вірно дотримувався протягом всього свого проведеного в боротьбі бурхливого і подвижницького життя.

Свої твори Андрелла прагнув писати старослов'янською мовою, бо вважав її священною мовою православної церкви. Однак він не міг упоратися з важкою слов'янською фразеологією, перемішував її не тільки з українською і російською лексикою, а й з угорською, чеською та польською. В особливо гострих моментах Андрелла вживав дотепний народний гумор, дошкульну іронію, влучні парадокси, щоб найгостріше викрити ворогів.

У стилістичному оформленні творів Андрелли можна знайти багато спільного з його попередниками та сучасниками. Брак чіткого плану, навіть хаотичність, непропорційність складових частин композиції, численні повтори, витяги з богослужебних книг і творів інших письменників — такі основні особливості стилю Андрелли, зумовлені специфічними особливостями проповідницько-полемічного жанру. Найхарактернішою рисою його стилю, як і всіх тодішніх українських письменників, є ритор изм: численні запитання і оклики, антитези, паралелізми, повтори. До стилістичних засобів письменника можна також віднести багату метафоричність, алегоричність, дотепні порівняння з іронічним і сатиричним забарвленням. У багатьох моментах Андрелла діалогізує мову, урізноманітнюючи мовний стиль розповіді, як це робив, наприклад, Іван Вишенський. Дуже часто письменник вживав у своїх творах народні прислів'я («Вино новое — друг нов», «Кто правду молчит, той нѣм», «Виноград если не копати — травою заростет»), а також народні притчі (оповідання), зокрема «Притчу про мельника Ісаю і біса», «Притчу про Найду», відому в багатьох фольклорних записах і літературних обробках («Перший винокур» Л. М. Толстого, «Як чорт одслужував шматочок хліба» І. Манжури тощо).

Громадсько-політична, проповідницька та літературна діяльність пристрасного борця проти Ватікану, унії та іноземного панування на закарпатських землях Михайла Андрелли є яскравою сторінкою в історії української літератури. Спадщина Андрелли гідно завершує полемічно-проповідницьку прозу другої половини XVII ст. і є невід'ємною частиною всієї української літератури.

Історична проза другої половини XVII ст.

Величезної ваги події другої половини XVII ст. на Україні знайшли своє відображення і в історико-повістевій прозі. Наслідуючи попередні літописні традиції, спонукані загальним патріотичним піднесенням, відомі й невідомі нам автори намагалися у вигляді різних хронік та літописів записати події, свідками яких були. Для того щоб виховати почуття любові до своєї Вітчизни, літописці зверталися до давно минулих часів, запозичували факти героїчної боротьби співвітчизників з печенігами і половцями, з монголо-татарськими ордами і німецькими рицарями, литовськими і польськими феодалами, з турками і татарами, а потім вже говорили про визвольну війну 1648—1654 рр., про возз'єднання України з Росією, про спільні українсько-російські походи проти королівської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства.

Отже, літописи становлять не лише головну джерелознавчу базу для історичного дослідження, а й доповнюють наше уявлення про загальний суспільний і літературний процес тих часів; вони є складовою частиною тогочасної української літератури, бо безпосередньо і найвірогідніше відобразили бурхливі події суспільно-політичного життя XVII—XVIII ст.[1]. Зокрема, у XVII ст. було складено чимало історичних творів, які дістали назви за місцем їх написання чи збереження: Густинський літопис, Київський літопис, Львівський літопис, Добромильський літопис, літописи Межигірського та Підгорецького монастирів, «Хроніка» Ф. Сафоновича і, нарешті, «Синопсис» невідомого автора.

Густинський літопис був знайдений в Густинському монастирі на Полтавщині у списку, що його зробив ієромонах цього монастиря Михайло Лосицький. Автор літопису і час його написання невідомі. Деякі дослідники висловлюють думку, що написати його міг відомий письменник-полеміст Захарія Копистенський, а Лосицький лише скопіював з якогось списку та написав передмову. У передмові Лосицький пише, що люди повинні знати своє минуле, передавати з покоління в покоління культурні здобутки і, зрозуміло, вчитися на помилках, не припускати їх повторення. Сам літопис є творчою компіляцією з різних вітчизняних та польських джерел, де викладається історія Південної Русі від найдавніших часів і до Брестської унії включно. Найпомітніші тут оповідання про початок посполитого козацтва, про запровадження нового календаря та про початок унії на Україні, свідком чого був, напевно, сам автор. Густинський літопис, написаний простою і зрозумілою мовою, є одним з найцікавіших в українській історіографії XVII ст.

[1] Марченко М. І. Українські літописи і хроніки XVII—XVIII ст.— У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. І. К., 1959, с. 404.

Київський літопис відомий ще під назвою «Летописцы Волыни и Украины». Це невеликий збірник літописних оповідань, заміток, хронологічних даних від часів Київської Русі і до початку XVII ст. Автор літопису був із середовища феодальної знаті пролитовського напряму; йому були відомі і давньоруські літописи, і твори польських істориків Стрийковського, Бєльського, з яких він вибирав потрібні йому матеріали. Прикінцеві записи належать синові київського війта Богданові Балиці, який повідомляє про польську і шведську інтервенцію на Росію, а також про гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Мова цього літопису дуже близька до народної розмовної.

Хмільницький літопис був укладений у містечку Хмільник на Поділлі невідомим автором, вірогідно очевидцем, і вперше надрукований Київською Тимчасовою комісією для розбору давніх актів, як вступ до літопису Самовидця (1878). Тут подано стислу оповідь про події від 1636 до 1650 р. на Україні, зокрема: про неврожаї, голод, безчинства польської шляхти і боротьбу проти неї козацтва, про перемогу військ Богдана Хмельницького. Особливі симпатії літописець-патріот виявляє до М. Кривоноса, який громив шляхетські війська у Немирові, Махновці, Бердичеві, Тульчині та інших місцях Поділля. Не маючи широкого кругозору і говорячи про події державного значення поспіхом, літописець все ж дорікає Б. Хмельницькому за його вимушені спілкування з кримським ханом, чим висловлює загальне невдоволення українських трудящих, які терпіли від розбишацьких наскоків татар. Автор уболіває за бідних людей, пише про ріки козацької крові, про гори козацьких трупів, про важке життя і поневіряння трудящих.

Такою ж патріотичною ідеєю пройнятий і Львівський літопис Михайла Гунашевського, який походив із заможної родини на Поділлі, здобув високу освіту і займав різні духовні й світські посади. Опис подій від 1498 і до 1630 р. М. Гунашевський, як і всі його сучасники, запозичує з різних джерел, а від 1630 і до 1650 р. вже пише про те, що сам бачив і пережив. Хоч доля ганяла автора по Україні від Львова до Києва і знову до Львова, центральне місце в літописі займає боротьба козацького війська проти шляхетської Польщі. Останні записи зроблені у Львові, там же рукопис був знайдений Д. Зубрицьким, чому й називається літопис умовно — Львівський. Літопис, є, власне,

літературно-історичними мемуарами особи, яка пережила описані нею події, а тому тут сильніше, ніж у будь-яких пам'ятках подібного роду, відчувається дух епохи, її віяння, настрої суспільних груп тогочасної України.

Автор з неприхованою радістю пише про початок визвольної війни 1648—1654 рр., відтворює портрет Богдана Хмельницького, захоплюючись його талантом полководця, виявленим у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями і Зборовом. Щоправда, він і докоряє Хмельницькому за тісний зв'язок з повсталими народними масами. Якщо Хмільницький літопис прославляє М. Кривоноса, то Львівський, навпаки, засуджує цього козацького улюбленця за жорстокість і немилосердність до великої і дрібної польської шляхти. Отже, тут виявилася класова приналежність автора не до найдемократичніших прошарків суспільства, а до козацької старшини. Та таких місць у літописі мало, і він сприймається як живе свідчення героїчних давно минулих подій. До того і написаний твір живою, образною мовою з дотепним гумором і дошкульним сарказмом на адресу ворогів.

Добромильський літопис був укладений священиком містечка Добромиль в Галичині Симеоном Коростенським і охоплював стислий виклад найголовніших фактів від 1648 до 1700 р. Про героїчні події 1648—1654 рр. тут сказано менше, але більше уваги приділено боротьбі християнських військ — українського козацтва Правобережжя і Польщі — проти магометанської і бусурманської Туреччини. Літопис був опублікований в «Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (1888).

Упорядником Межигірського літопису вважають настоятеля Спасо-Межигірського монастиря Іллю Кощаківського. В одному списку виклад подій, що відбулися на Київщині та Волині, поданий від 1393 до 1620 р., а в іншому — від 1608 до 1700 р. Географія цього літопису, як і Хмільницького, носила переважно локальний характер, власне, йшлося про події у Києві і Переяславі, але було багато місцевих подробиць, які доповнювали тогочасну історичну літературу. Такий же локальний характер має і літопис Підгорецького монастиря з Галичини, який зветься «Синопсис, или Краткое собрание историй о созидании святые обители общежительная Подгорецкыя...» (1699). Іван Франко надрукував невелику розвідку про цей літопис і звернув на нього увагу істориків [1].

Хоч у цьому літописі переважно говорилося про історію монастиря та монастирське життя, однак невідомий автор згадує й про деякі важливі суспільно-політичні події Західної України другої половини XVII ст. Він непримиренно ставився до

[1] Див.: Франко Іван (Мирон). Летопись Подгорецкого монастиря — «Киевская старина», 1890, кн. VII.

зрадницьких дій гетьмана-дворушника Дорошенка, який разом із турецькими бусурманами грабував Поділля, і молився за об'єднання всіх сил християнського світу у боротьбі проти Туреччини. Ось чому Іван Франко називав цей твір цікавим джерелом для історії Прикарпатської Русі останньої чверті XVII ст., тим паче, що про неї у нас найменше відомостей. Низку важливих фактів подає хронікаченця Києво-Видубецького монастиря Леонтія Боболинського, вміщена в уривках як додаток до козацького літопису Гр. Грабянки.

З літературного боку найцікавішим історичним твором є «Кройника з лѣтописцов стародавних» (1672) ігумена київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректора Київської колегії Феодосія Сафоновича. До нас дійшли лише кілька списків цієї праці, яка так і не була надрукована. На початку своєї хроніки Сафонович вказує, що він користувався літописами Київської Русі, у тому числі «Повѣстю временних лѣт» Нестора, а також польськими джерелами, зокрема творами М. Стрийковського. Перша частина, яка охоплює події від найдавніших часів і до кінця XIII ст.,— компілятивна, автор проєто вибирав найцікавіші, на його погляд, факти з попередніх джерел, щоб потім зв'язати давню історію з новою, показати родовід своїх земляків із спільного для південно-східного слов'янства кореня — Київської Русі. Більш оригінальною є друга частина літопису як збірник історичних повістей про найвизначніші історичні події північно-східної Русі, зокрема України, від початку XIV до XVII ст. Тут історія України викладена у зв'язку з історією російських і білоруських земель. «Цим викладом, яким певною мірою автор зв'язав історію всіх трьох частин давньої Русі в єдине ціле, він прагнув відповісти на актуальні питання, висунуті епохою, про закономірність і історичну умотивованість боротьби за возз'єднання України й Білорусії з Великоросією» [1]. Написана мовою, близькою до народної розмовної «Кройника» Сафоновича дала поштовх до створення першого короткого нарису з історії України та Росії під назвою «Синопсис».

Як згадувалося, «Синопсис» був надрукований 1674 р. за повелінням архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, чому тривалий час і приписували йому авторство. Дискутивним в історіографії це питання лишається і сьогодні. «Синопсис» був найпопулярнішою історичною працею; він більше десяти разів перевидавався тільки в XVII і XVIII ст., тоді ж його переклали на грецьку і латинську мови, поширювали в рукописних списках. Власне, це був перший підручник історії для шкіл аж до виходу в світ «Краткого российского летописца с родословием» (1760) і передусім «Древней российской истории» (1766) М. В. Ломоносова, який використав досвід свого попередника. Причина великої популярності твору полягала в тому,

[1] Марченко М. І. Українська історіографія, с. 59.

що «Синопсис», написаний образною мовою, гаряче відстоював єднання всіх українських земель з Росією, виховував патріотичні почуття читачів, кликав до боротьби з турецькими завойовниками.

Уже сама повна назва твору «Синопсис, или Краткое собрание от различных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа» свідчить про те, що невідомий нам автор вибирав для своєї книги матеріал з багатьох писаних джерел. На полях книги він посилається на Густинський літопис, «Хроніку» М. Стрийковського, польські хроніки Длугоша, Кромера, Бароні я, Гваньїні. Цілком можливо, що автор знав і «Кройнику» Ф. Сафоновича, тим більше, що вони обидва користувалися деякими спільними матеріалами.

Хоч автор «Синопсису» критично ставився до праць своїх попередників та сучасників у галузі історичної прози і вибирав тільки потрібне йому для ідейного направлення твору, книга написана нерівномірно. Поряд з цікавим і свіжим матеріалом, особливо з другої половини XVII ст., там є багато наївного, дріб'язкового, позначеного клерикальним світоглядом укладача. Більша половина книги присвячена Київській Русі і боротьбі наших предків з монголо-татарською ордою, кілька оповідань — про литовське нашестя, а закінчується розповіддю про два бусурманські «приходы» під Чернігів 1677—1678 рр. та про «преславні» перемоги об'єднаних військ над турками і татарами. Варто зупинитися лише на деяких найцікавіших моментах цього визначного твору.

Історію Київської Русі автор висвітлює з найдавнішого часу, використовуючи для цього легенди і перекази. Переказавши літописну легенду про заснування Києва трьома братами: Києм, Щеком, Хоривом і їх сестрою Либіддю, автор подає короткі, на сторінку-дві, оповідання про князювання Рюрика, Аскольда, Ігоря, Олега, Ольги (та її походи на древлян), Святослава, Ярополка й ін. Особливо багато уваги приділено князюванню Володимира — тут художні розповіді про його законних жінок і «подложеницъ», і про його хоробрість, і про перемоги над печенігами, і про його та «всего народа крещеніи», і про розподіл княжих земель між синами Володимира. Подібно до попередників, автор «Синопсису» різко засуджує міжкнязівські чвари, які знищили колишню могутність Київської Русі, умалили значення самого Києва як столичного міста, що сталося після смерті Володимира Мономаха. Історик обурюється вчинками Святополка, що вбив рідних братів Бориса й Гліба та хотів захопити батьківський престол, кидає докори Святославу і Всеволоду, які вигнали з Києва брата Ізяслава, а також Всеволоду Ольговичу, який позбавив законної влади в Києві Вячеслава Мономаховича.

Напевно, автор був знайомий і з Галицько-Волинським літописом, однак галицько-волинськими князями він ніскільки не

захоплюється, навпаки, пише про них досить стримано і навіть недоброзичливо. Зокрема, Романа картає за те, що той хотів перенести столицю «россійского самодержавія» з Києва до Галича, а це призвело до спірки «о столици самодержавія россійского» і навіть до тимчасового обрання на престол «князя от венгров, или от угров» Коломана, що його згодом вигнав Мстислав Мстиславич, який «бяше зѣло храбр, венгерскую, или угорскую, и полскую силу порази». Про Данила згадується тільки те, що він заснував місто Львів, коронувався і був у пошані в хана Батия.

Чимало місця у «Синопсисі» займає показ спільної боротьби східнослов'янських народів з монголо-татарськими завойовниками. Автор з сумом пише про розорення «злочестивим» Баками. Автор з сумом пише про розорення «злочестивим» Баками. Автор з сумом пише про розорення «злочестивим» Ба

є різні здогади вчених. Одні твердять, що причиною такого анахронізму могло бути двоїсте ставлення українського духівництва до возз'єднання України з Росією і до возз'єднання української церкви з московською патріархією та про перехід Київської митрополії під зверхність Московського патріарха. І, можливо, тому, щоб не потрапити в неласку до представників різних сторін, автор обійшов мовчанкою події визвольної війни, які закінчилися визволенням України з-під влади шляхетської Польщі і возз'єднанням її з Росією [1].

У 70—80 рр. XVII ст. надзвичайно злободенним було питання боротьби України і Росії проти нової турецької навали. Підступна польська шляхта на чолі з королем Яном Собєським, порушивши договір з Росією, умовила Туреччину і її васала Кримське ханство почати війну проти Російської держави. Королівська Польща не могла змиритися із втратою щедрих і багатих українських земель і тому намагалася знову захопити їх при допомозі турецьких і татарських яничарів. Зрозуміло, автор «Синопсису» не міг лишитися байдужим до цих подій, яким він і присвячує останні сторінки своєї праці, що були написані очевидцем по свіжих слідах.

У третьому виданні «Синопсису» 1680 р. уміщено кілька історичних оповідань про походи «бусурманські» під Чигирин, про битви між турецькою і російсько-українською арміями. Літописець не замовчує того, що в 1678 р. російські війська змушені були відступити від Чигирина під навалою переважаючих сил противника, але він гордився і прославляв «преславну побѣду над турками и татарами» російських полків на чолі з боярином Григорієм Ромодановським і запорізьких козаків під керівництвом гетьмана Івана Самойловича. У розповіді «О возвращении войск христіанских от Чигирина» автор малює картину битви, яка деякою мірою нагадує і народнопісенну творчість, і картину битви Ігоря з половцями в «Слові о полку Ігоревім»: «Тамо бо гласы до небес возвышахуся, от превелика клича бесчисленных воев! Тамо солнце затмися, ради прегуста дыма, от огненныя стрельбы возходяща! Ту воздух помрачися от праха земли, конскими копытами горѣ возбіеннаго!.. Ту стрѣлы от многочисленных луков испущенныя, яко прегустыя капли дождевны. Тамо кулѣ от великія и меншія стрельбы, яко огненный град исхождаху! Тамо гласы стрелбы огненныя, аки страшныя громы слышахуся! Ту мечи обнаженныя, аки молнія блещахуся!»

Завершується «Синопсис» в остаточному третьому виданні 1680 р. порівняно великим оповіданням про похід до Києва «множественных сил царских и войск запорозских» на початку 1679 р., коли стало відомо про намір турецького султана знову піти війною на Україну.

За своїми формальними ознаками «Синопсис» уже не був літописом, але й не був ще історією в буквальному розумінні слова, бо здебільшого факти компілювалися без ретельної перевірки та аналізу. Твір тісно пов'язаний з російською і польською історіографією: якою мірою польський історик М. Стрийковський та інші запозичували факти з давньоруських літописів, такою мірою автор «Синопсису» брав відомості з польських джерел. Пізніше ж із «Синопсису» брали матеріал і теми для художніх творів українські та російські письменники аж до середини XIX ст.

Написаний після визвольної війни 1648—1654 рр., «Синопсис» відстоював ідею возз'єднання українського народу з великим російським, закликав український і російський народи до боротьби проти турецько-татарського лихоліття. Він був помітним кроком уперед в розвиткові історичної думки як на Вкраїні, так і в Росії, дав поштовх до створення відомих козацьких літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка та інших в кінці XVII — на початку XVIII ст.

ВІРШОВА ЛІТЕРАТУРА *

Як і в попередній період, у XVII ст. на розвиток віршової літератури впливали передусім шкільні курси поетики, загальний розвиток тогочасної освіти, що була на рівні епохи, зміцнення культурних зв'язків з Росією та західноєвропейськими країнами, а також небувале піднесення народнопоетичної творчості як важливий фактор демократизації вітчизняної оригінальної літератури.

Викладанню поетики в усіх тогочасних середніх і вищих школах всієї Західної та Східної Європи надавали першорядного значення. Зокрема, в Києво-Могилянській колегії та інших подібних закладах України були спеціальні класи поетики, в яких теорію віршування викладали за усталеними піїтиками, що були побудовані на основі давніх латинських і західноєвропейських джерел: «Поетики» Арістотеля, «Послання до Пізонів» Горація, «Про поетичне мистецтво» Іероніма Віди, «Сім книг поетики» Юлія Цезаря Скалігера та ін.

До нас дійшло два рукописні підручники з піїтики другої половини XVII ст., написані латинською мовою професорами Києво-Могилянської колегії — «Fons Castalius» («Касталійське джерело», 1685) та «Lira» («Ліра», 1696). Ці та інші праці були предтечами спеціальних курсів теорії поезії «De poëtica libri tres», що його читав Ф. Прокопович протягом 1704/05 навчального року для студентів колегії (опублікована лише

[1] Марченко М. І. Українська історіографія, с. 61.

* Цей підрозділ написаний у співавторстві з доцентом Т. І. Пачовським.

1786 р. за ініціативою Г. Конисського у Могильові) та «Idea artis poëseos» учня Прокоповича Л. Горки, який читав курс у 1707/08 навчальному році.

Майже всі названі поетики складалися з двох частин — «загальна поетика» і «прикладна поетика».

Перша частина знайомила студентів з походженням поезії, її «матерією» або природою, способом вислову, різними поетичними засобами, а також з призначенням та метою поезії взагалі як мистецтва передавати людські вчинки, події минулого й сучасного з певною дидактичною метою повчання та розважання. Вважаючи основою основ поезії не тільки наслідування «матерії», відтворення буття, а й вигадку, теоретики поезії, йдучи за попередниками і вносячи чимало оригінальних своїх думок, вимагали урізноманітнювати вимисли, показувати події і факти не стільки такими, якими вони були, а якими б повинні вони бути насправді. Це стосувалося насамперед відображення історичних подій, конкретних історичних осіб, що було прикметним для багатьох творів літератури наступного XVIII ст. Водночас викладалися основні поетичні засоби — вивчалася поетична мова чи система віршування, різні тропи, фігури, метр, ритм тощо.

У другій частині на практичних колоквіумах розбирали, що таке поетичні роди (епос, драма, лірика) та види (епопея, елегія, епіграма, трагедія, комедія), практикувалися різні приклади складання самих віршів з детальним їх розбором, читанням і т. п. Значне місце у прикладній поетиці займало модне «курйозне» віршування як данина чи захоплення західноєвропейським барокко. Студентів навчали складати акровірші, хроновірші, анаграми, хитромудрі віршові загадки, дотепні епіграми, а також «фігуральні» вірші (у вигляді хреста, зірки, серця, яйця), «раковидні» вірші або раки «словесні», «літеральні», «прекословні», вірші, які можна було читати знизу до верху, зліва направо і навпаки, з одним і тим же здебільшого схоластичним значенням та часто пустим змістом.

Таке формалістичне поетичне штукарство іноді було своєрідним викликом з боку українських віршописців західноєвропейському барокко, мовляв, українською мовою можна писати не гірші «поетицькі штучки». Зокрема, випускник Києво-Могилянської колегії, талановитий поет Іван Величковський, обгрунтовуючи написання цілої збірки «курйозних» віршів «Млеко от овцы пастыру належное» (1691), у передмові до «чительника» писав буквально таке: «Уважаючи я, иж многіи народове, звлаща в науках обфитуючіе, много мают не тылко ораторских, але и поетицких; чудне а мистерне, природным их языком, от высоких разумов составленных трудолюбій, которыми и сами ся тѣшат, и потомков своих довцѣпы острят, я, яко истиный сын Малороссійскои отчизны нашей, болѣючи на то сердцем, иж в Малой нашой Россіи до сих час таковых нѣ от кого тыпом

выданых не оглядаю трудов, з горливости моєи ку милой отчизнѣ, призваша бога и божію матку на (помощ), умыслилем, иле зможность подлого (довцѣ) пу моего позволяла, нѣкоторые значнѣшные штуки поетицкіе руским языком выразити, не з якого языка на рускій оные переводяячи, але власною працею моею ново на подобенство інородных составляючи, а нѣкоторые и цѣле русскіе способы вынайдуючи, которые иншим языком анѣ ся могут выразити».

Як бачимо, це вже була ціла поетична декларація визнання західноєвропейського новомодного стилю барокко в українському віршуванні. І. Величковський — теоретик і практик — водночас заявляє, що в зарубіжному віршуванні часто поетичні «штучки» тільки «на марные сегосвѣтные жарты выданые», однак він бачить у них значно більше — «оздобу отчизни нашеи и утѣху малороссійским сыном єи, звлаща до читання охочым и любомудрым». Далі він запевняє читачів, що його вірші спочатку можуть бути й незрозумілі, однак якщо вони, читачі, вникнуть у їх суть, то «велце ся в них закохает». Щоправда, згодом теоретики поезії мало будуть звертати уваги на такі поетичні штукарства, хоч у практиці вони ще довго існували. Так закладалися основи української літературознавчої науки, зокрема науки про поетику.

Основними групами віршовсї літератури другої половини XVII ст. були: твори на історичну й публіцистичну тематику, любовна лірика, духовна лірика або вірші релігійного і моралізаторського змісту.

Найважливішою групою віршової літератури даного періоду є політично загострені вірші демократичного напряму про визвольну війну українського народу під безпосереднім керівництвом Богдана Хмельницького та про події після його смерті. За справедливим визначенням акад. О. І. Білецького, вірші тих часів, створені в період громадського піднесення, були близькими за своїм ідейним спрямуванням і стилем до фольклорних творів настільки, що їх часто важко відрізнити від дум та пісень. Так, у анонімному вірші «Висипався Хміль із міха» («Про Жовтоводську битву») розповідається про перші великі перемоги українського війська. З історії відомо, що в травні 1648 року Богдан Хмельницький під Жовтими Водами розгромив польську армію на чолі з Стефаном Потоцьким та взяв його в полон. Автор дуже дотепно й образно висміює польську шляхту:

Висипався Хміль из міха
И наробив ляхам лиха,
Показав им розуму,
Вивернув дідчу думу.
До Жовтої водиці
Наклав им дуже хмельниці.
Не могли на ногах стояти —
Волили утикати.

Рядки названого вірша нагадують відому історичну пісню «Чи не той то Хміль», в якій, зокрема, співається:

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.

Як у вірші, так і в народній пісні в колоритному образі хмелю мається на увазі Богдан Хмельницький. У віршеві далі йдеться про полонення гетьмана Стефана Потоцького, про те, що настала інша пора і польська шляхта вже не буде знущатися з українського народу.

Подібне знаходимо і в народній пісні, де також тікають «вражі ляхи», гублять штани і шуби, і не один лях лежить, «вищиривши зуби».

Два інші вірші «Он глянул як звір...» («Полонення Потоцького під Жовтими Водами і Корсунем») і «От так пиха наробила лиха...» («Полонення польських гетьманів») присвячені як битві під Жовтими Водами, так і остаточному розгрому польського війська під Корсунем, де вже було полонено самого коронного гетьмана Миколу Потоцького і напольного гетьмана Калиновського.

Автор першого вірша говорить, що битва під Жовтими Водами нічого не навчила польську шляхту й чванливого Потоцького, які хотіли помститися козакам під Корсунем. Але гонор і пиха, як про це говориться вже в другому вірші, наробили їм великого лиха:

От так пиха наробила лиха коронному Потоцькому,
От так була й тобі скрута польному Калиновському.
Отам жовніре ідіте сміло на зимовиско,
В Білгороді в загороді майте становиско.

З приводу тих же подій написаний дуже цікавий вірш під назвою «Дума козацька о берестецькім звиченстві 1651, 31 іюля», який дійшов до наших днів у дещо попсованому рукописному списку. З твору можна зробити висновок, що написаний він людиною, яка була в курсі всіх подій і докладно знала подробиці нещасливої битви під Берестечком.

31 липня 1651 р., як пише автор, почалася битва «Хміля з козаками» проти війська польського короля, але ця битва вже не була такою, як під Зборовом і Пилявцями, звідки тікали ляхи. Тепер ляхи вперто б'ються, не зважають на татар і в крові бусурманській «острий меч свій купають».

У вірші названо багато прізвищ полководців з ворожого табору, що кладуть голови «для оборони польської корони», і серед них Казановського, Осолинського, Вишневецького, Сапігу тощо.

Дещо незвичайно і навіть неправдоподібно автор говорить про прохання козаків:

Тричі кланяли і упадали,
Короля сьмо просили,
По Зборовському люб по старому,
Щобо сьмо тулько жили.

Тобто козаки начебто тричі просили польського короля укласти договір і жити так, як жили за Зборовським договором, на що той поставив умову, щоб козаки видали гетьмана Богдана Хмельницького, всю козацьку старшину, слухали польських панів та йшли воювати проти татарського хана. Досить характерна відповідь козаків полякам:

Хмеля не маєм, панов слухаєм,
Татаров будем бити,
Але старшину, нашу дружину
Нет вісти, як одступити.

Анонімні поети XVII ст., співчуваючи знедоленій вітчизні, у багатьох своїх віршах з сумом розповідають про тяжке лихоліття і невдачі, що почалися після смерті славнозвісного гетьмана Богдана Хмельницького. Вони були прихильниками Переяславської ради, обурювалися підлою зрадою козацької старшини, що намагалася або «повернути» Україну до Речі Посполитої, або віддати під владу султанської Туреччини.

З цього приводу невідомий автор написав вірша під назвою «Плач Россійській, або Плач Малой России», де центральним героєм виступає персоніфікований образ України. За своїм змістом і манерою викладу вірш нагадує відомі в фольклорі народні голосіння, а також «Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви» М. Смотрицького. Як і у «Треносі», знедолена, нещасна, пограбована Україна простягає руки до неба та волає до бога зі своїм горем. Адже її

Всѣ маткою называют,
А не всѣ за матку мають:
Другій хощет загубити,
В ложцѣ води утопити.

Одначе ті «дітки», мовби яничари, допомагають шляхті сісти на шию матері-вітчизні, забувши про те, що мучилася вона разом з ними під чужим ярмом. Можливо, стогнала б вона завжди, «если б Богдан, муж избранный» не скинув з неї зле ярмо та за мудрою народною порадою не поставив її під міцний щит «царей славных, самодержцев православных». У стилі українських народних пісень автор образно пише від імені України, що вона ще й крил не розпростерла, не витерла сліз, не відпочила від мук, а «дітки» хотять вже погубити її. Поет саркастично називає їх «ляхолюбцями» і «лихолюбцями», які

сараною налетіли та все посквернили, плазують перед шляхтою та вихваляють її, а все своє ганьблять:

Що лядское, то им смачно,
Хоч лядащо, то им вдячно.
Хощуть бути унѣяти,
Папу в ногу цѣловати.

Через загальновживані в тогочасній поетичній практиці риторичні фігури патріотично настроєний автор запитує, що ті «ляхолюбці» бачать на чужині, окрім чванства, фальшивості? Хіба вони можуть бути синами, коли серце їхнє з ворогами? Такі не можуть носити гордого імені сина Вітчизни.

Отже, цей вірш є ще одним наочним запереченням горезвісних теорій українських буржуазних націоналістів про так звану безкласовість української нації, про якийсь «єдиний потік» української літератури і т. п. Не дивно, що апологети українського буржуазного націоналізму таких і подібних творів не добачали або замовчували їх.

До названого «плачу» дуже близько стоїть і вірш «О гордых и гнѣвливых ляхах, како гордостію хотѣша Росією обладати и православіє в єресь низложити». В ньому подано сумну картину страшенного спустошення України внаслідок міжусобних війн після смерті Богдана Хмельницького; засуджуються представники козацької старшини, які допомагають загарбникам руйнувати батьківщину. Натомість вороги, бачачи руїни колись могутньої і квітучої країни, «ликуют, веселят и торжествуют». Автор гірко дорікає тим, хто сумнівається в написаному; нехай прийдуть і своїми очима побачать, як

Брат брата убивает,
Кровь отца проливает.
Ненависть междусобная
Изрещи неудобная
Точит кровем токи,
Падают отроки,
Юноши млады и дѣвы,
Матери бывают вдовы...

Вони також почують, як стогне Поділля, ридає Волинь, побачать, що земля стала пустою, бо спалені села і міста, люди запродані татарами і турками. Де ж шукати порятунку? Куди подітися, що робити? — риторично запитує автор. Як і в попередньому творі, він бачить єдиний порятунок у спільній боротьбі українського і російського народів проти внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Збереглися до нашого часу і такі вірші другої половини XVII ст. на історичні теми, як «Україноньо, матінко моя», «Ах, Україноньо, бідна годинонька тепер твоя», «Бувало лиха много на світі» тощо. В них зображено тяжке становище Правобережної України, яку розоряли турки й татари, запрошені гетьманом П. Дорошенком. Адже за зраду Дорошенка і його прибічників дорогою ціною розплачувалось передусім трудове населення Правобережжя, бо турки й татари грабували міста і села, забирали худобу, брали людей у полон і продавали у рабство. Саме про це й розповідається в першому з названих віршів:

Україно[ь]ко, матінко моя.
Ах, як тяжкая бідон[ь]ка твоя.
Окримс[ь]кі ординец[ь] осяг,
На твою згубу поганец[ь] присяг.
Попалив міста, села всі згубив.
Сотників твоїх найстарших побив.
Кров'ю красніют[ь] озера, броди,
Кров течет в ріках — не питай води.
Кров зеленії змочила поля,
Ах, яка тяжкая твоя недоля.
Дітки малії ідут[ь] в неволю,
На свою гірко плачут[ь] недолю [1].

Не менш образно відтворив ці важкі часи й автор вірша «Ах, Україноньо, бідна годинонька тепер твоя».

Соціальну нерівність тогочасного українського суспільства відображено не тільки в народних думах та історичних піснях, а й у віршованій літературі. Ось один із таких кращих зразків поетичного літопису:

Бувало лиха много на світі:
Студенно в зимі, гаряче в літі,
Голота усігди гроше[й] не має,
А панам що день пак прибуває.
Віт не докучит одная біда
З роду в род тя хніц мовчком сусіда.
Нин[ь]ки з тобою нароком іграет.
Завтра не за гаразд тобі оддает.
А що ділати з лихом негожим?
Мусім терпіти, коли не зможем.
Чом то нам лихо горше догрівает,
Тепер змивает, тепер стирает.
Глянеш на однім — сорочки пусто,
На другім свити шовковей густо... [2]

Відгомін визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького доходив і до Закарпатської України. Невідомий закарпатський літописець на чистих полях одного рукописного євангелія з села Ком'яти зробив такий цікавий з історичного боку запис: «Року 1648. По смерти крала именем Владислава полского извоевали козаки Полщу. Почали палити варошѣ (угор.— міста) и села от рекѣ Днѣпра, от славного вароша Киева и ляхов истинати... аж до рѣки Вислы. Старшому козакови имя было Хмѣль». Та й сам Хмельницький мислив кордони України аж «по Віслу ріку, до венгерської границі», напевно, включаючи і територію Закарпатської України, із становищем якої був добре обізнаний. Після розгрому польської

[1] Див.: Пісні та романси українських поетів. К., 1956, т. 1, с. 172. «Бібліотека поета».

[2] Там же, с. 175.

армії 1648 р. хвиля селянських повстань докотилася від Лівобережжя аж до Карпатських гір. Знаючи агресивні наміри шляхетської Польщі, Богдан Хмельницький спочатку вів переговори, а потім посилав війська на допомогу семигородському князеві Ракоці [1]. Резиденція українських послів разом з охоронним загоном козаків певний час була в закарпатському місті Мукачеві, де тоді жили семигородські князі Ракоці. В історичних працях є здогадки, що окремі закарпатці особисто брали участь і в повстанських загонах Б. Хмельницького.

На Закарпатті не знайдено віршів, у яких безпосередньо була б оспівана визвольна війна 1648—1654 рр. та її керівник, але тут були поширені взагалі козацькі пісні та думи, занесені із східноукраїнських земель і часто пристосовані до місцевих умов. Так, у «Пісні воєнській козацькій і турецькій», що збереглася в одному із закарпатських пісенників, розповідається про штурм українським козацтвом у 1620 р. болгарського міста Варни, яке турки перетворили на неприступну фортецю. Популярними тут були історичні вірші про не менш героїчну битву козаків з турками під Хотином 1621 р., про «мандрівку біди» з Варшави до Києва через Львів, Болехів і Кам'янець, про пана-«ляшка» та інші «пісні козацькі». Особливо багато збереглося у закарпатських пісенниках XVII—XVIII ст. історичних пісень про боротьбу всіх слов'ян з турецьким нашестям.

Найранішими відомими зразками віршування в Закарпатті взагалі й на історичну тематику зокрема були віршований запис на кам'яній дошці в церкві Мукачівського монастиря, «Пѣснь о образѣ Кло[ко]чевском» і «Пѣснь о Будынѣ воєнска». У першому виразно шкільному віршеві повідомлялося, що 1661 р. була перебудована з дерев'яної на кам'яну церква Мукачівського монастиря, фундатором якого був подільський князь Федір Корятович, що утік в Угорщину ще в XIV ст. Говориться також і про те, що церкву перебудував воєвода Костянтин Мултянський при мукачівському єпископі Іоаникію Зейкану. Два других вірші присвячені боротьбі «християнських» військ з турецькими загарбниками в 1683—1686 рр., коли армія султана спустошувала землі майже всієї Угорщини.

«Пѣснь о образѣ Кло[ко]чевском» опублікував А. Петрушевич з рукописного пісенника, що його було знайдено на території Східної Словаччини в селі Кам'янка [2]. Пізніше І. Франко виправив допущені Петрушевичем помилки й неточності та передрукував «Пѣснь» у відомій роботі «Карпаторуське письменство XVII—XVIII віків». Вірш був відгуком на складі суспільно-політичні події в Угорщині та на Закарпатті другої половини XVII ст. В самій Угорщині точилася боротьба між ку-

[1] Очерки новой и новейшей истории Венгрии. М., 1963, с. 16.
[2] Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русской Матицею. Вип. II. Львів, 1886, с. 190—198.

руцами, що хотіли в 1683 р. при допомозі Туреччини і Франції звільнити батьківщину від гегемонії Австрії і абсолютизму Габсбургів, та лабанцями — прихильниками австрійського панування Габсбургів в Угорщині. Керівник куруців граф Імре Текелі у 1682 р. прийняв від Османської імперії титул князя і визнав верховну владу султана над звільненою куруцами територією, а це викликало незадоволення серед повстанців. Влітку 1683 р. турецька армія, яку підтримували війська Текелі, підійшла до стін австрійської столиці Відня, однак зазнала поразки через допомогу Габсбургам з боку польського короля Яна Собєського. Після утворення антитурецької коаліції європейських держав «Священної ліги» (Австрія, Польща, Венеція і Росія) та відомих Кримських походів Росії Угорщина поступово звільняється від турецького іга, зокрема, 1686 р. звільнена була столиця Будапешт. Автор вірша спочатку звертається до читачів і обіцяє їм розповісти, «что ся дѣє на сѣм свѣти а в угорском повѣте». Потім говорить про образ Клокочівської богоматері, який після спалення турками села Клокочево, що біля Ужгорода, перенесли в Мукачево. І ось тепер «образ Панни ляменту є» з приводу міжусобної війни між куруцами та лабанцями, оплакує землю, скроплену кров'ю і спустошену турками:

Ото куруци з лабанцями себе зганяют,
А лютцкиє орсаги [маєтки.— *Авт.*] квалтом отбирают;
Брат на брата наступает,
Син отцеви смерть готует.

Автор вважає, що угорська земля була доброю матір'ю для всіх, вона забезпечувала всіма достатками своїх дітей, а тепер вони разом з турчином підняли на неї руку. Він непримиренний ворог куруців і самого І. Текелі, бо вони разом з турками:

Сплюндрували всю землю угорскую,
Еще хотят сплюндрувати и немецкую.

Коли вороги підійшли під самий Відень, то цісарь на те «нич не дбає», а сподівається на бога і на підмогу Польської корони, коли зберуться всі християни і проженуть поганство. Німці розбили турків під Віднем, дісталися Будина (Будапешта), де «турков всѣх мечем постинали», а потім звільнили й інші міста: Феєрвар, Егер, Варад.

Як відомо, закарпатці всебічно підтримували повстання Текелі і були на боці куруців, тому позиція автора виражала інтереси не широких народних мас, а лише певної частини. З цього приводу І. Франко писав: «Ся пісня зложена якимось досить письменним і зі станом подій обізнаним чоловіком, уводить нас в осередок бажань та симпатій тодішніх освічених рудинів. Її автор, як і слід було ждати, противник мадьярської самостійної чи мадьярсько-турецької держави, а прихильник німців. Він рад би, щоб турків вигнано не тільки з Угорщини,

але і зі Стамбула, і ся евентуальність по побіді 1683 р. видається йому досить близькою. Про польську поміч під Віднем він згадує симпатично, але не признає їй такого рішучого впливу на побіду, як се чинять поляки. Віденський терен від нього далекий; зате про утяжливу роботу очищування Угорщини від турків він знає більше, а тут виступають уже самі німці» [1]. Твір закінчується в стилі духовних віршів зверненням до бога заспокоїти «угорскую корону» та побажанням цісарю радості, «лѣта много», аби його пресвітла слава «на вѣки все тривала». Це дає підставу сказати, що автор вірша міг бути духовною особою, вірнопідданим Габсбургів і католицької церкви, а тому не відбив у своєму творі загальних настроїв українських закарпатських трудящих, що боролися як проти німецького, так і проти турецького поневолення.

Патріотизм автора досить відносний; він, як і всі письменники XVII ст., зокрема Баранович, Галятовський, Радивиловський, великі надії покладає на чуда ікони святої богородиці, від якої, начебто, і йдуть всі перемоги християнських військ над бусурманами. І все ж силабічна поезія, написана народною мовою з домішкою церковнослов'янських і словацьких слів, є досить цінною пам'яткою віршової літератури на історичну тематику. Вірш, напевно, був широко відомий на Закарпатті, бо про ті ж події згадує і М. Андрелла, а також про «образ, икону святую», яка плакала в «угорской странѣ, у селѣ Клокочевѣ» за своїми дітьми, що зрадили «стару вѣру».

Антитурецькими настроями був просякнутий і другий історичний вірш «Пѣснь о Будинѣ», написаний на Закарпатті невідомим автором зразу ж після австро-турецької війни 1683—1686 рр. Цілком можливо, що автором і «Пѣсні о образѣ Кло[ко]чевском» і «Пѣсні о Будинѣ» могла бути одна і та ж людина, яка добре володіла технікою силабічного віршування і тягнулася до духовної лірики та народнопісенної творчості. Якщо у першому творі турки говорять: «*Недобрая* то у нас єсть новина», бо мусили тікати з Будина, то в другому автор радісно проголошує: «*Веселая* новина пришла от Будина — веселѣтеся люди», бо об'єднаним силам, у тому числі «чехам і горватам», удалося здобути велику перемогу.

Же меч христіянский
На народ поганский
Моцно ся наганяет
Из угорских давных
Из городов славных,
Як псов их выганяют.

Особливо радіє автор з приводу звільнення Будина в 1686 р., коли турчина з «славного Будина мечем» вигнали і тепер «турческое горе» чути аж за морем. Не шкодує автор чорних фарб і для змалювання образу І. Текелі та куруців, до яких він ставиться цілком негативно. Звільнення країни від турецького іга супроводжувалося придушенням Габсбургами і повстання Текелі, який змушений був утекти до Туреччини. Найдовше тримались куруци в Мукачівській фортеці, де обороною керувала дружина Текелі — легендарна Ілона Зріні [1].

Закінчується твір прославленням Габсбургів, побажанням цісареві доброго здоров'я і слави, а головне — висловлено всенародне бажання довготривалого і міцного миру.

Цікава ритмічна і строфічна будова обох творів. У першому вірші строфа складається з чотирьох рядків, де спочатку йдуть два рядки тринадцятискладових силабічних віршів, потім два семи- і восьмискладові тонічні вірші. Другий вірш написаний шестирядковою строфою з шести- і семискладовим віршем тонічного звучання. Кожний третій рядок повторювався два рази, отже, поезія призначалася ще й для співання.

Другою важливою групою анонімних віршів була любовна лірика, органічно пов'язана з такою ж тематикою народнопісенної творчості. Іноді вірші, складені окремими авторами за правилами шкільної поетики, шліфувалися й згодом ставали народними піснями. Було і навпаки — поети писали свої твори за зразком мелодійних українських пісень, вживали сталі народні епітети, метафори, порівняння тощо. Такі вірші книжного і фольклорного походження, як і пісні, поширювалися насамперед у рукописних збірниках. Вперше на них серйозно звернули увагу лише наприкінці XIX ст. українські та польські вчені. Чимало збірників українських віршів та пісень відшукали В. Перетц, А. Брюкнер, М. Возняк [2].

В одних віршах розповідалося про перші несміливі й тривожні почуття молодих людей, про зародження кохання («Скажи мені, соловейку, правду», «Аннусю, серденько, полиш мою душу», «Ой перестань, перестань до мене ходити». Дівчина скаржиться хлопцеві, сумнівається у його почуттях:

Ой перестань, перестань до мене ходити,
Мене, молоденькую, з розуму зводити.
Ой коли б я знала да коли б відала свою
нещасну долю,
Ой пішла би я у черниченьки малою
дівчиною.

В іншому вірші хлопець допитується дівчини, чи вона його кохає, але дівчина чесно признається, що її «серденько належить іншому», і тому просить залишити її та знайти собі «хорошу жононьку» («Аннусю, серденько...»).

[1] Франко І. Карпаторуська література XVII—XVIII віків.— Твори, т. 16. К., 1955, с. 318.

[1] Див.: Очерки новой и новейшей истории Венгрии, с. 21.

[2] У наш час кращі зразки любовної, інтимної та іншої лірики XVII ст. передруковані у першому томі двотомника «Пісні та романси українських поетів» (1956).

Найбільше у віршах оспівується щире й вірне кохання («Пойду ж я, пойду на гору високу», «Чого моє серденько тяженько вздихає», «Неволенько ж моя з вами»), гірка розлука через соціальні причини та тяжке і немилосердне життя за старим або й молодим нелюбом («Перепеличенька я невеличенька», «Ой, коли любиш — да не забувай», «Дівойка тяжейко вздихає»). Таке близьке поєднання мотивів вірного кохання, гіркої розлуки і нестерпного життя з нелюбом у поезіях не випадкове, адже батьки здебільшого не зважали на почуття дітей і одружували їх за своєю волею, орієнтуючись на майновий стан нареченого чи нареченої. Тому дівчата й тужили за втраченим коханням:

Ой, коли любиш — да не забувай же,
Ой, не любиш — да не споминай же.
Не так тяжко буде серцю моєму терпіти,
Єсли мене не люблячи, не будеш мислити.

Нема ж на світі нічого гіршого,
Під сходом сонця нічого тяжчого,
Єсли кажуть нелюбого сердечно любити,
Воліла би-м на пустині з диким звірем жити...

Наприкінці XVII ст. побутують і цілком книжні витвори — любовні романси, авторами яких, треба думати, були представники міщанства: студенти, дяки, писарі, дрібні чиновники тощо. Класичним зразком такої книжкової любовної лірики може бути романс невідомого автора «О роскошная Венера». Вірш написаний за зразком західноєвропейської і, зокрема, польської романсової лірики, що дедалі більше проникала на східнослов'янські землі та знаходила притулок у тодішніх освічених людей, особливо в Росії, де під кінець XVII та на початку XVIII ст. віршописання було надзвичайно поширеним. У поезії використані імена і образи грецької міфології, у тому числі античних богів кохання, а реалістичне відтворення справжніх почуттів підмінене сентименталізмом, наприклад:

О, роскошная Венера, гдѣ нинѣ обцуеш?
Ты, сердечный Купѣдоне, чаю глас мой чуеш.
Пріидѣть ко мнѣ вси ускорѣ, утѣште смутненьку,
Розвеселить сію тугу у моем серденьку.
Тужу зѣло и вздыхаю, ах мнѣ, умираю,
Когда милого не вижу, жива быть не чаю.

Дівчина запевняє, що у «вертограді» немає такого «цвіта», щоб був подібний до її коханого, для якого відкрите серце і двері кімнати «о полночі», адже він «преізряден і чесного роду», та так дивиться «оченьками, аж серденько мліє». Книжна мова тут уживається з народною, хитромудрі епітети, метафори та порівняння поєднуються з народнопоетичними. Все це буде властивим і для української лірики всього XVIII ст.

У другій половині XVII ст. розвивалася і духовна лірика або вірші на релігійні та моралізаторські теми, що беруть початок з творчості А. Римші, К. Транквіліона-Ставровецького та Г. Смотрицького. Особливо багато складалося віршів про «чудотворні» ікони та панегіриків на честь високопоставлених осіб. Л. Баранович з приводу смерті царя Олексія написав «Вечірній плач», а з приводу коронації нового царя Федора — «Заутренню радість». Крім того, Л. Баранович писав польською мовою цілі збірки віршів, як наприклад, «Żywoty swiętych» (1670), «Lutnia Apollinowa» (1671), «Filar wiary» (1675). Російських царів прославляв у панегірику «Похвала царям» Антон Русанівський, українських гетьманів вихваляли у віршах Степан Яворський, Іван Орловський, Олександр Бучинський та інші. Всі ці панегірики створювалися в стилі придворної поезії середньовіччя з уживанням античних виразів і церковнослов'янізмів, а сучасні поетам герої порівнювалися з давньогрецькими та біблійськими персонажами.

Іван Величковський

Найпомітнішим представником новомодного так званого бароккового віршування був український віршописець другої половини XVII ст. Іван Величковський. Про життя цього поета до нас дійшли дуже скупі відомості. Можливо, що народився він в 40—50-х рр. на Чернігівщині, де протягом XVII ст. проживали Величковські. Немає сумніву, що І. Величковський вчився в Київській колегії, яка справила значний вплив на нього як поета. Про І. Величковського є згадка в літописі Самійла Величка під 1687 р., що він як «муж благодаті божої і мудрості полний» підніс, живучи на той час у Полтаві, гетьманові Іванові Самойловичу вірша «Змишляють поетове», а далі подається текст цього вірша [1]. Перу І. Величковського належать також панегірик на честь чернігівського єпископа Л. Барановича, опублікований приблизно у 1680—1683 рр., та рукописні збірки віршів «Зегар з полузегарком» (1690) і «Млеко от овцы пастыру належное» (1691), що він їх підніс Київському митрополитові Варлааму Ясинському. Всі ці збірки зберігаються в рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка й нещодавно опубліковані окремою книжкою [2].

І. Величковський, людина великої ерудиції, добрий знавець літератури античної Греції, Давнього Риму, ренесансової культури Західної Європи, а також церковної літератури, належав до працівників Чернігівської друкарні Л. Барановича, пізніше переселився до Полтави, де був пресвітером Успенської церкви. Там він і помер, як гадають, 1701 р.

---

[1] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Сост. С. Величко. III. К., с. 9—12.

[2] Величковський Іван. Твори. К., 1972.

Згаданий панегірик «Змишляють поетове» Величковський написав у Полтаві. У вступній частині вірша змальовано легендарного Дедала, що оволодів повітряним простором:

Змишляют поетове, иж Дедал, отданій,
бывши в заточеніи, за море засланій
В лябаринт, з которого вийти было трудно,
для помѣшаних дорог, а сидѣти нудно,
Учинил себѣ крила з различных матерій,
и так, не шукаючи в лябаринтѣ дверій,
Вилетѣл з лябаринту, и през море снадне
прелѣтѣв, приправивши крила себѣ складне.

У житті, як читаємо далі, необхідно використовувати «крила добрих діл». Автор закликає І. Самойловича до праці для добра батьківщини, «врагів устрашати» і «покой в милой отчизні устраяти». Далі заявляє, що дана гетьману влада зобов'язує дбати про розвиток культури:

Тая тя устрояет ученых любити,
а наукам патроном особливим быти,
З которих ростет слава, оздоба, подпора
милой отчизнѣ нашой и утѣха скора.

Є в панегірику й чимало релігійно-моралізаторських тенденцій, що їх поєднав Величковський з образом Дедала. Таке поєднання елементів християнства з античною міфологією характерне для барокової поезії XVII ст.

Серед віршів І. Величковського, що ввійшли до його збірок «Зегар з полузегарком» і «Млеко от овцы пастыру належное», виділяються епіграми. Це улюблений жанр поета. Автор «Зегара» зацікавився ним, мабуть, будучи ще учнем Київської колегії, бо у курсах поетики цієї школи багато місця приділялось характеристиці епіграм, зверталась увага на їх лаконічність та дотепність.

І. Величковський з успіхом втілював засвоєні теоретичні положення про літературні жанри, стисло й логічно висловлюючи найскладніші думки. «До чительника» він звертається з такою епіграмою:

Книжка сия ест то свѣт, вѣрши зась в ней — люде.
мало тут, чаю, добрых, як на свѣтѣ, буде [1].

За змістом епіграми Величковського поділяються на світські та релігійно-моралізаторські. У світських епіграмах помітний сатиричний елемент, вістря сатири звернене в них проти експлуататорів тогочасного суспільства:

Магнас, як магнес. Довод такий на то,
же тот желѣзо, а ов тягнет злато.

[1] Вірші Величковського подаються за згаданою публікацією.

Дорікав Величковський п'яницям, заявляючи в епіграмі «Пиворізові»:

Им кто барзѣй з куфля тягнет,
тим тот барзѣй по тим прягнет.

Інколи закінчував свої епіграми релігійно-моралізаторськими мотивами. За приклад може правити вірш «Ріки — люди»:

Гды плывуть, неровни сут в смаку рѣкам рѣки —
За живота так люде, пани и калѣки.
Єднакий зась смак стает рѣкам, впавшим в море —
Так всѣх нас смерть ровняет, всѣм от неи горе.

Теми для окремих епіграм Величковський черпав з творів англійського віршописця Джона Овена (1560—1622), які були йому відомі латинською мовою. Український поет по-різному ставився до першоджерел: є випадки як дослівного, так і занадто стислого або поширеного перекладу. Часто у Величковського епіграма ставала близькою до народного прислів'я. До речі, його збірник містить такі прислів'я: «Иначей на свѣтлость смотрит орел, а иначей сова», «Лѣпшая синичка в руках, нѣжли журавлѣ под небесами».

Епіграми Величковського складені за силабічною системою віршування, кількість складів у віршованих рядках різна (13, 11, 8 і 6). Їх віршова форма бездоганна.

Є у віршах Величковського і багато «модерного». Він склав курйозні вірші, що були виявом поетичного штукарства. Техніку цих віршів Величковський засвоїв також з курсу шкільної поетики. На той час було багато форм курйозних віршів: акростих, або акровірш, в якому перші рядки утворювали назву, ім'я, прізвище або цілий вислів; раковидний вірш, в якому слова зліва направо і навпаки читалися однаково, з цим самим значенням тощо. Зразки курйозних віршів є і в збірниках Величковського «Зегар» і «Млеко». В його епіграмі «Автор до чительника» дається таке завдання:

НАстрОЙ навспак цинобру. Єсли угада,
ГоршИИ Кто з Сих ВОлК ЧИ ЛЄВ? То мене познаєш.

Фактично, виконуючи пораду автора, зможемо виявити його ім'я, прізвище (Йоан Величковский), якщо сполучимо окремі літери з віршованих рядків справа наліво. Ці літери виписані у рукописі крупно кіновар'ю.

Складав Величковський жартівливі вірші, зміст яких без коментарів незрозумілий. Немає сумніву, наприклад, що рядки у вірші «Молитва — ліність» не заслуговують схвалення у тій послідовності, в якій подав їх автор:

Остав молитву, дѣвство растли, злых чти, друже,
Лѣность люби, сохраняй злость, лай добрых дуже.
Возненавижд трезвенных, пяниц люби зѣло.
Гордых почитай, злослов смыренних всецѣло.

До цього вірша Величковський додав таку примітку: «Жартовний єсть вѣрш, который, гды читаєтся, як вѣрш идет, жарты тылко строит. Леч гды в нем кождое словко першои строки (мається на увазі — рядки.— *Авт.*) з словами другои, противко стоячыми, злучати будеш зараз іншый сенс, правдивый укажет». При читанні згідно з вказівкою автора зміст вірша міняється.

Вершиною поетичного штукарства Величковського був віршрак, в якому слова читалися однаково зліва направо і навпаки, виражаючи той же текст. У поетиках такий вірш називався ще злагодженим (лат.— correlativum), наприклад:

Анна ми мати и та ми манна.
Анна пита мя я мати панна.

або

Аки лев и тамо о мати велика.
Аки Лот о мати и тамо толика.

Такі раковидні вірші були характерним зразком стилю барокко, поширеного в західноєвропейській поезії другої половини XVII та початку XVIII ст., де на перше місце висувався не зміст, а зовнішня форма з її надмірними ефектами.

Отже, найбільшу вагу в спадщині І. Величковського мають епіграми. В них знаходимо вміле оформлення думки, образні паралелізми та вдалі рими, які виходять уже поза межі граматичного римування, та й мова тут близька до народної.

Шкільна поезія XVII ст., зіткнувшися з усною творчістю, досить швидко пішла на єднання з нею, тому і у віршах, і у піснях того часу були риси як літературні, так і фольклорні. Вони є дуже вдячним матеріалом для характеристики суспільного життя, живими свідками розвитку демократичної частини тогочасної літератури, яка базувалася на основі народної мови, національних рис у поетиці та протистояла впливам латинщини й іншим антидемократичним тенденціям [1]. Можна з певністю сказати й те, що віршова література і особливо лірика другої половини XVII ст. поки що найменш досліджена в нашому літературознавстві. В архівах та музеях ще лежать недосліджені рукописні збірники віршів та пісень, які чекають на детальний та вдумливий аналіз.

Климентій Зиновіїв

Діяльність Климентія Зиновієва припадає на другу половину XVII — початок XVIII ст. Жодних біографічних відомостей про Климентія Зиновієва не маємо, крім його автографа — рукопису віршів та «приповісток» (приказок), що пізніше, в 50-х рр. XIX ст., був знайдений українським етнографом О. В. Шишацьким-Іллічем і зберігається нині у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Творчість Климентія Зиновієва зацікавила П. О. Куліша, який 1859 р. перший сповістив про рукопис поета статтею в російському журналі «Русская беседа» і незабаром опублікував дещо повнішу статтю про його творчість у січневій книзі журналу «Основа» за 1861 р. Але Куліш негативно поставився в цілому до спадщини невідомого ченця-мандрівника, навівши у своїх статтях гірші, зокрема реакційні, твори поета, поставивши на першому плані вірш «О идучих на слободы людех». П. Куліш, по суті ігноруючи ту соціальну епоху, в яку жив Климентій Зиновіїв і яка його породила, оцінює його тільки як ідеолога феодалізму, кріпосництва.

Опубліковані ж П. Кулішем як ілюстрації до його статей вірші Климентія Зиновієва привернули увагу літературознавців, істориків, фольклористів, етнографів, письменників.

На підставі докладного й уважного дослідження текстів творів Климентія Зиновієва, його деяких автобіографічного характеру пояснень чи ліричних відступів, певною мірою пов'язаних із його особистими переживаннями або подіями і фактами, що безпосередньо чи посередньо стосувалися його, можна встановити час його діяльності, подати, хоча б у загальному плані, його життєвий і творчий шлях, визначити приблизну дату оформлення Климентієм Зиновієвим його книжки віршів і прислів'їв.

З віршів ми довідуємося, що їх автор не мав постійного місця проживання, терпів щоденну скруту і був людиною освіченою, яка добре розбиралася в теорії віршування, критично мислила, об'єктивно оцінювала свій творчий доробок. Хто ж був, як говорить він про себе в шестирядковому вірші, «грѣшный автор, або теж выкладач вѣршов сих», який, «будучи в гоненіи, писав із скорби їх»? На це наше питання він сам відповідає у 286-му вірші «Тому же подобное автор докладает: хоч не годен, таки имя покладает», який має форму мезовірша із спеціально виділеними літерами, що складають такі слова: «Иеромонах Климентій Зѣновіев син».

Климентій Зиновіїв народився, певно, в середині XVII ст. (кінець 40-х — початок 50-х рр.) на Правобережній Україні. З малих років Климентій зазнав поневірянь і злигоднів, як бідний сирота, що не мав ні покровителів, ні рідних: «а сеи благодѣтелеи и родов не мает». Саме тому й учитися йому було нелегко: адже «нищый школяр» і «нищый спудей» мусив сам піклуватися про себе і заробляти собі на життя. Ні з творів Климентія, ні з інших, сучасних поетові, джерел ми не можемо точно визначити, яку і коли одержав освіту письменник. Його глибоке розуміння поетичної теорії не могло з'явитися само по собі. Ці знання поет міг одержати, навчаючись в одній із тодішніх

[1] Див.: Нудьга Г. А. Пісні українських поетів та їх народні переробки.— У кн.: Пісні та романси українських поетів. Т. 1. К., 1956, с. 18.

колегій, чи навіть здобути самотужки, читаючи сучасні йому друковані і рукописні книги, а читав він, за власним зізнанням, багато і змолоду (в «прѣшлых лѣтах»), і «посрѣд вѣка», і в старості. З творів Климентія видно, що він добре володів польською мовою.

Оскільки Климентій писав про сучасні йому життєві факти і явища, то й посилався він у своїх творах як чернець правовірний на «святе писаніе», на різні «старовѣчні книги». Але найбільшим авторитетом поет вважав простий трудовий народ (як «посполите мовят») і народну творчість — «рече приповѣст», бо сам він вийшов з народних низів, інтереси яких були йому рідні і дорогі, і їх захист Климентій вважав першочерговою найблагороднішою і потрібною справою.

Можна припустити, що Климентій Зиновіїв все ж одержав освіту священика, одружився, був деякий час попом, але, мабуть, рано став удівцем, постригся в ченці і дуже тяжко переживав свій стан. Щиро автобіографічним є його вірш 152-й «О священниках свѣцких вдовствуючих», у якому поет закликає попа «шановати жону»: «Прето, попе, попадѣ не бии, леч все прощаи: и жеб жыва до смерти твоеи была, бога благай», бо, якщо «лучит ти овдовѣт» чи «при старостѣ твоих лѣе», то «будеш жалѣт»,

А ежели теж в младых лѣтех так ся станет:
не знат будеш що чинит, и мыслии не станет.
Не схочеш зараз в закон чернецкии вступити:
а в другии раз неволно згола ся женити.

Климентій став ченцем замолоду, і, як «убогий чернець», він в монастирі потрапив у скрутне становище, бо (пише він у 113-му вірші):

...убогіе чернцѣ хоч болше и працуют:
тылко ж вбогих и там не барзо шануют...
І як свѣцким, не добро на свѣтѣ голышам:
так же то и черницам сыротам побѣдашам.

Автор досить яскраво показує соціальні суперечності і класовий антагонізм серед чернечої «братії», де проповідувалась тільки на словах «любов до ближнього», а насправді бідні ченці зазнавали таких же поневірянь, гніту і експлуатації, як і світські покріпачені селяни. І тому з явною іронією і навіть сарказмом звучать звернені до бога слова у наступних віршованих рядках, де автор малює узагальнюючу важку картину соціальної нерівності і безправного становища бідного трудового народу, підтверджуючи свої висновки народним прислів'ям:

І так милыи боже, всѣм убогим не добро:
а котрыи много всего мѣет, тому добро.
І блажен и преблажен тои в тепереишии вѣк:
що мѣет чего колвек доволно человѣк.
[Бо и в лекціях пишут, хто богат, тои всѣм брат,
а хто ничего не мает, того нихто не знает].

Пізнавши чернечу неволю, страждання, гніт і експлуатацію, Климентій пише (вірш 112-й) про порядки в монастирях як «совершеи дознавец; и над всѣх в нем страдалцев бѣднѣишии страдалец», бо навіть з «басурманскои» (турецької) неволі можна звільнитися, «а з чернецства до смертии не освобождают». І, як «чесний чернець-законник», Климентій змушений був змиритися з думкою, що залишити монастир неможливо, бо

І далеко лѣти чину того не приимати:
нѣж принявши скинувши богу наругати.

Зате доброзичливий і справедливий захисник народних інтересів, особливо бідних і скривджених трударів, Климентій Зиновіїв застерігає «хотящых в чернечество»:

Бо гды б вѣдал, что ему в чернцах будет случат:
нѣгды б пуд прысягою не хотѣл пострыгат.
І навязавши б на ся камен в воду втопил:
нежели б на вѣчную скорб в чернецство вступил.

Вірячи в «потойбічне царство і блаженство», Климентій заради цього терпів свої страждання в монастирі, змирився з ненависним йому монастирським пеклом, де доводилося зазнавати «безвиннѣ и по винѣ премногія зѣло напасти и скорбы».

Хоч Климентій був дуже хворобливою людиною і, як він сам зауважує, «сыи людзскіи всѣ немощи познал», був виснажений стражданнями і фізичними, і душевними, все ж він виявляв високі моральні якості, любив життя і людей, прославляв їх працю, правдиво відображаючи соціальну нерівність, класові суперечності, засуджуючи дії багатих і захищаючи інтереси та права знедолених.

Багато подорожуючи і мандруючи не тільки по Україні, а й «люб в далекіе краѣ», за завданням монастиря займаючись збиранням милостині — «доброхотных подаяніи», Климентій побував у багатьох місцях і серед різних народів, про що ми довідуємося із його віршів, в яких названі Бахмут і Канів, Запорізька Січ і Тор, Волинь, Литва і Польща; росіяни і білоруси, руснаки-українці і бойки, поляки і волохи, євреї і цигани. Але Зиновіїв не був, як дехто з дослідників твердив, «мандрівним» дяком у звичайному для української дійсності XVII—XVIII ст. розумінні цього слова — він був «иеромонахом», тобто ченцем-священиком.

Про своє бідняцьке походження і сирітство Климентій не забуває ніколи, і чернечий чин ієромонаха не поліпшив неспокійного життя уже немолодого і досвідченого в різноманітних життєвих справах вдумливого і талановитого поета; він навіть «посрѣд вѣка» був «в гоненіи», зазнав утисків і тому «із скорби» він укладає книгу своїх віршів, як зараз уже в основному доведено наукою, в період між 1700 і 1709 роками, протягом двох років, про що пише й сам автор.

Оскільки збірка віршів була знайдена в монастирі на Чернігівщині, дослідники вважають, що Климентій тут жив протягом тривалого часу і помер не раніше 1712 р.

Звичайно, Климентій Зиновіїв, на відміну від багатьох своїх сучасників, не був істориком-літописцем (а літописні трактати він, безперечно, читав). Його різноманітна за змістом велика віршована спадщина може бути об'єднана у дві тематичні групи — соціально-побутову і філософсько-релігійну, в яких знайшли відбиття актуальні проблеми часу. Це був перший в українській літературі поет, який виявив глибоке розуміння багатьох життєвих соціально і політично важливих проблем, поет, що правдиво відтворив соціальні і класові суперечності, майстерно змалював усі види і форми людської праці, із знанням справи описав різноманітні ремесла, всі, по суті, трудові процеси в місті і на селі; докладно охарактеризував побут і звичаї народні, прославив добре і засудив зле, зокрема різні людські вади і пороки, породжені соціальними умовами (різні злочини, хабарництво, пияцтво, нечесність і несправедливість тощо); в негативному, викривально-сатиричному плані показав представників пануючого класу і виступив на захист інтересів бідних і убогих, «нищих» і скривджених.

Проте й у світогляді і літературній діяльності Климентія ми зустрічаємо суперечності, породжені тогочасною історичною епохою. З одного боку, Климентій Зиновіїв виступає щирим і безкомпромісним викривачем соціальної, класової несправедливості, картає панів і захищає бідних, а з другого — він не тільки не закликає до соціальної боротьби, а, як священик, навіть радить змиритися із тим суспільним ладом, який нібито іде від бога, хоч, як це ми бачили раніше, він і до бога ставиться іронічно.

Добре володіючи технікою силабічного віршування, Климентій Зиновіїв у своїх творах прагнув точно дотримуватися правил поетичних: і рівної кількості складів, і цезури, і рими, хоч не завжди це йому вдається. Він це розуміє і тому в ряді випадків намагається пояснити причини відступів від правил і принципів, а як добрий знавець музики і співу, Климентій уболіває, що не завжди у нього повністю витримана ритмічність і гармонійність, що він припускає «нерівні каденції».

Переважна більшість віршів задумана автором як 13-складові, але поетові вдалося цілком дотриматися цього розміру лише у 75 віршах з 290 задуманих: тут ми зустрічаємо не завжди великі відхилення, однак вони виникають з різних причин, в тому числі порушення рівноскладовості залежать і від змісту твору, авторських ліричних і соціально-побутових чи філософських відступів, а також і від його стану здоров'я.

Особливо автора виснажувала важка праця писаря, майстерно змальована ним у вірші 347-му «О писарях розных». Поет пише

про те, що йому довелося багато займатися писарською працею:

І сеи вѣршопис мѣет к писарям горлнвост:
бо и сам тым был, знает тую домгливост.

Правда, цей 28-рядковий вірш витриманий повністю як 13-складник. Але Климентій писав також 11-, 12-, 14-, 16- і 18-складові вірші, хоч теж розмір не завжди витриманий.

Віршова спадщина Климентія Зиновієва у жанровому відношенні досить різноманітна. Поряд з елегією ми зустрічаємо епіграму (з властивими їй рисами згідно з тодішніми вимогами до цього жанру); повчально-дидактичні вірші, канти, псалми і молитви чергуються з віршами-орацією (попередниками майбутньої творчості так званих мандрівних дяків середини і другої половини XVIII ст.), піснями і «нищенскими вѣршами». Характерний для того часу акростих у Климентія зустрічається у формі мезовірша.

Климентій Зиновіїв виступив талановитим майстром панегіричних віршів, але у зовсім іншій, не характерній для того часу, якості. Його похвальні вірші звеличують не панів-експлуататорів, царів і вельмож, а простий народ, трудящих селян і міщан-ремісників. В описі різноманітних занять трудящих людей, їхньої праці, кмітливості народної, щирої закоханості у корисну для всіх працю, в зображенні всіх видів і форм діяльності трударів міста і села Климентій Зиновіїв виявив неперевершені, енциклопедичні знання всіх тонкощів трудового процесу.

На жаль, початкові аркуші збірки-автографа Климентія загубилися, і ми не можемо точно визначити назву першого циклу віршів поета. Правда, тематика перших 28 віршів досить різноманітна: велику групу складають вірші морально-дидактичні, зокрема твори про різні причини смерті і «о годынѣ смертной», про хвороби, вірші «О вѣтрѣ» і «О огнѣ», які богом створені «болш людям на пакост: неже на выгоду».

У 35 віршах (№ 29—63) — «От зде починаются вѣрши о людех злых» — поет подає цікаві характеристики і малює образи, породжені соціальними умовами життя і класової боротьби народу. Тут і злодії, і наклепники, і спекулянти-здирники — нечесні продавці змішаного з водою вина і горілки, «особ наклепы творящых піющым для душегубных им прибытков». У цьому саме циклі Климентій вмістив і «О идучих на слободы людех» (№ 38), який виходить за межі творів поета, вихідця з бідняків, сироти, «голыша» і «бѣдаша», захисника інтересів трудящих поневолених мас, але разом з тим яскраво свідчить про суперечності в світогляді письменника, який, будучи ієромонахом, інколи засуджував тих, що виступали проти існуючого ладу:

Поневаж не хотѣв пуд ким був чинит повинност:
обдери и хоч забни за тую учинност.
Бог за бунтовника як мовят не повѣсит:
але и нагородою еще потѣшит...

Та переважна більшість творів Климентія Зиновієва — це яскраві реалістичні малюнки сучасного письменникові життя, сатирично-викривальні вірші про «сильних свєта сего», про експлуататорів, поміщиків-кріпосників, які розширювали свої земельні володіння за рахунок загарбань і покріпачення вільних ще селян і козаків, про орендарів, торговців і лихварів — здирників і експлуататорів безправних трударів міст. Звичайно, у цілій низці творів автор викриває і загальнолюдські пороки і вади, засуджує антиморальну поведінку і вчинки, він, зокрема, піддає осудові «волочащыхся чернцов», козаків, «не годных похвалы», кримінальних злочинців і вбивць, говорить «о злобѣ людей памятозлобных урядовых»:

Если кто озлобленных сырот не прощает:
такому сам господь бог до зѣла отмщает.
Кром сиротѣ скорбному из мосту да в воду:
а нехай бы на свого кождый позрѣл вроду.

Дванадцять віршів (№ 64—75) складають цикл «Се же о людех добрых, побожных, милостивых, ласкавых и о странно-пріемных». Особливо цікавим є вірш «О друзѣх зычливых», у якому, як, до речі, і в багатьох інших своїх творах, Климентій щедро використовує народнопоетичну творчість, образно узагальнюючи такий моральний критерій доброзичливості, щирої дружби:

З давных часов приповѣст тая то пробувает:
не мѣи собѣ сто коп як сто другов повѣдает.
Бо сто коп як то мовят гроши слына:
а друзы не забудут, як якая годына.

Досить цікавими і найбільш цінними з ідейно-художнього боку є 24 вірші (№ 76—99), які входять до циклу «О богатствах, и о нищетах, и о нендзах, и о скорбех, и о печалех, и о мятежах». У вірші «О убогих людех» поет досить лаконічно, але повно малює, подібно до Івана Вишенського, контрастну картину соціального становища бідного і убогого, з одного боку, і пана-експлуататора, який «судям очи мздою забивает», з другого.

О горе бѣдным людем убогим на свѣтѣ:
же не могут скутечно радости имѣти.
А богатому аще и скорб часом ткнетъся:
то в том же єму часѣ рыхло и минетъся.
Бо богач очи мздою забивает:
и тоею до конца оных ослѣпляет [1].
А убогий неборак хоч мало споткнется:
певне побѣденному дармо не минется.

Правдиво показуючи і засуджуючи класову нерівність, продажність і хабарництво тогочасного суду і виступаючи на боці *убогого і бідного,* Климентій не спроможний був зробити узагальнення і правильний висновок про поліпшення становища *убогого* зміною соціальної системи життя, а говорить тільки про те, щоб бог, мовляв, бідним «допоміг», відібравши частину багатств у багатіїв.

[1] Тут і далі підкреслення автора.

В іншому вірші (№ 77) «О мятежном житіи человѣческом, и о убожествѣ» поет справедливо вказує, що:

Кгды ж свѣту и землѣ нѣт конца здается быт:
а не знайдет убогий где безскорбно пожит.

Але, малюючи важку картину життя бідного, пригнобленого селянина чи міщанина, Зиновіїв утверджує тодішню соціальну систему (№ 89, «О богатствѣ и о нищетѣ»):

Кождыи бы хотѣл себѣ також богатым быт:
але мусѣт на свѣтѣ так жит як набѣжит.

У цьому ж вірші, будучи вірним принципові в основному правдивого показу дійсності, поет зображує тяжку роботу бідного, який не має права розпоряджатися плодами своєї власної праці:

А иныи хоч през ввес вѣк труды полагает:
а еднак побѣденник мало чего мает.
І день от дня працует и не может мѣти:
тылко мусѣт бѣдный хоч и не рад терпѣти.

Вірш 90 — «О убогих и о богатых» — присвячений не тільки показові стосунків між паном і його кріпаком, а й широкому показові ставлення представників панівного класу, козацької старшини, поміщиків-феодалів до бідних селян, міщан, наймитів:

Що далѣи на свѣтѣ горш бѣда наставает:
же убогии человѣк во всем погибает.
Хоч может бѣдныи в людеи що и заробити:
то богатыи не хочет слушне нагородити.

Тут ми бачимо прямий натяк на дальше покріпачення селянства козацькою старшиною, поміщиками.

Одним із важливих в ідейному відношенні є соціально загострений, написаний у плані розглядуваної тематичної групи «О богатствѣ и о нищетѣ» вірш, який, однак, не входить до тематичних циклів «274. О оскуденіях в сие времена грошовых», в якому Климентій теж у контрастному плані показує багатих і бідних, захищаючи інтереси і права останніх:

Скудно велми на грошы стало в нашем вѣку:
же трудно о іх згола нендзну человѣку.
Хоч заробит лихыми грошми заплачают:
а и лихыми еще о собѣ укрывжают.
А добрые все собѣ богачѣ позбирали:
жеб было що на той свѣт брат, в землю поскрывали.
І нехаи же и в землю грошы сокрывают:
або хоч можками их в стравах поядают...

Наступний цикл із дванадцяти віршів (№ 100—111) викриває і засуджує пияцтво: «О пянствѣ и о пяницах». Народна мудрість, образна мова, яскраві епітети і порівняння, характерні для творчості Климентія загалом, у цьому вірші особливо виразно виступають:

Остася человѣче пянства проклятого:
бо часом нагле люде умырают з того.
А хоч пии да помѣрно жеб не много тратыл:
або жебыс и всея худобы не зтратыл.
Бо пяному здастся же и козы в золотѣ:
а сам валяется як свинія в болотѣ...

Вірний принципам моральної чесності і пристойності (зрозуміло, в межах християнської церковно-релігійної моралі), Климентій у вірші «107. І сие тому ж подобное, о пяных, и о непысьменных» з метою більш різкого осуду і викриття пияцтва, як загальнонародного суспільного зла, підібрав цілу галерею яскравих епітетів і порівнянь, а також подав народні прислів'я, які «особно научают трезвости, гды мовят»:

Добро тому пит, в ком хмѣл спит.
И паки: пи да ума не пропи.
И еще: пии да не выи.
И зънову ж, пи да не впиваися, меж чужыми людми выстерѣгаися:
бо хмѣл мовит безпечне, да не статечне.

У цьому ж тематичному циклі поет вмістив характерний для його демократичних поглядів сатирично-викривальний вірш «О урядовых людех, слухаючих ябедников».

Характеризуючи життєвий шлях поета, ми уже принагідно зупинялись на віршах «О чернцах и о хотящых в чернечество», які виділені в окрему тематичну групу.

Тісно пов'язані між собою і змістом, і стилем дві тематичні соціально-побутового характеру групи «О женах розных, всякого чину их. То есть о добрых и о злых» (№ 119—141) і «О мужех добрых; а болш о злых розных, яко же и назадѣ положилем о злых многих» (№ 142—167). Тут ми зустрінемо вірші і похвальні, і повчальні, і сатирично-викривальні.

Та чи не найбільш оригінальним і самобутнім виступає Климентій Зиновіїв у розділі «О ремесниках розмаитых» (№ 168—214), присвяченому звеличенню праці, детальному описові всіх ремесел сільських і міських трударів. Це гімн праці, хоч ця праця не вільна і трудовий народ пригноблений. Климентій не бачить виходу із соціально-політичного становища, яке склалося на Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. Сорок сім віршів циклу — це сорок сім похвальних слів різним ремеслам і насамперед ремісникам і їх дружинам.

Звеличуючи працю, Климентій Зиновіїв не обминає соціальних конфліктів і суперечностей. Дотримуючись притаманного

йому принципу контрастного зображення бідних і багатих, він з особливою силою художнього поетичного слова захищає інтереси і права простого трудового народу.

Окремі тематичні цикли складають вірші «О звѣрех розных, и о скотах и о быдлах, и о бестіях» (№ 215—231).

62 вірші «поединковые» (№ 232—294) присвячені різноманітним питанням.

Ненависне Климентію Зиновієву чернецтво, від якого він не міг ніяк втекти, не позбавило його тверезого погляду на життя, на соціально-політичні обставини, на долю рідної вітчизни і народу. Климентій виступав за «времена тыхомирные» проти «воєнных невчасів». Але коли йшлося про захист вітчизни, поет закликає всіх виступити і відстояти її незалежність.

У вірші «333. О военных невчасах, и о временах тыхомирных» поет говорить про тяжкі наслідки там, «гдѣ проидет зас индѣ военна руина», від якої «не скоро правится впят тая краина». Інтернаціональними почуттями пройняті заключні рядки вірша, написаного полум'яним патріотом своєї батьківщини Климентієм Зиновієвим:

І кгды бы от вѣка нѣгды не воевали:
то лѣпшен бы добре ся соби справовали...
І не было б ущербков вшеляким языком:
аж бы не мощно жеб хто зглаголал языком.
Зачим дан боже, хача и бы за сих юж вѣков
не воевалис: або и до конца вѣков.
Да тыхомирно и лагодно посѣдѣли:
велми было бы мудро, сами бы узрѣли.
А гды то воюют, нехан врагов побѣждают:
и христіянскую отчизну обороняют.

Отже, тематика творів Климентія Зиновієва за широтою охоплення життєвих проблем не мала досі нічого подібного в українській літературі. Це був письменник, який не лише відіграв важливу роль в розвитку української літератури кінця XVII — початку XVIII ст., а й мав велике значення для збагачення книжної української літературної мови на базі народно-розмовної.

ДРАМА *

У другій половині XVII ст. поряд з віршовою значного розвитку набула також драматична література. Після перших спроб української драматургії, що виникла на початку XVII ст. у вигляді віршів-діалогів та інтермедій, поширюються вже драматичні твори. Це були п'єси, тісно пов'язані з тогочасними школами та залежні деякою мірою від шкільного курсу поетики.

* Цей підрозділ написаний у співавторстві з доцентом Т. І. Пачовським.

Викладачі теорії літератури поділяли драматичні твори на трагедію, комедію і трагедокомедію. Трагедією називали твір, в якому зображувалось нещастя в знатній родині, у представників «знаменитих людей». Зміст комедії становили картини з життя народних мас. Трагедокомедії поєднували в своєму складі сцени, характерні для трагедії та комедії. Отже, до класифікації жанрових видозмін підходили з класових позицій. Шкільна драма складалася з трьох частин: прологу, основної частини, що мала від 2 до 5 дій, та епілогу. Кожна дія містила кілька сцен. Найбільше їх могло бути десять. Кількість дійових осіб була обмежена, в одній сцені їх не повинно було виступати більше, ніж три; крім того, передбачались ще й хори. Драматичні твори рекомендувалося писати 13-складовим віршем старослов'янською мовою для трагедій і трагедокомедій, а народна мова допускалась лише у комедіях. Однак цих теоретичних положень шкільного курсу поетики українські драматурги не завжди дотримувалися у своїй практиці.

Перші шкільні драми на Україні, які походять з другої половини XVII ст., переважно анонімні. Не виключено, що окремі п'єси цього періоду — плід колективної праці викладача поетики та його учнів. Підготовка драм та спектаклів входила до обов'язкової програми тогочасних шкіл, бо такі твори були релігійно-повчального змісту.

За тематикою шкільні драми поділялись на кілька груп. До різдвяного і пасхального циклів належали п'єси, сюжети для яких запозичували з біблійних книг. Драми-міраклі мали теми, спільні з агіографічними легендами. Твори, в яких дійовими особами виступали персоніфіковані абстрактні поняття — «Любов», «Плач», «Надія», «Гордість», «Злість» тощо, називались драмами-мораліте. Найцікавішу групу шкільного драматичного репертуару становили драми на історичну тематику.

До нашого часу збереглося понад 20 текстів різних шкільних рукописних і друкованих драм, частина яких виникла в другій половині XVII ст. У свій час тексти давньої драми публікували М. Тихонравов [1] і В. Рєзанов [2], які одночасно вирішили й низку важливих теоретичних питань; з дослідників давньої української драми слід назвати П. О. Морозова [3], М. І. Петрова [4] та О. І. Білецького [5]. У дослідженнях цих авторів поряд з позитивно розв'язаними питаннями трапляються й досить спірні висновки. Особливо викликає заперечення хибна думка В. Рєзанова та М. Петрова про цілковиту залежність українського шкільного театру від західноєвропейського й, зокрема, єзуїтського театру. Її заперечує, наприклад, оригінальна за змістом і формою драма «Слово о збуреню пекла» з другої половини XVII ст.

Найдавнішою датованою п'єсою українського театру є міракл «Алексій, чоловік божій» невідомого автора, здогадно, викладача Київської колегії. На титульній сторінці цього драматичного твору зазначено, що його поставили учні Київської школи в честь царя Олексія Михайловича. Вважають, що це було 17 березня 1673 р. в день іменин царя. На бажання Київського воєводи Г. П. Трубецького програму п'єси було опубліковано у друкарні Києво-Печерської лаври 1674 р.

Драма про Олексія складається з прологу, двох дій та епілогу. У першій дії п'ять сцен («видоків»), у другій шість; після третьої сцени першої дії йде інтермедійна частина «Играние свадьбы», а інтермедія до другої сцени другого акту не збереглася. В основу змісту п'єси покладено широко відому легенду про сина римського сенатора Евфіміана, Олексія, «чоловіка божого», який, керуючись вченням християнської церкви, втік зразу ж після одруження з дому, довго був відсутній (17 років), згодом повернувся до батьків, де жив ще 17 років як невпізнаний жебрак. Тільки після смерті Олексія із залишеного листа довідалися, що старцем, який жив у сенатора Евфіміана, був його син. Олексій — людина, що знехтувала радощами життя і, ставши жебраком, вступила на сподвижницький шлях. Таке тернисте, безкорисне життя пропагувала церква, відвертаючи увагу людей від боротьби за кращу долю. Зрозуміло, драматург був свідомий того, що житійна легенда про Олексія досить поширена, тому й вирішив показати її на сцені:

> Поневаж о том есть повѣсть в книгах здавна,—
> Есть, признаем, леч не кождому явна,
> Особливе тому, хто книг не отворяет;
> А видѣния паче слуха увѣряет.

Коли порівняти п'єсу про Олексія з «житіями» та легендами про нього, то можна виявити спільне й різне в цих творах. У п'єсі, як і в легенді, що, за думкою М. Петрова, драматург міг використати із збірника «Анфологіон сі есть цвѣтословіе», виданого у Москві 1660 р. з «Житіями святих» Петра Скарги,— сюжет однаковий. Проте у драмі маємо чимало такого, чого немає в легенді. Так, з метою оживлення дії драматург поширив коло дійових осіб і поглибив конфлікт. Крім Олексія, його батьків, дружини, римського імператора Гонорія, бояр, слуг, селян і архангелів Гавриїла, Михаїла, Рафаїла та Уриїла він вивів на сцену міфологічні фігури Фортуну і Юнону, персоніфіковані образи «Щастя» і «Віртуса». Таке поєднання античної міфології з християнством було характерне для творів стилю барокко.

[1] Див.: Драматические произведения 1672—1725 гг. СПб., 1874.
[2] Див.: Драма українська. Т. 1—4. К., 1926—1929.
[3] Див.: Морозов П. О. История русского театра до половины XVIII в. СПб., 1889.
[4] Див.: Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература, преимущественно драматическая. К., 1911.
[5] Див.: Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні.— В зб.: Від давнини до сучасності. Т. 1. К., 1960, с. 128—208.

Конфлікт у п'єсі зводиться до боротьби за Олексія. Дехто з дійових осіб (батько, архангел Рафаїл, Юнона, Щастя) бажають пошлюбити Олексія, інші (архангел Гавриїл, Віртус, Нищета) відвертають його від цього. Хоч Олексій одружився, проте поборники одруження зазнали поразки. Він залишив дружину і жив так, як бажали цього противники шлюбу.

На п'єсі позначився своєрідний колорит тих часів, коли ставили її на сцені. Так, з образом Олексія, сина Евфіміана, драматург пов'язав російського царя Олексія Михайловича, панегірично вихваляючи його заслуги.

Вихваляє автор і тогочасну знать. У першій яві першого акту архангел Гавриїл заявляє, що бог шеренгу своїх праведників поповнює людьми з вельможного середовища:

Найбарзе з достатних фамилій збирает,
Равних себѣ в роженю миле прибирает...

«Проте ці пристрасті,— зауважує О. І. Білецький,— викличуть у сучасного читача скоріше посмішку, ніж обурення; час, що притупляє гостроту, зробив їх для нас наївними, і нас, мабуть, може навіть зворушити щира наївність автора, який примушує Евфіміана після того, як Олексій пропав без вісті, насамперед жалкувати про те, що нікому буде залишити спадщину» [1].

Зрозуміло, драматург був далекий від демократизму. В цьому нас переконує також інтермедійна частина «Играние свадьбы», в якій дійовими особами виступають селяни, запрошені Евфіміаном на весілля Олексія. Вони по-народному вітають Евфіміана з приводу одруження сина та приносять подарунки (хліб, курку, качку, яблука). Багатий вельможа з радості влаштовує для них бенкет, який закінчується «сваром и битвою». Селяни введені в драму з єдиною метою — розвеселити глядачів, бо, мовляв, від хлопів іншого й чекати не можна. Тому їхні образи дуже однобічні.

Мова драми, в якій часто зустрічаються полонізми, в своїй основі народна, особливо в комедійній вставці — інтермедії «Играние свадьбы», наприклад:

Вакуло, братче, ходи! и ты, Селивоне!
Скажу вам щос, ходи лиш и ты, Харитоне.
. . . . . .
Гаразд, першей же еще по домах пойдѣмо,
Да и инших с собою сосѣдей звовѣмо.
Да хто курку озмемо, хто пирожков пару,
И то Евфимияну понесем в подару.

У мові селян з цієї інтермедії знаходимо пестливу лексику («волики», «козенятка», «ягнятка»), образні звороти («хмѣль не вода», «єму очѣ посоловѣли власне, як у поторочи»), своєрідну народну етимологію («верецѣи», «малзамія» замість «орарідну народну етимологію («верецѣи», «малзамія» замість «оратії»), своєрідного високого «штилю», наприклад голокнижної мови книжної мови своєрідного високого «штилю», наприклад голосіння дружини Олексія з приводу його смерті: «Увы мнѣ, любосіння дружини Олексія з приводу його смерті: «Увы мнѣ, любопустынная горлице моя! Кос тобѣ зло створих, яко напрасно возненавидел мя еси и отреклся еси мене, невѣсты твоея? Тридесят лѣт и четыре ожидах тебе, жениха своего возлюбленнаго, и се нынѣ вижу, не якоже хотѣх. Се уже безчасная явилася есмь вдова! О источницы и моря! Дадѣте ми толико слез, да возмогу доволно плакати мое безчастье!» Такою ж мовою написані монологи і репліки «святих», передсмертний лист Олексія та плач його батьків. А вміщене на початку інтермедійної частини запрошення на весілля («рѣч, взывающая на свадбу»), складене польською мовою, записане чомусь кирилицею.

Використання в п'єсі, написаній українською мовою, близькою до народної, старослов'янської та польської мов не є випадковістю. Драматург прагнув бути на рівні тогочасних вимог поетики, індивідуалізувати персонажі та надати окремим картинам своєрідного колориту. Вдало дібрано в п'єсі тропи, зокрема епітети («веселим оком», «путь пространний»); порівняння («як волки, не выйте», «И до сѣти их, яко звѣрят, заганяю», «очѣ посоловѣли власне, як у поторочи», «Тху, пек вам, як собаки, усе похватали»); метафори («Леч и самую Трою в попел обернула») та інші засоби поетичної мови.

Драма, крім пояснювального тексту, запрошення на весілля, листа Олексія та плачів після його смерті, згідно з правилами шкільної поетики, написана в основному 13-складовим силабічним віршем з парним римуванням, наприклад:

Парыс троянчик, знаеш, щасливым был поты,
Поки моей дознавал ласки и охоты;
Леч скоро мя на себе розгнѣвал за тое,
Же Венеры присудил яблоко золотое,
Не тылком фортуну от него отвернула,
Леч и самую Трою в попел обернула.

На сцені шкільного театру Києво-Могилянської колегії крім п'єси «Алексій, чоловѣк божій» була поставлена також драма «Царство Натури Людской» (1698), з якої збереглися тільки деякі частини. Важливу роль як дійові особи відіграють у ній «Надія», «Віра», «Гордість», «Смерть», «Злість» та інші персоніфіковані сили, що ведуть боротьбу за «Натуру Людську», тобто за людину. Ця п'єса за своїм характером посідає проміжне місце між великодніми і моралізаторськими шкільними драмами (мораліте). О. І. Білецький писав, що автор п'єси добре знає античну міфологію, теорію і практику шкільної драми, легко володіє силабічним віршем, вживаючи різні типи його

[1] Білецький О. І. Зародження драматичної літератури.— У зб.: Від давнини до сучасності, т. 1, с. 174.

будови; ліричний елемент взагалі переважає над драматичним, хоч ремарки, які збереглися в тексті, показують, що і сценічне втілення не випадало з поля зору автора [1].

На Україні поширювались драматичні твори і далеко за межами Києва. На західноукраїнських землях досить популярною була великодня драма «Слово про збурення пекла», яка збереглася в кількох списках. Окремі з них походять з другої половини XVII і початку XVIII ст., і немає підстав відносити драму до першої половини XVII ст.

Сюжет цієї найцікавішої великодньої драми-містерії побудований на апокрифічних оповіданнях про зшестя Ісуса Христа у пекло та про виведення ним звідти усіх грішників. У свій час драмою захоплювався І. Франко, який опублікував її та написав про неї дві розвідки. «Будова драми,— писав І. Франко,— дуже проста, але проведена логічно і вповні артистично. Дійових осіб небагато, та всі вони охарактеризовані індивідуальними рисами, далеко не так шаблоновими, як се бачимо в західноєвропейських містеріях» [2].

«Слово про збурення пекла» — невелика за обсягом і нескладна за композицією драма, але досить цікава за своїми змістом та художніми якостями. Пекло стурбоване тим, що «Маріин син» Христос збирається визволити з пекла грішників, однак Люципер хвалькувато запевняє Ад у своїй могутності й силі. Тепер у пеклі сидить Іван Хреститель, а «по тому и сам Христос у мене будет». Ад просить «старосту» пекла, щоб той дав спокій Христу, бо Іван Хреститель уже бунтує його слуг і взагалі при згадці про Христа у нього жили починають дрижати. Люципер заспокоює старого Ада і посилає на небо своїх «воєвол» Трубая і Венеру, «абисте того Ісуса поймали». Слуги приносять спочатку добрі вісті: Ісуса упіймали, судять, катують, прибивають до дерев'яного хреста, він умирає... Та душі його не вдалося впіймати, бо не дала божа сила. І ось тепер Ісус Христос разом із своїм ангельським військом йде до пекла. Подається цікавий діалог між Люципером і Христом. Христос наказує розбити пекельні ворота, а Люципер просить його:

Коли ти бог, там собѣ сиди в раю,
А я тебе тут не потребую.

Христос благословляє своїх воїнів на рать, розбиває ворота і всі пекельні укріплення, входить до пекла, осяює його своїм промінням та кропить свяченою водою. Лементує Ад, лементує і Люципер, бо Христос вивів з пекла душі усіх «в'язнів» на чолі

[1] Див.: Білецький О. І. Хрестоматія давньої української літератури, с. 263.

[2] Франко І. Слово про збурене пекла. Українська пасійна драма.— ЗНТШ, т. 81, 1908, с. 35.

з Адамом і Євою. Вони тішаться, що хоч один грішник Соломон лишився, але мудрий Соломон відповідає на те:

Юж повторно Христос по мене прінде;
Страшний єго бил приход первій,
Єще другій страшнѣйшій буде.

Люципер наказує слугам вигнати Соломона з пекла: «Соломон скачучи почал спѣвати, Люципер из Адом — плакати й ридати». Усі ці образи подані в бурлескно-травестійному плані так, як їх мислили народні маси.

За свідченням дослідників (І. Франка, М. Возняка, О. Білецького), «Слово про збурення пекла» є єдиним зразком драми XVII ст., яка написана не за шкільними поетиками і справляє враження народного театру. Драма не має ні прологу, ні епілогу, ні узаконених шкільною теорією трьох чи п'яти актів; написана нерівноскладовими віршами з щедрим діеслівним римуванням, що нагадує склад тогочасних козацьких дум.

Завдяки великій дотепності, демократизації апокрифічного змісту (у «Хожденіи Богородицы по мукам» Марія обіцяла молитись за грішників і просити Христа принаймні зменшити їхні муки у пеклі, а тут Ісус уже виводить їх з пекла) та зображенню народного побуту, драма стала досить популярною й знаходила відгуки у різних прозових та віршових творах, а також і в ораторському мистецтві XVII ст.

Вихованці Києво-Могилянської колегії поширювали шкільні драми і на території Росії. На початку XVIII ст. Дмитро Туптало-Ростовський підготував і поставив у Ростові силами учнів місцевої школи п'єси «Комедія на різдво Христове» і «Успенська драма». Перша з них належала до драм різдвяного циклу, друга — до мираклів. Драми Д. Туптала як за своїм змістом, так і за формою відповідали всім вимогам шкільних поетик XVII ст. У наступному столітті крім драм релігійно-повчального характеру на біблійні сюжети починають з'являтися і твори, звернені до сучасності, до відображення далеких і недалеких подій з вітчизняної історії.

* * *

Вся література другої половини XVII ст. була позначена духом всенародної визвольної війни під проводом Б. Хмельницького проти польського панування на Україні та живим відголосом возз'єднання України з Росією. Внаслідок цих двох величезних подій в історії нашого народу зміцнюється і до того глибоке російсько-українське єднання. В Росії поширюються твори українських літераторів Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, А. Радиловського, історична проза анонімних авторів, багато віршів, які справляють значний вплив на розвиток усіх жанрів братньої літератури. В свою чергу на Україні стають

відомі твори російських письменників С. Полоцького, С. Медведева, К. Істоміна, анонімні повісті, які впливають на українську літературу.

Найцікавішим досягненням того часу були проповідницько-публіцистична та історична проза, творчість М. Андрелли, анонімні вірші на історичну тематику, а також драма «Слово про збурення пекла». В цих та інших творах спостерігаємо поступове звільнення від схоластичних впливів, від полонізмів та макаронізмів у мові, хоч ідеї Ренесансу ще були досить живучими. На широку дорогу виходять віршування та драматургія з їх побутовим реалізмом і народністю, з потягом до народної розмовної мови.

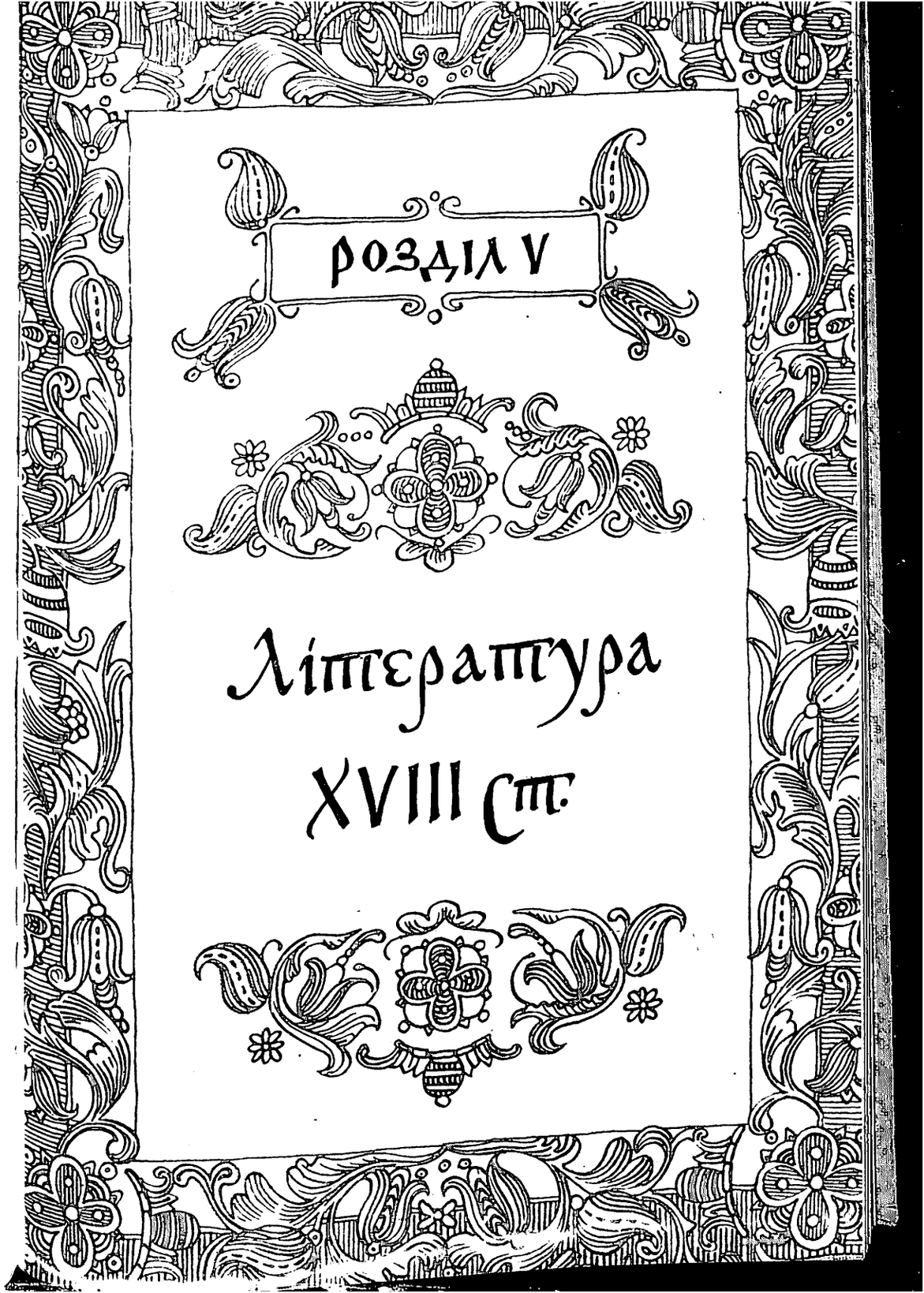

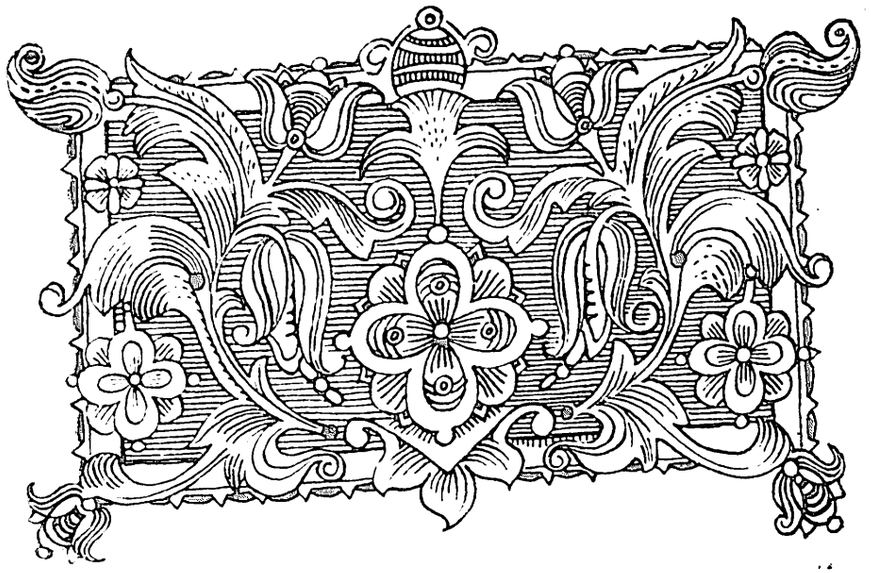

Історичні умови

У кінці XVII — на початку XVIII ст., завдяки перемогам російської армії під проводом Петра I в боротьбі проти іноземних загарбників, зміцненню північно-західних і південних кордонів країни, особливо після успішного завершення Полтавської битви в 1709 р., Росія вийшла в число наймогутніших в економічному і воєнному відношеннях країн Європи.

Протягом XVIII ст. в Росії і возз'єднаній з нею Україні відбувається поступовий розклад феодально-кріпосницького ладу і зростання в його надрах буржуазно-капіталістичних відносин.

Реформи, запроваджені Петром I, мали велике прогресивне значення також і для України. Створення сильної, випробуваної в боях російської армії і військово-морського флоту зміцнило міжнародний авторитет Росії, забезпечило неприступність кордонів Росії і Лівобережної України від зазіхань султанської Туреччини і шляхетської Польщі. Будівництво фабрик і заводів та розвиток торгівлі в Росії позитивно вплинули і на економічний розвиток України, де з'являються перші мануфактури.

Соціально-економічний і культурний розвиток Лівобережної України в першій чверті XVIII ст. відбувався в умовах зміцнення завдяки перетворенням Петра I Російської централізованої держави поміщиків і торговців. Це зміцнення супроводжувалось посиленням кріпосницького гніту, внаслідок чого широко розгорнувся антикріпосницький селянський рух у Росії і на Україні.

Процес економічного розвитку Росії, що проходив в цих історичних умовах, супроводжувався великим піднесенням російської культури, науки і мистецтва; протягом XVIII ст. в Росії створені оригінальні наукові і філософські теорії. В цей час

виступив, зокрема, М. В. Ломоносов як видатний представник матеріалізму XVIII ст. Ще в епоху петровських перетворень значно розвинулась громадсько-політична і філософська думка, представниками якої були Феофан Прокопович, Василь Татищев, Антіох Кантемір, Іван Посошков. Ці успіхи соціально-економічного і громадсько-політичного зростання Росії благотворно впливали на розвиток і Лівобережної України, продовжувала розквітати єдність і взаємодія розвитку передової російської і української культур і літератур.

За характеристикою В. І. Леніна, Петро I у запровадженні своїх реформ і перетворень в умовах Росії не зупинявся «перед варварськими засобами боротьби проти варварства» [1]. Становище селянства, у зв'язку з реформами Петра I, погіршилось: поміщики посилили експлуатацію.

Процес класового розшарування посилюється і на Лівобережній Україні (Гетьманщині). Козацька старшина протягом першої половини XVIII ст. перетворюється на панівний привілейований стан, на українську шляхту, домагається оформлення своїх станових привілеїв і зрівняння в правах з російським дворянством, але царський уряд, прагнучи обмежити автономію України, не погоджувався на це.

У відповідь на феодально-кріпосницький гніт «посполиті» відмовлялись від «послушенства», виступали проти поневолювачів — шляхтичів-«державців», розгромлюючи їхні маєтки і посягаючи на їх життя. В багатьох місцях вибухали повстання проти духовних і світських землевласників.

Українське трудове селянство разом з покріпаченим російським селянством взяло активну участь у великій антикріпосницькій селянській війні під проводом Пугачова (1773—1774). Ця війна благотворно вплинула на розгортання антикріпосницької боротьби українського селянства проти самодержавно-кріпосницького гніту у другій половині XVIII ст. В 1789 р. спалахнуло велике повстання в селі Турбаї на Полтавщині.

Хоч селянська війна під проводом Пугачова, повстання турбаївців, так само як і інші повстання в Росії та на Україні, були придушені, але вони відіграли велику роль у розвитку революційного руху, піднесенні передової суспільно-політичної думки у другій половині XVIII ст.

Поряд із зростанням революційно-визвольного руху покріпаченого селянства з середини XVIII ст. в передових колах російського суспільства починають зароджуватись визвольні ідеї, спрямовані на боротьбу з самодержавно-кріпосницьким ладом. Найвидатнішим представником революційної думки в Росії другої половини XVIII ст. був О. М. Радищев, один із перших представників філософського матеріалізму, автор полум'яних творів «Путешествие из Петербурга в Москву» і оди «Вольность», надрукованих в 1790 р., а також видавець сатиричних журналів М. І. Новиков та інші передові російські діячі кінця XVIII ст. Твори Радищева, незважаючи на сувору заборону царизму, так само як і сатиричні журнали М. Новикова, впливали на розвиток передової суспільно-політичної думки і на Україні.

[1] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 36, с. 284.

Неймовірно важким було життя народу Правобережної і Західної України під владою шляхетської Польщі. Зазнаючи жорстокого соціально-політичного і національно-релігійного гніту з боку польської шляхти й українських феодалів, трудящі селяни Правобережжя і західноукраїнських земель протягом всього XVIII ст. вели безперервну боротьбу проти шляхетського гноблення, вони весь час боролися за возз'єднання з українським народом на Лівобережжі.

У 1793 р., після другого поділу Польщі, Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля і Брацлавщина) була возз'єднана з Лівобережною Україною в надрах Російської держави. Це було історично прогресивним фактом у житті українського народу, що спільно з російським народом боровся за своє соціальне визволення.

У кінці XVIII — на початку XIX ст. в надрах пануючого феодально-кріпосницького ладу Російської імперії продовжує розвиватися капіталістичний уклад, підточуючи коріння і розкладаючи кріпосництво.

Українські буржуазні націоналісти, всупереч історичній правді, перекручено і тенденційно висвітлювали історичний процес на Україні XVIII ст. Важкий стан українського народу вони пояснювали тільки анексіоністською і колонізаторською політикою російської дворянської монархії та Катерини II. А гнобительську роль української старшини — феодалів-кріпосників, жорстоких експлуататорів українського трудового народу — вони всіляко замовчували, зображаючи українських феодалів «захисниками» інтересів всього «безкласового» українського народу. Буржуазні націоналісти всіляко замовчували великий благотворний вплив російського визвольного руху на визвольний рух на Україні, спільну боротьбу російського та українського народів проти царизму, проти ненависної всім трудовим народам самодержавно-кріпосницької системи. Виступаючи з критикою царизму, буржуазні націоналісти замовчували також і те, що українські кріпосники-феодали, українська козацька старшина завжди шукали підтримку в російського царизму, плазуючи перед ним і з допомогою дворянської монархії та царського війська визискуючи трудовий народ України.

Українські націоналісти, виходячи з своїх класових, буржуазних позицій і орієнтації на реакційні уряди Заходу, своєю брудною писаниною намагалися заперечити благотворний вплив передової російської культури і літератури XVIII ст. на розвиток української культури і літератури саме на Лівобережній Україні, що возз'єдналася з Росією.

Розвиток культури й освіти

Свідченням тісного взаємозв'язку і взаємодії в розвитку двох братніх російської та української літератур протягом першої половини XVIII ст. є діяльність Феофана Прокоповича та організованої і керованої ним «ученой дружины», до складу якої входили молодий російський сатирик А. Кантемір та історик В. Татищев.

Як у Росії, так і на Україні передова культура і література, дедалі більше проймаючись демократичними і реалістичними елементами, розвивалась у жорстокій боротьбі з мертвущою схоластикою церковщини, з реакційними тенденціями низькопоклонства перед іноземщиною, в боротьбі за самобутність і оригінальність.

За передові, матеріалістичні ідеї у філософії і за реалізм в літературі на Україні, за патріотизм, оригінальність і самобутність вітчизняної культури протягом другої половини XVIII ст. активно боровся Григорій Савич Сковорода.

На Україну також благотворно вплинуло й зростання освітньої справи в Росії. Основним науковим і культурним центром, так само як політичним та адміністративним, у XVIII ст. був Київ.

Заснована 1701 р. на базі Києво-Могилянської колегії з майже віковою історією Київська академія протягом XVIII ст. залишалася авторитетним вищим навчальним закладом. Сюди прагнули здобувати освіту і представники інших слов'янських країн, пригноблених Туреччиною і Австрією,— серби, чорногорці, болгари та ін.

Хоч навчання в Київській академії і носило в основному церковно-богословський, схоластичний характер, але вже у першій половині XVIII ст., під впливом освітніх реформ у Росії, в академії розширюється викладання природничих дисциплін, географії, математики, вводяться нові предмети: архітектура, медицина, сільськогосподарська економія.

Уже в XVIII ст. серед студентів Київської академії організовуються літературні (поетичні) гуртки і товариства. Так, в 1792 р. викладач піітики Київської академії Іриней Фальковський організував із студентів «Вольное Піитическое Общество» для того, щоб забезпечити членам цього товариства «всегдашнее чтеніе самых хороших книг» [1].

Частина випускників Київської академії продовжувала освіту в Петербурзькій медико-хірургічній академії і в Московському університеті, заснованому 1755 р. Випускники Київської академії працювали викладачами багатьох шкіл (колегій, семінарій) не лише України, а й Росії — в містах Ростов, Твер, Ка-

[1] Див.: Рукописний «Піитическій сборник» XVIII ст. № 693/489с. Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, арк. 143.

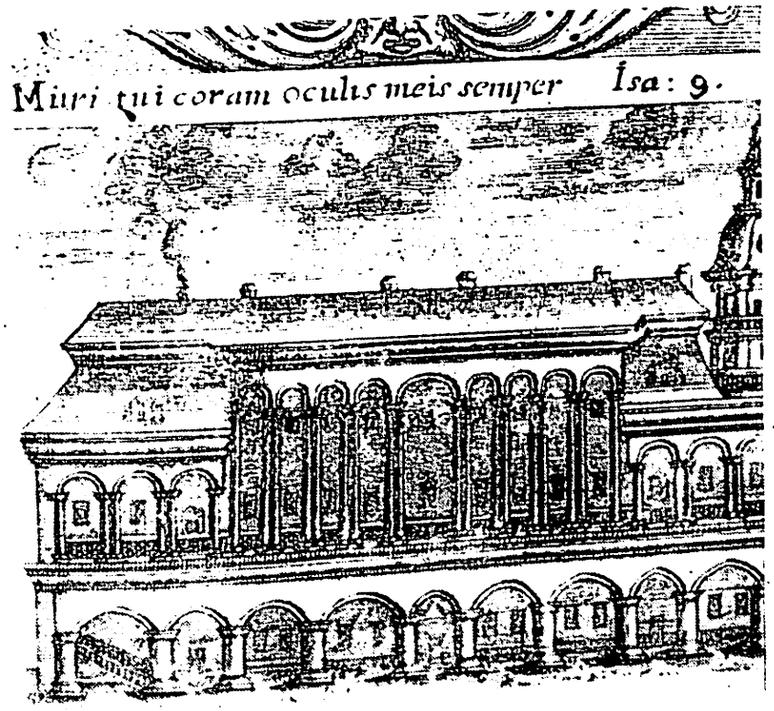

Будинок Київської академії після реставрації у 1730-х рр. Фрагмент гравюри Г. Левицького 1739 р.

зань, Тобольськ тощо. Академія справляла вплив на навчальний процес інших середніх навчальних закладів України — колегій у Харкові, Чернігові, Переяславі. Освіта в колегіях з середини XVIII ст. значно поліпшується, зокрема це стосується Харківської колегії.

Якщо до середини XVIII ст. Київська академія в основному була загальноосвітнім навчальним закладом, то вже у другій половині століття вона все більше починає перетворюватися на духовно-навчальний заклад.

Українську громадськість не задовольняв духовний характер Київської академії, і тому вона неодноразово ставила питання про відкриття на Україні університету.

Протягом першої половини XVIII ст. на Лівобережжі і Слобожанщині існувала значна кількість сільських шкіл, але згодом число цих шкіл зменшується, у зв'язку з остаточним закріпаченням селянства, а також козаків та подальшим їх зубожінням і посиленням експлуатації. Для дітей панівного

класу — старшини — створюються закриті навчальні заклади — пансіони, інтернати.

На низькому рівні перебувала освітня справа на Правобережній і Західній Україні, а також у Буковині і на Закарпатті, на землях, що стогнали під чужоземним гнітом. Польська шляхта на Правобережжі проводила політику спольщення й покатоличення українського народу.

Протягом XVIII ст. виходить ряд нових пам'яток історичної літератури: літописів, хронік, щоденників, творів історико-публіцистичного характеру. Українська старшина, виступаючи в основному авторами цих творів, відобразила в них свої вимоги: автономії України та зрівняння в правах з російським дворянством. Причому автори всіляко намагалися виправдати панування української старшини над трудовим народом.

Високого рівня досягла у XVIII ст. українська народна творчість, в якій найповніше відобразилися життя і боротьба українського народу, братерське єднання і дружба російського та українського народів.

Значного розквіту у XVIII ст. досягає і лірична поезія, насамперед поезія громадсько-політичного і сатирично-викривального змісту, що розвивалася під впливом громадсько-політичних творів А. Кантеміра, М. Ломоносова, О. Сумарокова, особливо О. Радищева, сатиричних журналів М. Новикова, од В. Капніста. Від бурлескно-гумористичних і пародійно-травестійних віршів на церковно-релігійні (різдвяні і великодні) сюжети у середині і другій половині XVIII ст. ми спостерігаємо прямий перехід до сатирично-викривальної поезії, породженої конкретними соціально-економічними і громадсько-політичними обставинами життя і боротьби українського народу. Катерина II видавала спеціальні укази про заборону і знищення сатиричних творів. Особливо жорстоко переслідувалися українські громадсько-політичні вірші і народні пісні та їх виконавці на Правобережній Україні і в Галичині, де польська шляхта закатовувала після поразки «коліївщини» 1768 р. прямих учасників гайдамацького руху, серед яких були і кобзарі.

Під впливом передової російської літератури і російської мови досягає значного розквіту українська література, що набирає у XVIII ст. виразного світського характеру і актуального громадсько-політичного змісту.

Академік О. І. Білецький, відзначаючи класовий характер літератури і її творців, так визначає літературну спадщину XVIII ст. на Україні: «...Література волею-неволею повертається на шлях виключно рукописного передавання, а це вже само по собі призводить до анонімності. Але, хоч і анонімна, творчість XVIII ст. репрезентована в достатній кількості виданими навіть до цього часу текстами, хоч всієї рукописної традиції XVIII ст. вони, звичайно, не вичерпують. Тут конче потрібні нові розшуки, систематизація вже опублікованого, але загубленого в старих виданнях, матеріалу...» [1].

У XVIII ст. російський царизм обмежує друкування книг, викладання українською мовою, постановку українських спектаклів. Але його реакційна політика не могла затримати розвиток української культури і літератури, не могла розірвати тісних культурних взаємин двох братніх російського й українського народів, дружба яких гартувалася у спільній боротьбі проти самодержавно-кріпосницького гніту і проти іноземних загарбників.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

В історії української літератури XVII—XVIII ст. визначне місце посідають літописи, головною темою яких було зображення вітчизняної війни українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетських загарбників. Поширення цього жанру було зумовлене тим, що він міг найпослідовніше і найповніше відбити знаменні події.

Літописи XVII—XVIII ст. різні за художнім рівнем, способом відображення минулого. Більша за назвами частина — Мгарський, Київський, Хмільницький (від міста Хмільник), Львівський, Межигірський, Добромильський літописи та ряд хронік — це хронологічні описи історичних подій визвольної війни. Окремі з них — Хмільницький, Межигірський, Добромильський та інші — досить стислі, самостійно чи запозичивши дещо з інших джерел розповідають про найважливіші епізоди боротьби українського народу проти польських загарбників. Густинський літопис є в основному переробкою Іпатіївського списку «Початкового літопису» з додатком, що містить опис подій, які відбувалися на Україні протягом війни 1648—1654 рр.

Друга частина літописів — це великі полотна, в яких рельєфно, широкопланово змальовано події визвольної війни 1648—1654 рр. У кожному з них відбилась індивідуальна манера письма авторів, їх погляди на характер визвольної боротьби, її оцінка. Сюди належать твори Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка.

Українські літописці, зображуючи героїчні сторінки боротьби народу проти іноземної навали, намагалися свої твори довести до сучасності. Маючи перед собою в основному записки чужинців-мандрівників чи польських істориків-хроністів, українські письменники ними не задовольнялися і зверталися до народних творів, у яких історія знайшла своє осмислення. Це допомагало літописцям повніше зображувати події минулого і давати їм певну оцінку. Кожний літописець шукав у фольклорі

[1] Білецький О. Проблеми вивчення старовинної української літератури до кінця XVIII ст.— «Літературна критика», 1936, № 1, с. 101.

насамперед те, що відповідало його ідейним інтересам, у чому він вбачав свою ідеологічну опору.

Незважаючи на стисліcть у своїх хронікальних межах, короткі літописи розповідають про низку важливих історичних подій. Переказуючи минуле, літописці часто вдаються до народних переказів, щоб цим засвідчити той чи інший історичний факт. Так, у Київському літописі (1241—1621) зустрічаються народні перекази про Лжедмитрія I та Лжедмитрія II, про запеклих ворогів українського народу — уніатів І. Потія, М. Рогозу тощо.

Звідний літопис, який дістав назву Львівський, писаний вперемiж українською, латинською та польською мовами. Він не має цілісного тексту, насичений епістолярією, розмаїтими тематичними нотатками, повідомленнями. За стилем літопис близький до художнього твору. У ньому багато народного гумору, прислів'їв, приказок, інтерпретованих автором на свій смак.

За насиченістю фактів та їх розкриттям виділяється Хмільницький літопис. У ньому розповідається про становище на Україні напередодні війни 1648—1654 рр., про перші перемоги українського війська над польською шляхтою. Дохідливістю й образністю літопис завдячує народові, думками якого скористався літописець. Змальовуючи стан трудових мас перед війною та вияв всенародного героїзму під час визвольних битв, невідомий автор Хмільницького літопису пише: «Трудно ся убогому чоловѣку поживыти, поки до нового. А то новое теж малая была утѣха: жита рвали и за диво един щоб обачив хто сноп жатый: бо той весны три мѣсяцы не было дожду. Выполнилося пророчество Исаіи, же хоть сто мѣр хто посѣял, ледво одну взял. И серпы и косы ковали на оружие, и не дармо земля тряслася: трясли и ляхи козаков. На Вкраинѣ рѣки зафарбовалися от крывѣ людскои, а повны были болота трупу ляцкого» [1]. Літописець щиро симпатизував всеукраїнському руху за визволення і, щоб яскравіше відтворити його, вдався до гіперболізації, запозиченої з мови простолюду.

У літописах з теплотою говориться про Б. Хмельницького, його військову кмітливість. Трапляються короткі відомості про повстання Степана Разіна; його названо, як і в народних піснях, Стенькою.

Густинський літопис є цінною пам'яткою не лише літературною та історичною, а й лінгвістичною. Автор його був людиною освіченою, обізнаною з сучасною літературою. Він використав чимало літописних творів свого часу. Дехто з дослідників вважає, що автором Густинського літопису міг бути відомий письменник-полеміст Захарія Копистенський. Пояснюють це тим, що в літописі використані ті ж твори, що й у «Палінодії» Копистенського. У 1670 р. літопис був переписаний іеромонахом Густинського монастиря Михайлом Лосинським.

[1] Летопись Самовидца по новооткрытых списках. К., 1878, с. 13.

Автор Густинського літопису виявив себе як патріот рідної землі. Він обстоює український народ і його культуру, висловлюється про унію як засіб гноблення трудящих мас, знищення їх культурних надбань.

Вершину українського літописання XVII—XVIII ст. складають твори Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Вони найповніше з-поміж тогочасних історичних та літературних творів розповідають про визвольну війну 1648—1654 рр., життя народу, внутрішнє та міжнародне становище України. З часу свого опублікування всі три літописи звернули на себе пильну увагу істориків, літературознавців та лінгвістів. З'явилася значна критична література, в якій кваліфіковано висвітлено і прокоментовано ряд проблем, що стосуються літературної вартості цих літописів, їх місця в літературному процесі, авторства тощо.

Літопис Самовидця, як гадають вчені, писався по свіжих слідах історичних подій 1648—1654 рр. Загалом у творі Самовидця охоплено події 1648—1702 рр.

Довгий час тривала дискусія навколо питання про авторство літопису. Висувалась гіпотеза, що автором цього твору був підскарбій Роман Ракушка-Романовський. Але були й інші припущення. Так, М. Возняк приписував літопис корсунському полковнику Федорові Кандибі. Інші дослідники зупинялись на постаті писаря Івана Биховця. Однак усі зусилля вчених встановити справжнє ім'я автора цієї видатної пам'ятки не увінчались успіхом.

Аналіз літопису дає право твердити, що його автор був військовою людиною з числа козацької старшини, яка головним завданням своїм вважала боротьбу за власні станові, ідейні та матеріальні інтереси. Але в ході війни з одвічними загарбниками він, як і весь український народ, починає усвідомлювати гідність своєї нації, країни і виступає від імені всього народу України. Літопис не прив'язаний до певної місцевості, а розповідає про події, що відбувалися в період визвольної війни 1648—1654 рр. та після її закінчення на всій українській території.

Виступаючи від імені козацької старшини, Самовидець полишає на боці інтереси посполитих. Його хвилювали лише утиски польською шляхтою козацтва (насамперед, реєстрового). Бо ж напередодні війни ляхи примушували козаків «панщини робити, на службу замковую обернено... в дворах грубу, то есть печи, топити, псов хандожити, дворі змітати, и до инших несносных діл приставляли» [1].

Самовидець навіть засуджує участь посполитого люду у війні, вважаючи, що трудящі маси не стільки воюють проти

[1] Літопис Самовидця. К., «Наукова думка», 1971, с. 45. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи після цитати сторінку.

польської шляхти, скільки займаються грабежами. Йому не подобалась ідея злиття козацтва з масою посполитих. Літописець надзвичайно обурюється бунтом бідного козацтва в 1655 р. в полку Івана Золотаренка, називаючи козаків при цьому черню. Те ж саме помітне в оцінці Самовидцем факту вбивства рядовим козацтвом гетьмана І. Брюховецького та його почту.

Отже, ідеологія Самовидця є діаметрально протилежною ідеології простого народу, яка виразно відбилась у словесній творчості трудящих — фольклорі. Самовидець визнавав визвольну війну як боротьбу заможного козацтва, зокрема старшини, за свої привілеї, а народ — як засіб звільнення від іноземного іга.

Розуміння Самовидцем причин початку війни українського народу проти панської Польщі суб'єктивне, властиве представникові козацької старшини: «...натрафили на чоловіка одного, у котрого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди... Хмелницкій, видячи, же юже учинил задор з ляхами и своего набитку, албо кгрунтов, жалуючи, вислав своих посланцов до хана кримского, чинячи з ними згоду...». Автор не розумів основного — Хмельницький очолив боротьбу трудового народу, яка переросла у визвольну війну проти польської шляхти. Про це виразно говориться в народнопоетичних творах, що народилися у 1648—1654 рр.

Проте в багатьох випадках Самовидець правдивий у змалюванні історичних подій. Так, описуючи блискучі перемоги козаків над польськими панами, літописець ідейно близький у своїх поглядах і оцінках до народних мас. У розпалі війни,— пише Самовидець,— «так усе, що живого піднялося в козацтво, же заледво знайшол в яком селі такого человіка, жебы не міл албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам не здужал, то слугу паробка посилал» (74).

Переяславська рада дістала в літописця тепле схвалення. Автор пише, що «по усей Україні увесь народ з охотою тое (Переяславську раду.— *Авт.*) учинил» (67), «не хотячи юже болш жадным способом быти поддаными королю полскому и давним паном, ані теж тримати к себе татар» (66). Літописець утверджував вікову мрію українського народу — бути незалежним від татаро-турецьких і польських завойовників і бути в спілці з єдинокровними братами.

Високо оцінюючи політику Б. Хмельницького, Самовидець досить стримано говорить про самого гетьмана як людину, вождя, полководця. Таке ставлення літописця до Хмельницького, очевидно, було зумовлене тим, що гетьман не цурався простого народу і боровся за його інтереси. Самовидець, таким чином, не був об'єктивним у ставленні до Хмельницького, йшов врозріз з оцінкою, даною Хмельницькому народом у фольклорних творах — думах, історичних піснях, переказах та легендах.

Характеристики багатьох історичних осіб, дані Самовидцем у своєму творі, в основному правдиві і відповідають оцінці, даній їм народними масами в усних творах. Це, зокрема, стосується підступного І. Виговського, якого Хмельницький, звільнивши на слізне його прохання, викупив із турецько-татарської неволі; Д. Многогрішного, який на раді 1669 р. відмовлявся від гетьманської булави «як старая дівка хорошего жениха»; І. Самойловича, попівського сина, що домігся гетьманства і «барзо гордый стал», «затяговал людей кормленієм».

Самовидець гостро засуджує міжусобну війну, що точилася на Україні після смерті Хмельницького, особливо за гетьманства П. Дорошенка, який рвався до влади, торгуючи українським народом і його національними багатствами.

Змальовуючи битви українського війська з ворогом, внутрідержавні міжусобні чвари між гетьманами, Самовидець не міг обмежитись творчим методом тодішньої прози. Визначальним тут був фольклор, який скеровував метод і стиль письма Самовидця. В окремих місцях твору автор іде за епосом. Так, наприклад, коли після ряду тріумфальних перемог над шляхтою в 1649 р. до Хмельницького прибули посли з різних країн, висловлювали свою приязнь і присилали дорогі подарунки, «...так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмелницкого пойшла» (56); відбиваючи напад татар у 1674 р., уманчани «по улицях з дворов билися так, же кров текла ріками» (119) тощо.

Часто для образного висловлювання своїх думок Самовидець використовує влучні прислів'я. Ось Дорошенко, листуючись з московським царем з приводу того, щоб піти під його руку, «токмо писмами свою зичливость отсвідчает, а на серци що иншого мает».

Отже, як виразник ідеології козацької старшини, Самовидець, описуючи найгостріші моменти війни та повоєнне життя, то сходився в думках з народом про цей відтинок часу, то розходився. Однак, незважаючи на те що літопис Самовидця був твором досить суб'єктивним і пройнятим класовими інтересами, він завдяки добрій обізнаності автора з рідним фольклором, звичаями і традиціями українського народу, більш ніж будь-який з літописів XVII—XVIII ст., образно відтворив знаменну епоху, розкрив подвиг народу в боротьбі за свободу.

Літопис Самовидця не всюди рівний за способом викладу подій. З цього погляду він чітко поділяється на дві частини: перша — це зведені воєдино окремі оповідання про найзначніші етапи визвольної війни; друга, що починається з 1677 р.,— це короткі повідомлення про найважливіші події за роками.

Автор літопису «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского, с поляки... в року 1648, отправоватися начатой и за лѣт десять по смерти Хмелницкого неоконченной, з розних лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писанного, в градѣ Гадячу,

трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожилов свѣдительстви утвержденная. Року 1710» Григорій Грабянка поставив перед собою завдання показати крупним планом війну 1648—1654 рр. Твір дійшов до нас у рукописному вигляді (понад 20 списків). Був надрукований у Києві, в 1854 р.

Питання про авторство літопису «Дѣйствія презѣльной брани» остаточно не розв'язане. Справа в тому, що оригінал твору не зберігся, а ім'я Грабянки названо тільки у заголовку двох списків. Однак більшість вчених вважають, що твір належить таки перу Григорія Грабянки. М. Максимович зауважував, що Грабянка був людиною вченою і книжною, обізнаною з малоруським і польським літописанням.

Грабянка в «Обьявленію к читателю» зазначає, що він хоче історію боротьби українського козацтва зберегти для потомства. Він використав козацькі діаріуші, іноземні літописи, а головне, зібрав і опрацював оповідання очевидців подій 1648—1654 рр. Письменник не завжди покладався на факти, які були в літописах іноземців, та характер їх осмислення. Критерієм для достовірності цих фактів служили «повѣствованія свѣдителей, еще в живих обрѣтающихся». Наслідком копіткої праці письменника був великий твір, скоріше військова повість, ніж літопис. Та й сам автор, мабуть, дотримувався такої думки, бо навіть поділив свій твір на «сказанія», близькі до жанру давньоруської розповідної літератури.

У своїй роботі над твором Грабянка повсякчас спирався на народнопоетичну творчість, зокрема на героїчний епос періоду визвольної війни, який об'єктивно відтворював їх дух, характер. Крім того, період війни породив велику кількість народних переказів і легенд, зокрема про Хмельницького, які часто використовує Грабянка.

Одна з таких легенд розповідає про розмову між Б. Хмельницьким і польським коронним гетьманом С. Конєцпольським з приводу збудованої в 1639 р. Польщею на Дніпрі міцної фортеці Кодак, щоб тримати козаків у покорі. На запитання Конєцпольського до козаків: «Угоден ли вам есть, козаки, Кодак?» Хмельницький, що був серед козацтва, відповів: «Что есть рукою сотворенно, чтобы было не розоренно» [1]. Письменник вводить цю легенду, щоб показати природний розум Хмельницького, його віру в народні маси і натякнути на замисли Хмельницького про майбутню війну українського народу з ненависними окупантами ще задовго до 1648 р.

На відміну від Самовидця легенду про викрадення джурою Хмельницького листів у Барабаша Грабянка подає повніше. Він наводить окремі деталі цього факту,— зокрема, говорить про шапку, перстень і пояс, зняті джурою в Барабаша, як ознаку довір'я, щоб забрати заховані листи. Легенда в інтерпретації Грабянки тісно пов'язується з відомою народною думою «Хмельницький і Барабаш». Правда, в легенді з твору Грабянки немає чіткої характеристики ідейних поглядів Хмельницького і Барабаша, діаметрально протилежних, що досить виразно видно в народному творі.

Іншого висвітлення, ніж у Самовидця, набуває тут причина виникнення війни між Україною і Польщею. Вона криється не в особистій образі шляхтичем Чаплинським Хмельницького,— пояснює Грабянка,— а в безчинстві польської шляхти на Україні. Своє особисте горе гетьман пов'язує з нещасливою долею всього українського народу. Випущений шляхтою із в'язниці Хмельницький рішуче заявив: «Жив бог и козацкая не умирала мати! Не все еще Чаплинській у меня побрал, когда шаблю в руках маю» (34).

Грабянка підкреслює виняткову народність війни 1648—1654 рр. проти польської шляхти. Почувши про війну, «народ на Украинѣ от всѣх градов стѣкашеся, аки рѣки ко Хмелницкому на луги Днѣпровіе» (40).

Центральне місце в творі Грабянки посідають описи війни. Найважливіші битви письменник виділяє окремо і розповідає про них у «сказаннях», своєрідних невеличких оповіданнях, можливо, підказаних автору російськими «сказаниями». Основою сюжету цих оповідань були літописні відомості, факти з діаріушів, польських хронік, розповіді очевидців тощо, а стиль їх визначався стилем фольклорних творів, які з'явилися під час війни і оспівували тріумфальні перемоги українського війська над польськими панами. Письменник запозичує з народнопоетичної творчості влучні порівняння, вогонь нищівної сатири, риторичного наведе лядскій обоз на долини й вертепи и болото» (46), де обоз був розгромлений козацьким військом.

Автор літопису захоплений військовим генієм Хмельницького, відважністю М. Кривоноса та І. Богуна, звитягою всього козацького війська. З особливою теплотою, пристрастю розповідає Грабянка про героїзм трудящих мас. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та іншими містами стали можливими лише завдяки самовідданості народу — така думка автора. Сам письменник цілком на боці народу. Коли трудящий люд дізнався про те, що польська шляхта хоче задобрити гетьмана

[1] Грабянка Г. Дѣйствія презѣльной... К., 1854, с. 31. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи в дужках після цитати сторінку.

багатими подарунками, автор разом з народом обурюється і вигукує: «и тим хощете нас ляхи паки в неволю обуздати!».

Грабянка не стільки зупиняється на подробицях військових подій, скільки говорить про їх наслідки, дає їм оцінки, характеризує військові здібності обох воюючих сторін тощо.

Письменник виявив своє розуміння колоніальної політики панської Польщі, яке в основному не розходилося з народним. В оповіданні «Чесо ради воста Хмелницкій на поляков» автор показує варварство польської шляхти на Україні. Страшна розповідь про безчинства польської шляхти на українських землях передана у формі народного переказу: «Иметь ли кто звѣря? кожу дай пану; иметь ли рибу? дай урочную дань оттуда на пана... Аще же когда случится на козака вина и малая, то таковими муками их казняху, яко ниже погане таковых смишляху мученій, и тако, в казнях сих проливающе излишь мѣру, невѣрных превосхождаху мучителством... Дѣтей в котлах варяху, женам сосци древіем изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣди...» (31).

Грабянка співчуває і лихові польського трудового народу. Сповнені співчуття і жалю його слова: «...их (поляків.— *Авт.*) спровадивши бѣдніе жони болѣе во вѣки не увидѣли, для чего в Полщѣ вдов и сирот и пустих домов без числа бисть, понеже трупіем на милю поле услася» (81).

Возз'єднання України з Росією Грабянка вважав надзвичайно важливою подією в житті українського народу. Він передає радість трудящих мас з приводу цього знаменного акту: «По обох странах Днѣпра во всей Украинѣ всякая душа з охотою учинили, и бисть радость великая во всѣм народѣ, ибо всѣ были благонадежни под единоверним себѣ монархом тихомирного во всем пожитія» (122).

З тексту твору Грабянки виразно видно, що за манерою зображення подій літопис поділяється на дві частини: художню, в якій змальовуються події вітчизняної війни 1648—1654 рр., і документальну — про повоєнні часи на Україні. Помітно, що більшість літописних творів цього періоду мають аналогічний поділ. Він, очевидно, зумовлений тим, що визвольна війна широко відбилась у народнопоетичній творчості і була важливим джерелом для художнього, образного осмислення і відтворення епохальних подій.

Починаючи приблизно з 1664 р., виклад подій у літописі ведеться строго хронологічно, описуються вони досить стисло, часто похапцем. Мабуть, Грабянка мав на увазі хоч поверхово розповісти про ті події, які мали місце на Україні в другій половині XVII ст., після смерті Хмельницького.

У науковій літературі тривалий час дискутувалось питання — чи був полковник Григорій Грабянка автором відомого твору. До єдиної думки вчені не дійшли. Одне є правомірним, що автором літопису була людина, життя якої мало чим відрізнялося від життя простого козацтва, всього українського народу. Природніше гадати, що автором цієї військової повісті був якийсь військовий писар, виходець із числа біднішої частини студентства Києво-Могилянської колегії, який не поривав зв'язків з трудовим народом, нижчим козацтвом, був патріотом рідної землі та добре знав українську народнопоетичну творчість.

Серед літописної літератури XVII—XVIII ст. чільне місце посідає твір Самійла Васильовича Величка «Лѣтопись событій в Юго-Западной Россіи в XVII-м вѣкѣ». Літопис складається з чотирьох томів. Перший том має назву «Сказаніе о войнѣ козацкой з полякамі, чрез Зѣновія Богдана Хмелніцкого гетмана войск Запорожскіх в осмі лѣтех точівшойся...». Другий і третій мають заголовки «Повѣствованія лѣтописная о малоросійских і оных отчасти поведеніях, собранная и зде описанная». У четвертому томі вміщені додатки. Літопис був написаний в с. Жуках Полтавського повіту. Автор закінчив його в 1720 р.

Величко, як він сам пише, «негдись» був канцеляристом запорізького війська і мав можливість ознайомитись з багатьма документами, що стосувались часів визвольної війни 1648—1654 рр. Людина освічена, не без літературного хисту, Величко зацікавлюється різними нотатками історичного характеру, діаріушами як співвітчизників, так і іноземців. Це дало йому змогу написати монументальний історичний твір про героїчну боротьбу українського народу проти польської шляхти в 1648—1654 рр.

Твір Величка після його опублікування Погодіним у 1840 р. став предметом уважного вивчення українськими письменниками та істориками. Т. Г. Шевченко, ознайомившись із літописом, запозичив із нього відомості про героїчне минуле, використав тлумачення окремих явищ, подій, характеристики деяких історичних осіб. Літописні відомості лягли в основу ряду поезій геніального Кобзаря на історичну тематику, допомогли поетові певною мірою розібратись у складних подіях історії України середини та другої половини XVII ст.

Величко, як і Грабянка, прагнув відтворити боротьбу українського народу за свої національні права, які виражалися в обстоюванні своєї волі від зазіхань польської шляхти і татаротурецьких орд. Величко виступив не лише як історик, а насамперед як письменник. Його твір — це велика історична повість, що складається з низки оповідань, створених на багатому історичному матеріалі. Сам Величко наголошував на тому, що його твір є цілісне «сказаніе», велика життєва легенда про героїчне минуле багатостраждального українського народу.

Створити правдиву розповідь про героїку минулого було справою нелегкою. В іноземних істориків, зокрема польських, не було об'єктивної характеристики боротьби українського народу проти загарбників, а, навпаки, панувала фальсифікація.

Це добре розумів Величко. З приводу цього він писав, що не знає, «хто з тих гисториков (іноземних.— *Авт.*) истинствует, а хто от правди розныствует».

Величко вперше в українській літературі та історії визначає поняття «Україна» і «український народ», подаючи ці категорії як територіально і національно усталені. Він визначає народ як єдине суспільство з його класами і станами, а в боротьбі за волю основне місце відводить простому люду. Нарешті, Величко прагне розкрити зміст стосунків між гетьманом і козацькою старшиною та між старшиною і простим народом.

Буквально з перших сторінок Величко викладає свої думки на грунті народних переказів та легенд. Він наводить тут оповідь про службу Хмельницького у Потоцького конюшим, широко передає народний переказ про викрадення Хмельницьким листів у Барабаша. Фольклорні оповідання, художньо опрацьовані, письменник майстерно вплітає в текст твору.

Розповідь про війну 1648—1654 рр. Величко розпочинає описом знаків, які, за твердженням народу, з'явились напередодні війни на небі. Ті знаки, пише автор, були «великое над звичай, в день пятка страстного, слонца измѣненіе и затменіе; второй потом — комета, от давніх лѣт невиданная, являлася на небѣ по заходѣ слонца, чрез дней дванадцать; третій — саранча великая нѣгдѣсь уродившись и нашедши... всѣ трави и збожа в ней позьедала и винищила» [1]. Письменник сам береться за тлумачення цих знаків: затемнення сонця — ясновельможне панство потемнішає «славою скоропреходящою и яко дим от лица вѣтра ищезающею, ищезнути и в перст вселитися» (56), мітла — вороги будуть покарані за антинародні вчинки; сарана — це нашестя орди, яка разом з Хмельницьким принесе Польщі розорення.

З широким художнім розмахом малює Величко першу звитяжну битву козаків з польською шляхтою. Він детально зупиняється на описах підготовки українських воїнів до бою, реалістично відтворює хід битви. Ось що чекало на польське військо під Жовтими Водами: «наконец всѣх поляков Хмелницкого оружіе разорило, и едним з них там же на Жолтой Водѣ жити и гнити повелѣно, а другим правую стезю до Криму показало, от якого погрому нѣ десятка человѣка поляков не спаслося» (69). Величко прагне прославити військову міць козацтва, геній Хмельницького-полководця, показати незламну волю українського народу, його віру в перемогу.

У перемозі українського війська над польською шляхтою письменник вбачає не випадковість, а закономірність: повстав весь народ. У творі зображено подвиг трудящих мас, окремих її представників. Так, безіменний патріот-проводир завів польські війська в яри та кручі, звідки вони, спускаючись, попадали в невилазну багнюку.

Непереможним малює Величко українське військо після двох перших перемог. Воно не втомилось, а «в далшій поход з Хмельницким рушило, увидѣвши з стороны албо з гори якой оное, можно было сказать, же то суть ниви, красноцвѣтущим голендерским албо влоским маком засѣянніи и проквѣтнувшій» (72). На дальші битви козацтво йшло, як каже автор, підігріте і запалене прагненням помститися ворогові за кривди и «разорения».

Великою подією в житті України була перемога під Батогом у 1652 р. Величко малює цю битву, в якій остаточно ствердилось, що українське військо мало всі переваги над польським, як всенародну, історичну. Хоч польський гетьман Калиновський «як шаленій на всѣ стороны мечущися з голою шаблею», зупиняв своє військо, воно притьмом тікало, кинувши зброю і обоз. Автор констатує, яка доля спіткала нерозсудливу польську шляхту на українській землі, якій вони принесли так багато лиха: «едни трупома пали, другіи в Бугу вовсе погрязнули, третіи ременю кримському досталися» (112).

Добре знаючи, що писали іноземці про визвольну війну 1648—1654 рр., Величко прагне внести ясність у ці «писання», здебільшого тенденційні, часом з суперечливими позиціями. Письменник намагається розібратися в складних проблемах часу. Величко правильно твердить, що український народ не хотів продовження кровопролитних боїв, а прагнув розв'язати всі непорозуміння з Польщею мирним шляхом. «Хмельницкій,— пише автор,— бридячися уже многолѣтною войною... був згодний оную оставити».

Величко розповідає, як у 1653 р. в місті Погребищі на ярмарку польський гетьман Чарнецький всіх людей «немилосердно и безчеловѣчно допустил войску своему вибити и тиранской смерти предати» (128). А гетьман Конєцпольський на Уманщині «рубал в пень хто тилко навинулся пред него... з гнѣву и ярости своя мало не всю Брацлавщизну зруйновал, огню и мечу предавши» (175).

Величко добирає найяскравіші порівняння, метафори, влучні прислів'я для характеристики пихатої шляхти. Тонко іронізує він над загарбниками після поразки під Жванцем у 1654 р. З окопів жванецьких польські вояки, виморені голодом і холодом, вирушали «во свояси... як звѣр зимою немохнатий» (156), а кожний із вельмож, зоставшись цілим під Жванцем, дома «розгрѣвал свои оледенѣвшіі кости при домашних вчасах и роскошах» (157). Шляхта була жадібна до здобичі, «як мухи до меду», тощо.

Засобами народної сатири розкриває Величко і манеру поведінки та ставлення до України під час визвольної війни

[1] Величко С. Лѣтопись событій в юго-западной Россіи в XVII-м вѣкѣ, т. 1, 1848, с. 7. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи в дужках після цитати сторінку.

«худой и голой орди». Хан від козаків «крил тайно яд гнѣва в сердце своем до времени приличного» (164).

Інші прикмети мають народні художні засоби, використані для яскравого зображення подвигів видатних українських воїнів, зокрема Хмельницького. Він, «осторожним на всѣ стороны будучи» (158), «смотрѣл неоспалими сердца своего очима на лядскіе обороти и поведеніе» (99) тощо. Кмітливість українського козацтва Величко передає через психологічний стан ворожого табору. Шляхта, «козацкого доброго не знаючи сердца и рицарства», не могла зрозуміти, в чому суть їх непереможності. Тому вони зустрілись у бою з таким, що «подобно и во снѣ им тое не снилось».

Смерть Хмельницького боляче вразила серця трудового народу України. Висловлення жалю за прославленим гетьманом Величко вкладає у вуста Самійла Зорки, писаря Хмельницького. У «Слові на погребеніє Богдана Хмельницького...», внесеним у літопис, Зорка каже: «Умер добрій вождь наш, оставивши по себѣ безсмертную славу...». З іменем Хмельницького Зорка пов'язує героїчне минуле українського народу періоду визвольної війни 1648—1654 рр.

Після смерті Хмельницького на Україні почалися чвари між козацькою старшиною, якій не давала спокою гетьманська булава. Письменник гостро засуджує міжусобиці, які призводять до зубожіння простого народу. Величко розкриває підступність генерального писаря І. Виговського, який жадав захопити в свої руки булаву і перекинутись до панської Польщі.

Народ став основною опорою в боротьбі проти зрадництва заможної старшини. Його кращі сини очолили трудящі маси в їх виступах проти зрадників. Мартин Пушкар, полтавський полковник, «собрал себѣ з винников, броварников, пастухов и наймитов людских полк пѣхотній, наименовавши его дейнеками» і вдарив по війську Виговського. Під тиском народу, який виступав на оборону недавно здобутої в боях волі, Виговський і його однодумці «врознь, куди очі, розволоклися».

З гіркотою згадує письменник про розбрат на Україні після смерті Хмельницького. Він вболіває за тим, що «бѣдная и упадная козакорусская отчизна», поділена на клапті, «потопає в крові». А тим часом, користуючись незгодою між козацькою старшиною, турки і татари та польська шляхта плюндрують українські землі.

Величко передає народну розповідь про повстання трудящих мас у Росії під проводом Степана Разіна: «повѣствует же от старих людей руских, яко той крамолник Разин был зросту високого и уроди красной, в силѣ и мужествѣ изобилен» (235).

Другий том літописної повісті Величка містить велике оповідання про спробу кримського хана знищити Запорізьку Січ у 1675 р. Вночі, в хуртовину, безшумно знявши козацькі чати,

турецько-татарські війська вдерлись у розташування Січі. Лише випадково їх помітили козаки. Зібравшись із силами, козацтво вщент знищило непроханих гостей. Хан, почувши про нищівний розгром, «восплакнул и як волк возвил».

З любов'ю описує Величко героїчні подвиги кошового запорізького війська Івана Сірка, ім'я якого ще за життя стало легендарним. Письменник наводить ряд цікавих епізодів із безприкладного життя народного ватажка.

Другий том твору Величка насичений влучними виразами, інтерпретованими з приказок та прислів'їв, дотепними народними оповіданнями. Запозичені з народнопоетичної творчості образні деталі міцно вплетені в текст і є невід'ємною його частиною. Вони роблять твір образним, емоційним, надають йому сатиричного звучання.

У третьому томі літопису письменник вмістив багато універсалів, епістолярію. Проте і тут коротко згадуються найвидатніші події повоєнного періоду і розповідається про історичних осіб, які брали активну участь у політичному житті України кінця XVII — початку XVIII ст.

Докладно зупиняється Величко на зображенні постатей І. Мазепи та І. Кочубея. Перший — «хитрій лис», будучи гетьманом, державний скарб «на своя приватніи и послушніи раздаходи и подарунки несчадно употреблял и истощевал» (56), а своих підданих селян безжально визискував. Про Кочубея Величко пише з теплотою і повагою.

Багато місця в творі Величка відведено змалюванню постаті легендарного козацького полковника Семена Палія. У літописі вміщено багато листів: Палія до Мазепи, Мазепи до російського царя, в яких ідеться про Палія. Ця епістолярія допомагає читачеві зрозуміти дволикість продажної душі гетьмана-зрадника.

Літопис Величка пройнятий народним гумором, сатирою. Ось Хмельницький шляхті «притерл роги», Пушкар «против Виговского поднесл роги», Дорошенко тікав від російських військ, «як заець по болотах гоненій, заледве бѣгством спасался от бъ» ди своея тогдашняя» і т. д. З багатого образного фольклорного матеріалу письменник вибирав те, що допомагало йому відтворити героїчну добу в історії українського народу.

Твори Самовидця, Грабянки та Величка — цінне надбання давньої української літератури. Вони виросли на грунті вітчизняних літературних надбань, навколишньої дійсності і народнопоетичної творчості.

Кращі твори літописної літератури XVII — початку XVIII ст. відіграли багато для розвитку нової і радянської літератури. Їх демократична спрямованість, патріотичні ідеї справили значний вплив на творчість українських радянських письменників, особливо на творчість З. Тулуб, Івана Ле, П. Панча, С. Скляренка, Я. Качури та ін.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Життєвий і творчий шлях

Феофан Прокопович — один із найвидатніших державних і культурних діячів першої третини XVIII ст.— справедливо вважається представником і російської, і української культур та літератур одночасно.

Народився Прокопович 1681 року в сім'ї дрібного торговця в Києві. Його світське ім'я було Єлеазар.

Батько його помер рано, і він виховується у свого дядька Феофана Прокоповича, який у цей час був намісником Київського братського монастиря і ректором Києво-Могилянської академії. Але дядько незабаром помер, і молодого Єлеазара бере під опіку один киянин. Навчаючись у Київській академії, Прокопович виявив великі здібності. Закінчивши академію, прийнявши уніатство, він продовжує навчання в польській уніатській школі і після закінчення її стає вчителем. Та невдовзі після цього він постригся в ченці і поїхав до Рима вчитися в заснованій католиками для греків і слов'ян колегії св. Афанасія. Завоювавши авторитет своїми здібностями, Прокопович мав змогу користуватися всіма книгами бібліотеки у Ватікані і навіть одержував приватні уроки від ректора колегії, який намагався загітувати його до вступу в єзуїтський орден.

Але Прокопович не тільки не піддався наступові єзуїтів і не пройнявся «папежским духом», а навпаки, на все життя проникся зненавистю до католицизму, як і до всіх інших виявів мракобісся і бузувірства. Скориставшись умовами, Прокопович зайнявся глибоким вивченням не лише патристики, а насамперед класичної античної філософії, історії та літератури, він виявив також глибокий інтерес і до творів мистецтва (архітектури, скульптури, живопису) грецьких і римських авторів як давнього, так і нового часу, до природничих наук, особливо до математики.

Повернувшись до Києва, він перейшов у православ'я і постригся в чернецтво під ім'ям Феофана.

Спілкуючись з видатними іноземними вченими під час перебування в Італії, Прокопович знайомиться з передовими ідеями Відродження і Реформації. У 1704 р. починає викладати в Києво-Могилянській академії, спочатку поетику, потім риторику та філософію. Через деякий час його призначають ректором академії і на цій посаді він перебуває до 1716 р.— до переїзду в Петербург.

Як професор і ректор академії, активний громадсько-політичний і культурно-освітній та літературний діяч, полум'яний пропагандист реформ Петра I, Феофан Прокопович зробив багато для розвитку української культури і літератури. Його курс теорії поезії «De arte poëtika» (вперше був опублікований лише

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

1786 р. в Могилеві) мав прогресивний, новаторський характер на відміну від схоластичних піїтик попередників.

Крім «Епиникіона» та панегіричної промови, присвячених Полтавській битві 1709 р., надрукованих того ж року в Києві, й опублікованого трактату «Духовный регламент» 1720 р. в Петербурзі, всі інші твори за життя письменника не видавалися, а поширювалися в рукописних копіях у XVIII—XIX ст. Його ораторські твори були видані ще в кінці XVIII ст., твори ж літературні друкувалися дослідниками у XIX ст., зокрема у книзі І. А. Чистовича «Феофан Прокопович и его время» (СПб., 1868). Вперше всі його літературні твори і теоретичний курс поетики в оригіналі і в перекладі російською мовою видані за редакцією І. П. Єрьоміна: Феофан Прокопович. Сочинения. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1961.

Феофан Прокопович був глибоко освіченою людиною свого часу, в його бібліотеці нараховувалось до 30 тис. книг різними мовами. Сучасник Прокоповича, датський учений Фон-Гавен писав про нього: «Ця чудова людина за знаннями своїми не має собі майже нікого рівного, особливо між російськими духовними. Крім історії, богословія і філософії, він має глибокі знання з математики і велику любов до цієї науки. Він знає ряд європейських мов, із яких двома розмовляє, хоча в Росії не хоче використовувати жодної, крім російської,— і лише в особливих випадках розмовляє латинською, в знанні якої не поступається перед жодним академіком».

Як письменник Феофан Прокопович своєю творчістю прокладав нові шляхи в літературі. Він перший в історії шкільної драми в Росії і на Україні висвітлив сюжет з вітчизняної історії у своїй трагедокомедії «Владимир» (1705), надавши йому актуального звучання. В усіх своїх творах, на протязі усієї діяльності Прокопович полум'яно захищав і запроваджував у життя реформи Петра І. Переїхавши в 1716 р. за викликом царя до Петербурга, Феофан став близьким його помічником, зокрема у справах церкви. Він показав себе як активний громадсько-політичний, культурний і літературний діяч в Росії: заснував «ученую дружину», куди входили ще А. Кантемір і В. Татищев.

У запеклій боротьбі з мертвущою схоластикою і реакціонерами-церковниками Ф. Прокопович закладав основи просвітительства і патріотичних традицій у літературі XVIII ст. Він був більше політичним, громадським і літературним діячем, аніж духовним. Прокопович гостро критикував і висміював «пустейших... врагов наших», які принижували роль великого російського народу. Феофан закликав передових діячів епохи зробити здобутком світу діяння великих предків Росії.

Вбачаючи в Петрові І великого державного діяча, який дбав за зміцнення могутності Росії, Феофан Прокопович відредагував написану ще в 1713 р. на відзнаку 10-річчя заснування

Санкт-Петербурга «Историю императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии... включительно» [1], в якій досить високо оцінює державну і політичну діяльність Петра І, закінчуючи твір описом переможної війни російського та українського народів із шведськими загарбниками — описом Полтавської перемоги 1709 р. Автор гостро засуджує зрадника Мазепу і при цьому підкреслює, що український народ виступив разом із великим російським народом проти підлого зрадника, що майже не мав спільників і серед козацької старшини, і через те «... Мазепа рабским и по тому большим страхом поражен, достойной казни бѣгая... с *нѣкоторыми своими единомышленники* переправился чрез Днепр...» [2] (підкреслення наше.— *Авт.*).

Дослідник діяльності Ф. Прокоповича та його епохи І. Чистович вважає, що Феофан не був автором цієї історії, а лише її редактором, як редагував він також інші твори, надіслані йому царем [3].

Феофан Прокопович дуже щиро і зворушливо сприйняв запрошення Петра І переїхати до Санкт-Петербурга. Але його більше цікавила політична діяльність, аніж духовна, яку готував йому цар. Тому в своїх проповідях Феофан виступав більше як публіцист, а не як церковний оратор, він більше говорив про політичні справи, пояснюючи їх з державної точки зору, аніж проповідував істини релігійного віровчення.

Своє ставлення до духовного сану Прокопович висловив у листі до Я. Марковича від 9 серпня 1716 р.: «Может быть ты слышал, что меня вызывают для епископства. Эта почесть меня также привлекает и прельщает, как если бы меня приговорили бросить на съедение диким зверям» [4].

Феофан Прокопович був просвітителем-гуманістом, який не цурався трудового народу. Прокопович узяв під свій захист молодого талановитого юнака Михайла Ломоносова, якому загрожувало виключення з училища у зв'язку з тим, що він, поступивши себе дворянином.

Про гуманізм і щире ставлення до трудящих свідчить заснування в 1721 р. Ф. Прокоповичем у себе вдома школи, до якої він приймав сиріт і бідних дітей всякого звання. Це була одна з кращих шкіл того часу як за внутрішнім її оформленням, так і за знаннями, які вона давала дітям. Обравши місцем її

---

[1] Прокопович Феофан. История императора Петра Великого (от рождения его до Полтавской баталии... включительно). СПб., 1773, с. 1—217 (Примірник відділу стародруків бібліотеки АН УРСР, інв. № 270). На 71—72 ст. автор говорить, що цю історію він пише через 10 років після заснування Санкт-Петербурга.

[2] Там же, с. 216—217.

[3] Див.: Чистович И. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с. 124.

[4] Там же, с. 24.

розташування свій дім, Феофан, напевно, намагався здійснити правило «Духовного Регламента» «об училищных домах». Там сказано: «...мѣсто Академии не в городѣ, но в сторонѣ, на веселом мѣстѣ угодное, гдѣ нѣсть народного шума, ниже частых окказій, которыя обычно мѣшают ученія и находят на очи, что похищает мысли молодых человѣк и прилежать ученіям не допускает».

Уболіваючи за долю своїх колишніх учнів, сиріт і дітей бідняків, Прокопович перед смертю, дуже хворий, турбувався, щоб його вихованці завершили освіту, і заповідав любимим учням свою спадщину. Прокопович був прекрасним оратором і публіцистом, драматургом і поетом, теоретиком літератури — новатором. Йому, по суті, належать перші спроби в тонізації російського і українського книжного вірша початку XVIII ст.

Полум'яний патріот своєї батьківщини в громадсько-політичній, державній і культурній діяльності, Ф. Прокопович був таким же патріотом-громадянином, співцем дружби російського та українського народів і в своїх віршах, що, за незначним винятком, мають характер громадсько-політичної лірики.

Поетична творчість

Феофан Прокопович залишив порівняно невелику віршову спадщину, але його лірика, зокрема громадсько-політичні, ліричні і гумористично-побутові вірші, відіграла визначну роль в історії як української, так і російської літератури першої третини XVIII ст.

Він виступив новатором у поезії. Особливо велике значення мав його глибоко патріотичний віршований твір — панегірик «Епиникіон или пѣснь побѣдная на преславную побѣду Полтавскую...», написаний 1709 р. як талановитий лірико-епічний відгук на перемогу російського війська над шведськими загарбниками і зрадником українського народу гетьманом Мазепою під Полтавою.

«Епиникіон» вперше був надрукований того ж 1709 р. в Києві разом із проповіддю «Панегирикос или слово похвальное о преславной над войсками свейскими побѣдѣ», виголошеною Феофаном Прокоповичем під час вітання Петра I з Полтавською перемогою в Софійському соборі в Києві. «Епиникіон» написаний і опублікований трьома мовами — книжною українською (близькою до російської), польською і латинською.

«Панегирикос» написаний і надрукований двома мовами — книжною українською і латинською.

Феофан Прокопович прославляє Петра I і засуджує зрадника українського народу гетьмана Мазепу. У 174 віршованих рядках автор оспівує і возвеличує перемогу 1709 р.

...Падеся супостат наш лютій,
И отступник пріял казнь отчества, враг велій,
Ко нам же возвращеній грядет мир веселій,
И безбѣдно здравіе ведет со собою.

Нынѣ и день лучшею красен добротою,
И солнце множайшія лучи испущает
И лице краснѣйшее цвѣт полній являет.
Но коим пріиде видом побѣда нам сія
И погрузи во кровь главы проклятія.

Поет просить славу, щоб та розійшлась по всьому світу і сповістила про велику перемогу російського війська над іноземними загарбниками, над «супостатом», який зайшов «внутрь отчества» «измѣнническим полчищем силу умноживій» [1]. Прокопович оспівує Петра I як захисника «обѣих стран» — Росії та України — від ворожої навали.

Автор вдається до художнього зображення битви, правда, ще у дуже незграбних силабічних віршах:

Блисну огнем все поле; многія воскорѣ
Излетѣша молнія; не таков во морѣ
Шум слишится, егда вѣтр на вѣтр ударяет;
Ниже тако гром з темних облаков рикает...

Закінчується панегірик прославленням російської зброї, могутності Російської держави, заслуг Петра Великого:

Нынѣ тебѣ родися слава царству равна
И титла, паче царских титл честна и славна
О сем преславном дѣлѣ, в пѣснех неслиханном
Пѣти будет веселник по морю пространном.

Вірш «Епиникіон» написаний книжною українською мовою початку XVIII ст., розмір — 13-стопний силабічний вірш. Незважаючи на ще важку поетичну форму, яка вплинула також і на художній рівень твору, в ідейному відношенні «Епиникіон» є одним із найкращих творів Феофана Прокоповича і одним із найкращих віршів початку XVIII ст.

У своїй подальшій віршованій творчості Феофан Прокопович відходить від традиційної на той час силабічної системи вірші поступово переходить до тонізованої і під впливом народно-пісенної творчості пише тонізовані вірші.

У 1711 р. на запрошення Петра I Ф. Прокопович прибув до табору російських та українських військ, що воювали з султанською Туреччиною на річці Прут. Крім проповіді, виголошеної 27 червня 1711 р. на честь Полтавської перемоги, Прокопович написав ліричну поезію «За Могилою Рябою», що є найранішою спробою тонізації силабічного вірша.

Переживаючи тимчасову поразку 40-тисячної російської армії, яка потрапила в оточення 200-тисячної турецької армії і вирвалась звідти лише завдяки військовому генію Петра I, Феофан висловлює в цьому вірші патріотичні ідеї, впевненість і надію на майбутню перемогу росіян.

[1] Прокопович має на увазі зрадника Мазепу.

Ось як описує поет битву руських воїнів з турками:

За Могилою Рябою,
Над рѣкою Прутовою
Было войско в страшном бою...
Пошли на встрѣчь казацкіе,
Пошли полки Волосскіе,
Пошли загоны Донскіе.
Легкій воин робив много
Да цо было было числа малого,
Не отнял мѣсця лихого...

Оскільки місто було зручним для ворогів, «бо был низкій» (город.— *Авт.*), російські війська в цей «час смутный» змушені були вести «бой окрутный».

Прокопович відтворює реалістичну картину бою, очевидцем якого він був сам:

Зоря з моря выходила...
...Всю ночь крики, всю ночь стуки,
Всю ночь огонь превеликій,
Всю ночь там Марс шел дикій...

Будучи одним із передових діячів першої половини XVIII ст., Ф. Прокопович не лише стояв на чолі проповідників петровського часу, а й був душею невеликого гуртка осіб («ученой дружины»), що запроваджували нові філософські, літературні та освітні принципи і прокладали їм нові шляхи.

За словами Г. В. Плеханова, «Прокопович, вместе со всей «ученой дружиной» стремился вперед, хотел распространить просвещение». Близькими друзями Феофана були історик В. Н. Татищев і молодий поет-сатирик А. Кантемір.

Щиро і приязно зустрів Ф. Прокопович першу сатиру Кантеміра «К уму своему» («На хулящих ученіе», 1729), привітавши молодий талант віршами:

Не знаю, кто ты, пророче рогатый,
Знаю, коликой достоин ты славы.
Да почто-ж было имя укрывати?
Знать тебѣ страшны сильных глупцов нравы.
Плюнь на их грозы, ты блажен три краты.
Благо, что бог дал ум тебѣ здравый.

Високо оцінюючи ідейний зміст сатири, Прокопович пише:

...разрушай всяк обычай злонравный,
Желая доброй в людях перемѣны.
Кой плод ученый не един искусит,
А дураков злость язык свой прикусит.

Із вдячністю до Феофана за його поради звертається Кантемір у своїй 3-й сатирі:

Устами ты обязал меня и рукою,
Дал хвалу мнѣ свыше мѣры, Заступил не мало.

Після смерті Петра I Феофан Прокопович зазнав переслідувань з боку противників петровської політики. На нього посипались доноси представників реакційного духівництва М. Родишевського і Г. Дашкова та інших, які виступили із запереченням всіх релігійних реформ і нововведень, запропонованих Ф. Прокоповичем і запроваджених Петром I.

Про цей важкий період в житті Прокоповича та всіх прихильників покійного Петра I поет написав вірш — послання Кантеміру «Плачет пастушок в долгом ненастьи» (1730), в якому подає в алегоричному образі «ненастья» своє «много-бѣдно» щастя, благаючи приходу веселого, сонячного дня:

Коли дождусь я весела ведра
И дней красных,
Коли явится милость прещедра
Небес ясных?
Ни с каких сторон свѣта не видно
Все ненастье.
Нѣт и надежды. О много-бѣдно,
Мое счастье.

Далі поет пише, що «прошел день пятый, а вод дождевных нѣт отмѣны». Тут Ф. Прокопович має на увазі п'ятий рік після смерті Петра I (початок 1730 р.); п'ять років,— говорить поет,— «Нѣт же и конца воплей плачевных и кручины».

Прокопович не хоче змиритися з думкою про завмирання справи Петра, він хоче бачити на царському троні гідного продовжувача його політики.

А. Кантемір пише втішну відповідь Феофану, повністю солідаризуючись із своїм старшим другом і учителем-наставником:

На горах наших, Пимине славный
Сѣдинами!
Ни свирѣлью тебѣ кто равный,
Ни стадами...

Феофан Прокопович написав також ряд панегіричних віршів, присвячених, зокрема, імператриці Анні Іоанівні, наприклад «На день 25-го февраля» (1730 года), «Прочь уступай, прочь («Стихи на приезд государыни во Владыкино» до Феофана)» та ін. Останній вірш вигідно відрізняється тонізацією порівняно з традиційними схоластичними силабами.

У цей же час (30-ті роки) Прокопович присвячує окремий вірш успішному закінченню будівництва Ладозького каналу (1732), початого ще при Петрові I:

Гдѣ Петрополю вредит проѣзд водний,
Плодоносныя судна пожирая,
Там царским делом стал канал всеплодный,
Принося пользы, а вред отвращая.

У 1734 р. Феофан пише вірш «О Станиславѣ Лещинском, дважды от короны польской отверженном», у якому висміює бундючного претендента на польський королівський престол. Використавши події з історії Риму про «Юпітера зупинятеля» («Jupiter Stator»), який, зваживши на молитву Ромула, зупинив, мовляв, римлян під час війни з сабінянами,— Феофан обігрує ім'я *Станіслав* стосовно до його долі:

Что слава Станислава богом своим славит
Станислав бо в имени будто славу ставит.
Сама она не в одном показала дѣлѣ,
В какой-то Станислава ставит силѣ.

Живучи в Москві і Санкт-Петербурзі, Ф. Прокопович весь час підтримує зв'язок з Україною, відгукується на тогочасне життя, соціальні та політичні події початку XVIII ст. на Україні, пише вірш «Запорожец кающійся» (1734), в якому подає образ запорожця, що «попал... в обманы» атаманів і гетьманів і «прогнѣвил... самодержца з малоразсудного сердца». Запорізький козак розкаюється, що брав участь у повстанні Булавіна та зраді Мазепи:

Атаманы и гетьманы!
Попал я в ваши обманы:
Пропадить вы за пороги,
Лишь бы не збиться з дороги,
Не впасть би мнѣ в сильни руки,
Не принять би страшной муки

і твердо вирішує іти «на путь преждній под кров мне Зело надежній», бо, визнавши свою провину, він сподівається:

...Что бог и царь милосердній:
Государь гнѣв свой оставит
И бог меня не оставит.

В цьому переконаний його «разум твердій». Вірш «Запорожец кающійся» теж характерний своєю тонічністю.

Для оцінки великої прогресивної ролі громадсько-політичної діяльності Феофана Прокоповича слід вказати також на його вірш латинською мовою, у якому молодий Прокопович виступив проти папського мракобісся, проти папсько-католицького інквізиційного суду над Галілеєм. Вірш не призначався для друку. У ньому Феофан висловив свої передові наукові погляди на всесвіт, виступивши проти реакційної церковщини. Прокопович написав гострий політичний памфлет на папу римського, на церковників-реакціонерів через 60—70 років після суду над Галілеєм (Г. Галілея судили в 1633 р.). Але твір звучав актуально і в період написання (початок XVIII ст.), і в пізніші часи. Прокопович пише:

«Зачем, о нечестивый папа, мучишь ты деятельного служителя природы? О, жестокий тиран! чем заслужил этот старец

такое гонение? Папа, ты сумасшествуешь!.. Его (Галилея) земля — истинная, а твоя — ложная... О варварская тупость, глуочайшие подонки слепого мира! Тебе ли судить о светлых мыслях Галилея? Тебе ли обвинять в преступлениях проницательность ума, зоркого, как рысь? Должно быть, дрянной крот видит лучше рыси»[1].

Драма «Владимир»

У 1705 р. в стінах Києво-Могилянської академії силами студентів було поставлено драму Ф. Прокоповича «Владимир», якій судилось стати видатним явищем в історії давньої української драматургії. Тема твору — запровадження християнства на Русі, показ боротьби проти християнства представників язичництва. Разом з тим автор прагнув показати Володимира, велич якого насамперед вимірювалась тим, що він повернув Русь до освіти, на шлях прогресу.

Твір має чітко виражену тенденційність. Боротьба між християнством і язичництвом уособлює собою гостру боротьбу нового із старим на сучасному авторові етапі. Прокопович перекинув міст із давнини в свою епоху — в образі Володимира він прагнув розкрити реформаторську діяльність Петра I, а в образах представників язичництва — Жеривола, Курояда, Пияра — представників реакційного духівництва, яке перешкоджало Петру I реалізувати свої реформи.

Підтвердженням цих положень є такий факт. Мракобіс Маркел Родишевський, колишній шкільний товариш Прокоповича, після смерті Петра I в доносі на опального Прокоповича писав, що той у драмі «Владимир» «архиреїв, ієреїв православных жрецами и фарисеями называет... Священников лицемерами, идольскими жрецами, а чернцов — черными мужиками и чертями, и монашество, и черниц желает искоренить». На це звинувачення Прокопович відповів: «Ведаю, что великая часть нашего духовенства непотребныи суть итаковых имен или подобіи — не по званию своему, не по праву і негожности. И кто сего не ведает. Ведаю, что и добріи и совестныи бретаются. А то ложь безсовестная, будто сплошь всех священников так и охужаю»[2].

Суть доносу і відповідь на нього Феофана Прокоповича пояснює. Драматург не заперечував, що в образі жериволів, куроядів, пиярів відтворені риси зажерливого православного духівництва. Цікаво, що Прокопович, мовби ненароком, у деяких місцях драми «Владимир» назвав жерців попами та монахами. Правда, у відповіді на донос він зауважив, що реакційною є тільки певна частина православного духівництва, і саме цю частину він показав у своїй драмі. Питання сатири на сучасних

[1] Пыпин А. Н. История русской литературы. Т. 3. СПб., 1911, с. 203—204.

[2] Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1862, кн. 1, с. 28—29.

йому служителів культу треба розглядати в плані підтримки Прокоповичем політичної боротьби Петра I з особливо реакційним крилом церковників. Отже, розвінчування спрямоване Прокоповичем на підтримку заходів царя, які стосовно часу і політико-економічного життя Росії були прогресивними.

Образи язичницьких жерців Жеривола, Курояда, Пияра, які уособлюють найненависніше духівництво, намальовані Прокоповичем в різко негативних рисах. Вони не лише невігласи, а й ненажери, розпусники, брехуни. Жерці тільки похваляються своєю силою, могутністю, а насправді є нікчемами і боягузами. На словах вони начебто вболівають за віру, а по суті всі їхні діла спрямовані на задоволення власних інтересів. Найяскравіше з жерців змальований Жеривол, верховний жрець бога Перуна. Його підручні — Курояд і Пияр — так характеризують свого вожака:

Он бы хотѣл, дабы был праздник непрестанний.
Дивну вещ реку: видѣх, когда напитанний
Многимы он жертвами лежаше во хладѣ,
а чрево его бяше превеликой кладѣ
Подобное; обаче в ситности толикой
знамение бѣглада и алчбы великой;
Скрежеташе зубами, на мнозѣ без мѣра
движи уста и гортанѣ И достойно вѣри
Слово твое, Пиаре: «время не имѣет».
И во снѣ жрет Жеривол. [1]

Єдине, що цікавить Жеривола і за що він бореться,— це їжа, смачна, ситна. Для нього це свято і радість.

Жеривол докладає всіх зусиль, щоб перешкодити Володимиру прийняти християнство. Під час свята Перуна Жеривол як навіжений біжить лісом і закликає злих духів прийти йому на допомогу. Біси світу, тіла і хули пропонують Жериволу свої послуги.

У суперечці з грецьким філософом з приводу релігій Жеривол виявляє себе неуком. Він не може нічого протиставити проповідникові християнства, хіба що ситне життя язичницьких богів:

Мы же богов имамы нѐ тако убогих:
Упиваются медом; гусей, курей, стравы
тучат их, а найпаче тучнѣйшие кравы
И волы пожирают... (180).

У подібному плані змальовано Курояда и Пияра. Вони такі ж, як і Жеривол, розпусники і ненажери. Боячись голодної смерті, Курояд волає: «Ясти мнѣ хощется, о ясти! Горе! Ясти!» (194).

Знаменно, що негативним образам драми надані імена-характеристики — Жеривол, Курояд, Пияр, що визначають про-

[1] Прокопович Феофан. Владимир.— Сочинения. М.—Л., 1961, с. 162. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи після цитати в дужках сторінку.

відну рису кожного з цих персонажів, осуджувану письменником. Як відомо, така ж тенденція була і у представників клацизму. Прокопович, добре обізнаний з цим напрямом, безпосередньо, відчув на собі його вплив не тільки в плані надання героям імен за їх характерними рисами, а й в інших ознаках (частково дотримання трьох єдностей: дії, часу і місця). Проте, можливо, Ф. Прокопович наслідував фольклорну манеру давати героям такі імена, які визначали їх життя і вчинки.

В усякому разі, погляди Прокоповича на розпусне православне духовенство перегукувалися з народними. Однак в цілому погляди народу і Ф. Прокоповича на духовенство далеко не збігалися: Прокопович осуджував тільки його реакційну частину за опозицію до реформ Петра I, а народ таврував усіх церковників.

За задумом Ф. Прокоповича головним героєм драми є київський князь Володимир. Це самовладний, але розумний правитель. Прийняття християнства було для нього великим іспитом. Не зразу Володимир пішов на цей крок. Він вслуховується в суть християнських догматів, які тлумачить йому грецький філософ. Князь просить Жеривола і грецького філософа подискутувати про християнство і язичництво. У ході цієї дискусії Володимир зрозумів, що християнство має переваги над язичництвом, і стає на бік грецького філософа, що фактично означало згоду прийняти нову віру. Володимир побачив у ході дискусії і основну ваду язичництва — невігластво і неписьменність.

Однак ще будуть сумніви і довгі роздуми, поки Володимир прийме остаточно рішення запровадити на Русі християнство. Його переслідують різні спокуси, принади не регламентованого церквою життя. Та задумавши запровадити на Русі християнство, Володимир стає жорстоким у ставленні до язичництва: він забороняє жерцям приносити жертви і наказує порозбивати язичницьких ідолів. Полководці ретельно виконують наказ Володимира.

Образ Володимира відтворений Ф. Прокоповичем рельєфно. Київський князь виступає перед глядачем у всій складності свого характеру, у тісному зв'язку з обставинами і подіями. З язичника він перетворився на християнина, але цей шлях не був ні прямолінійним, ні безболісним. Прокопович прагнув відтворити якнайповніше процес зламу в душі Володимира, його розрив з вірою батьків і прийняття нової віри — християнства, відбиваючи всі нюанси душевного стану героя. Тверезо обміркувавши питання заміни релігії, Володимир приходить до думки, що

Дим ест един — людская и хула и слава.
А яко стар учуся, то ли будет бѣдно.
Учитися добраго во всяком не стидно
Ест времени: «До смерти (обще гласит слово)
Всяк человѣк учится...» (190).

Отже, Прокопович представників язичництва і Володимира ставить у гострий конфлікт, наповнений динамічним драматизмом. Змалювання обох сторін діаметрально протилежне: жерців язичництва, опозицію виведено у сатиричних тонах, наділено непривабливими рисами, які гостро засуджувались автором, а Володимира змальовано із симпатією, як борця за нове, що несло за собою прогресивні ідеї. Така манера зображення протилежних за ідейним змістом героїв цілком виправдана: на фоні одних добре видно риси інших.

Увагу привертають і інші персонажі драми, зокрема грецький філософ. Прокопович зображує його як чудового оратора, наполегливого проповідника християнства, що вміє аргументовано розкрити позитивний бік православних догм. Його мова логічна, відзначається метафоричністю. Однак Прокопович не ідеалізує філософа. Він відбиває і негативні його риси, зокрема погорду до Русі.

Образи Бориса і Гліба відтворені драматургом за житіями. Вони вийшли статичними. Слухняними виконавцями волі Володимира виступають його полководці Храбрий і Мечислав.

Драма «Владимир» написана українською літературною мовою із значною домішкою церковнослов'янізмів. Вірш — тринадцятискладовий силабічний, а в окремих місцях наближається до народного (зокрема, репліки Куроряда, Пияра). Стиль урочистий, піднесений.

Свій твір Прокопович побудував за настановами власної поетики. Він складається з п'яти актів, пролога й епілога. Перший акт — протасис, другий — епітасис, третій і четвертий — катастасис, п'ятий — катастрофа. Драма закінчується хором.

Прокопович у драмі дотримався й інших вимог своєї поетики. Зокрема, вибрано відповідно історичний сюжет, дотримано єдність дії і часу. Хоч п'єса має аж п'ять актів, вона відтворює тільки один епізод із життя Володимира — прийняття ним християнства. Дія відбувається в короткий відтинок часу, тобто не перевищує, як цього вимагала поетика, трьох днів, і лише в одному місці — в Києві.

Драматург не особливо турбувався про історичну вірогідність «Владимира». Він вважав, що головним у творі має бути не точне відображення історичної події так, як вона відбувалася, а показ того, як вона повинна відбуватися. На думку Прокоповича, функція художнього твору на історичну тему полягає в тому, щоб «навчити людей, якими вони повинні бути в тому чи іншому роді життя». Тому драматург і наділяє Володимира якостями князя-реформатора, якими має володіти така людина. Саме це і визначає драматизм п'єси «Владимир». У душі князя борються дві сили — звичка до усталеного життя і прагнення нового.

На відміну від попередніх українських драм у п'єсі «Владимир» небагато алегоричних і символічних елементів. Це бісиспокусники, які наділені людськими рисами і представляють певні людські уособлення.

Драмою «Владимир» живо цікавились історики літератури та театру. Про неї писали М. Тихонравов, П. Морозов, І. Франко, М. Возняк, О. Білецький, М. Гудзій та ін. Було проаналізовано ряд аспектів драми, дано їй оцінку. Майже всі дослідники сходились на думці, що цей твір — помітне явище в історії української літератури доби феодалізму. М. Тихонравов писав, що в драмі «Владимир» відбились «свобода думки, сміливість і різкість слова».

Зв'язок драми «Владимир» з життям, актуальними проблемами часу робили цей твір гідним наслідування. На жаль, цим шляхом не пішли драматурги. Як зауважує В. Адріанова-Перетц, «Владимир» Феофана Прокоповича «школи не створив». І далі на Україні продовжувала розвиватись схоластична драма. Лише окремі автори наслідували деякі аспекти вчення Прокоповича про драматичне мистецтво.

Глибока ідейність і високий патріотизм громадсько-політичної поезії Феофана Прокоповича, новаторство в галузі фортифікації віршованої творчості (по суті, перші зразки тонізації силабічного вірша) поставили його в коло передових поетів Росії та України початку XVIII ст.

Феофан Прокопович має незаперечні заслуги в розвитку передової суспільно-політичної і літературної думки початку XVIII ст. Борець за самобутню, національну російську і українську культуру і літературу, Феофан Прокопович наблизив літературу до життя, у своїх теоретико-літературних курсах вимагав від літераторів-початківців правдивого зображення дійсності, актуальності тематики художніх творів.

Але поряд з цим слід відзначити також історичну обмеженість як світогляду Ф. Прокоповича, так і його громадсько-політичної та культурно-літературної діяльності. «Перед Прокоповичем никогда не вставали... с о ц и а л ь н ы е вопросы,— говорить Г. В. Плеханов.— Положение народной массы, невероятно дорого заплатившей за преобразование России, интересовало его, как видно, меньше, чем некоторых современных ему прожектёров или членов Верховного Тайного совета, которых крайняя бедность крестьянина беспокоила хотя бы по той причине, что «когда крестьянина не будет, тогда не будет и солдата» [1].

Прогресивний діяч першої половини XVIII ст. Ф. Прокопович породжений був конкретними суспільно-політичними обставинами епохи Петра І. Захищаючи реформи Петра Великого, Прокопович виправдовував необхідність в Росії освіченого абсолютизму; його діяльність, як і діяльність Петра І, зміцнювала російську національну державу поміщиків і торговців.

[1] П л е х а н о в Г. В. История русской общественной мысли. Т. 2. М., 1918, с. 113.

ДРАМАТУРГІЯ

Драма (після Ф. Прокоповича)

Виступ Феофана Прокоповича як реформатора літературного процесу руйнував заскорузлість і сліпе наслідування, яке панувало в тогочасному українському письменстві, зокрема драматургії. Однак на Україні і далі продовжувала розвиватись схоластична драма. Лише деякі автори наслідували окремі аспекти вчення Прокоповича про драматичне мистецтво. Певного його впливу зазнала драма Лаврентія Горки «Іосиф Патріарха» (1708).

Як і драма «Владимир» Ф. Прокоповича, твір Лаврентія Горки ділиться на п'ять актів, після кожного акту виступає хор. Своїм змістом драма нагадує поєднання міракля з мораліте.

Шкільна поетика не рекомендувала драматургам розвивати в п'єсах психологічні мотиви і розробляти теми кохання. Прокопович же не тільки теоретично обгрунтував потребу розкриття психології драматичного героя, а й реалізував свої твердження в драмі «Владимир». Його настанови наслідує і Лаврентій Горка. В його п'єсі «Іосиф Патріарха» вперше в українській драматургії зображено кохання.

В основі сюжету лежить опрацьоване Горкою біблійне оповідання про залицяння дружини єгипетського аристократа до Йосифа.

Л. Горка змальовує зародження і розвиток пристрастей у дружини Пентефрія. Аристократку зображено жінкою вередливою, зледащілою та лукавою. Про її любовний авантюризм розповідається в монолозі Тайновидця, оскільки драматург не вважав за можливе відтворювати на сцені саме кохання. Але наприкінці драми дружина Пентефрія сама розповідає про кохання до Йосифа. Проте Йосиф долає спокусу, і вона задумує його погубити.

Введення драматургом у п'єсу психологічного моменту, зображення кохання героїв значною мірою сприяло появі в драмі й інших художніх засобів, які не трапляються у попередніх українських драмах. Таким, зокрема, є мотив сну. Фараон, цар єгипетський, розповідає своїм придворним, що бачив дивний сон. Однак розгадати його сон не може ніхто з мудреців, зібраних з усього Єгипту. Один із виночерпіїв говорить фараону, що йому довелось сидіти у в'язниці з одним чоловіком на ймення Йосиф, який вміє правдиво і надзвичайно майстерно розгадувати сни. За велінням Фараона приводять Йосифа, і він тлумачить сон. Фараон щедро нагороджує Йосифа.

Сон як віщування недоброго дуже часто зустрічається в народнопоетичних творах (наприклад, у думі про бідну вдову та її синів, у «Думі про Самійла Кішку», багатьох народних

піснях, казках). Можливо, що драматург наслідував цей художній прийом, який сприяв розвиткові сюжету та розкриттю образів героїв твору саме у фольклорному плані.

Отже, посіяне Феофаном Прокоповичем зерно нового напряму в літературному процесі проростало і виявилось в окремих драмах, створених у Києво-Могилянській академії.

У драмі «Іосиф Патріарха» Л. Горки вперше було запроваджено балет на українській сцені.

Зараз важко говорити про характер, художню вартість та ідейне спрямування всіх драм, які були написані після творів Прокоповича та Горки аж до появи п'єси «Милость Божія», написаної в 1728 р. Відомі нам драматичні твори, які випливли протягом певного часу, не відрізняються чимсь особливим від штучних, схоластичних, далеких від проблем життя драм.

Драма «Милость Божія, Украину от неудоб носимых обид лядских чрез Богдана Зиновія Хмельницкого прославнаго войск запорозких гетмана, свободившая, и дарованными ему над лязхами побѣдами возвеличившая, на незабвенную толких его щедрот память репрезентованная в школах кіевских 1728 лѣта» написана невідомим автором з нагоди 80-річчя від початку визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Це єдина, що дійшла до нас, шкільна драма, створена на матеріалі історичного минулого України.

З часу опублікування в 1858 р. О. Бодянським «Милость Божія» стала в центрі уваги дослідників давньої української літератури. Про неї писали П. Житецький, М. Петров, М. Возняк, О. Білецький та ін. Вчені прагнули розв'язати проблему авторства драми. Твір приписували Ф. Прокоповичу, Т. Трофимовичу. Але нікому з дослідників не пощастило аргументовано довести приналежність твору комусь із згаданих письменників.

Твір невідомого автора був високо оцінений дослідниками. П. Житецький, наприклад, писав, що це «один із найвидатніших драматичних творів XVIII ст. за реалізмом у зображенні страждань, пережитих українським народом під владою панів польських» [1]. Аналогічної думки дотримувалися й інші вчені, які вивчали цей твір. Хоч драма «Милость Божія» не була, як значав О. Білецький, «лебединою піснею» українського шкільного театру, але глядач вперше і востанне бачив на шкільній сцені свого улюбленого героя Богдана Хмельницького.

Зміст драми «Милость Божія» розкривається двома лініями. За першою викладаються найвизначніші події початку визвольної війни 1648—1654 рр. На початку твору в довгому монолозі Богдан Хмельницький говорить про важку долю українського

[1] Житецкий П. «Энеида» Котляревского и древнейшый список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. К., 1907, с. 22.

народу. Прибувши на Запоріжжя, Хмельницький розповідає козакам про страшні муки, які терпить народ від панства, і закликає запорожців встати на боротьбу з польськими загарбниками. Запорожці пристають на заклик Хмельницького і під його проводом лаштуються в похід. Потім глядач зустрічається з Хмельницьким, уже гетьманом, після тріумфальних перемог козаків над польськими панами біля Золотих воріт у Києві, де його вітає все населення міста, а діти, учні київських шкіл, читають на його честь панегірики, в яких прославляють його любов до рідного краю і народу. Це основна сюжетна лінія.

Друга лінія — немовби панегірик богові за його ласку і допомогу Хмельницькому в подоланні ворога. Ця тема розкривається у формі символів. Після монологу Хмельницького в першій дії Муза і Аполлон пророкують у хорі загибель загарбникам. У третьому акті Україна, виведена у персоніфікованому вигляді, просить бога допомогти Хмельницькому у війні з панами. Вість тішить Україну, розповідаючи про перемоги Хмельницького. В п'ятому акті знову змальовано Україну, яка дякує богові за радість, висловлює сподівання, що в майбутньому життя її буде кращим.

У центрі драми стоїть образ Богдана Хмельницького. Він змальований найповніше порівняно з іншими персонажами, зображений як ідеальний герой. Крім того, в драмі зроблено спробу створити узагальнено-описовий образ гетьмана Хмельницького, контурно накреслити риси його характеру як реальної історичної особи.

Хмельницького зображено в драмі в двох планах: у перших трьох діях гетьман характеризується як вождь українського народу, який у своїх помислах і діях опирається на широкі маси, а в двох останніх — він виступає побожною людиною, яка вважає, що всі перемоги у війні сталися з ласки божої. Інтерпретація образу Богдана Хмельницького в релігійному дусі була виявом теократичних тенденцій у поглядах автора драми. Однак сила цих поглядів взяла гору над реальністю тільки в тих діях драми, де вже оспівуються перемоги українського війська над польською шляхтою і в яких драматург викладає свою політичну програму. Коли ж зображувались конкретні події, то тут превалював вплив ідейно-художньої концепції народної поетичної творчості. Образ Хмельницького має багато аналогічних рис із тими, які йому надав народ у фольклорних творах. Зокрема, впадає в око гіперболізація образу, що було наслідком стилізації автором провідної риси постаті Хмельницького в народних думах, історичних піснях, переказах і легендах, створених народом під час визвольної війни 1648—1654 рр.

Образ Богдана Хмельницького уособлює прагнення українського народу до волі, до єдності в боротьбі проти іноземних загарбників — польських панів, які заподіяли Україні великої

шкоди. Ця думка висловлена майбутнім гетьманом уже на початку монологу в першому акті:

Егей, славы нашея упадок послѣдній!
Чого в свѣтѣ живучи дождал козак бѣдній!
Докозаковался и мы под ляхами...
Честь и славу в нивочто нашу обращают,
Козацкое потребить имя помышляют... [1]

Така ж думка пронизує розмову Хмельницького з козаками на Запорізькій Січі:

...коль тяжко угнѣтили
Бѣдную Украину тыми очковыми,
Поемщизнами тыми, тако ж роговыми,
Повымышляли к тому уже и ставщизны,
А при иных поборах и сухомельщизны.
Власное наше добро в очах перед нами
Арендуют, и в своем неволны мы сами (146).

Хмельницький виступає проти запровадження унії, закликає козаків взятися до зброї, щоб захистити батьківщину від загарбників. Він закликає козацьку старшину не наживатися за рахунок бідноти. Знаменним з цього приводу є монолог Хмельницького, виголошений перед киянами:

Славы ища, богатство вы за ничто майте.
Не той славен, который многа личит стада,
Но иже многих врагов своих шлет до ада...
Не обидите ни чим братія своея:
Кто лѣсок добрый, или хуторец порядный,
Кто став, кто луку, кто сад имѣет изрядный,
Болѣ или завидѣть тому не хотите,
Як бы его привлащить к себе не ищите (158).

В цих словах звучав не лише відгук минулого, а й розкривалась картина сучасного. Гетьманський уряд на чолі з Данилом Апостолом охоче роздавав маєтки козацькій старшині, дворянам, сприяв наживі панства за рахунок експлуатації трудящих мас, заохочував старшинську торгівлю. Такі вчинки викликали обурення передових людей, а в драмі це свавілля осуджувалось устами народного героя — Богдана Хмельницького.

Автор драми «Милость Божія», йдучи в руслі передових ідей свого часу, прагне протиставити Богдана Хмельницького як захисника інтересів широких народних мас не тільки польській шляхті, а й старшині, яка по закінченню визвольної війни 1648—1654 рр. відійшла від народу і прагнула визискувати його.

Крім того, Хмельницький дбав про розвиток освіти і культури на Україні. Так, закінчуючи промову перед киянами, він закликає:

И дѣтей своих, скоро отправлят науки,
До сей же обучайте козацкой штуки (161).

[1] Исторические песни малорусского народа, т. 2, с. 144. Далі цитуємо за цим виданням, зазначаючи в дужках після цитат сторінку.

Як відомо, на цей період припадає розквіт освіти, літератури та мистецтва на Україні, і питання навчання дітей висовувалось як одна із актуальних проблем.

Виразно поданий персоніфікований образ України. Вона, як мати, вболіває за свій народ, що наче прокинувся від сну і одностайно став на захист своїх життєвих інтересів. Україна щаслива і горда за своїх синів, за їх вождя. Її хвилює майбутня доля звільненого від загарбників народу, але «Смотрѣніе» пророче віщує для України «незыблемое блаженство», міць і непереможність у союзі з братнім російським народом, разом з яким вона може протистояти загарбникам. На цьому особливо наголошувалось у драмі.

Інші образи драми не набули широкого висвітлення. Кошовий, козаки лише виражають свою вірність гетьманові і висловлюють готовність негайно виступити під його владною рукою проти поневолювачів. По суті, ці персонажі лише доповнюють центральний образ драми.

Виводячи образи, автор «Милості божої» намагався розкривати їх риси, душевні якості, роздуми, дії на тлі і в зв'язку з відомими історичними подіями і сучасністю. Це надавало образам конкретності і виразності, сприяло висвітленню важливих суспільно-політичних проблем, зокрема засуджувалась експлуатація козацькою старшиною і дворянством трудового народу. Цей мотив звучав особливо актуально, оскільки в час написання і вистави твору становище трудящих мас значно погіршало. Загалом драма «Милость Божія» правильно відбивала настрої широких народних мас початку XVIII ст., в чому її особлива цінність.

Композиція драми «Милость Божія» відзначається стрункістю, обидві тематичні лінії органічно пов'язані. Монологи п'єси насичені фактичним матеріалом, у них звучить оцінка історичних подій та проблем сучасності. В цілому твір побудований за вимогами шкільної поетики.

У драмі «Милость Божія» відчутний більший вплив української народнопоетичної творчості, зокрема історичних віршів та пісень, ніж у відомих шкільних драмах, що з'явилися раніше. Насамперед цей вплив відчувається в ідейному осмисленні автором драми зображуваних історичних подій і фактів та образності. Героїка народних мас періоду визвольної війни 1648—1654 рр., колонізаторська політика польської шляхти знайшли в п'єсі таке ідейно-художнє освітлення, яке вони мали в уснопоетичній творчості періоду визвольної війни. Однак автор не сліпо йде за фольклором, і це допомагає йому розкрити минуле через призму сучасності, загострити увагу на важливих проблемах життя українського народу початку XVIII ст.

Художні засоби драми «Милость Божія» в основному будуються на фольклорній основі. Так, віншувальна форма народних колядок допомагала авторові оптимістично передати перемоги

українського народу над польсько-шляхетськими загарбниками, історичні пісні — відтворити Україну в постаті матері тощо. Окремі рядки драми побудовані на основі прислів'їв та приказок (наприклад, «Только вы всѣ в един гуж со мною тягните»), народних афоризмів («Или и на обѣдвѣ уши еще спали», «Гдѣ ж уже сидять, може у чорта в кошарѣ», «Лучше в пекло забрав жити, нѣж в Крыму з чужими» і т. д.).

Автор драми часто стилізує ритміку народних дум та історичних пісень, що особливо сприяє образності вірша, його дидактичності та народності. Звернення автора до уснопоетичних творів позитивно позначилось на мові твору. Здебільшого вона народна, перенесена в драму з фольклорних творів.

Другим джерелом «Милості Божої» були козацькі літописи. Вони сприяли визначенню композиції драми, дали історичний матеріал, допомогли авторові в осмисленні самої епохи визвольної війни і в характеристиці постатей історичних. При створенні п'єси автор спирався також і на відому поему польського поета С. Твардовського «Wojna domowa», яка вийшла друком у Каліші в 1681 р., хоч вплив цієї поеми на автора драми «Милость Божія» не слід перебільшувати, як це робили деякі буржуазні дослідники.

У науковій літературі, як ми вже згадували, неодноразово порушувалося питання про авторство цього цікавого твору. Проте сама драма дає право твердити, що її автор був талановитою людиною, добре обізнаною з вітчизняною історією, непогано орієнтованою в політичній ситуації початку XVIII ст. Автор стояв на позиціях народних мас, йому не властиве було захоплення минулим як романтикою, легендарністю, він реально оцінював історичні події.

Орієнтація драматурга на прогресивні ідеї, проектування минулого на сучасність, плідне використання народнопоетичних елементів при висвітленні історичної теми надали драмі політичної значимості і художньої переконливості, завдяки чому вона посіла одне із чільних місць в історії української драматургії XVII—XVIII ст.

В українській драматургії XVIII ст. виділяється творчість Мануїла (в чернецтві — Михаїл) Козачинського. Біографічні відомості про Козачинського досить скупі. Відомо, що він народився в 1699 р. в м. Ямполі. Закінчив Києво-Могилянську академію. В 1733 р. на прохання сербського митрополита Вікентія Іовановича київський архієпископ Рафаїл Заборовський послав до Бєлграда для організації шкіл і роботи в них шість вихованців Києво-Могилянської академії, серед яких був і М. Козачинський. У Карлівецькій школі, що поблизу Бєлграда, Козачинський працював на посаді префекта і викладача латинської мови.

Перебуваючи в Карлівецькій школі, Козачинський взяв активну участь у культурному житті сербського народу. Зокрема,

він організовує тут шкільний театр, готує для постановки на його сцені драми. Тут же, у Карлівці, Козачинський пише драму «Трагедія, сирѣч Печальная повесть о смерти последнѣго царя сербского Уроша V и о паденіи Сербского царства», яка в червні 1733 р. була поставлена в театрі Карлівецької школи. В основу драми Козачинський поклав історичні події у Сербії наприкінці XIV ст., коли вона як самостійна держава перестала існувати.

Драма про Уроша є типовою шкільною драмою XVIII ст. Написана в основному 13-складовим силабічним віршем, вона має 10 актів, невеличкий пролог, який виголошує «провозвестник». У пролозі розповідається про зміст драми, зокрема, що в ній будуть показуватись царі, йтиме мова про загибель Сербської держави, яка довго перебувала під ігом турецьких загарбників, а потім визнала над собою владу Австрії.

«Трагедія» М. Козачинського охоплює досить довгий відтинок історії сербського народу — від появи східносербського царства аж до перших десятиліть XVIII ст.

П'єса розпочинається появою на сцені першого короля Сербії Стефана Неманя, який розповідає про свою генеалогію, доводячи цим, що він законно зайняв царський трон. Потім з'являється Стефан Душан. Відчуваючи наближення смерті, він ділить між князями владу, оскільки його єдиний син Урош є ще малолітній.

Верховну владу Стефан доручає Вукашину з умовою, що після повноліття Уроша він передасть йому владу. Однак Вукашин не додержує обіцянки і, щоб Урош не був на заваді на шляху до здобуття трону, вбиває його. Але за це злодіяння «Вукашин громом убивается». В останніх актах йдеться про Сербію тих часів, коли вона опинилась під владою турків. Щоб вберегтися від знищення, сербський народ переселяється в «Кесарию» (Австрію). Сербія співає журливу пісню про «прискорбну горлицю», змушену покинути насиджене гніздо і шукати порятунку в сильного орла, що є натяком на австрійський герб.

Текст драми пройнятий думкою, що переселення сербів під владу Габсбургів не дало бажаної свободи. Австрійська монархія, обіцяючи сербам допомогу і право на самоврядування, насправді всіляко експлуатувала їх.

У драмі про Уроша обстоюється ідея широкого розвитку науки і освіти. Так, Сербія глибоко сумує з приводу смерті патріарха Црноєвича, який піклувався про вчення і освіту. На думку Сербії, без них свобода країни не може бути добутою. Коли Марс заявляє, що державу треба захищати не освітою, а гострою шаблею, Паллас різко заперечує це, вважаючи, що

Без него (вчення.— *Авт.*) же самый свет мнится потемненный.
Без него день светлейший зрится помраченный.

Далі він твердить, що освіта, мудрість є запорукою перемоги над загарбниками:

Кто когда без мудрости победитель бяше
или без учения кто торжествоваше?

«Трагедия» М. Козачинського дійшла до нас в переробці його учня, відомого сербського історика Іованна Раїча, будучи надрукованою в Будимі (Будапешт) в 1789 р., тобто через 65 років після написання. Переробка була незначною (Раїч розробив акти на дії, випустив інтермедії, ввів кілька епізодів, що доповнили історичний матеріал драми і підкреслювали роль науки й освіти в культурі й політиці держави). Повернувшись до Києва і обійнявши посаду професора й префекта Києво-Могилянської академії, М. Козачинський пише ряд творів, серед яких виділяється драма «Благоутробіе Марка Аврелія», яку в присутності Єлизавети, що приїхала до Києва, 5 вересня 1744 р. поставили студенти Києво-Могилянської академії. Твір складається з шкрого діалога, трьох дій та епілога. Окремі місця написані польською і латинською мовами, в драму вводились танці.

Діяльність Мануїла Козачинського як учителя і літератора сприяла розвитку і зміцненню українсько-сербських культурно-літературних зв'язків. Його драма про Уроша стала помітним явищем не тільки в українській, а й у сербській літературі. Вона наслідувала традиції драматизації історичних подій, намічені драмою «Владимир» Феофана Прокоповича. Недарма Раїч вважав, що драма Козачинського є доповненням до сербської історії.

У 1746 р., в останній період розвитку української шкільної драматургії, виходить п'єса відомого літератора, педагога і релігійного діяча Г. Конисього. Народився він у 1717 р. в м. Ніжині, в заможній сім'ї. По закінченню навчання в Києво-Могилянській академії в 1744 р. він постригся в ченці. В наступному році став викладачем піітики, потім філософії в академії, перебуваючи водночас на посаді префекта в ній. У 1751 р. Конисього призначено ректором академії та професором богословія; паралельно він був архімандритом братського монастиря. В 1755 р. був висвячений на білоруського єпископа. Помер у 1795 р.

Драма-мораліте «Воскресеніе мертвых» зачіпала одну з найболючіших проблем сучасності — тему експлуатації. Підтримувані царизмом, козацька старшина і дворянство силоміць захоплювали землі, які належали козакам рядовим і селянам. Ніде було знайти управу на експлуататорів. Розкриває цю гостру проблему Конисього на взаємостосунках між Діоктитом і Гіпоменом, багачем і пригнобленим.

Діоктит самоправно захоплює майно Гіпомена, розганяє його сім'ю. Самого Гіпомена Діоктитова челядь ловить, зв'язує, а потім, за наказом господаря, вбиває. Цим закінчується та

частина драми, в якій гостра соціальна тема змальовується виразно, правдиво, в реалістичних тонах. Далі тема осмислюється, як зазначив О. Білецький, в «ортодоксально-церковному дусі». За свої страждання бідняк Гіпомен потрапляє в рай і стає там щасливим. Діоктит же за свої гріхи гірко карається — він від пияцтва і зажерливості раптово захворює і, порубаний Смертю на частини, теж опиняється в потойбічному світі. Зустрівши Гіпомена, багач просить залишити його в раю, але Гіпомен відмовляє Діоктитові й відсилає його до пекла. Діоктит «окаянній» карається за свої гріхи.

Прізвища героїв драми — Діоктит і Гіпомен — обрані Кониським не випадково. Вони були символічними. Буквальний переклад з грецької — Діоктит — «гнобитель» і Гіпомен — «той, що терпить». Звичайно, в даних образах втілена певна класова тенденція, хоч це не варто перебільшувати, бо автор належав до кола церковників і класові суперечності намагався розтлумачити, а відтак і осудити з позицій релігійної моралі.

Уже саме порушення Кониським питання нерівності в суспільстві, збагачення експлуататорів за рахунок експлуатованих було сміливим і своєчасним. З-під ширми середньовічного за формою мораліте зазвучала гостра соціальна сатира. Кониський ішов тими шляхами, які торував Прокопович. Мотиви подібного змісту, гострого викривального тону, які пронизували драму «Воскресеніе мертвых», на той час звучали тільки в народно-поетичній творчості, яка виходила за межі контролю влади і церкви.

Відтворюючи картину соціальної несправедливості, Кониський гостро і відверто устами Діоктита говорить про владу панівних класів:

Діоктит. Что он мнѣ «суд» говорит? (Гіпомен каже,
що за знущання подасть на Діоктита в суд.—
Авт.) Вѣт он тое знает,
Что Діоктит на судѣ и сам засѣдает: —
Начнет на мя челом бит, буду стрѣшенній.
Да будуть судить мои единомышленни...
...Нехай толко кто схощет правду защищати [1]...

Народні маси добре розуміли несправедливість тодішнього суду, і він знайшов всебічний осуд в усній творчості. Зокрема, фольклорні твори викривають його антинародність, несправедливість. У прислів'ях, наприклад, говорилось: «З багатим не судись, з сильним не борись», «В суд підеш — правди не знайдеш».

Діоктита драматург виводить як людиноненависника, ненажеру. Він нещадно розправляється з сім'єю Гіпомена, вбиває його самого, забирає його землю. Навіть помираючи, він думає

[1] Рєзанов В. Драма українська. І. Старовинний театр український. Вип. 6, Драми-мораліте. К., 1929, с. 162. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи в дужках сторінку.

про награбоване роками багатство, яке йому доведеться залишати:

Діоктит. Як же тепер имѣю грунта оставляти?
Что дѣлать не имѣніем? Что денег з сумою?
Не приберу способу, как забрать з собою? (168)

Помітно, що образ експлуататора опрацьований драматургом у рамках народнопоетичної сатири: трудящі маси іронічно реагували на такі ситуації: «Умер, та й всього позбувся». Викриття негативного персонажа, який заради наживи, багатства готовий на все, навіть на смерть,— сміливa ідея драматурга. Вона знайшла своє чітке вираження на сцені.

Розкриттю теми допомагає введення Кониським у сюжет твору сну. Перед смертю Діоктит бачить сон, який віщує лихо. Діоктитові приснилося, що на його руках і ногах важкі кайдани, а «вкруг гадюки, моея упиенни крови». Але особливо Діоктита збентежило, що він побачив уві сні щасливого Гіпомена. Він просить бога, що терпітиме всілякі муки, аби тільки той не зробив Гіпомена щасливим. Це ж він говорить і дияволу в пеклі.

Привертає увагу зображення Кониським епізоду смерті Діоктита. Він корчиться у судорогах і волає: «аки ножем поре внутренности моя!». Ця картина не випадково введена в драму, — тут викладено позицію автора на особу експлуататора. Кониський хотів не тільки широко і переконливо показати і довести, що той, хто не дотримується вимог церковної моралі — любити ближнього, буде покараний богом, а й пов'язати цю ідею з сучасністю, акцентуючи на несправедливостях, зумовлених класовими суперечностями, що й надало п'єсі гостроти і актуальності.

За змістом і характером викладу епізод смерті Діоктита близький до фольклорних. Трудящий люд так говорив про визискувачів: «Ухватило, як багатого за живіт». Як і в народно-поетичних творах, Смерть, уявний суддя експлуататорів, жорстоко розправляється з Діоктитом. Вона спершу відрубує йому праву руку, потім ліву, а тоді вже голову. Образ Смерті — судді несправедливості — запозичений драматургом із притчі «Преніе живота и смерті», поширеної в Росії і на Україні в XVI—XVIII ст.

На створення образу Діоктита, як персонажа негативного, безумовно, вплинули викривальні тенденції середньовічної повчальної літератури, досить поширеної за феодалізму, що виразно засуджувала спосіб життя і помисли людей, які не дотримувались християнської моралі. Такі тенденції не мали ще соціального грунту. Це було в усній народній творчості, де діяльність негативних образів пов'язувалась із їх класовим становищем. Помітно, що схема і зміст образу Діоктита ближчі до фольклору, аніж до повчальної літератури.

Діоктита, мучителя бідноти, Кониський відправляє в пекло, де він має каратись за вчинене зло,— така ідея драми була цілком прогресивною і відповідала інтересам трудового народу.

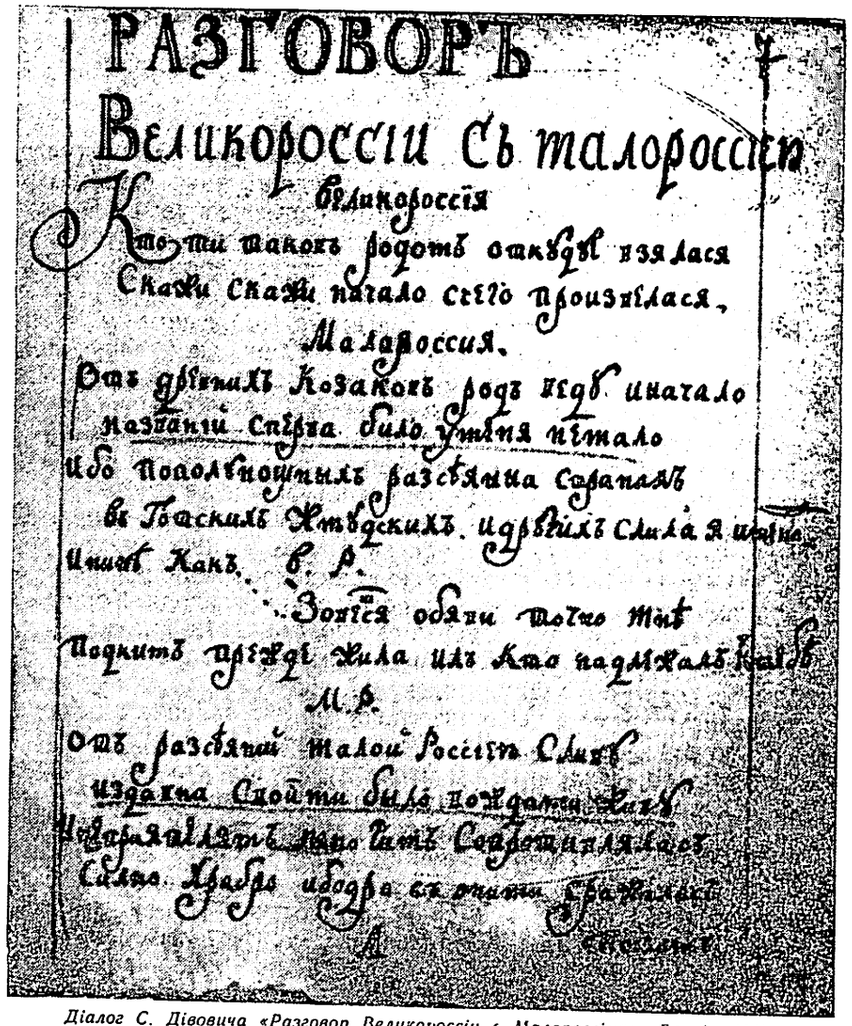
РАЗГОВОРЪ
Великороссіи Съ Малороссіею
Великороссія
Малороссія.
Малороссія.

Діалог С. Дівовича «Разговор Великороссіи с Малороссіею». Глухів, 1762. Перша сторінка тексту

Кониський майстерно малює пекло, добираючи образні слова. У ньому грішники горять «геєнським огнем», їм «не будет в муках перемѣны».

Таким чином, Кониський, прагнучи показати безсмертність праведної душі, пропагуючи ідею «любові до ближнього» і засуджуючи тих, хто не додержується позиції церковної моралі, спирався на соціальний грунт. Це, зрозуміло, змусило його певною мірою вдатись до наслідування аналогічної тематики, осмисленої в народнопоетичних творах. А така позиція автора

привела до того, що соціальне переважило моралізаторство і стало основним при оцінці драми «Воскресеніе мертвых» як однієї з кращих в українській драматургії.

Прикінцеве осмислення Кониським гострої соціальної теми в дусі релігійної моралі зумовлене тим, що драматург був під всесяжним впливом церкви, але не релігійна філософія визначила ідейно-соціальне спрямування твору. Творчий метод, критерій осмислення Кониським проблем суспільного життя визначили саме життя і народна творчість. Саме вони дали драматургові матеріал і спрямували його ідейно-художнє осмислення.

Українських письменників XVIII ст. привертала тема історичної єдності російського і українського народів. Серед творів на цю тематику своєю політичною загостреністю і художніми якостями виділяється діалог «Разговор Великороссіи с Малороссіею», написаний перекладачем генеральної військової канцелярії Семеном Дівовичем у м. Глухові в 1762 р. Матеріалом для діалога послужили літописи, мемуари, діаріуші, хроніки, а головне,— Дівович використав анонімний твір — «Краткое описание Малороссіи» (1734). Автор, будучи виразником інтересів українського панства, прагнув довести необхідність зрівняння в правах козацької старшини з російським дворянством. Це і лягло в основу твору. Однак, поширюючись у численних списках, твір змінював своє ідейне спрямування, набував класової загостреності, засуджував гноблення й експлуатацію народних мас як російським дворянством, так і українськими поміщиками.

Дівович як представник козацької верхівки не побачив і не показав боротьби українського народу проти феодального гноблення, а основну увагу зосередив на відтворенні подій визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднанні України з Росією. Він докладно змальовує перемоги козацького війська над польсько-шляхетськими загарбниками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем. З симпатією і з великою пошаною ставиться Дівович до Богдана Хмельницького, характеризуючи його як народного вождя і поборника дружби українського і російського народів. В уяві автора, як і всього народу України, Хмельницький постає полководцем, завдяки великим військовим здібностям якого стала переможною для українського народу визвольна війна 1648—1654 рр.

Зображенню постаті Богдана Хмельницького Дівович відводить багато місця. Йдеться в діалозі про виняткову хоробрість гетьмана, його військову доблесть, відданість інтересам рідного народу. Автор твердить, що перемога повстанської армії українського народу над військом польсько-шляхетських загарбників нерозривно пов'язана з іменем Хмельницького.

У діалозі говориться про ту велику скорботу широких трудових мас, яка була викликана смертю Богдана Хмельницького. Дівович описує, як народ і військо оплакували смерть свого

вождя і полководця. По смерті він «оставил детей осиротѣлых», тобто рідний народ, своїх подвижників.

У творі «Разговор Великороссіи с Малороссіею» підкреслюється, що війна 1648—1654 рр. була визвольною. Миролюбний український народ не зазіхав на чужі землі, на свободу інших народів, а захищав свою батьківщину від іноземних поневолювачів.

Діалог пронизує твердження про споконвічну дружбу Росії з Україною, яка особливо зміцніла після їх возз'єднання. Спільні дії російських і українських військ проти шляхетської Польщі, татаро-турецьких орд гартували єдність обох народів, скріплювали їх взаємоповагу.

Малороссія. ...Когда ж Россійскому я поддалась уж царству,
То как обѣ одному служим государству,
Так не можна сказать, чтоб одна всегда билась
И чтоб на многих мѣстах одна я сразилась,
Но как ты, так и я вмѣстѣ соединялись,
Каждая из нас своими полками бивались.

Автор згадує ряд історичних подій, які засвідчували спільну боротьбу російського й українського народів проти іноземних загарбників, зокрема, описуються бої російських солдатів і українських козаків у 1696 р. за м. Азов, проти шведських загарбників у 1709 р. тощо. В той же час в діалозі засуджується зрадник Мазепа, який виступив проти інтересів свого народу, пішов на підступну змову із шведським королем.

Згадується в діалозі Дівовича і легендарний полководець Семен Палій, широко оспіваний народом в усній творчості. Палій мав великі заслуги перед слов'янськими народами: під його проводом козаки не раз здобували перемоги над турками і татарами, які нещадно грабували землі українців, росіян, білорусів, поляків та ін. При зображенні подвигів Семена Палія автор використовує фольклорні перекази про нього, яких чимало побутувало серед народу.

Діалог «Разговор Великороссіи с Малороссіею» досить цікавий за своєю будовою, художніми якостями, зв'язком з народно-поетичною творчістю. В давній українській літературі досить поширеною була форма «разговора», яку і наслідує Семен Дівович. Орієнтація при осмисленні минулого на народнопоетичну творчість, використання фольклорних творів допомогли авторові в основному правильно, образно висвітлити героїку українського народу в роки визвольної війни 1648—1654 рр., змалювати образи Богдана Хмельницького та Семена Палія, розкрити зміст дружби російського і українського народів. Діалог написаний традиційним для давньої української літератури 13-складовим силабічним розміром. Багатопланове висвітлення боротьби українського народу проти іноземних загарбників, історії зв'язків Росії і України воскрешало історію боротьби широких трудових мас України проти іноземних загарбників і власних феодалів-кріпосників, їх патріотизм, прагнення до єднання з трудо-

вим народом Росії. В цьому особлива вартість «Разговора Великороссіи с Малороссіею».

Друга половина XVIII ст. була періодом найвищого досягнення української шкільної драматургії, мистецтва постановки п'єс. Про це свідчить поява таких високохудожніх драм, як «Владимир» Ф. Прокоповича, анонімної «Милості Божої», «Воскресеніе мертвых» Г. Конського та ін. В той же час на початку XVIII ст. з'явилось чимало драматичних творів, дуже слабких в ідейно-художньому плані. Це ходульні, нежиттєві твори, далекі від проблем сучасності.

До великої шкоди спричинилося в цей період поширення на Україні єзуїтських драм. Деякі наші драматурги наслідували їх часто формально, запозичуючи з них не тільки сюжети, а навіть словесний матеріал. Інакше кажучи, просто перекладали єзуїтські драми українською мовою, майже дослівно, не вносячи в них елементів сучасності, сучасних проблем.

Абстрактними, штучними були більшість драм різдвяного та великоднього циклів, окремі твори типу мораліте та міраклів. Цим позначені і твори драматургів, в цілому не без літературного таланту, наприклад Д. Туптала, М. Довгалевського, В. Лащевського, окремих драм М. Козачинського та ін.

Серед штучних, схоластичних драм дещо виділяються твори на популярні біблійні сюжети — про народження Ісуса Христа і спробу знищити його тираном Іродом та про воскресіння Христа. Автори драм з цією тематикою при опрацюванні біблійних сюжетів якоюсь мірою відходили від традиційності, канонів, вироблених єзуїтськими драматургами та теоретиками. Помітно, що українських драматургів більше приваблювала народна інтерпретація оповідань про Христа, Ірода (в колядках, псалмах, кантах, вертепній драмі). В усних творах ця тема розкривалась досить образно, живописно, наголошувалось на зображенні жорстокості Ірода — нещадного деспота. Тому в різдвяних драмах про Христа та Ірода нерідко наслідується фольклорна стихія.

Шкільний театр у цей період виходить за межі України. Вистави зафіксовані в різних місцевостях Росії, зокрема Сибіру, в Білорусії, Сербії тощо.

Порівняно велика популярність шкільного театру на Україні, якої він набув у кінці XVII — на початку XVIII ст., зумовлювалась насамперед високим розвитком освіти. Український театр засвоював кращі традиції західноєвропейського театрального мистецтва, що також стимулювало його зростання. Студента як організатора шкільного театру і глядача передусім цікавив зміст. Тому виникла необхідність у таких драматичних творах, які б порушували проблеми життя і відбивали хоча б якоюсь мірою інтереси доби. Схоластична драма задовольнити ці вимоги вже не могла. Цим і зумовлена поява у першій половині XVIII ст. високохудожніх шкільних драм та інтермедій.

Після драми Конисього «Воскресеніе мертвых» ще більше двох десятиріч побутує на Україні шкільна драма. Але в той час почався її занепад. Жодна із наступних драм, відомих нам, не тільки не піднялась вище твору Конисього, а навіть за своїм ідейним та художнім змістом не досягла твору «Воскресеніе мертвых».

Інтермедії

Від часу відомої нам постановки інтермедій до драми Якуба Гаватовича в 1619 р. цей драматичний жанр активно розвивався і пройшов шлях від епізодичних побутово-анекдотичних, «забавних», комічних сценок з народного життя до драматичних картин, що відображали боротьбу народних мас проти соціальної несправедливості та іноземних загарбників. У XVIII ст. інтермедії виявляють певну самостійність, набираючи ознак п'єс-комедій.

Про активний розвиток цього жанру свідчать інтермедії, знайдені в 1930 р. в с. Дернове, розташованому за чотири кілометри від м. Кам'янки-Струмилової, де були поставлені інтермедії до драми Гаватовича. За твердженням учених, Дернівські інтермедії треба віднести до другої половини XVII ст.

Дернівські інтермедії за своєю тематикою, ідеями близькі до життя народу, відтворюють актуальні проблеми. Відзначалися ці інтермедії й образністю,— їх автори, крім основного джерела — життя, широко користувались і народнопоетичною творчістю, запозичуючи з неї теми, ідеї, образи, художні засоби.

Тематика Дернівських інтермедій різнобічна — їх автори змальовували побутове життя народних мас, зачіпали проблеми народної освіти, висвітлювали епізоди боротьби українського народу з іноземними загарбниками. Загалом ці твори вражають багатством життєвих ситуацій. Навіть пригодницьке чи анекдотичне в них поставлене на реальну основу, в зв'язку з суспільно-побутовим життям давньої України.

Серед інтермедій з Дернівського збірника за своїми ідейно-художніми якостями виділялася четверта — «Інтеръмедия на три персонѣ...». В творі зроблено спробу показати, як у суперечці представники народу дають словесну відсіч напасникам — польському шляхтичу і німцеві-найманцю. Козак достойно, дотепним словом нейтралізує брутальні репліки загарбників на адресу трудящих мас України.

В особі козака невідомий автор створив цікавий образ одного з перших відомих нам безіменних літературних героїв власне української літератури, що, безумовно, було кроком уперед. Це був герой з демократичного середовища.

Привертають увагу й інші інтермедії з Дернівського збірника. В них виводиться велика галерея образів, як взятих з

життя, так і запозичених із фольклору. Герої поділялись на два табори — експлуатовані і експлуататори. Ці два типи образів були поставлені на різні ідейні позиції і з цих позицій характеризувались, що зумовило порівняно високу художність і народність цих інтермедій.

Важливими щодо тематики, художності та ідейного спрямування є й інші інтермедії, розшукані й надруковані І. Франком, В. Перетцом та іншими дослідниками. Зокрема, дослідників зацікавила «Інтермедія на три персонѣ: баба, дѣд и чорт», в якій досить вміло використано фольклорний матеріал з народних пісень, обрядових, казкової фантастики тощо і поєднано його з реальним життям.

Значним досягненням української літератури XVIII ст. є інтермедії до п'єс відомого драматурга М. Довгалевського «Комическое дѣйствіе» і «Властотворній образ». Завдяки своїм ідейно-художнім якостям, ці твори не раз привертали увагу істориків літератури. Як зазначали вчені, на відміну від інших творів інтермедії до драм М. Довгалевського мають помітні тематичні паралелі з основними драмами.

Уже перша інтермедія до драми Довгалевського «Комическое дѣйствіе», в якій розповідалось про пригоди бродячого польського астронома на Україні, свідчила, що в інтермедійних творах міцно утвердилися провідні їх риси — герої поставлені у такі комічні ситуації, коли їхні вчинки викликають сміх, іронію. Особливу роль тут відіграє мова — кожний персонаж говорив мовою національності, до якої належав, або ж українською, яку він перекручував на лад своєї рідної мови. В таких умовах комічне зумовлюється тим, як герої тлумачили незрозумілі їм слова чужої мови співрозмовника, співзвучні з українськими гумористичного відтінку.

У центрі інтермедії поставлено астронома з підзорною трубою, який опинився в українському селі. Він вважає себе не стільки вченим, скільки «шляхтичем уродзоним», що тільки підсилює його сміховинне становище. Перед селянами шляхтич хвалиться, що все може передбачити,— коли орати на хліб, може сказати, що робиться на небі.

На запитання селян, хто він є, шляхтич відповідає, що він «польської науки астроном». Селяни просять астронома передбачити побутові явища: Пархім хоче знати, якої масті теля буде в його корови; циган — якої масті лоша в його кобили; білорус — скільки бджіл у вулику. Зрозумівши, що селяни з нього глузують, астроном вигукує:

О найвища несправедливість мужицька!
О тиранство злих возовників! ... [1]
(Переклад з польської).

[1] Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1961.

Селяни обурюються, вважають, що шляхтич прийшов до них, аби стати орендарем, обіцяють його побити і проганяють геть.

Використавши оригінальний сюжет, автор інтермедії мав на меті змалювати шляхтича не як представника науки, а як представника панівних класів.

Цій ідеї підпорядковані всі ситуації інтермедії, її мотиви та художні засоби. Автор прагнув надати творові виразного суспільного звучання.

Хоч інтермедії до драм Довгалевського писались у 30-ті роки XVIII ст. в Києві, де питання польсько-українських взаємин вже було якоюсь мірою історією, але в той же час з порядку денного воно не знімалось, бо значна частина українських земель ще перебувала під владою польського панства. На Наддніпрянській Україні ще бродило чимало шляхтичів, з числа так званого ходачкового панства, яке видавало себе за «уродзонне» і мріяло про ті часи, коли вдасться знову обернути Україну на колонію. Очевидно, такий тип і ліг в основу образу бродячого астронома, виведеного в згаданій інтермедії.

В інтермедіях під впливом фольклору виникла традиція зображення польського панства. Його прагнення знову загарбати українські землі після визвольної війни 1648—1654 рр. стало об'єктом багатьох писемних і усних творів, у яких виробився певний критерій зображення поведінки загарбників.

Друга інтермедія до драми М. Довгалевського «Комическое дѣйствіе» мала побутовий зміст. Селянинові приснився дивний сон, який він розповідає глядачам і просить його розгадати. Нагодилась циганка, яка обіцяє розтлумачити сон, але, вкравши в когось із селян хустку, притьмом тікає.

Інтермедія цікава за стилем. Автор написав її райошним віршем, у склад якого введені перефразовані народні прислів'я та приказки, влучні народні порівняння, вульгаризми тощо. Завдяки райошнику, який тут виявився досить рухомим за своєю інтонацією та римою, дія твору розгортається динамічно.

За ідейно-художнім звучанням третя інтермедія до драми М. Довгалевського «Комическое дѣйствіе» є вершиною української інтермедійної літератури. В ній чи не найсильніше і найсміливіше розкрито протест народних мас проти соціально-національного гніту, проти прагнення іноземних загарбників закабалити український народ.

В інтермедії воскрешається одна з найлихіших сторінок у житті українського і білоруського народів,— той час, коли на їхніх землях безкарно панувала польська шляхта. Експозицією твору є пісня-розповідь козака про нещастя і злигодні, принесені на українські землі польсько-шляхетськими загарбниками. Потім на сцену виходить пан із соколом. Піддані литвини (білоруси) йдуть до нього на поклон, але тут же за вказівкою пана їх безвинно караюють. Приходять ще пани і радяться, як перемогти козаків і повернути Україну в рабство. Та ось з'являється козак з москалем і виганяють панство. В цій сцені підносилась ідея дружби і взаємодопомоги українського і російського народів; у ній осмислювалось значення єдності цих народів, що було гарантією перемоги українського народу над нападниками.

У пісні, якою починається інтермедія, йдеться про намір козака піти на Січ, де буде

...турков воевать,
мечем слави добувать...
Або ляхов на той час
трапиться наймати
і сѣм кіем козацким по ребесах дати.

Але перемога над ворогами можлива лише за умови дружби з російським трудовим народом, і козак співає:

Ачей буду натугою, а в москаля заслугою.

Завершується ця пісня епізодом, в якому козак разом із москалем проганяють панів-змовників.

В інтермедії відчувається прагнення автора окреслити образи, надати їм типовості. Образ польського пана змальований у різко негативних рисах,— цей хвалькуватий, бундючний, жорстокий експлуататор є ініціатором нових загарбницьких походів на українські землі.

Почувши голоси козака і москаля, загарбник швидко втікає із своїми однодумцями. Подібні ситуації часто зустрічаються в давній літературі і особливо народнопоетичній творчості. Інтермедія була гострою сатирою на всіляких загарбників, які хотіли закабалити український трудовий народ. Це був не частковий факт, а типове явище. Переполохані визвольним рухом, інтервенти тікали із землі, якій принесли так багато лиха.

В образі козака виступає узагальнений образ воїна, полум'яного патріота рідної землі. Він пожертвував заради свободи народу своєю власною свободою, своїм особистим життям. Водночас козак добре розуміє політичне становище України, бачить перспективу. Це представник знедоленого народу.

Інтермедія привертає увагу своєю композицією. Вона здається начебто аморфною, але насправді між окремими епізодами є логічний причиновий зв'язок, підказаний самим життям. Драматург мовби вибрав найхарактерніші моменти із суспільного життя України періоду визвольної війни 1648—1654 рр. і після неї символічно, силою поетичного слова відтворив їх на сцені.

Ідею інтермедії підсилює її мова, дотепна, соковита, емоційна. Автор часто звертається до прислів'їв і приказок, будуючи на їх основі власні вирази. Ось на запитання москаля, чи ляхи його лають, козак відповідає: «Де ж пак не лають? От так лають, що аж лихо!» Подібним стилем відтворено й інші картини й ситуації інтермедії.

Ненавистю до загарбників сповнена і четверта інтермедія. В ній відбилась ненависть російського і українського народів до єзуїтів, які разом з панством безжально визискували трудящі маси. На ярмарку зустрілися єзуїти з орендарем і міркують, як їм домогтись ще більшого зиску. Москаль, що нагодився, запрягає єзуїтів і орендаря у віз. В інтермедії автор символічно реалізував заповітну мрію українського трудового народу — покарати ворогів за ті лиха, які вони заподіяли українському народові.

Остання, п'ята інтермедія до драми «Комическое дѣйствіе» побудована на побутових мотивах. В єврея вкрали кобилу, яку він купив на базарі. Щоб дружина не виявила пропажі, він купляє другу кобилу, але в нього її забирає циган, говорячи, що вона належить йому. Гумористичні вислови, які нагадують перефрази анекдотичних епізодів, надають інтермедії свіжості.

Між актами другої драми М. Довгалевського «Властотворній образ» були поставлені інтермедії. Деякі з них мали певні тематичні паралелі, хоч ця подібність була випадковою. Тематика цих творів була різноплановою, однак ідейне спрямування — прогресивним.

В українських інтермедіях правдиво, із симпатією і співчуттям зображено представників інших трудових народів. Це стосувалось, зокрема, білорусів, названих в інтермедіях литвинами. Автори надавали їм рис добропорядності, наділяли їх високими розумовими здібностями, зображали в них потяг до дружби і взаємовиручки.

У першій інтермедії до драми «Властотворній образ», написаної в стилі орацій, батько братів-литвинів, який помер, побував у пеклі, а тепер воскрес, розповідає про пригоди, які з ним там трапились. Його розповідь про пекельне життя грішників нагадує апокрифічні розповіді, використані студентами у великодніх ораційних творах.

В інтермедії звучать гострі соціальні мотиви. На початку твору селянин у довгому монолозі розповідає про важке життя бідняка, думи якого сповнені єдиного прагнення — не вмерти з голоду. Бідняк, говорить селянин, «у злиднях купався», хоч працює так, що аж «у три погибель гнеться», а коли заробить «шеляг зламаній, копѣйку якую», то не знає, «куди вткнути — всього душа хоче». Хоч ще не досить сміливо, але виразно порушував автор інтермедії проблему бідності у феодальному суспільстві, зривав завісу нищівної експлуатації панівним класом трудового народу.

В основі відомої інтермедії про дяків-пиворізів лежить, мабуть, анекдотичне оповідання з життя бідного студентства, яке в пошуках заробітку в час вакацій бродило по Україні й Білорусії. Двоє дяків-пиворізів на прохання селянина за плату розмальовують його. Однак за це «малярство» війт проганяє їх.

Інтермедія яскраво відтворювала важкі умови життя бідного

студентства. Характерною з цього приводу є розмова між собою обох студентів:

2-й пиворѣз. ...І всего, слава богу, бяше подостатку,
Що у людей, то и в нас всякого статку.
Да и тепер богати маем воли и телицы,
Іже купно мандруют по стѣнѣ к трубницѣ.

1-й пиворѣз. Не хвалѣтесь, бо и мы блощичного роду.
Маємо по достатку и всякого плоду,
Доволствуем же зѣло, что хлѣба нѣ куса,
Все ходячи по школѣ справляем труса...

Автор використовує прийом іронії, щоб образно й дотепно розповісти про засоби існування студентів з народу. Твір написаний сценічно вдало, гарною народною мовою.

Вершиною української інтермедійної літератури XVII—XVIII ст. є п'ята інтермедія до драми М. Довгалевського «Властотворній образ». За силою сатири на іноземних експлуататорів вона не має собі рівних в українській літературі XVIII ст. Знахабнілий польський пан вивозить на продаж на ярмарок у клітці українського селянина. Його купує другий експлуататор — орендар. Але вчасно нагодився козак, який визволив сетяка і запріг у ярма пана й орендаря. Подібна розв'язка драматичної ситуації була глибоко символічною — таким був хід історії і боротьби українського народу.

Образи інтермедії намальовані з особливою виразністю. Польський пан — це лютий ворог трудового народу, людиноненависник. Він без найменших вагань садить людину, як тварину, в клітку і вивозить на продаж. Однак, побачивши козака, втрачає бундючність і гонор і слізно просить, щоб той не карав його, бо з селянином він вчинив так, мовляв, із глупства. Нещадний загарбник стає перед козаком полохливим зайцем і не наважується перечити вчорашньому гнобленому.

Козак у творі — стійкий оборонець трудового народу. Воїн-визволитель, він добре знається на складних політичних обставинах на Україні після визвольної війни 1648—1654 рр., коли ще значна частина українських земель перебувала під владою польського панства. Коли загарбник мріє зібрати шляхту і піти походом на українські землі, щоб знову повернути їх під свою владу, то козак висловлює впевненість, що не панувати більше шляхті на Україні.

Незважаючи на те що інтермедія ставилась на сцені майже через дев'яносто років після закінчення війни 1648—1654 рр., її тематика, як і тематика подібних їй творів, була актуальною, адже на час постановки її ще значна частина українських земель перебувала під п'ятою польських магнатів. Мужні народні месники — гайдамаки — піднімали народні маси на боротьбу проти поневолювачів, а визвольні ідеї минулого, втілені в народні та літературні твори, кликали до битви за свободу і незалежність.

Загалом інтермедії до драм М. Довгалевського посідають чільне місце серед творів цього типу. Вони, як зазначав М. Возняк, «представляють собою найвищий щабель розвитку щодо змісту, оброблення і мови» [1]. За своїми якостями ці інтермедії залишали далеко позаду драми, з якими вони ставились, виявились цілком самостійними творами; хоч вони були невеликими за обсягом, зате вагомими з художнього боку та за гостротою і актуальністю ідейного звучання.

Відомі п'ять інтермедій до драми Г. Конисього «Воскресеніе мертвых», поставленої в 1747 р. в стінах Києво-Могилянської академії. Теми їх в окремих випадках перегукувались із темою основної драми.

Важка доля українського селянства, нужденне і безпросвітне життя — такий лейтмотив першої інтермедії до драми Конисього. У монолозі, виголошеному на початку твору, бідняк розповідає про ті податки, які йому доведеться платити з врожаю, зібраного на клаптику землі. Він з гнівом говорить про тих сільських п'явок — багатіїв і служителів культу, які роззявили рот на його хліб. Це була гостра сатира на феодальний лад, правдива картина важкого становища трудового народу в класовому суспільстві.

...Оремо і сѣемо на всякого долю.
Щоб невимовно перш, чим свѣтять, отмѣнити [2]
Да и чим курать в онѣй в крамарѣв купити;
Треба и роковщину, що школу зучае,
Да и тому, що тим в онѣй онее зривае [3];
Ще ж и тому, що мирка, що-небудь уткнути,
Да и того, що пакае, сѣм-тим не отбути;
Думай и на прованти тѣлки ж с того дбати,
И себе б то и саму з дѣтьми харчовати...

Можливо, що й сам автор інтермедії не міг осягнути того великого викривального пафосу, що крився в монолозі селянина. Вже самий добір дієслів: миркачу треба щось «уткнути» — дати, попа — «одбути», дати тому, що «в онѣй онее зривае» — дяку,— свідчив про зневажливе, іронічне ставлення селянина до церковників — гнобителів народу. В монолозі правильно тлумачились взаємовідносини між трудящими і церквою.

Селянин, дізнавшись, що в його житі син спіймав бабу, яка робила «закрутку» (скручувала колосся), тобто ворожила на неврожай, тяжко горює. За народними звичаями, «закрутка» — це страшне лихо: вона нібито спричиняла хворобу, загибель врожаю, худоби.

У другій інтермедії показано дружбу українського селянина і представника російського народу — москаля — і сатирично зображено польське панство. Пихаті експлуататори — пани Бандолій і Підстолій, хизуючись своїм багатством і становищем, зіткнулись між собою через орендаря (кожний з них хотів, щоб той орендував його землю). Для того щоб орендар не дістався нікому, вирішують розрубати його пополам. Москаль, що по цій ситуації виходить на сцену, разом із селянином проганяють експлуататорів геть.

В інтермедії помітна певна традиційність, уже вироблена в творах цього жанру аналогічної тематики. Це насамперед стосується змісту і композиції та зображення типів експлуататорів. Дещо глибше, ніж у попередніх інтермедіях, відтворено риси характерів експлуататорів. Образ трудівника змальовано виразніше, відображено його погляди на суспільне життя, забобони, думки про майбутнє.

На відміну від інших інтермедій, в яких цигана зображено принагідно, часто епізодично, в колі інших головних персонажів, третя інтермедія до драми Конисього повністю присвячена показу циганського життя. За своїм змістом, ситуаціями, словесним складом цей твір дуже близький до світської частини народної вертепної драми.

Аналіз інтермедії показує, що її автор був талановитою людиною, добрим знавцем життя народу, його мови і усної творчості. Маленький драматичний етюд добре продуманий, дія його динамічна, вдало дібраний мовний ансамбль. Образи цигана і циганки відтворені в інтермедії великим планом. Циган скаржиться, що він голодний, що зовсім «захворів» на голод. Якби йому вдосталь наїстися, то він би вилікувався. Тут добре помітно вплив фольклорного образу цигана — безжурного, утилітарно романтичного, із заповітною мрією — бути ситим.

Циганка не поступається своєму чоловікові ні в словесній завзятості, ні у витівках.

Виділяється інтермедія за мовою, ритмікою вірша, майстерністю діалога. Це зумовлено насамперед тим, що автор наслідував ритміку і стиль народних прислів'їв. Здебільшого мова афористична, в окремих репліках відчутний вплив пісенних мотивів. Діалоги логічно в'яжуться за тематикою, послідовно відтворюють зміст твору.

Зіставлення тексту розглядуваної інтермедії і творів «мандрівних» дяків — орацій — дає право твердити, що при написанні інтермедії автор орієнтувався на оранційні твори. Як відомо, орації відзначались образністю, гумором, чистотою мови і оригінальним стилем. Це ж помітно і в інтермедії.

Дві останні інтермедії до драми Конисього об'єднані тематично і є досить цікавими за показом розгнузданої поведінки польської шляхти на Україні в XVII—XVIII ст. Разом з тим в інтермедіях висвітлюється роль дяка в тогочасному духовному житті народу як співака в церкві і вчителя. Вченого і розумного дяка любили на селі, поважали, ним дорожила громада. Недарма литвин так тепло відгукнувся про свого дяка, який «што

[1] Возняк М. Початки української комедії (1619—1819). Львів, 1919, с. 70.
[2] купити і поставити свічку в церкві.
[3] дяку, що щипцями у церкві зриває нагар на свічках, і попу.

соловей в церквѣ... людзіем спѣваець и дзецей хорошенко в школе обучаець».

У народних творах дяк часто виступав гумористом та й про нього говорилося з доброзичливим жартом, з іронією. Ця традиція пройшла майже через усю дореволюційну народнопоетичну творчість і художню літературу. І в інтермедії з теплотою згадується про дяка, який загинув від рук шляхтича. Селяни жорстоко розправляються із вбивцею — топлять його разом з конем у болоті.

Звичайно, інтермедії до драми Георгія Конiського «Воскресеніе мертвых» за своїм ідейно-художнім рівнем стоять дещо нижче від інтермедій до драми Митрофана Довгалевського. Вони не звучали так гостро, та й тематика була переважно буденною, побутовою, в них менше суспільних мотивів, хоч і їх автори прагнули показати окремі сторони суспільного життя і боротьби, розкрити характер іноземної експлуатації на Україні. І багато в чому інтермедії до драми Георгія Конiського піднялись досить високо, окремі сцени в них набули гострого звучання, в них порушувались важливі проблеми часу, створено ряд цікавих образів.

Розвиток інтермедійного жанру в першій половині XVIII ст. відбувався досить інтенсивно, про що свідчать розглядувані інтермедії до драм М. Довгалевського та Г. Конiського. В цей час інтермедії набирають більшого, ніж у XVII ст., суспільного звучання. Побутова тематика, яка превалювала в інтермедіях у XVII ст., відходить у XVIII ст. на другий план, а на перший висуваються соціально-політичні теми. В інтермедії було внесено нові теми, породжені сучасним суспільним життям. Чіткіше й об'єктивніше стала осмислюватись вітчизняна історична тематика. Зокрема, автори інтермедій першої половини XVIII ст. вдаються до зображення українсько-польських та російсько-українських відносин періоду визвольної війни 1648—1654 рр. та після неї, стосунків між експлуататорами і експлуатованими, відтворюють економічне і духовне життя українського трудового народу.

Помітно, що автори інтермедій першої половини XVIII ст. дещо послабили увагу до побутових картин, побутового фольклору і звернулись до народних творів з виразним суспільним звучанням, до творів з історичною тематикою. З фольклору брались такі теми, відтворення яких на сцені сприяло усвідомленню глядачами суті сучасних проблем.

В інтермедіях першої половини XVIII ст. виробились певні манери зображення героїв. Це особливо стосувалось змалювання іноземних загарбників та внутрішніх експлуататорів. Вони зображувались жорстокими, жадібними. Навпаки, представники ж трудового народу змальовувались кмітливими, працелюбними, доброзичливими. Це добре видно на інтермедіях до драм М. Довгалевського та Г. Конiського.

В інтермедіях як найдемократичнішому жанрі давньої української драматургії відбились атеїстичні тенденції світогляду трудящих мас України. Про життєві події герої міркують як про природні явища. Коли ж автори розкривали апокрифічні теми — про мандрівки смертних на небо — в рай чи пекло,— то вони тут наслідували манеру змалювання цих тем у народнопоетичній творчості. Бог, святі виступають в інтермедіях як звичайні, земні люди. З них, як і у фольклорі, знято ореол святості.

Одним з найважливіших досягнень авторів українських інтермедій XVII—XVIII ст. є правдиве зображення дружби і взаємоповаги між трудовими народами, насамперед між українським, російським і білоруським. У найскладніших ситуаціях на допомогу українському селянинові приходить російський солдат, козак разом з москалем проганяють ненависних іноземних експлуататорів.

Українські інтермедії пронизані інтернаціональними мотивами. Представники трудових народів завжди приходять на допомогу один одному.

Кращі інтермедії першої половини XVIII ст. відзначаються високою народністю. Вона вимірюється не тільки рівнем правдивого зображення в них сільського побуту та історичних обставин, звичаїв, а насамперед вираженням волелюбності українського трудового народу, його прагненням будь-якою ціною звільнитись від іноземних та внутрішніх загарбників, виявом дружби до інших народів.

Інтермедії засвідчили тісні зв'язки літератури і фольклору, виявили, що саме народна творчість була тим джерелом, з якого письменники черпали теми, ідеї, художні образи, наслідували манеру змалювання образів.

Авторами інтермедій здебільшого були студенти. Вони добре знали життя, народнопоетичну творчість, орієнтувалися в політичній обстановці, добре володіли мовою рідного народу. Це й дало їм можливість створити чудові драматичні твори, які в багатьох випадках за своїми ідейно-художніми якостями і сценічністю набагато перевершували шкільні драми, до яких вони додавались.

Українська інтермедія пройшла довгий шлях розвитку. І. Я. Франко зазначав, що для української літератури доби феодалізму вона важила дуже багато. Шкільна поетика майже не давала ніяких рекомендацій щодо написання інтермедій, хіба що мимохідь вказувалось на призначення цих «междувброшенных игралищ». Але ця «незаконнонароджена» дитина шкільного театру виросла в цікавий і оригінальний жанр драматургії, пройшла шлях розвитку від суто розважального твору до соціального, ставши тим літературним жанром, в якому образно розкривались різні боки життя українського народу доби феодалізму.

Вертепна драма

Вертепна лялькова драма була багатим джерелом, із якого черпала мотиви нова українська література, зокрема драматургія; вертепне мистецтво справило значний вплив на становлення побутового реалістичного театру. Ряд українських письменників відчули на собі благотворний вплив вертепної драми.

У вертепі сфокусувались мистецтво художнього слова актора, оригінальні сценічні прийоми ляльковогo народного театру, словесна народна творчість, музика та образотворче мистецтво, в яких яскраво відбилась талановитість українського народу. Вертепне мистецтво виразило незборимy вдачу трудящих мас у їх прагненні до волі і незалежності, розкрило багатство духовної культури народу. За своєю будовою, сценічними прийомами, за ідейною спрямованістю текстів український вертеп виділяється серед інших ляльковых театрів світу.

Своєю гострополітичною тематикою вертепна драма певною мірою впливала на визвольний рух на Україні, сприяла розвитку класової свідомості народу і розширенню взаємостосунків між українським, російським і білоруським народами. Вона була гострою зброєю в боротьбі народу проти польсько-шляхетських загарбників, католицизму і самодержавства.

Дослідження української вертепної драми розпочалося на початку другої половини XIX ст. Вперше звернувся до вивчення української вертепної драми в 1860 р. відомий російський вчений М. С. Тихонравов. Він спробував визначити місце вертепу в історії духовної культури народу, а також простежити його зв'язки із західноєвропейським ляльковим театром. Незважаючи на те що Тихонравов знав лише уривки вертепних п'єс, він твердив, що українському вертепу належить досить почесне місце в історії українського та російського театрів.

У 1861 р. історик М. Маркевич вперше надрукував повний текст української народної вертепної драми, а М. Щукін — текст ляльковой драми, яка побутувала в Сибіру. Обидва тексти драми виявились досить близькими. Ці п'єси, особливо в записі М. Маркевича, стали об'єктом старанного і грунтовного дослідження для багатьох українських, російських, польських та інших слов'янських вчених.

У 1882 р. на сторінках журналу «Киевская старина» (т. IV) Г. Галаган та П. Житецький опублікували вертепну драму, записану в с. Сокиринці на Чернігівщині від студентів Києво-Могилянської академії. Це був найстаріший за записом текст, і в ньому було чимало такого, чого не знаходимо в інших вертепних драмах; зокрема, в п'єсі зберігся монолог запорожця.

Багато уваги вертепу приділили невтомні дослідники української літератури і фольклору П. Житецький, М. Петров, В. Перетц та ін. Важливою була синтетична праця В. Перетца «Кукольный театр на Руси» (1895). З властивою цьому авторові

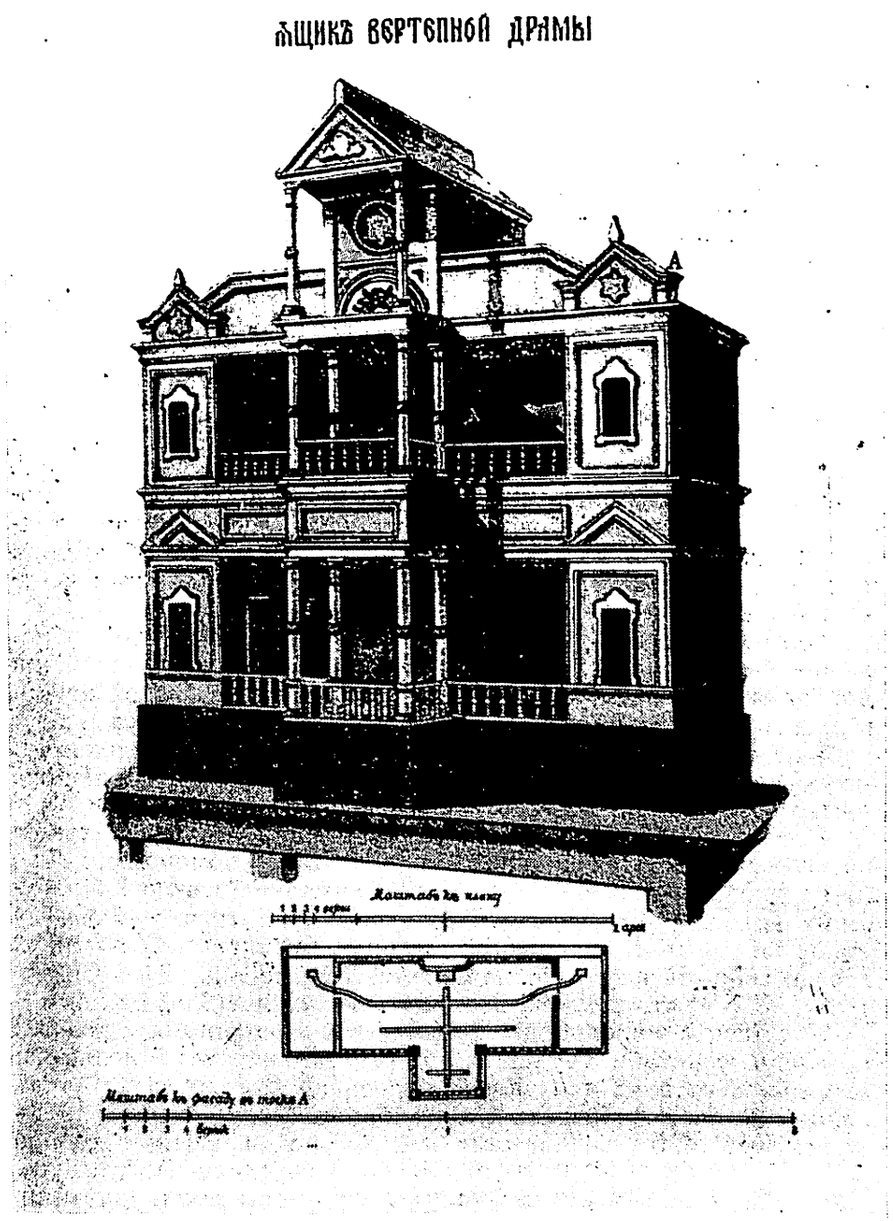

Скринька сокиринського вертепу Г. Галагана. З малюнка 1875 р.

науковою ерудицією в ній проведено цікаві спостереження, введені в науковий обіг нові факти з історії розвитку ляльково-го театру східних слов'ян; зокрема, в праці йдеться про україн-ський вертепний театр.

Видатне місце в історії вивчення вертепної драми належить І. Франку. У низці своїх досліджень вчений висловив цікаві дум-ки щодо українського лялькового театру. Велика розвідка «До історії українського вертепа XVIII в.» (1906) була значним внеском в історію вивчення української народної драми і ду-ховної культури загалом. У ній автор спробував розв'язати чи-мало проблем, які виникли в процесі дослідження цього ори-гінального виду народного мистецтва. На основі численних фак-тів Франко переконливо довів, що вертепна драма українського народу є його національним витвором.

У післявоєнний період українську ляльковy драму вивчали М. Возняк, О. Кисіль, О. Білецький, В. Кузьміна, М. Йосипенко та ін.

Коріння лялькової гри сягає у далеке минуле східних сло-в'ян. За часів Київської Русі, ще задовго до прийняття христи-янства, були надзвичайно розвинені різьбярство та скульптура. Посуд, зброя, покрівлі та стіни будинків оздоблювались чудо-вими орнаментами. Бойові човни прикрашались головами дра-язичницьких богів. Це мистецтво було тісно пов'язане з неви-черпним джерелом — народною фантазією.

Однак якщо в період розквіту язичництва символічні зобра-ження богів-ідолів мали строгий, урочистий характер, то після впровадження на Русі християнства вони поступово почали втрачати свій попередній смисл, на них стали дивитись як на забаву, тобто ці скульптурні зображення ставали ляльками і потім перейшли в оригінальний народний театр, який пізніше дістав назву «Петрушка».

Мистецтво лялькової гри добре засвоїв народ. Ляльковi вистави культивувались народними артистами-скоморохами. Про це неодноразово згадується у російських, українських і білору-ських фольклорних творах, літературних пам'ятках, у давньому живописі (розписи на стінах церков та монастирів), а також про це свідчать назви сіл на Україні (Скоморохи, Скоморошки тощо). У XVI ст. ляльковi вистави були поширені на Волині.

Українська народна вертепна драма народилась у розпалі героїчної боротьби трудящих проти католицизму і польської шляхти. Вертеп як театральне видовище міг зародитися тоді, коли в життя українських шкіл міцно ввійшов театр; коли на сцені цього театру почали ставитися гостроконфліктні п'єси про Ірода. А це можна віднести приблизно до середини XVII ст.

Як відомо, режисери шкільних театрів прагнули вплинути на глядача силою світлових ефектів, викликати у нього зорові враження. Вони вважали, що про події недостатньо лише роз-

повідати зі сцени, їх треба якнайповніше і якнайяскравіше по-казати. Проте шкільний театр в основному мав педагогічне призначення, і автори п'єс для нього турбувались не про їх сце-нічність, зрозумілість і загостреність тематики, а насамперед — про додержання вимог схоластичної теорії драми. Тому твори виходили довгими, нудними, без будь-яких конфліктів. Кращою з цих драм була п'єса про Ірода. Але число глядачів було об-меженим, і театр не дійшов до широких кіл трудящих.

Народ потребував такого виду мистецтва, яке б допомагало йому боротися з класовими ворогами. Знаючи запити трудящих, творча бідніша частина студентства Києво-Могилянського коле-гіуму створює оригінальний вид театру — вертеп, в якому акто-рами стали ляльки. Словесним матеріалом послужила драма про Ірода, яку студенти докорінно переробили, звернувши особ-ливу увагу на простоту й дохідливість її сюжету, а головне, на природність і гостроту конфлікту. П'єса не мала на собі ні польського, ні будь-чийого іншого впливу. Вона була самобут-нім твором, дітищем українського студентства.

Автори вертепу в основному наслідували ті ефекти і прийо-ми, які були розроблені режисерами у постановці драм про Ірода на шкільній сцені.

Щоб розмежувати поважне й комічне, як це було в шкіль-ному театрі, студенти поділили на два поверхи скриньку, в якій ставились п'єси з допомогою ляльок. На верхньому поверсі ви-конувалась драма про Ірода, на нижньому — інтермедійна ча-стина. А композитори (також студенти) для супроводу вертепної гри використовували народну музику. Було вдало дібрано народ-ні пісні, написано тексти псальм і ноти до них.

Ця копітка творча робота виконувалась колективно, в ній брали участь найталановитіші і найближчі до народу учні Киє-во-Могилянського колегіуму. Завдяки цьому вертепний театр був пронизаний духом трудящих мас і ввійшов у їх середовище як глибоко народний вид мистецтва.

В основу релігійного дійства вертепної драми, як і шкіль-них п'єс, було покладено євангельське оповідання про наро-дження Ісуса Христа та царя Ірода. Діва Марія у печері, де перебувала худоба селянина Йосипа, народила сина Христа. У небі над цією місцевістю з'являється зірка. Сюди йдуть волх-ви, щоб поклонитися Христу. Почувши про народження Христа, Ірод, цар іудейський, вельми засмутився: в особі Христа він побачив свого ворога і замислив його знищити. Волхви, яких Ірод зустрів, обіцяли, повертаючись назад, розповісти про все. Ангел порадив волхвам повертатись назад іншим шляхом, щоб не зустрітися з Іродом, бо він має лихий намір — знищити Хри-ста. Йосипу ж ангел наказав тікати до Єгипту. Дізнавшись про обман, розлючений Ірод звелів своїм воїнам винищити у його царстві всіх малих дітей. Ось таким було популярне біблійне

оповідання про народження Ісуса Христа і його ворога царя Ірода.

В оповіданні немає деяких епізодів, які є у вертепній драмі. Їх було запозичено з апокрифів про Христа, де канонічні євангельські розповіді тлумачились у народно-побутовому дусі. Зокрема, досить просто, життєво тлумачилась картина, в якій розповідалось про життя пастухів і про те, як вони зустрічають звістку про народження Христа, приносять свої дари і благають у нього для себе щедрот і допомоги у важкій праці.

Релігійна дія вертепної драми тематично розпадалася на п'ять частин. Композиція її приблизно відповідала структурі шкільних драм: 1) пролог — звернення до глядачів; 2) протазис — виклад дії; 3) епітазис — зав'язка; 4) катастазис — напружений стан; 5) катастрофа — розв'язка. Як відомо, за такою композиційною схемою писалися шкільні драми. Така побудова ляльмової драми зберігала її цілісність. Аналогічні ляльмові п'єси, що побутували на Заході, подібною повнотою, компактністю та послідовністю викладу теми не відзначалися. Вони були нечіткими і тематично невиразними.

Українська вертепна драма відзначалася образною системою. Головний герой твору — новонароджена дитина, Христос, який хоч і не діє поряд з іншими персонажами, але навколо якого точиться жорстока боротьба, уявлювана народом як боротьба між добром і злом, тлумачився трудящими масами як захисник поневоленого люду, який ніс волю, боровся проти темряви і нещастя. Отже, Христос у вертепі не став проповідником оманливих ідей православ'я, а був невіддільним від змісту драми, що відзначалася народністю й прогресивним спрямуванням.

У вертепній драмі образ Ірода відтворювався послідовно, по ходу п'єси. Щоб загострити конфлікт і нагнітити драматичну інтригу п'єси, помисли Ірода не розкриваються передчасно. Так, під час зустрічі з волхвами Ірод не говорить їм про свої підступні наміри, прикидається спільником Христа, говорить з волхвами з улесливою добрістю і щирістю. Такий прийом був новим кроком у галузі не тільки народної, а й усієї тогочасної драматургії.

Образ Ірода особливо цікавив авторів ляльмової драми. Для його розкриття використані прийоми сатиричної самохарактеристики, влучні порівняння. Іроду властиві самовпевненість і самозакоханість. Усі ці прийоми розкривалися на сцені так, що образ Ірода нагадував вчинки земних правителів.

Центральним епізодом, який приводить до нагнітання конфлікту, є сценка знищення Іродом дітей і викриття Рахіллю суті цього страшного злочину. Ця картина перегукувалася з аналогічними епізодами з творів українського фольклору, де зображувались свавільні, жорстокі правителі та їхні спільники. Подібні викривальні картини української вертепної драми будили у глядачів ненависть до володарів світу, підривали віру в «доброго» царя. До такої антицарської сатири не піднялася жодна західноєвропейська ляльмова драма.

Дія духовної частини драми закінчується карою Ірода. На сцену виходить Смерть і косою стинає злочинцю голову. Цей епізод в українській шкільній драмі, і зокрема у вертепі, постав під впливом апокрифічного оповідання «Прение живота и смерти», відомого в західноєвропейській літературі під назвою «Танець святих». Дослідники вертепної п'єси вважають, що згадана картина є продуктом самостійної творчості наших драматургів.

У вертепній драмі, на відміну від шкільних драм про Ірода, образ Смерті набув нового ідейного звучання. Смерть зображувалась такою, якою її витворив народ у казках, легендах, колядках, а саме: вона була гнівним суддею несправедливості. Своє ставлення до смерті народ висловив у прислів'ї: «Тільки й правди на світі, що смерть: вона не знає, хто бідний, а хто багатий» [1].

Ірода-вбивцю Смерть характеризує епітетами: неситий, кровопивець. Передсмертні слова Ірода стверджували не його силу, самовпевненість, а слабкість.

Отже, увесь комплекс ситуацій вертепної драми був глибоко народним. Позбавлений опори, тиран гине. У період наростання революційних ситуацій у царській Росії, особливо в 1905 р., вертепна драма набула великої популярності серед трудящих мас України. Її ідейний напрям сприяв усвідомленню антинародних вчинків царів.

Під впливом народнопоетичної творчості духовна дія вертепної драми поступово втрачала свою релігійність, дедалі більше віддалялася від звичайної ілюстрації «святого письма». Конфлікти біблійного оповідання з часом абстрагувались від церкви і наповнювались соціальним змістом, виражаючи погляди народних мас. Тому не є дивним заборона духовенством саме поважної частини вертепної драми. Це ще раз говорило про відкриту ворожість до основ церковної пропаганди.

Автори ляльмової драми про Ірода виявили вміння і прагнення у складних моментах дії показати якоюсь мірою суперечності класового суспільства, критично оцінити вчинки царя Ірода, зробити спробу відтворити його характер. Те саме було й з образом Рахілі, пастухів. У драмі виявилися спроби українських драматургів XVII—XVIII ст. типізувати образи, створити художньо виразних героїв. Зрозуміло, що великий вплив на цей процес справила народнопоетична творчість, за мотивами і прийомами якої створювались окремі епізоди, образи вертепу. Роль фольклору у наближенні вертепної драми до народних мас, зростанні її художньої та ідейної ваги величезна.

[1] Номис. Українські прислів'я, приказки та таке інше. К., 1864, с. 157.

За своїми ознаками різдвяна дія вертепу не вміщається ні в рамки трагедії, ні в рамки комедії, визначеними шкільними поетиками. Вона наближалася до трагедокомедії, хоч теж не зовсім відповідала її вимогам. До цієї п'єси треба підводити мірку народної драми літературного походження. Багато тут було оригінального, незвичного для шкільної драми XVII—XVIII ст. Духовна частина української вертепної драми була новим словом тогочасної драматургії.

На відміну від духовної дії, де сюжет і зміст були єдиним цілим, світська частина вертепної драми складається з окремих сцен інтермедійного характеру. Матеріалом для них послужило саме життя. На цій частині особливо позначилася творча манера трудящих мас, які постійно доопрацьовували драму, загострюючи конфлікти в соціальному напрямі, типізуючи образи і надаючи їм життєвих рис. Окремі сценки з народного життя тут пов'язані тематично і загальним ідейним спрямуванням.

Світська дія відкривається жанровою сценкою, в якій дід і баба розмірковують над химерами царського життя. Поведінка обох персонажів викликає сміх. Він зумовлений поєднанням несумісних з віком героя вчинків: старість і молодецьке залицяння. Відома жартівлива пісня «Ой під вишнею, під черешнею», яку виконує хор, імпонує даному епізодові. Ця картина має свої паралелі з інтермедіями до драми Довгалевського, зокрема з твором «Інтермедія на три персонъ: баба, дѣд и чорт».

Поява на сцені солдата повертає хід п'єси з побутово-комічного в соціально-сатиричний бік. Солдат, як у давніх російських водевілях, традиційно відрекомендувавшись, засуджує злочини Ірода, потім розповідає про важку службу в царській армії:

Хоть жѣ я
Отечеству защита,
Зато жѣ спина у меня
Всегда избита.

Солдат вірний своєму обов'язку. Зачувши удари в барабан, він прощається з «красавицею Марією Іванівною», з якою танцював, і рушає в похід. Образ солдата у вертепі не має ходульності і схематизму. Його поведінка, суспільна загостреність діалогу надають образу природності. Ця сценка у драмі, мабуть, виникла пізніше, десь у XVIII ст., коли українські митці вже добре знали життя російської армії і могли критично оцінити становище солдата.

Комічні перипетії, пов'язані з постаттю вертепного цигана, властиві взагалі українській народнопоетичній творчості. Це базіка, жартівник. Автори вивели його в п'єсі, щоб розважити глядача, хоч більшість комічних ситуацій, в які він потрапляє, не вигадані, а випливають із пригод мандрівного циганського життя.

Образ цигана, крім мети посмішити глядача своїми витівками, має й інше завдання — зв'язувати сюжет вертепної драми. Крім основної сценки — розмови з сином і лайки з дружиною — циган з'являється наприкінці драми, пропонуючи Климу, героєві твору, свої послуги. За художніми якостями саме тут, у ляльковій драмі, образ цигана, витворений на основі народнопоетичної творчості, був одним з найповніше змальованих гумористичних типів в українській літературі XVII—XVIII ст.

У вертепній драмі та в інтермедіях до шкільних драм було зроблено спробу сатирично типізувати образи. І насамперед це стосувалося віковічних ворогів українського народу — польської шляхти та уніатів. Типізація йшла шляхом персональної гіперболізації й особливої індивідуалізації мови.

Яскравим прикладом цього є невелика за обсягом сценка, в якій зображено «войовничі» хвастощі польського шляхтича. Самохарактеристика гонористого пана лаконічна і промовиста:

Я ізъ дяда і прадяда
Уродзоный єстем шляхтичъ.

Не встиг він похвалитись коханій, що

Єдын тши дести
Гайдамакъ забіе,—

як з'явився запорожець.

Комічна ситуація тут створена за допомогою гіперболізації.

Напруженість конфлікту між польським паном і запорожцем досягається на грунті соціального фактора — сутички представників антагоністичних верств: колонізаторів і захисників поневоленого українського народу.

Між шляхтичем і запорізьким козаком немає словесного поєдинку, що було властивим для інших сцен вертепної драми. Переляканий пан, не сказавши козаку ні слова, зникає. Такий композиційний прийом показував, що загарбники розуміють: за вчинені злочини вони будуть суворо покарані.

Більше половини подій інтермедійної частини вертепної драми об'єднані навколо запорожця. Легендарний герой, наче вихоплений з народнопоетичної творчості, у довгому монолозі розповідає про життя запорожців, сповнене поневірянь і злигоднів. Він згадує героїчні битви з польською шляхтою і татаро-турецькими ордами за інтереси рідного народу. Він уже на схилі років, але старість для запорожця — не завада. Він хоче ще повоювати проти іноземних поневолювачів. Таким його змальовано в історичних піснях і думах, легендах, переказах і гумористичних оповіданнях. Запорожець з вертепного твору — це представник трудового експлуатованого люду. Він вболіває за долю вітчизни, народу, а не прагне до особистого благополуччя. Тому цей відважний воїн сприймався трудящими як друг і

захисник. Кріпак, підневільний відчували у поведінці запорожця, його закликах натяк на боротьбу проти гнобителів. Такий резонанс вертепної драми відчувався і в XIX — на початку XX ст., за царату. Саме ця обставина дає можливість зрозуміти значення цього образу для простого народу, розвитку його свідомості і розуміння класової боротьби.

У період кріпацтва, коли становище на селі стало вкрай нестерпним, постаті запорожців як людей незламного духу і волі, виростають у пам'яті людей уявною силою, яка допоможе підняти знедолених на боротьбу з царизмом. Живим прикладом було гайдамацьке повстання, яке увійшло в історію під назвою «Коліївщина», на чолі якого стояли запорожці.

У науці неодноразово відзначалось, що великий за обсягом монолог запорожця має численні ремінісценції з народних дум та історичних пісень, має прямі аналогії з підписами під відомою картиною «Козак Мамай», створеною невідомим художником у XVII ст., яка має численні варіанти. Автором монолога, очевидно, був хтось із талановитих студентів, хто добре володів народною мовою, знав психологію, звичаї і побут запорожців і був добре обізнаний з народнопоетичною творчістю, зокрема на історичну тематику.

Проте ототожнювати вертепного запорожця з однотипними образами з народних дум, історичних пісень, переказів, легенд не можна. У ляльковій драмі — це літературний, драматичний образ, поставлений у конфлікт із зовнішніми і внутрішніми ворогами рідного краю. Отже, тут він дістав найповніше ідейне розкриття і художню типізацію.

Головну роль у вертепній драмі відігравало художнє слово. Воно повинно було захопити глядача, донести до нього ідейні мотиви, що звучали в п'єсі. Прикладом може служити згаданий монолог запорожця, який начебто випадав із наскрізного сюжету і композиції п'єси, мало впливав на розвиток дії в ній, навіть затримував її. Проте він був широкою самохарактеристикою героя і змальовував суспільне життя України періоду боротьби з польськими, турецькими і татарськими загарбниками.

Монолог багатий на метафори. Особливо їх багато в тих місцях, де мова заходила про виступ народу проти гнобителів. До монологу введено ряд чудових порівнянь: пани від козаків тікають, «як від жару блохи», старість в'ялить життя, «як у полі сохне билина», тощо.

Завдяки такій ідейній та художній виразності, образному слову монолог служив піднесенню революційного настрою широких народних мас на прикладі героїчного минулого, був чудовим зразком агітаційного впливу літератури минулого на народні маси.

Народний театр впродовж віків зумів витворити високомистецькі сценки, які вражали своєю драматичною довершеністю. Це було наслідком постійної дифузії між літературою і народнопоетичною творчістю. У вертепі такими є, наприклад, епізоди зустрічі запорожця з шинкаркою та циганкою-чарівницею. Ці картини насамперед тим цікаві, що, не передбачені глядачем, логічно ускладнюють дію твору і зображують запорожця в різних обставинах. Виклад подій тут витримано в дусі легкого гумору. Насичена прислів'ями, дотепними виразами, мова цих сцен сприяє їх чарівності і правдивості.

Сатирично зображений у вертепній драмі корчмар, представник експлуататорів. Усі думи і бажання його зводяться до одного — побільше зиску. Прагнення корчмаря розкриваються поступово. Спершу він виголошує монолог, в якому, на відміну від попередніх персонажів, не характеризує себе, а розповідає найважливіший для його задумів епізод з релігійної історії,— коли цар дозволив таким, як він, торгувати і експлуатувати бідняків. Потім корчмар співає пісеньку, в якій висловлює свою радість з приводу того, що буде бариш — на процентах він непогано заробить.

Історично правильно тлумачаться і художньо відтворюються стосунки між експлуататорами і народними масами під час зустрічі запорожця і шинкаря. Останній споює запорожця, а потім несамовито його б'є. Окреслення образу визискувача досягається цікавими прийомами: комічною ситуацією — позаочі лихвар називає козака «гайдамакою», тобто розбійником, а, зустрівшись з ним, величає «всемилостивейший пане»; рясними професіоналізмами, поданими у пестливо-здрібнілій формі: червончик, процентик, горілочка тощо.

Вертепна драма викриває також церковну мораль. Цій темі присвячено, зокрема, епізод зустрічі запорожця з уніатським попом. Буржуазно-ліберальна критика намагалася довести, що у вертепі йшлося тільки про уніатство, тобто православної церкви це не стосувалося. Насправді ж запорожець, шукаючи попа, щоб на старість висповідатись — позбутись гріхів, шельмує і служителів православної церкви, називаючи їх «п'яничками», «ледащичками», які тільки й чекають, щоб людину «скоріше в сиру могилу заперти», а на поминках як нап'ються, то «мов коні гарцюють».

Образ запорожця відіграв у вертепі велику роль. З цим героєм пов'язана більшість сатиричних сцен п'єси. Він був тим об'єктом, через призму світогляду якого найкраще і найлегше було дати критичну оцінку багатьом явищам суспільного життя, уособити в цій постаті сатиру на різні об'єкти феодального суспільства. Епізоди світської дії, об'єднані навколо запорожця, пов'язані в єдиний композиційний вузол. Тематичні зигзаги сюжетної лінії цієї частини вертепної драми є типовим явищем для народної драми.

Мова запорожця, чиста і барвиста, наповнена перефразованими прислів'ями і приказками, ідіоматичними зворотами, у

художньому і літературному відношенні на фоні всієї вертепної драми є найдосконалішою.

Образ селянина Клима нагадує постаті селян з українських інтермедій. Однак ставити знак рівності між постаттю Клима й інтермедійними персонажами такого типу не можна. Якщо в інтермедіях селянин виступав в епізодичній ролі, як і сама інтермедія була епізодом з життя, то в ляльковій драмі Клим — образ, розкритий набагато ширше, поставлений у такі умови та обставини, які допомагали набагато докладніше, ніж з інтермедій, уявити становище селянина на Україні за феодалізму.

Клим — типовий представник селянства XVII—XVIII ст., яке поступово закріпачувалось, підпадаючи під владу української старшини та російського дворянства. Розкриваючи цей образ, автори драми чи не найбільше наблизились до навколишньої дійсності. Адже всі прагнення, вчинки Клима пов'язані з буденними турботами, життєвими потребами. Зображення долі селянської родини сприяло популяризації ляльковоі драми серед сільського населення.

Народна вертепна драма оперувала надзвичайно могутнім мистецьким прийомом — підтекстом. Так, у сцені зустрічі Клима з учителем-дяком автори зуміли майстерно висміяти високопарну шкільну схоластику.

Є в драмі й багато інших цікавих прийомів. У Батуринському її варіанті натрапляємо на такий епізод: селянин, шукаючи козу, запитує в глядачів:

Клим: Скажіть, панове громадо,
Де там моя коза?
(Хто-небудь відповідає:
«Під царським стулом»).
Клим: Під якою саською ступою?
(Хтось із глядачів:
«Там де цар сидить»).
Клим: Да моя коза, а не цап
Таки цап. Пійду лиш
Сам пошукаю.

Порівняння царського трону із «саською ступою», а самого царя з цапом — гостра сатира на самодержавство. Подібний сарказм міг бути лише у народному творі.

В історичному розвитку українська вертепна драма видозмінювалася, набирала різних сюжетних форм, втрачала окремі сцени і обирала нові. В цьому плані особливо відзначалася світська дія п'єси.

Наприкінці XIX ст. світська частина п'єси зливається з духовною, утворивши одноактну народну драму. Такими вже є тексти в записі М. Чалого, Хорольський і Куп'янський вертепи. З часом заради зовнішнього ефекту, а також з огляду на історичні обставини, цензуру часто переосмислюються окремі образи, втрачаються літературні ознаки п'єси, відбувається уніфікація діалогів та монологів.

Уже в драмі в записі М. Чалого запорожець став базікою, гулякою. Доля вітчизни йому байдужа. У п'єсі надмір пісень, бучних двобоїв. Багато місця займає драматизована пісня «Ой у пана, пана». Особливо відзначається драматизацією народних українських пісень Батуринська вертепна драма. Тут, наприклад, стосунки між дівчиною і парубком передбачаються тільки через пісні «Ой учора орав» та «Дівчинонько, сіра утко».

Хорольська і Куп'янська вертепні драми бідніші на художні засоби, ніж попередні твори. До їх тексту здебільшого потрапляли пісні, мало підпорядковані єдиній сюжетній конструкції.

Вперше українська драма була записана тоді, коли вона вже значною мірою асимілювалася з народнопоетичною творчістю. Однак вона не тільки вбирала в себе народні пісні, сатиру, прислів'я, вертепна драма була і випромінювачем — давала життя колядкам, народним віршам та сприяла творчості письменників-початківців.

Українська вертепна драма ніколи не була опорою церкви. Навпаки, служителі православ'я всіляко намагалися перешкодити виставам вертепу, забороняючи вертепникам з'являтись у тій чи іншій єпархії. На основі спостережень над ляльковим театром світу І. Франко зробив висновок, що «ляльковий театр від найдавніших часів мав чисто світський характер, малював типи та ситуації буденного життя... про те, щоб лялькові вистави колись були допущені до церкви, нема навіть мови, на репрезентів цієї штуки падуть громи» [1].

Вертеп невіддільний від суспільного життя на Україні дореволюційного часу. Лялькова драма міцно злилася з фольклорними творами, жила єдиним з ними життям.

Діяльність вертепного мистецтва вийшла далеко за межі України. Вертеп побутував у Білорусії, Росії, Сербії та інших слов'янських країнах. Його популярність там свідчить про величезну користь, яку давав трудящим людям цей оригінальний театр.

Літературна творчість «мандрівних» дяків. Пародії і травестії

В історії давньої української літератури особливе місце відводиться творчості студентів, прозваних народом «мандрівними» дяками. До цієї категорії належали вихідці з бідних родин, які не мали ніяких засобів для прожиття та навчання і змушені були в період канікул йти в народ заробляти шматок хліба. Студенти наймались писарями, дяками, приватними вчителями. Деякі з них ішли на Запоріжжя і вливались в ряди

[1] Франко І. До історії українського вертепа XVIII ст.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 1, XXI, 1906, с. 27, 30.

воїнів, а чимало їх так і не поверталось до шкіл. Сказане передусім стосувалося студентів Києво-Могилянської колегії.

Як відомо, в давніх українських школах було досить високо поставлено викладання основ літературознавства. Читався великий курс поетики, слухачі обов'язково мали писати вірші, драматичні твори, проповіді, тобто реалізовувати на практиці здобуті знання. Все це виробляло в студентів добрі смаки до художньої літератури, насамперед до поезії. Поступово нахил до написання художніх творів, насамперед поезії, стає покликанням найздібнішої частини студентства, його духовним життям.

Перебуваючи серед народу, студенти освоювали багаті здобутки народнопоетичної творчості. Це допомагало їм писати оригінальні твори — вірші та книжні пісні. Звичайно, не обходилося й без сліпого наслідування фольклорних зразків. В основному ж більша частка продукції «мандрівних» дяків входить до кращих надбань давньої української літератури.

Але чи не найціннішим здобутком творчості «мандрівних» поетів є орації та травестії. На думку П. Житецького, ці твори становлять одну з найоригінальніших сторінок української літератури. Пародії і травестії «мандрівних» студентів відзначалися колоритними ситуаціями, в них було багато іронії, жарту, сміху. Основним об'єктом їхньої творчості були епізоди релігійної історії, зокрема різдвяної та великодньої. Опрацьовуючи ці теми, студенти йшли шляхом своєрідного художнього прийому — зводили релігійні сюжети до рівня звичайних, вносячи в них побутові деталі.

Основною темою для написання різдвяних творів «мандрівних» поетів була загальновідома сценка про пастухів та популярний сюжет про царя Ірода. При поетичному змалюванні цих епізодів студенти певною мірою дотримувались сюжетної одноманітності, проте вносили і багато цікавих побутових подробиць, що сприяло гумористичності стилю різдвяних орацій.

Так, в одній з орацій на різдвяну тему розповідалось про те, як пастухи, дізнавшись про народження Христа, помітили, що до отари «якийсь варага причвалав...», і вони (пастухи)

...хто рачки, а хто пупом,
Аби б побачить хто там є.
В кошарі с краю в край шагає,
таке велике, а ще літає,
Не чоловік, а бачся схоже.
Панько сказав се: «Гарна птаха!»
Явтух же: «Ні, се мабуть пряха».

Пастухи йдуть вітати новонародженого. В цілому вірш побудований за відомою сюжетною схемою, але тема інтерпретується цікаво і майстерно. Твір багатий на драматичні колізії, образи змальовані з симпатією.

Автори вірша вдаються до створення картини в дусі фольклорного шаржу. Наростанню гротескного зображення подій сприяють словесні грубості, як, наприклад: герой *припхався*, а до отари якийсь варага *причвалав*. Стиль вірша дуже близький до стилю вертепної драми.

Прийом зведення поважного, релігійного до норми буденного, пересічного з'явився, мабуть, в творчій практиці студентів за аналогією до опрацювання подібних тем в апокрифах, де, як відомо, про поважні речі говорилось у зниженому, навіть гумористичному тоні, а часто про життя святих говорилось таке, чого не було в канонізованому святому письмі. Зокрема, в багатьох апокрифах розповідалось про дитячі роки Христа, як він «орав плугом», «сіяв і збирав», про пригоди Адама і Єви, про витівки мудрого Соломона та ін.

Апокрифи були багатими на фантазію, на яскраві й дохідливі сюжетні перипетії, колоритні образи. Такими ж за своїми художніми якостями є й окремі вірші різдвяного циклу. Так, про Адама і Єву говорилось:

Бидна Єва
Одну з древа
Вырвала кыслычку:
Збула власти,
Треба прясти
На гребени мычку!

Через то там
Бидный Адам
Щось кажуть пропудыв,
За то его бог
Иты за порог
Адама прынудыв.

Офольклоризовані апокрифи на цю тему побутували серед народу ще навіть у XIX ст. Так, в апокрифічній легенді, записаній на Харківщині, розповідалось, що, виганяючи Адама і Єву з раю, бог дав Адамові дерев'яну лопату і звелів йому копати землю і сіяти хліб, а Єві дав кужіль і веретено, щоб пряла.

Вибираючи яскраві порівняння, дотепні вислови з розмовної мови та народнопоетичної творчості, студентство компонувало чудові за гармонією ритмічні вірші, насичуючи їх ідейними мотивами земного життя.

Епізоди, в яких змальовувалось святкування народження Христа, відзначаються винятковим гумористичним піднесенням, абстрагованою від мирських клопотів безтурботністю і зведенням всього лише до веселого «празникування». Помітно, що ці сценки в орацiях мають певну сюжетну схему і коло перипетій, які повторюються в творах.

Пародії і травестії писалися леонінським віршем. Імовірно, що тут «мандрівні» дяки наслідували віршову манеру маленьких пісеньок, названих у народі витребеньками, дрібушками, тріндичками, здавна відомих на Україні. Чимало таких пісеньок у XVII—XVIII ст. було внесено до співаників.

Для «мандрівних» дяків-поетів властивим був життєствердний матеріалізм, який особливо виявився в «блюзнірському» зведенні на землю святих і наданні їм рис звичайних людей.

Підтвердженням цієї тези є інтерпретація студентами в стилі пародії колядки «Про празникування святих»:

На небесній горі
Пресвяті собори...
Святії ся зібрали,
Всі празникували...
Миколай наш чесний
Взявся до почесни...
Пропив до Івана,
Нахиливши жбана і т. д.

У цьому й подібних творах закладена велика атеїстична сила. Святі, як земні істоти, займаються звичайнісінькими справами: гуляють, грають у карти, для них «горілка в потребі», яку вони п'ють прямо «з жбана». Поруч із святими виведені образи земних людей, які нічим не відрізняються від канонізованих постатей. При художньому зображенні «празникування» святих поети також звертались до фольклору. Зокрема, ритміка народних жартівливих пісень стала основою ритмічного складу пародії.

Чимало місця в пародіях та травестіях було відведено Іродові. Автори віршів проклинали його, називали брутальними словами, бажали йому найстрашніших хвороб. Так, в одному з віршів говорилось, що бог послав Іродові кару —

В потилиці открились болячки,
По всім тілі чирячки,
Під носом почервоніло,
В животі вуркотіло.

«Мандрівними» дяками було складено чимало орацій на великодні теми. Джерелом для написання цих творів, як і різдвяних, були також біблійні апокрифічні оповідання, хоча вони були біднішими та менш драматичними, ніж різдвяні. Було в них і менше цікавих перипетій та епізодів. У великодніх апокрифічних оповіданнях поетів особливо приваблювали зображення пекла та історія, в якій розповідалось про мандрівку бога в підземне царство, де він задумав навести порядок.

Типовим зразком великодньої орації була «Вѣрша, говоренная пану гетману запорожцами на свѣтлій празник воскресенія Христова 1791 года», надрукована в 1882 р. на сторінках журналу «Киевская старина» М. Петровим. В цьому ж році М. Петров публікує доповнення до згаданого вірша, а в 1912 р. ним же опублікований ще один великодній вірш.

Це досить оригінальні твори з великою кількістю дійових осіб. Обидва вірші не лише тематично, а й за багатьма деталями пов'язані між собою, але окремі картини опрацьовані самостійно. Фактично це різні варіанти однієї орації.

У «Пасхальній вірші» покривало святості знято з високих духовних осіб. Бог та Ісус Христос відтворені в гумористичному

плані. Подекуди зображення порядків у пеклі набирає різко класового та атеїстичного спрямування. Наприклад:

Була воля: хоть и кроля, у рай не пускають,
Хоч бы святих, вони и тих у пекло таскають.
На всих трактах и болотах сторожи стояли,
Серед шляху, у тюряху, до пела хапали,
Того отци, попы, чернци не минали шляху,
Философы, крутопопы набирались страху.

У текст внесено і відоме оповідання про Адама і Єву. Тут «бідний Адам... землю орав, ціпом махав», а Єва змушена «прясти на гребени мичку». Для зображення грішників вживаються дієслова з емоційним змістом: *пропудив, трощила* тощо.

Автори сміливо висловлюються про бога як пияка. Ось він, будучи напідпитку, «за порог в пекло поточився». Такі ж і його підручні. Апостоли теж часто прикладаються до чарки, женихаються. Так, Мойсей у нетверезому стані «мур пробив рогами, ад сплюндрував и помандрував пішими ногами».

Загалом твір пройнятий зневажливим ставленням до всієї божої камарильї. Для образного відтворення подій автори використали великий художній матеріал з арсеналу розмовної мови та фольклору. У «Дополнении к пасхальной вирши» характеристика грішників з соціального боку зроблена досить глибоко:

Зараз тая серед рая свобода засіла:
Тут тишина, вся старшина немає к ней діла.
Тут сіпуга, війт-пьянюга вже не докучає
И в подводу тут із роду ніхто не хапає...
Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчи,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачи,
Погибла власть и вся на расть вилізла голота,
Війт не ворчить и не стучить десятник в ворота.

Фактично у вірші відтворені картини суспільного життя України XVIII ст. Зображення ж грішників було виразно тенденційним, оскільки у ньому втілено віковічне прагнення трудящих мас — позбутися здирства, насильства та експлуатації.

Торкаючись оцінки різдвяних та великодніх ораційних творів, Франко відзначив, що вони «один із найінтересніших витворів нашого віршописання XVIII в.». Багатство сатиричних та гумористичних відтінків при різноманітних перипетіях сюжету, колоритна народна мова, розбавлена фольклорними ідіомами, видозміненими прислів'ями, виклад біблійних оповідань за фольклорними ідейними традиціями, яскраве змалювання образів із «святого письма», зведених з духовного постаменту в прозів із «святого письма», зведених з духовного постаменту в простонародне середовище, що особливо подобалось трудовому народові,— все це сприяло популярності пародій і травестій серед широких мас, і тому ця спадщина займає в історії давньої української літератури почесне місце.

Велику кількість віршів склали «мандрівні» поети про своє гірке життя. Різні пригоди траплялися з дяками-студентами на

їхньому тернистому шляху: і лихі, й радісні. Вічні пошуки шматка хліба, невлаштованість долі залишали незгладимі сліди в молодому серці.

В українських містах і селах у XVII — першій половині XVIII ст. школа була досить популярною. Найбільша заслуга в цьому учителів-дяків, колишніх студентів. З другої половини XVIII ст. становище дяків-учителів значно погіршилось — учитель фактично став жебраком. Були навіть випадки, коли пани прирівнювали учителя до кріпака і змушували його відробляти панщину, про що говориться у віршах.

Напівголодні мандри, марення про їжу поети-дяки майстерно оспівували в своїх віршах. Сміх, дотеп, жарт зведені в один потік, який вражає непідробною гумористичною іронією. Ось дяку-вчителю

...во сни приверзлося,
Що з небес у школу сало прыплелося,
Ковбасы около, як вьюны, вертятся,—
Тін-то потравы и для нас годятся....

Однак, прокинувшись, дяк нічого не побачив.

Дяки-учителі з нетерпінням чекали різдва чи великодня — в ці дні їм щось перепадало. Тому в віршах знаходимо чимало картин, у яких зображувалася підготовка до свят і висловлювалось прохання — дати їм на свята чогось попоїсти. Про це говорилося з доброзичливим жартом, іронією. Мотиви цих творів перегукувалися з колядками.

Чимало віршів написано дяками про життя школярів та їх навчання в школі. Вони свідчать про вміння поетів використати художні досягнення народнопоетичної творчості, завдяки чому ці вірші набувають неповторності. У них багато своєрідного гротеску, властивого народним небилицям, байкам тощо.

Це були не просто чудернацькі вірші, написані «мандрівними» поетами для забави громади, чи розповіді поета про свої мрії. В творах було втілено мрії українського трудового народу про щасливе життя. Вони були наче згустком цих мрій, розкиданих по творах різних фольклорних жанрів, насамперед з казок-небилиць, в яких відбилась утопічна мрія про багате заможне життя, про неймовірні явища (ковбаси на деревах ростуть, сметанний дощ іде тощо).

У віршах про школу часто говорилося про важкі умови навчання. Наука в школі була мудрованою — найважче учням було вивчати латинь. Тим, кому не давалась ця наука, часто перепадало від учителів. В одному з віршів автор пише, що вчитель до учня

...мовит... с фурією, мовже с фуком,
А з едного боку кулаком, а з другого стусом.
Потим крикне на хлопєв: а давайте ж ему з маслом кашу.

У віршах «мандрівних» поетів помітна сталість сюжетних конструкцій, жанрових картин і гумористичних ситуацій. Та це

не означає, що поетична фантазія була бідною, обмеженою. Це зумовлено тим, що студенти в пошуках шматка хліба змушені були писати твори на популярні теми, кожного разу по-новому опрацьовуючи їх.

Свою причетність до науки і школи студенти ставили досить високо. Не кожний, говорили вони, може пізнати їхні премудрості. В одному з віршів, використовуючи влучні вирази, невідомий віршописець констатував:

Если не рожден, не сунься в науку:
Ах, многи через то в вѣчну впали муку!
Не многих мати породила к школѣ... .

Студентство не відзначалося побожністю. Швидше потяг до церкви мав утилітарний характер. Звідси й те збіднення біблійних тем та образів, зведення нанівець набожності.

Атеїстичні тенденції в творах «мандрівних» дяків підсилювалися байдужим ставленням народних мас до церкви, особливо у XVIII ст., коли вона показала своє справжнє обличчя, ставши прислужницею царизму. Водночас слід зазначити, що атеїстичні мотиви характерні в основному для творів біднішої частини студентства.

Твори «мандрівних» студентів, як правило, не друкувалися, лише зрідка заносилися в рукописні збірники поряд з псалмами та книжними піснями. В основному ці твори жили серед народу. Тому не дивно, що в XIX ст. було записано ряд текстів ораційних творів з уст народу.

Серед «мандрівних» студентів було багато талановитих акторів, режисерів, художників і музикантів. Як відомо, вони ставили на шкільній сцені п'єси, грали в них, оформляли сцену, писали музику. Вони ставили драми не тільки в школі, а й на площах перед народом.

«Мандрівні» дяки були вмілими інтерпретаторами церковних співів — акафістів, тропарів, кондаків тощо. Вони з винятковою дотепністю пародіювали на мотив церковних відправ свою «принадність» до горілки. У творах «Синаксар, выписан из службы двѣнадцати нетлѣнных братьев Коропских на память пиворѣзам о изобличеніи сивухи», «Лѣкарство из болящих немощію піанства или Бахуса новоизобрѣтенное», «Правило увѣщатнльное піаницам, пѣваемое не в церквах, но в школах» та інших пародіювались тексти з святих писаній, зображувалась пристрасть дяків-пиворізів до сивухи, в пародійно-жартівливому тоні відтворювалось їхнє мандрівне життя, психологія їхньої поведінки і звичаї. Автори пародій, іронічно роздумуючи про пияцтво, говорять про його шкідливість, радять п'яниць добре відшмагати «дубовим суком», морити голодом.

Характерно, що подібного змісту пародії були досить поширені і в російській літературі XVII—XVIII ст. Особливо популярними були твори «Слова о бражниках», «Служба кабацких

ярыжек» та ін. В них не лише пародіювалось пияцтво, а й осуджувалось як велике зло.

Мабуть, існувало багато літературних і усних оповідань про мандри дяків на Україні та за її межами. Збереглася цікава біографія 1719 р. студента Іллі Турчиновського, сина березанського сотника.

Образи «мандрівних» дяків зустрічаємо в українській літературі XVII—XVIII ст., зокрема в четвертій інтермедії до драми М. Довгалевського «Властотворній образ» (1737), у вертепній драмі, в численних піснях, казках, анекдотах.

Письменники, представники нової російської та української літератури, часто зверталися до даної теми. М. Гоголь у повісті «Вій», В. Нарєжний у творі «Бурсак», Г. Квітка-Основ'яненко у «Пані Халявському», І. Карпенко-Карий у драмі «Чумаки» відтворили колоритні образи представників «мандрівного» студентства. Життя «мандрівних» дяків зображено в романі українського радянського письменника О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу».

Творчість «мандрівних» студентів стала однією з підвалин, на якій формувалась і зростала нова українська література, зокрема споріднена з бурлескною творчістю студентства «Енеїда» І. Котляревського та інші бурлескні твори перших десятиліть XIX ст.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА САТИРА

Передова українська література середини XVIII ст. впевнено прокладає шлях до реалістичного відображення дійсності. Красхоластикою церковщини як щодо змісту, так і щодо художньо-поетичної форми. З одного боку, протест проти церковно-схоластичної літератури виявляється у травестійно-пародійних творах «мандрівних» дяків на релігійно-церковні сюжети, у знищенні різдвяних і великодніх сюжетів та образів, а з другого боку, бурхливим потоком розвивається соціально-політична сатира на поміщиків-кріпосників, попів, ченців, чиновників; тобто сатиричні твори викривають всіх представників панівних класів, виступаючи на захист поневоленого трудящого народу.

Попередницею літературної сатири XVIII ст. на Україні була, звичайно, сатира народна. Елементи ж сатиричного зображення дійсності ми зустрічаємо в українській літературі XVI—XVII ст.— у полемічних трактатах (насамперед у Івана Вишенського), у драматичних і віршованих творах. Як окремий жанр українська сатира оформляється вже у XVIII ст., коли вона набирає соціально-політичної гостроти у відображенні класових суперечностей і антифеодальної боротьби народних мас.

Теоретично сатиричний жанр визначається невідомими авторами сатир у вступній частині твору — звернення до читача, а також викладачами теорії поезії у тодішніх школах.

У традиційних курсах поетики латинською мовою говорилося про сатиричну поезію та її специфіку. Так, у своїй «Поетиці», прочитаній протягом 1736/37 навчального року в Києво-Могилянській академії, Митрофан Довгалевський писав, що «сатирична поезія... це, по суті, жартівлива та їдка поема, винайдена для бичування чужих порочних характерів...» і що «призначення сатири — виправлення хиб... бо сатира вже самим висміюванням виліковує рани недоліків».

Досить влучно визначив сатиру як жанр родоначальник сатиричної поезії в російській літературі XVIII ст. А. Д. Кантемір (1708—1744): «Сатирою назвать можно такое сочиненіе, которое забавным слогом осмѣвая злонравіе, старается исправлять нравы человѣческіе. По тому она в намѣреніи своем со всяким другим нравоучительным сочиненіем сходна: но слог ея будучи прост и веселый, читается охотнѣе, а обличенія ея, тѣм удачливѣе, что мы посмѣянія больше всякаго другаго наказанія боимся».

Поява і розвиток жанру соціально-політичної сатири на Україні в середині і другій половині XVIII ст. були наслідком загального піднесення культури й літератури, викликаного загостренням соціальних суперечностей і класової боротьби українського народу проти самодержавно-кріпосницького гніту, а також результатом благотворного впливу творчості російських письменників А. Д. Кантеміра, М. В. Ломоносова, М. І. Новикова, О. П. Сумарокова, О. М. Радищева, В. В. Капніста та ін.

Найважливішими як у російській, так і в українській літературі були сатиричні твори, спрямовані проти самодержавно-кріпосницького гніту. Прекрасними сатиричними памфлетами на весь ненависний трудовому народові самодержавно-кріпосницький лад були революційні твори О. М. Радищева.

Одною із важливих рис української літератури другої половини XVIII ст., насамперед соціально-політичної сатири, є спроби художнього відображення реальної дійсності в таких сатиричних творах, як вірш 1764 р. К. Р., «Плач киевских монахов» (1786), у творах Івана Некрашевича, віршах-новелах, в бурлескно-гумористичних віршах — пародіях і травестіях так званих мандрівних дяків, у творах Г. С. Сковороди. В літературі цього періоду зароджуються елементи реалізму і народності, елементи нової літератури.

Твори соціально-політичної сатири антикріпосницького спрямування у XVIII ст., як правило, не друкувалися і поширювалися в основному в рукописних копіях, а деякі і в усній передачі, але майже завжди анонімно.

Твори української соціально-політичної сатири XVIII ст. можна розділити на дві групи: 1) сатирично-гумористичні віршовані оповідання чи новели фольклорного походження, в яких

нерідко алегорично-фантастичні сюжети пройняті гострим гумором і соціальною сатирою; 2) сатиричні твори викривально-політичного характеру.

САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНІ ОПОВІДАННЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Вірш про попа Негребецького

У сатирично-гумористичному вірші «Отець Негребецький», що його надрукував І. Я. Франко (1905) за трьома списками (варіантами) початку і другої половини XIX ст., розповідається про те, як піп села Негрибки на Поділлі, взявши у громади 100 золотих нібито для одержання «привелею на празник», понад три тижні пиячив і гуляв на ці гроші, а повернувшись назад, почав розповідати різні історії, що нібито траплялися з ним на шляху аж до раю, на небо і до самого бога. Але Негребецький, за його ж словами, впав з неба «до земного... долу» через дірку,

А привілеї при такій недолі
Там ся у бога остали на столі...

і хитрий піп-п'яниця знову звертається до громади:

Шкода, панове громада, того опустити
Еще би треба до неба раз піти;
Як бисте еще ми сто злотих дали,
То би на тую дорогу ми стали.
Я вже з дороги не буду звертати,
Просто вже піду до господньої хати,
Щоб таки раз той привілей дістати!

Поряд з такими гумористичними рядками зустрічаємо у вірші і сатиру на попівство та вище духівництво; вигадані Негребецьким пригоди починаються зустріччю його з секретарем біскупа, який сказав, що для одержання «привелею на празник» ста червінців і «тоте еще мало», і пояснює, скільки кому треба дати:

То в консисторії, также до печати,
Канцеляристам также треба дати.
А біскупові? Он не возме мало.
. . . . . .
...Каждому треба їсти, жити,
З чого ж би вони в консисторії жили?..

У наведених рядках викривається хабарництво попів і вищого духівництва, їх розпусне життя за рахунок трудового народу, який вони тримали в путах забобонів.

Віршована сатира про попа Негребецького, написана, певно, в кінці XVIII ст., цікава своїм змістом і проста формою, поширювалась серед народу в рукописах і найбільше — в. усній передачі як твір, що відображав конкретне життя на Україні другої половини XVIII ст. Про антиклерикальне спрямування

вірша свідчить і той факт, що навіть у кінці XIX ст. царська цензура заборонила його друкування на сторінках журналу «Киевская старина».

Вірш про Марка Пекельного

До сатирично-гумористичних віршованих новел кінця XVIII ст. належить цікава літературна пам'ятка — легенда «Пекельний Марко», в яку відчутно проникають елементи соціально-громадського змісту.

Вперше опублікований 1885 р. журналом «Киевская старина» сатирично-гумористичний вірш про Марка Пекельного записаний був ще в 1835 р. у станиці Тенгинській на Кубані від козака 76-літнього Вакули Губи.

Легенда починається із короткого вступу-звернення до слухачів та визначення основної думки вірша про Марка, який «...чортів у пеклі налякав»:

Налякав так, що рогаті й досі від козаків втікають,
Та знай одно, що тільки лають.
А запорізький як дух почують,
То зараз в тар-тари мандрують.

Козак Марко, «ледар завзятий», не поважав ні батька, ні матері, а тільки пив та гуляв, женихався до чужих жінок, старих людей цурався, не поспішав до церкви.

Одного разу після причастя Марко побачив у сні апостола Петра, який наказав йому йти в пекло, «приструнчити» чортів і цим здобути «душі спасення». Марко мусить оберігатися чортів, Люципера, який «над чортами, як гетьман між козаками»:

У мене, каже святий Петро,
Є на тебе велика надія,
Що ти мені чортів присупониш
Та з пекла їх повигониш.
Вони козачим баглом завладіли,
І бідні козаки давно не пили й не їли,
А в запорожців нема ніякої сили,
Ба позоставались одні тілько жили.

Це гумористично-легендарне зображення важкого стану бідних козаків у пеклі дуже подібне було до картини соціально-політичного становища бідного козацтва у XVIII ст., покріпачуваного українською козацькою старшиною і поміщиками.

Апостол Петро наказав Маркові, поживши з чортами, повбивати їх і таким чином визволити звідти козаків,

Бо Марка свята сила обороняла
І чортів геть відпихала.
А Марко знай одно — махає
Та чортів з дерев збиває.
Уже їх на гілляках зосталося трохи,
Ростикались усі, неначе блохи.

Аж ось у пеклі з'явився Люципер, який спочатку почав кричати, а потім трохи не розгубився, злякавшись Марка, про якого «куций» (чорт) йому так сказав:

...він крюком раз як влучить,
То й макітру вам з шиї злущить!

Звертання до Люципера на «ви», величання його «паном» нагадує картини життя земного, алегоричне відтворення яких проявляється в даному вірші. Як не хитрував Люципер, намагаючись привернути на свій бік Марка всілякими лестощами і частуванням, але Марко, вірний наказові боротися з чортами в пеклі, зовсім не збирався брататися з їх підступним Люципером.

Згодившись почастуватися в Люципера, Марко напоїв усіх чортів, а сам пішов визволяти козаків, перед цим пустивши на чортів огонь:

Чорти й не огляділись,
Як усі попеклись та поварились.
Тільки деякі з Люципером повтікали,
Що біля дверей стояли.
Тоді янголи стали налітати
Та козаків з пекла визволяти...

У кінці вірша оповідач додає від себе, що пекло порожнім стояло «сто літ», але коли «козаки почали грішити та господа гнівати», «чорти наплодились та пекло почали робити». Марко і його боротьба з чортами за визволення козаків назавжди запам'яталася «господарям пекла», і тому чорти

...Марка й досі не забувають,
Та знай одно, що тільки лають.

Віршована сатирично-гумористична новела про Марка Пекельного, написана розмовною українською мовою, в художніх алегоричних образах відтворює соціальні відносини і класову боротьбу покріпаченого й покріпачуваного козацтва та селянства проти козацької старшини, поміщиків-феодалів на Україні у XVIII ст.

Марко зображений позитивно як заступник «бідних козаків», народний герой, який спочатку виступає один, а потім завершує визволення козаків і перемогу над чортами пекла разом із звільненими козаками.

Поширення вірша «Пекельний Марко» в усній передачі свідчить про велику популярність цього твору серед народу, про близькість народові його алегоричної ідеї визволення «бідних козаків» з пекла — визволення з кріпацького гніту — і в цьому саме полягає його історико-літературне значення.

Вірш про бідного селянина Кирика і ненажерливого попа

Вірш про бідного селянина Кирика та ненажерливого попа, що починається (за найдавніше опублікованим варіантом) словами

Щось то сталось на Волині,
В Бобруйськім повіті...,—

є гострою сатирою на попівство. З часу створення (друга половина XVIII ст.) цей твір набув досить широкої популярності в усній народній передачі. Таким чином, твори літературні, авторами яких були представники народу, ставали фольклорними творами. І яскравим свідченням цього є вірш-пісня про Кирика.

Вперше вірш про бідного Кирика був опублікований П. Кулішем у другому томі «Записок о Южной Руси» в 1857 р. під заголовком «Баллада из времен уніи», яку записав у 50-х рр. XIX ст. петербурзький художник Л. М. Жемчужников від сліпого бандуриста Остапа Вересая в с. Яблунівці Пирятинського повіту на Полтавщині. Але уже після надрукування вірша царська цензура заборонила розповсюдження книги, наказавши вирізати текст твору (залишилось лише кілька примірників з віршем про Кирика).

Крім названого вище варіанта вірша, надрукованого 1857 р., відомі пізніші записи та публікації як вірша, так і казки про Кирика в XIX і XX ст.

Вірш «О Кирике и жадном попе» (як назвала його «Киевская старина») є твором, що має в собі елементи реалізму. Він виник в умовах конкретної соціально-політичної дійсності як різка сатира на попівство, всіляке духівництво — прислужників і вірних захисників як польсько-шляхетського соціально-політичного і національного гноблення на Правобережжі, так і самодержавно-кріпосницького гніту селянства на Лівобережній Україні.

Великий віршований твір (на 374 рядки) про бідного Кирика і ненажерливого попа розповідає про один із таких фактів, який, певно, мав місце на Волині, але автор робить з висвітлених фактів широкі узагальнення.

У вірші розповідається, як у гарячий час жнив у бідного кріпака Кирика померла дитина. Поміщик вигнав усіх на панщину, і ніхто з сусідів не зміг допомогти в горі Кирикові, який потім звертається з проханням до попа. Дізнавшись, що селянин до осені не може заплатити за похорон дитини, піп відмовляється і виганяє Кирика:

Піп струсив на Кирика бородою:
«Що ти баєш, сучий сину! Я ж тобі слугою?!
Коли не маєш чим платити,
То ти мені можеш кілька днів косити,
Твоя жінка тоже може піти на лан жати люб в'язати,
Чи ж я тобі маю твої плати до осени ждати?

Рече до нього Кирик: «Не можу, честний отче, бо час не до того»:

Я — сам вдома, єденак, не маю нікого:
Треба панщину відбути, як в панські власти,
Собі треба также дбати, аби марни зовсім не пропасти.

Кирик змушений сам ховати свою дитину. Поряд з елементами реалізму у вірші є також баладні мотиви: знайдення Кириком «котельця з грішми», викрадення грошей попом, що переодягся в «шкуру воловую чорну, з хвостом і з рогами», покарання попа «за гріх»: «Мучився так попиcько цілий місяць; висох, змарнів, з голоду вмирає...». Шкура так прилипла до попівського тіла, що не могла відстати, аж поки не прийшов і не зняв її той самий «старець», у якого «борода сивая, йоломок ясненький, одежа красная» і який допоміг бідному Кирикові знайти скарб.

Твір про Кирика написаний був представником народу і мав у першій своїй редакції, що до нас, певно, не дійшла, антицерковне і антикріпосницьке спрямування.

Деякі варіанти вірша, записані на Західній Україні, мають сліди втручання уніатів-базиліян, що намагалися цю готову антирелігійну сатиру спрямувати лише проти православних попів, які за свої гріхи нібито просять спасіння в уніатів.

В цілому ж «Вірш про бідного селянина Кирика і ненажерливого попа» є цінним антирелігійним і антикріпосницьким твором, що показує соціальну дійсність на Україні кінця XVIII — початку XIX ст.

Близький до розглянутого вірша про Кирика сатиричний твір «Пословица за мужика Гаврилу», в якому піп за певну плату згоджується поховати собаку за церковним обрядом, а єпископ — посвятити в попи цапа.

Сатирично-гумористичні віршовані оповідання про попа Негребецького, про Марка Пекельного, про бідного селянина Кирика і ненажерливого попа тісно пов'язані з усною народною творчістю, до скарбниці якої вони ввійшли спочатку як пам'ятки писаної літератури, про що свідчить цілий ряд фольклорних варіантів і паралелей до них.

САТИРИЧНІ ТВОРИ ВИКРИВАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Сатира 1764 р. К. Р.

Сатиричний вірш «1764 года декабря 23 дня», написаний невідомим К. Р., вперше був опублікований у журналі «Киевская старина» (1882) за рукописним збірником 1760—1780 рр., але з деякими цензурними купюрами і помилками.

Сатира 1764 року К. Р. починається звертанням автора до читача («милостивого государя»), в якому говориться про сатиричне спрямування твору. І, мовляв, якщо цей вірш не вартий уваги, то автор просить «содрать, бросить», хай «исчезнет, как пара». Спрямований твір проти соціального гноблення селян та дрібних міщан з боку козацької старшини, поміщиків та духівництва й, зокрема, проти гетьманського універсалу 1761 р. про заборону «винокурения» селянам, міщанам, різночинцям і росіянам. Заборона була вигідною тільки багатіям (поміщикам, козацькій старшині та духівництву), які здобули монополію на горілчані вироби. Сатирик це добре розуміє і тому нещадно викриває панів:

Не знаю, с чего панам запрещать пристало,
Чтоб люде не робили горѣлки нимало,
Или у них постухают толстіе брухи,
Ежели они наробят немягкой сывухи,
Или в большом их корпусѣ умалится зросту
Как гнатиметь посполство горѣлку напросту...

Далі автор сатири з великим обуренням говорить про наданння «чинов благородных» тим гнобителям, які ходять п'яні від людської крові і гідні тільки шибениці. Притому автор заявляє, що розправитися з визискувачами немає змоги, оскільки вони («чорти») і в суді сидять, і «отчеством любезним» керують.

Важкий стан Батьківщини, особливо трудового народу, змальовано з допомогою яскравих художніх засобів: епітетів, порівнянь, метафор. Звертаючись до Вітчизни, сатирик вигукує:

Увы! О! отечество, отечество любезно!
В какой ты досталось час горкій и слезной.
Было лѣ тебе когда-нибудь етое на мысли,
Чтоб тебе в сие время толь бѣды притыслы,
Гдѣ твой мужественный дух, гдѣ скора расправа,
Счесла, умерла, пропала, моль съела иржава!
Теперь яко кто с патроном да денег довольно,
Тому вбить, грабить и разбивать волно,
Всякому, каким схочет торгом промышляты,
Был би хоть мало мотор, да к тому богаты...

Ці сатиричні узагальнення — про несправедливість і хабарництво в судах, про панування в суспільстві злочинців, про обрання таких гнобителів на адміністративні посади — поет робить на підставі конкретних життєвих даних тогочасної феодально-кріпосницької дійсності, реалістичне відтворення якої ми маємо у вірші. Якщо хто з читачів сумніватиметься в цьому, то такого автор запрошує до міста Зінькова, де пани Роговський (в якого «руки острѣйши, нежель кокти в чѣрта») і Бурковський (в якого «зубы болшіе, нежь в болшого хорта») не одного підневільного

Загнали з дѣтми в богодоллю,
Но и там не дали жить с покоем, без лиха...

Поет викриває конкретні дії цього хижака-пана:

Тот як был в Зѣнковѣ на долгій час паном,
Человѣк и со сто съѣтл с хатами и з барканом,
Хочь рогатый, но не вол и не волк зубатый,
Чорт его знает, як он ел людей и хаты!

Та змалювавши конкретних винуватців горя народного, сатирик робить досить влучні узагальнення, бо не лише в одному Зінькові тяжке становище трудящого люду:

Иль зри далѣ за рѣку Псіол, в Сорочинцы город,
Сколко там в слѣзах сыщешь самых седых бород!

Виявляється, що горе народне, гніт і поневолення трудящих всюди:

Ни единого не сыщешь малого куточка,
Чтоб гдѣ лиха не была великая бочка.

І це контрастне узагальнення надає ще більшої соціально-політичної гостроти викриттю експлуататорів, підкреслює типовість змальованої картини, підносячи сатиру 1764 р. до рівня кращих зразків літературно-художніх творів.

Поет малює далі сатиричну картину, як сотник розносить брудні плітки, розповідаючи «історії» атаманові, бо їм нічого більше робити, крім визискування і пограбування трудящих, щоб «взять с их еще и больше».

Автор обурюється поведінкою попів, які

...молчать, как гости будто и не знають,
Толко и дѣла, что громко акафист читають...

Поет підкреслює всю облудність і лицемірство панів, світських і духовних, що, «бога и права» знаючи і ними прикриваючись, визискують трудовий народ. Через те цілком зрозумілим є гостросатиричне викриття попівства, так званого білого духівництва, його класових інтересів та збагачення за рахунок неосвічених трудящих мас, оплутаних забобонами. Автор подає гостру сатиру, використовуючи різноманітні художні засоби для змалювання негативного образу священика:

Не так рад батюшка серед тижня святу,
Как чтоб перепало то, что отцу Кондрату.
Кадить, молитвы дѣеть, маеть взор набожный,
А мыслить, как бы винесть карман не порожний.
Одним глазом в параклист умыльно взираеть,
Другим в блюдце, гдѣ денги, быстро поглядаеть.

Та чи не гостріше ще викриває поет так зване чорне духівництво: ченців («старців соборних»), черниць, різних духовних мешканців монастирів, звинувачуючи їх в обжерливості («В ситалу мертвець за брухом дойдет до вечернѣ»), пияцтві. Сатирик таврує їхню ненажерливість, лицемірство і розпусту, що зовні приховуються святощами:

То толко держать себѣ они за святыню,
Чтобы украсить златом старую пустыню.

Такими «пустинями» є Трипілля («внутрѣнняя» пустиня) і Васильків («глубока» пустиня),— іронічно заявляє поет.

Автор реалістично показує також класове розшарування і серед монастирського духівництва всупереч твердженням буржуазних дослідників нібито про «рівність» серед «братії» монастирської. Представники вищого чернецтва наживаються, маючи в рік «болш рублей неж двѣстѣ», а свої «ангельские ризи в полицю скидають», бо

Есть у них тѣ, что читают за их псалтири,
бо в соборного их есть два, три и четыри.

Проповідуючи на словах «любов до ближнього», такі «старцы соборнии» не одягнуть жебрака (нищого), який «мразом таеть», а, навпаки, роздягають «бѣдного с кожуха, во имя отца и сына, говорить и духа», і як «сини обителі» визискували монастирських підсусідків (так тоді звалися покріпачені селяни на монастирських землях).

Поет образно розповідає потім, як зустріли ченці указ царициі про секуляризацію, відібрання монастирських земель:

Адам столько не плакал, как они рыдали,
Как изгнагіе из вотчин свое послыхали.

Це справжня сатирично-викривальна картина з життя духівництва 60-х рр. XVIII ст.: автор показує, як ченці, яким «доставалися одни книги сѣри» та можливість «глядѣть в церквѣ убранство», зводили наклепи і тягалися по судах («За позов так держатся, як черти за душу»), а потім зайнялися різними промислами, торгівлею тощо.

У кінці сатири автор ніби підсумовує сказане раніше, викриваючи егоїзм та одноосібність («Всякой из нас бережет толко интереса»), і різко засуджує соціальну несправедливість і хабарництво юристів, саркастично названих «бѣглыми юристами» з «непорожнѣм карманом».

Тавруючи панівний клас, зокрема козацьку старшину, яка «послѣдную... оттойметь копѣйку», поет говорить:

Лучше бы пороки силним (у сильных) потребяти,
Нежель робить горѣлку (бѣдным) запрещати...

Сатирик все ж висловлює надію, що лиха соціального гніту минуть, як «миновали... смертніи удары» кримських татар, але він закликає насамперед «внутренным врагом» не попускати і сподівається, що

Слонца, луны, звѣзд, земли вѣрный управитель
Исправит всьо и бедных будет защититель.

Тут, можливо, автор мав на увазі прихід до влади в 1762 р. імператриці Катерини II, на яку і покладав добрі надії щодо покращення становища бідних, адже віра в «доброго царя» серед простого народу, пригноблених мас була поширена в той

час. Та мрії і сподівання виразника інтересів поневолених і пригноблених трудящих — автора сатири К. Р.— не здійснились. Катерина II ще більше посилила гніт і остаточно покріпачила трудящих селян та посилила визиск бідних міщан.

Сатира 1764 р., написана, як заявляє сам автор в заключній частині вірша, поселянином, що «трудился в немаловажном сем дѣлѣ», мала для свого часу — середини XVIII ст.— велике соціальне і громадсько-політичне значення. Вона поширювалася, напевне, в численних списках, які через гостровикривальну спрямованість знищувались представниками панівного класу. До нашого часу збереглося лише три такі списки. Високу оцінку сатирі дав академік О. І. Білецький: «...невідомий автор сатири 1764 (року), який назвав себе «селянином», типовий різночинець, дав більш широке соціальне узагальнення, малюючи безсоромну експлуатацію селянства панами, суддями, попами, ченцями у різкій формі, з неприхованим обуренням».

Про соціальне і громадське призначення свого твору говорить в епілозі і сам автор:

Не громкая моя бѣдная коляда,
Полно лежать в селѣ, ступай в города...

Автором сатиричного вірша 1764 р. міг бути, як доводить дехто із радянських дослідників, представник сільського духівництва Іван Некрашевич, невелика віршована спадщина якого сповнена елементами сатири в зображенні сучасної йому соціальної дійсності і має чимало спільних рис з сатирою 1764 р. (аж до деяких дослівних збігів).

Сатира 1764 р. К. Р. в цілому складається із 286 віршованих рядків, написаних силабічним віршем із помітною вже, властивою також і для інших творів того часу, тонізацією деяких рядків, причому основний текст твору — виклад змісту з соціально-сатиричною характеристикою фактів (259 рядків) — написаний тринадцятискладовим силабічним розміром; вступ (9 рядків, крім першого рядка) і кінцівка (12 рядків) — комбінацією з 9-, 10-, 11-, 12- і 13-складових силабічних віршованих рядків.

Незважаючи на книжність мови, автор зумів створити цілий ряд яскравих сатиричних образів та окремих картин соціальної дійсності середини XVIII ст. Він майстерно користується художніми засобами зображення — епітетами, метафорами, порівняннями, паралелізмами тощо, запозиченими як з народної творчості, так і з кращих сучасних творів російської літератури.

З допомогою епітетів «толстие бруха», «в болшом... корпусѣ», «убор бучной», «искусный вор», «час горькой и слезной», «ябед лживых карман непорожнѣй», «отечество любезно» і подібних автор малює реалістичну соціальну картину, надаючи їй типовості.

Особливо вдалися авторові типізація і узагальнення як засоби створення сатиричних картин і образів, передусім узагальнення з допомогою контрасту, що стало поширеним прийомом в сатиричній поезії XVIII ст.:

1) *про панів і чиновників:*

Кто будет по всему враг и в дѣлѣ, и в словѣ,
Всякой день ходить пьяній от людской крови,
Всего ж горш, когда буде шибенницѣ годный,
Смотри — придают ему и чин благородний...

2) *про попів:*

Кадить, молитву дѣеть, маеть взор набожный,
А мыслить, как би винесть карман не порожнѣй.
Одним глазом в параклист умилно взираеть,
Другим в блюдце, гдѣ денги, бистро поглядаеть.

3) *про важкі умови життя трудового народу:*

Ни единого не сыщешь малого куточка,
Чтоб гдѣ лиха не била великая бочка...

і т. ін.

Хоч автор малює ряд соціальних картин, сюжетно не пов'язаних між собою, викриваючи панство, духівництво, чиновництво і т. п., але всі ці сатиричні малюнки підпорядковані головній ідеї твору — викриттю й засудженню всіх пороків і хиб представників панівного класу і захисту трудового народу.

Наслідуючи кращі сатиричні традиції російської літератури XVIII ст. (Кантеміра, Ломоносова) і на підставі власних спостережень над життям трудящих, сатирик створив злободенний, бойовий, соціально загострений вірш, що благотворно вплинув на подальший розвиток соціальної сатири в українській літературі.

Автор, через історичну обмеженість, не виступає одверто проти самодержавно-кріпосницького ладу, проти царизму, проте реалістична сатира 1764 р. об'єктивно була спрямована також і проти існуючого суспільного ладу, який привів «отечество любезно» до «часу горкого и слезного».

Сатиричний вірш К. Р. є значним досягненням української літератури другої половини XVIII ст. на шляху до реалізму.

«Плач киевских монахов»

Тему сатиричного викриття чернецтва, яку коротко висвітлено у вірші 1764 р., детально розробляє сатира «Плач киевских монахов», що збереглася до нашого часу в п'яти рукописних списках, опублікованих в різний час — у XIX—XX ст.

Віршований твір «Плач киевских монахов» є сатирою на монастирські порядки, зокрема на вище духівництво, у зв'язку з указом Катерини II від 10.IV. 1786 р. про відібрання у монастирів маєтків разом із покріпаченим селянством і передачею їх з 1 липня 1786 року в розпорядження імператорської «Коллегии экономии».

Цей акт викликав хвилю невдоволення серед мешканців монастирів, зокрема, він ударив по керівній верхівці чернецтва, яка визискувала і рядових ченців. Один із таких ченців, мабуть, і написав сатиру на лаврські порядки «Плач киевских монахов», в якому гостро висміяв паразитичне і розпусне життя чорного духівництва, розкривши у тринадцяти сатиричних образах ченців Києво-Печерської лаври типові для всіх монастирів пороки і показавши реалістичну картину тогочасного життя на Україні.

Автор спершу традиційно звертається до читача, якому обіцяє «новость... донести» про Печерський монастир. Уся монастирська братія, від архімандрита Зосими до соборного писаря Андріяна, зібралась зразу ж після звістки про царський указ від 10 квітня 1786 року і гірко сумує з цього приводу. Автор за допомогою майстерних порівнянь передає хід цього незвичайного «засідання» «пострадавших монахов», вкладаючи в уста кожного з тринадцяти учасників його сатиру на весь монастир.

Твір за своїм жанром, з одного боку, подібний до драми, з другого — він нагадує нам поширений в українській літературі XVIII ст. своєрідний жанр «разговоров».

Архімандрит Зосима (Зосима Валькевич був архімандритом Києво-Печерської лаври в 1762—1786 рр.), засмучений звісткою, доводить її до відома своїх підлеглих і радить їм, що робити в найближчому майбутньому:

...До первого июля еще ползоватця буде можно («деревнями» — *Авт.*).
Ви теперича всѣ мѣры взяти должни,
Что б до сроку здѣлать келій непорожни...
Но не могу скрыти, чтоб не обьявити,
Что и мнѣ с вами недолго быти;
О горестно время, но не бить инако,
Повелевает бо новій устав тако.
И я от вас в отдать отежаю...

Другий монах Орест («повѣренный») не вірить в указ і пропонує свої послуги в затриманні маєтків за монастирем, але для того щоб домогтися «непрмѣнных успѣхов» у Петербурзі, «...надобно

на то денги многи,
А мощи у нас весма не дороги,
Мы, даруя мощи, в дѣлах успѣвали,
Но подарки сіи златом подкрѣпляли;
Без чего и теперь обойтитца не можно,
А и я вам, братіе, сіо говорю не ложно...

В образі Ореста показано пройду, підлабузника, сутяжника і хабарника, що мав, певно, великий досвід у подібних справах.

Третій монах Єпіфаній вважає, що порада Ореста абсолютно марна і що варто послухатися Зосими. Він також вносить пропозицію (правда, дуже обережно):

Не возможно ль чего-нибудь еще приобрѣсти?..

Але Єпіфаній побоюється:

Когда б знать, что не буть за то в Камчаткѣ,
Еще можно б спродать стада при початкѣ;
Но однако продадим хотя одни конѣ,
И за сіе не пошлют далѣ работать, как в Херсонѣ.
Еще раздадим и денежныя суммы,
Да то бѣда, что страшны и за то нам тюрмы...

Звичайно, становище покріпаченого селянства на цих монастирських землях не покращувалось, тільки господар змінювався — замість монастиря був казенний урядник. Співчутливе ставлення до селян, які «збунтовались», говорить про те, що симпатії автора — на боці трудящих.

«Намѣстник» Мелхіседек плаче за лимонними соками і за свіжою осетриною. Та чи не найбільше жахає гурмана Мелхіседека те, що він зовсім розучився читати псалтир, а інших церковних книг він і не вмів читати.

Еклесіарх Модест (6-й виступ), який, напевно, звик до пияцтва, поширеного серед мешканців монастиря, ладен піти на будь-які жертви, навіть не їсти, аби тільки «водку» та «сивуху» пити:

Случится всего, но живут же людѣ;
Но то бѣда, что ни водки, ни сивухи не будѣ.
Я без кушанья жити превозмогу,
Но без водки жити ни одного дня не могу.

Виступ Модеста є одним з найхарактерніших з усіх виступів чорноризців, для кожного з них пияцтво було властиве однаковою мірою.

Ключар Гервасій пропонує теж дати великого хабаря «господам»:

Дабы и нам от них имѣть милость вперіод.
Раздадим им конѣ и коляски,
То можем от них надѣятся ласки.
Нам не нужны были тогда сторонних помощи,
Бо из вотчин возили так денги, как из садов овощи...

Начальник ближніх печер Ферапонт боїться, щоб за такі подарунки «не довелось в тюрьмѣ сидѣти». Але, мабуть, найбільше наляканий указом Віссаріон, дальніх печер начальник:

Мы трактуем обо всѣм, но сему не знаем толку,
Не наберут ли с монахов какого-нибудь полку?

Казначей усіх печер Йоасаф висловлює передбачення, що доведеться ченцям все робити самим, коли відберуть у них селян. Ідко сміючись з «плачущих», автор вкладає в уста Йоасафа такі слова:

Как не досадно, бывши господами,
и здѣлатся наконец как суще рабами!
Но все сіе послѣдует точно,—
Увыи! О время горестно и несносно!

Уставник правого криласа Варлаам радить молитися богу і «Варварѣ великой», в той час як уставник лівого криласа Інокентій аналізує причини видання указу про секуляризацію монастирських маєтків і сумує з того, що тільки, мовляв, нечесне життя ченців і послужило причиною цьому:

Но может быть того мы были достойны,
Тяжебных бо наших дѣл были суды вѣздѣ полны?
Упомянуто о сем и в новом уставѣ,
Но не к ползѣ нашей, ниже к монастырской славѣ.

Далі Інокентій говорить, що невіра в бога і пияцтво теж спричинилися до відібрання маєтків.

Останнім виступив соборний писар Андріян, який, змирившись із думкою про втрату монастирських володінь, мріє про одруження:

Как бы то не было, толко б женится,—
Я бы сей день согласился растритца!

Виступ Андріяна розкриває як нечувану експлуатацію покріпаченого населення, так і страшну розпусту в монастирях:

Хорошо прежде мы во всѣм были бойки,
Имѣли каждой из нас по двѣ портомойки,—
Одну для суботы, другу для недѣли.

«Плач» закінчується чотирирядковим звертанням автора до читача, в якому він говорить, що ім'я його добре знайоме і обіцяє «любопытство же ваше и впред доволствоват».

В одному з рукописних збірників вміщено також «Прибавок к плачу Кіевских монахов», написаний, напевне, одночасно з самим «Плачем» і тим же автором, бо в ньому подається ніби підсумовуюча сатира на всіх ченців разом і зроблені досить цінні узагальнення:

О, отцы-монахи, сколь вы жалостны стали,
И под какой нещастный жребій нынѣ подпали,
По которому уже не можно вам рабами повѣлѣвати,
А знать, что должно самим вам к работѣ привыкаты!

Потім автор викриває перелічені уже під час аналізу окремих виступів ченців пороки (сутяжництво по судах, «домагательство», пияцтво, розпусту і нечесність, поневолення покріпаченого селянства і знущання з кріпачок, яких ченці грубо називали «портомойками») і т. п.,

И уже не то, видно, приходит вам время, чтоб
крестьян работать заставляти,
А видно, что самим должно к работѣ привыкати!

— ось один із головних висновків автора.

В кінці згаданого рукописного тексту поставлено зашифрований підпис з початкових букв, мабуть, прізвища, ініціалів та

звання, «С. Д. П. К. П. П.» і дату, напевне, даного списка «1792-го года». Під цими літерами приховав своє ім'я невідомий автор або переписувач.

Про те, що «Плач киевских монахов» написаний між 10 квітня і 1 липня 1786 року, не може бути сумніву, оскільки в самому творі неодноразово про це говориться, і дія його закінчується перед днем реалізації указу про секуляризацію.

Сатира 1786 р. є показовим твором для історії літератури саме другої половини XVIII ст.— часу панування в літературі класицизму. Класицистичний метод зображення персонажів, зокрема негативних типів, полягав у наділенні їх лише пороками, без будь-яких позитивних рис (наприклад, герої комедії Фонвізіна «Недоросль»). В аналізованому вірші ми також зустрічаємося з сатиричним зображенням цілої галереї ченців, вищого чернецтва Лаври, кожному з представників якого притаманний, за автором, той чи інший досить важливий недолік, порок, породжений конкретною соціальною дійсністю — неймовірним визиском покріпаченого селянства монастирських земель. Це не означає, що така вада не властива іншим ченцям, а саме така структура твору свідчить лише про високу майстерність автора, здатність його в лаконічних виступах ченців реалістично розкрити типові негативні риси, характерні для всього чернецтва, разом взятого.

Проте незалежно від того, як звали автора, його симпатії яскраво виявилися у творі: тавруючи монастирську верхівку, засуджуючи пороки чорного духівництва, він виступає на боці трудящих покріпачених мас.

Сатира «Плач киевских монахов» була дуже популярним твором, вона поширювалась у численних списках як серед ченців, так і серед трудового народу. Ось чому аж до нашого часу збереглося п'ять списків вірша. Це свідчить про високу ідейну, громадсько-політичну, а також і неабияку (для того часу) художню вартість «Плачу», породженого конкретною історичною епохою, окремі сторони життя якої (зокрема, монастирського) знайшли в ньому правдиве відображення.

«Доказательства Хама Данилея Куксы потомствены»

Вірш «Доказательства Хама Данилея Куксы потомствены», що припадає, певно, на кінець XVIII ст., є характерним сатирично-викривальним твором про молоду чиновну буржуазію, яка, тільки-но вийшовши з середовища заможного селянства і міщанства, прагнула шляхом підкупів і одержання чинів реєстратора (*євстрата* — у вірші) зрівнятися в політичних правах з дворянством.

Твір цей був опублікований у січневій книзі журналу «Киевская старина» за 1882 р. за списком А. М. Лазаревського, який одержав цю пам'ятку від одного із дослідників чернігівських архівів.

Сатира «Доказательства... Куксы...» є досить цікавим віршем громадсько-політичного змісту, твором, що яскраво відображає соціально-політичні відносини в кінці XVIII — на початку XIX ст.

Зміст вірша, написаного, до речі, українською розмовною мовою, невідомий автор (без сумніву, прогресивного напряму) подає через розповідь головного героя твору — Григорія Данилея:

Да вжеж наши дворяне гербы посилають,
А що я був дворянин, то то й не знають.
Я надумався й соби пѣсеньку спивати
И дворянство по своїму гербу доказати.

З'ясувавши основні особливості вигаданого герба, Данилей говорить про своє господарство — господарство заможного селянина, що, крім землі, мав млина й худобу, а

Далиж трохи, як розжився, той годи робыти,
А надумавсь отдати в школу свои дѣти,
Як вивчились, в суд упхав — учиця писати,
Да вже того й гляди — гостинци давати
Щоб вони так, як людей, Евстраты получили,
Бо мене розумные на те паны вчили,
Хоч було и им даси борошна потроху,
А инколы, як уродить, то й чвертку гороху.

Скільки в цих словах гострої, в'їдливої сатири на тодішній суд і чиновництво, на представників панівного класу!

Розповідаючи далі про збагачення: «як винницю поставив, став гнати горилку» і як з «казенного мужика зробився... паном»,— Данилей хвалиться тим, що і породичався він теж з панами.

Найбільше дратує Данилея те, що його називають «мужиком зроду». Автор гостро висміює саму практику будь-що довести дворянське походження збагатілої за рахунок зубожіння селянства незначної частини населення — українських панів-феодалів. Тому невипадково тут він вживає і біблійне ім'я Хама, ніби асоціюючи його з хамськими методами безчестя і підкупів («Щоб гербовим Хамом звався»), які були характерні для представників панівного класу не лише кінця XVIII, а й кінця XIX ст., що яскраво відтворив Карпенко-Карий у п'єсі «Мартин Боруля».

Досить цікавим є закінчення твору, написане тонізованим віршем, за ритмікою дуже близьким до українських народних пісень:

Чого и я хочу просить —
Щоб я Хамовим був внуком,
И Данилеем прозивавсь...
. . . . . .
Щоб минѣ добре пани зробыли,
И так щоб герб мій утвердили,
Як есть в гаи столитний дуб,
Щоб гербовим Хамом звався,
Щоб більше биди не сподивався
И щоб нихто не брав за чуб.

Розглянутий вірш «Доказательства Хама Данилея Куксы потомствены» є перехідним твором від старої української літератури до нової як за своїм ідейно-тематичним змістом, що в основному реалістично відтворює соціально-політичні взаємовідносини в суспільстві кінця XVIII — початку XIX ст., так і за художньо-поетичними особливостями. Вірш складається з 58 рядків, з яких 38 рядків 13- і 12-складові, 20 рядків 9- і 8-складові.

Ідейно-політична загостреність змісту насамперед і простота поетичної побудови вірша, плавний ритм і народна мова забезпечили йому широку популярність серед народних мас у рукописній, а також і усній передачі, зокрема на Чернігівщині, де твір був написаний.

Вірш «Плач дворянина»

Вірш «Плач дворянина» за своїм спрямуванням досить близький до охарактеризованого твору «Доказательства Хама Данилея Куксы потомствены». Це великий за обсягом (88 рядків) віршований твір, створений, як свідчить редакція «Киевской старины», в кінці XVIII ст.— «іюня 3, 1799» — в Роменському повіті на Полтавщині.

Невідомий автор написав досить злободенну сатиру на панівну українську старшину, що прагнула будь-що потрапити в дворянство:

В солдаты чтоб нейтить и не платить оклады,
Избѣгнуть тяжести и вырваться как с ада!

Згадуючи «добрі часи», коли легко було добитися дворянства через губернського предводителя за хабаря, представник шляхетсько-старшинського роду, який прагнув бути дворянином, плачеться на свою долю. Зараз, мовляв, він не може одержати дворянський титул, представивши чужі маєтки нібито за свої. «Плачущий дворянин» впадає у розпач, що всі його намагання виявилися марними, оскільки новий предводитель,

...что лжѣ великой враг, а истины хранитель.
Извѣстным он путем старался уничтожить
То зло, которое все тщалися умножить...

Разом з цим предводитель з'ясував стан присвоєння дворянських земель і

Нашол, что можно есть — многим отдал обратно,
Велел поправится и лучше доказать,
Или каким кто был, тѣм вѣчно пребывать...

Герой, від імені якого ведеться розповідь у вірші, саме і є таким «потерпілим дворянином», і те, що він «потерял, пропало невозвратно...».

Сатира в основному написана силабічним розміром, віршовані рядки мають по 12—13 складів.

Звертають на себе також увагу художні засоби автора вірша, який «новозатверджених» дворян називає «овцами» предводителя, а намагання нового предводителя навести порядок у наданні дворянських титулів автор порівнює з «благим стараньем очистити плевелы от чистыя пшеницы...».

Твір є гострою сатирою на самодержавно-кріпосницький лад взагалі й на дворянсько-чиновницьку бюрократію зокрема у другій половині та в кінці XVIII ст.

Підсумовуючи характеристику соціально-політичної сатири, треба визначити, що в ідейному змісті і художніх особливостях українських сатиричних віршів XVIII ст. є багато спільних рис з творами російських сатириків, які справили благотворний вплив на розвиток української літератури.

Соціально-політична сатира XVIII ст. відіграла велику роль у боротьбі прогресивного, демократичного напряму з мертвущою схоластикою церковщини, в дальшому зміцненні елементів реалізму і народності в українській літературі XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. Г. НЕКРАШЕВИЧА

І. Г. Некрашевич був видатним представником української прогресивної літератури другої половини XVIII ст., одним із найталановитіших творців сатирично-гумористичних віршів періоду зародження і перших років становлення нової української літератури.

Іван Георгійович Некрашевич народився 1742 р. в селі Вишеньки Чернігівської губернії (нині Київська область), що належало до володінь Києво-Печерської лаври, в сім'ї сільського священика. 10 вересня 1754 р. він вступає до Київської академії. Одинадцять років провів Некрашевич в стінах академії і виніс звідти надзвичайну любов до ораторського мистецтва. Про неабиякі здібності Некрашевича можна судити хоча б з того, що під час навчання (1763) саме йому професор філософії Мелхіседек Орловський доручає виголосити промову латинською мовою на честь обрання І. Леванди префектом студентів.

У 1773 р. Некрашевич пише, а в 1781 р. переписує і виправляє віршований твір «Спор души и тѣла», що являє собою суто шкільну вправу богословського змісту, написану книжною мовою. Певно, тоді ж був написаний і його вірш — лист до Івана Филиповича, в якому Некрашевич докоряє свого сусіда за те, що той не повернув позичену чорнильницю: «Писмо, написанное к Ивану Филѣповичу (что нынѣ гнѣдинскій священник), когда за потерянную им чернилницу на требованіе отдачи оныя, грого писарем».

Згадавши народне прислів'я, що нібито піп, «что видит в людей, тотчас в карман берет», Некрашевич висловлює здивування, що Филипович зробив таке саме, хоч він не піп і не попович,

а «совсѣм прост человѣк». Досить дрібний факт — взято і не повернено каламар з чорнилом — послужив письменникові лише приводом для написання повчального вірша. Він сам про це заявляє:

Не чернильница моя мене принуждала,
Чтоб рука моя сіе к тебѣ написала,
Но слова твои и нрав, гордостью надменный:
Ставиш, что я пред тобой совсѣм вничиженный.

Некрашевич вважає, що його сусід Филипович може взяти також і книги, коли «сами мали будут в хатѣ», щоб їх більше вже не віддати. Між іншим, ми дізнаємось з даного вірша і про те, які книги були в Некрашевича настільними:

Имѣю я тестамент, лѣтопись ростовскій,
Біблію священную, мал труд богословскій
И другіе книжицы.

З вірша ми також довідуємось, що вишеньківський піп Іван Некрашевич, близько знайомий з архімандритом Києво-Печерської лаври, перебував у певній залежності від лаврських властей на селі і його матеріальний стан був досить тяжким. Напевно, він чимось сильно завинив перед «власть имущими», бо доводилось йому відробляти панщину:

На прошеніе ж о том ни мало взыраеш,
Да, как на подданного, с гордостью рыкаеш.
Думал же я, что грабѣж за панщину взято,
Да на тож есть десятник, того бы послато,
А не самому ходить грабѣж в меня брати:
Когда не послан слуга, ни стал пановати.

Отже, вірш «Писмо, написанное к Ивану Филѣповичу», який на перший погляд здається досить незначним, взятий сам по собі, дає нам важливі відомості з біографії письменника. Крім того, цей вірш подає також кілька рис для характеристики життя і побуту України XVIII ст.

Та вже з року 1773 до 1785 ми, однак, нічого не знаємо про життя і літературну діяльність Івана Некрашевича. Можна здогадуватись, що Некрашевич вів життя звичайного сільського попа, що саме в ці роки він зробив для своєї церкви «купель, резной деревянный семисвечник», переданий археологом Т. В. Кибальчичем у XIX ст. до Петербурзької академії мистецтв (залишились спогади про Некрашевича як неабиякого столярного майстра).

Саме літературна робота письменника починається в зв'язку з подіями, що трапляються в його родині. 5 лютого 1785 р. Некрашевич звертається з промовою до київського митрополита Самуїла Мислављського (в минулому його вчителя по академії) з проханням благословити Степана Світловського на одруження з дочкою Некрашевича та висвятити його на штатну дияконську посаду. 27 лютого того ж року він виголошує

промову архімандритові Києво-Печерської лаври Зосимі Валькевичу, звертаючись з цим самим проханням. 1 травня 1785 р. Некрашевич (теж у формі промови) разом із зятем дякує митрополитові за бажане «произведение в діякона» і повертається в с. Вишеньки.

Існує думка, що в 1786 р. Некрашевич написав гостру сатиру на вище духівництво «Плач киевских монахов», однак точно встановити цей факт не вдалося.

Читаючи вірш «Писмо написанное к отцу Арсенію Кринѣцкому и к госпожѣ его Иринѣ Григоріевнѣ 1787 года августа 4 дня за нѣкоторое оказанное от них особливое благодѣяніе», ми дізнаємось про важкий матеріальний стан поета, про те, що йому іноді доводилось звертатись за допомогою до заможніших товаришів («Ах, в надобностях моих сколко помогали»). Говорячи про нещастя, що з ним сталося, Некрашевич називає цей період життя «время люто»:

Не думал, я никогда имѣть, что имѣю,
Донелѣже в гробѣ сам нещасливій почію.

У віршованому діалозі «Исповѣдь» (лютий 1789) р.) Некрашевич описує взаємостосунки між прихожанами і попом, образ якого змальовано автором у сатиричному плані. Твір має автобіографічний характер. Якщо до Некрашевича попи с. Вишеньок проводили колективні сповіді, то Іван Некрашевич запровадив індивідуальні сповіді. Непорозуміння, що виникли у зв'язку з таким нововведенням, зображені письменником у вірші «Исповѣдь». Діалог починається звертанням «духовника к кающемуся человѣку», щоб останній зізнався у всіх своїх «гріхах»:

Обяви без утайки мали и велики,
Всегда бо мы грѣшни всѣ, яко человѣки...

Автор використовує художній засіб мовної характеристики персонажів. Якщо піп говорить книжною мовою, то селяни відповідають українською розмовною, народною мовою. В цьому саме і заслуга письменника, що намагався подати реалістичний малюнок сучасної йому дійсності.

Із сповіді селянина ми дізнаємося про соціальне становище бідного та покріпаченого селянства, що не мало навіть хліба:

Горую да бѣдую; хоч хлѣба не маю,
А нѣколи нѣкого я не позываю.
Ой, чи я ж бы бѣдовав, як тепер бѣдую,
Як бы хотѣв грешити, занять реч чужую.

Некрашевич передає своєрідний діалог між попом, з одного боку, і селянами — «человѣком», «женщиной», «дѣвицей» и «малолѣтними» — з другого. Жінка, що сповідається, запевняє попа у своїй доброчесності, а коли той все ж не вірить, вона говорить, що всі гріхи селянам піп приписує з «своєї практики»:

Развѣ ты, паночепку, по собѣ се знаеш,
Що ты у мене грѣхюв так довго питаеш?

Селяни обурюються поведінкою попа:

Всѣ *(обще ропщут)*.
А що ж то пѣп наш почав всѣх нас так нуждити?
Доки ж уже ми іому будемо терпѣти?
Се ж уже на споведь й брехню завдавае,
Коли скаэ хто іому, що грехюв немае.
Ощце ж пак, а де іому грехюв таких взяти?
Як нечого не грешив, що ж мас казати?
Чи то мы так грешимо, як и инши люде?
Да абы були люде, а пѣп у нас буде!

У цих словах помітний протест селянства проти попів, проти запровадження осібної сповіді. Причому всі селяни, невдоволені попом, виступають проти нього, щоправда, в кінці твору все ж погоджуються з попом.

«Исповѣдь» написана Некрашевичем на матеріалі його власних взаємин з прихожанами, на його спостереженнях. Сам священик, намагаючись виправдати дії попа в «Исповѣди», І. Некрашевич, проте, об'єктивно змалював сатиричний образ попа і позитивно охарактеризував селян, які розгадують намір цього «отця».

І. Г. Некрашевичу, напевно, належить і твір з виразним соціально загостреним протестом селянства проти попівства: «Суплика, або Замысл на попа», чи «Прозба на попа слободы «Не руш мене от парафіан», що є, по суті, продовженням «Исповѣди».

Віршований твір «Суплика, або Замысл на попа» відомий у багатьох списках XVIII—XIX ст. і в усній передачі. Найдавніший список належить до 1798 р. Тут зображено взаємостосунки між селянами і попівством у другій половині XVIII ст. Невдоволені молодим попом, селяни слободи «Не руш мене» вирішили поскаржитися на нього протоієрею і архієрею. Місцеві перекази оповідають, що саме Некрашевич зробив для себе бричку з написом іззаду «Не руш мене».

Панько.
А що, свату Охрѣме, нумо лиш гадати,
Як би нам свого попа гарно в шоры убрати.
Геть вюн силомѣццю влѣз в нашу парахвѣю
Та пѣди ж ты, як над нами крутить веремѣю.
Чого наши дѣды и батьки не чували,
То щоб ми не сповѣдѣ те слебезовали.

Селяни хочуть, «щоб надѣли на попа желѣзнее путо». За проханням селян супліку (від лат. supplicare — *скаржитися, доносити)* пише дячок. Селяни хоч і лають померлого попа, але вважають, що він був кращим за нового, бо не виступав проти

народних звичаїв і не примушував ходити до церкви. Під час розмови між селянами, які чекали дячкової супліки, з'ясувалося, що цього молодого попа, якого парафіяни не обирали, підтримує сотник, проти якого, мовляв, і потрібно насамперед виступити. Але селяни побачили, що у них недостатньо сил боротися з сотником, і тому вирішили супліки на попа не подавати, а піти після всього до шинку та випити разом із дячком:

Тимѣш.

У их грошей багато, брате, та воны розумнѣ люде:
Куди не пѣдуть, то все по ѣх право буде...

Наум.

Ходѣм лучше до хаты могорычу пити,
Чим маємо чорт знає що робити.

Такий короткий зміст інтермедійного вірша (на 187 силабічних в основному рядків) «Суплика, або Замысл на попа».

Твір цінний показом як сатирично-критичного ставлення селянства до попівства і церкви, так і частковим розкриттям селянської психології, усвідомленням селянами того факту, що релігія, попи є прислужниками самодержавно-кріпосницької влади. Устами селянина Тимоша автор викриває хабарництво і позицію безперспективності боротьби селян проти панів і попів, у яких «грошей багато». Негативне ставлення селян до священиків, незалежно від їх сану, правдиво показане автором протягом усього твору. Найвлучнішою сатирою є слова Ничипора, який архієрея називає «хурхуреєм», а вищих попів — «крутопопами».

В одному із списків «Суплики» вміщена так звана резолюція, в якій виправдовується піп, «дячка, чтоб таковых прошеній не писал, висѣченно розгами и отправлено в повиновеніе священнику; а просителей, почиталиб с: и впредь таковых пустошей не доносили, по наказаніи плетмы за порукамы отпушенно в их пребиванія, яже есть домы».

«Суплика» є одним з найгостріших сатиричних творів із літературної спадщини Некрашевича. Про великий інтерес народних мас до цього твору, про його популярність свідчить поширення «Суплики» в багатьох списках.

Мова вірша, крім прозової заяви дячка і «резолюції», є звичайною розмовною українською народною мовою з характерними особливостями північно-української говірки.

Близький мовою до «Суплики» (написаний навіть чистою українською розмовною мовою) невеличкий діалог з побутового життя українського селянства «Ярмарок» (1790). Сценка взята прямо з натури. Двоє селян Хвилон і Хвесько зустрічаються на ярмарку і вступають в розмову.

Хвесько продав свою «клячу» і «купив собѣ за пов шта кобылу». Хвилон же торгується з Хвеськом за воли. Нарешті вони домовляються і йдуть пити могорич. Весь діалог витриманий

у жвавому темпі. Наведемо невеличкий уривок з твору для ознайомлення з його гнучким і легким віршем:

Хвесько.

Куме, слухай: з моих рук щастіе тобе буде,
Вони дуже робочи, нехай кауть люде.

Хвилон.

Спасибу ж тобѣ, куме, нумо ж пить горѣлку,
Та ще треба землею стерти волам спинку.
Випій же, свату, до дна, щоб воли орали.

Хвесько.

От так, свату, вгору хвись, щоб тобѣ брикали.

Еволюція поетичної творчості Івана Некрашевича як письменника показує нам не лише ріст ідейного, а й художнього рівня творів.

Зразком запровадження в українській літературі XVIII ст. силабо-тонічного вірша, написаного народною мовою, є «Писмо, писанное к Грѣдинскому священнику Іоанну Филѣповичу и к его сыну Петру, и к дячку Стефану Кринѣцкому» (1791).

Під час свята, за думкою автора, треба відпочивати, хоч для священика в такі дні більше роботи, ніж у звичайні. Опис святкового проведеного часу, що його бачимо у вірші, нітрохи не відповідає тому уявленню (про попа як суворого наставника селян), яке ми спостерігали раніше у вірші «Исповѣдь»: всі сідають за стіл, ведуть розмову і п'ють доти, доки вистачить вина.

Нехай усяк
познае, як
жить любезно треба:
попы усѣм
должны таким
зробить путь до неба.

Тепер погляди на попа дещо змінюються у Некрашевича: піп повинен бути ближче до народу, поважати його звичаї і лише добрим прикладом впливати на прихожан:

Твоим дѣлам,
а не словам,
що ты поучаеш;
як добрый сам,
то вже й нам
Бога ублагаеш.

У такому ж стилі написаний і інший, уже останній, відомий вірш Некрашевича «Писмо писанное к Гнѣдинскому с. Іоаннам Филѣповичу во время его именин». В жартівливому тоні повідомляє автор про свій приїзд до іменинника в гості:

Отче Иване Гнѣдинскій, возлюбленный тезку,
ѣдем на именини, очищай нам стежку!
Отже дай же здоров був из своим патроном,
посажай нас до стола за новым ослоном.
Добренкою почаѣтуй, великим стаканом,
то будем мы тебѣ звать милостивым паном.

Розглянуті віршовані листи Некрашевича малюють побутові картинки з життя сільського духівництва, а також дрібних чиновників (Филипович раніше був писарем, а потім попом). Їх форма відзначається надзвичайною легкістю, і тому можна впевнено говорити про їх народність.

Останні датовані твори Некрашевича відносяться до 1792 р.: це дві вдячні промови митрополитові Самуїлу, коли Некрашевича обрано на десятоначальника. Ще одна промова була виголошена митрополитові Єрофею (близько 1796 р.), коли він призначив Некрашевича намісником та благочинним і дав грамоту.

У кінці XVIII ст. діяльність Некрашевича була досить інтенсивною. Коли помер поет, даних немає. Можна припустити, що він міг дожити навіть до початку XIX ст.

Відзначаючи безперечні заслуги Івана Некрашевича в розвитку української літератури другої половини XVIII ст., потрібно вказати також на обмеженість світогляду автора, представника сільського духівництва, на його неспроможність глибше висвітлити життя трудового народу і особливо покріпаченого селянства. Однак його панегіричні промови, віршовані побутово-сатиричні малюнки з життя сільського духівництва і частково селянства на Україні другої половини XVIII ст. свідчать про зв'язок Некрашевича з теоретико-літературними традиціями Київської академії, з одного боку, і з конкретною життєвою обстановкою, з народним побутом, звичаями, фольклором і мовою — з другого.

Кращі твори Некрашевича пройняті сатиричними і гумористичними тенденціями соціального характеру; як за змістом, ідейним спрямуванням, так і за формою, художньо-літературними особливостями вони наближають літературу до життя, до народнопісенної творчості. Некрашевич один з перших в українській літературі XVIII ст. прокладав шлях новій українській поезії.

ЛІРИЧНА ПОЕЗІЯ

Зародження давньої української ліричної поезії сягає другої половини XVI ст. Її розвиток тісно пов'язаний із народною піснею, яка вже в другій половині XVI ст. оформилась у самостійний жанр, набула великого поширення і здобула славу, визнання. Свідченням цього є той факт, що в 1571 р. чеський учений Ян Благослав вміщує в рукописній граматиці чеської мови українську пісню-баладу «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш» як кращий зразок народнопоетичної творчості.

В українській літературі XVII—XVIII ст. лірична поезія живе в двох видах: у вигляді книжних (літературних) пісень, які виконувались співом, і у формі віршів, які читались або декламувались. Ці два типи віршових творів, як правило, не змішувались.

Книжні (ненародні) пісні були перехідним видом між народною піснею і віршем. Вони співались і таким чином були доступні і неписьменним, які їх сприймали на слух. Письменні люди їх записували в пісенники (з нотами), тому вони зберігались в основному не в пам'яті, а в записі на папері. Книжна пісня з'являється там, де число письменних було невеликим. Із зростом грамотності книжна пісня поступово зникає, замінюється віршуванням.

На Україні одночасно з книжною піснею існувало й віршування у вигляді силабічних віршів, але писали і читали їх тільки освічені люди та учні. Серед народних мас ці твори майже не поширювались через неписьменність.

Силабічні вірші поширювалися на Україні в друкованих книгах, тоді як ліричні пісні побутували в рукописних пісенниках. Їх співали в середніх станах міського населення: студенти, учні, канцеляристи, «мандрівні» дяки, нижче духівництво і молодші військові.

Рукописні пісенники складалися тільки для себе, і тому були в одному примірнику. Пісні, як правило, добирали власники їх за своїм смаком, включали до пісенників старі і нові (модні) пісні, а часто і нікому не відомі, можливо, складені і самим власником.

У рукописні пісенники заносили і книжні, і народні пісні, але не включали вірші і прозові твори. Книжні пісні, що вміщали до пісенників, були анонімними, як і народні. Це свідчить про те, що в авторів книжних пісень не було уявлення про особисту творчість. Це взагалі було властивим давній рукописній літературі. Поети, які бажали, щоб їх авторство було збережене, зашифровували свої імена в тайнописі і пізніше, у XVIII ст.,— в акровіршах.

Зрозуміло, що між народними і книжними піснями відбувалась взаємодія. У літературознавстві тривалий час точилась дискусія: що превалювало у взаємовпливі між книжними піснями і народними — чи літературні пісні силою своїх художніх засобів впливали на народну лірику, чи народна пісня сприяла зростанню кількості і якості книжних пісень. Наприклад, В. Перетц відстоював точку зору, що література відіграла велику роль у розвитку народнопісенної творчості.

Він явно перебільшував вплив книжної віршової літератури на народну творчість. Більшість учених (І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса, М. Возняк, В. Щурат та ін.) визнавали, що фольклор превалював у взаємовпливах літературної та народної пісні доби феодалізму. Ця точка зору була прогресивною.

Цій проблемі присвятили свої праці К. Квітка, Л. Ревуцький, М. Рильський та інші. Вони внесли чимало нового в її висвітлення. Наслідки досліджень показали, що взаємовплив літературних і народних пісень мав прогресивний характер. Кращі поети на основі фольклорних пісень створювали

високохудожні пісні на різні теми, навіть такі, яких не знала народнопоетична творчість.

Для авторів книжних пісень народна лірика мала велике значення. Їх приваблювали насамперед теми, сюжети і система художніх засобів усних пісень. Тому більшість книжних пісень XVII—XVIII ст. не має якихось особливих ознак, які б різко відрізняли їх від народних. Зокрема, це стосується пісень про кохання. Мабуть, авторами цього циклу пісень були «мандрівні» студенти-поети, які добре знали народні твори і за їх зразками творили книжні.

Серед літературних пісень XVII—XVIII ст. значне місце посідають твори про долю, сердечну тугу. У них багато штучного, суб'єктивного, через що більшість із них ніколи не піднімалися до рівня народних, хоч і в них було чимало фольклорного.

Популярними були вірші-елегії з соціальним забарвленням. З цієї групи виділяється «Пісня про правду і неправду», яка має дидактичний, точніше — моралізаторський характер. Твір було вперше записано в 1845 р., згодом — ще кілька варіантів. За походженням її відносять до XVIII ст. Пісня сповнена роздумів над проблемами людського життя:

Ой сей сьвіт — великая зрада,
Що по всьому світу настала неправда...
...Бо тепера правда сидить у темниці,
А тая неправда з панами в теплиці.
А тая неправда з панами в теплиці,
...Бо тепера сьвіту конець приближився,
Хоч рідного брата тепер стережися.
...Хто б по правде судить — то того карають,
А хто не по правді — того поважають.

В пісні відтворюється торжество зла-кривди над добромправдою, але автор сподівається, що правда візьме гору над злом. Пісня була популярною серед народу, її охоче виконували лірники. Франко І., який досліджував цей твір, вказав на її зв'язки з давньою українською пам'яткою XIV—XV ст.— «Словом про правду і неправду», однак підкреслив незалежність пісні від «Слова».

Цікавою є поезія Олександра Падальського «Пѣснь о свѣтѣ», знайдена і опублікована І. Франком у 1889 р. Франко високо оцінив цей твір за образне відтворення в ньому людської долі.

О. Падальський оповідав про свою зрадливу долю, що зробила його бідняком. Йому не всміхається щастя, і в майбутньому він приречений на жалюгідне існування.

Хоч Падальський прагнув розповісти про своє нужденне життя, але завдяки майстерному, образному відтворенню типової картини становища бідної людини у феодальному світі твір вийшов глибоко узагальненим. Поет узагальнив свою думку за манерою фольклорних творів, свої роздуми виклав за психологічними схемами народної лірики.

Він розмірковує над плином молодих літ, над долею бідняка. Водночас у творі відчутні мотиви суспільної нерівності:

Нѣкто человѣка в нещастю не знає,
Як на собѣ сукней богатых не має.
Хотяй би столе бил и чесного рода,
Як не маш в кишени, то певна незгода,
Хоч би бил наймудрѣйший.

Автор поезії був близьким до народних мас, бачив їх бідність. Це було визначальним у світосприйманні поетом народного життя і характері його відтворення в поезії.

Значного поширення набули твори про сільське життя. Ряд пісень про сирітську долю написано поетом-піснярем XVIII ст. І. Пашковським. Поет належав до нижчого духівництва, сам зазнав злиднів, добре знав життя простого народу, його усну творчість. У ряді поезій він зображує становище сиріт, особливо дівчат. Наприклад:

Ах, нам, сиротам, бідним головам,
Трудно в світі милості ізнайти.
Тільки нас ізводять,
А інших знаходять,
Краснійших, багатших
Над нами.

Інколи Пашковський навіть гостріше, оголеніше, ніж у народній ліриці, де сирітська тема була однією з провідних, розкриває життя знедоленої людини.

До кращих творів про сиріт належить і «Пѣснь о бѣдном сиротѣ» І. Пашковського. Поет прагне емоційно відтворити долю безбатченка, який через свою бідність не може знайти щастя. Щоб послідовно змалювати життя сиріт, поет вдається до різних художніх засобів. Так, за допомогою порівняння Пашковський передає відчай героя:

Лутше бы мнѣ вмерти
нынѣ в той годинь,
Нѣжли скитатися в свѣтѣ
як билинѣ.

Загалом сирітська тематика була популярною в українській художній літературі в XVII і, особливо, у XVIII ст. Мабуть це зумовлювалося насамперед тим, що в народнопоетичній творчості на цю тему було складено чимало пісень. І поети, орієнтуючись на фольклорні твори, прагнули образно відобразити одну із складних соціальних сторін тогочасного життя.

Основною темою ліричної поезії давнього періоду було кохання. Найпершою відомою нам світською українською піснею є «Пісня про козака Плахту» («Пісня про козака і Кулину»), яку надрукував в 1625 р. в польській брошурі Я. Дзвонков-

ський. У пісні йдеться про козака Плахту, який підговорив дівчину їхати з ним на Запоріжжя, де живуть козаки. Дівчина запитує козака, на чому туди їхать, що вони їстимуть, на якій постелі спатимуть, в якому домі будуть жити. Вона погоджується їхати з козаком, проте, як виявилось, у козака немає нічого, навіть халупки.

Невідомий поет будує свій твір на народнопісенній основі, за традиційною для фольклорної лірики схемою: козак — дівчина, сюжет скріплений побутовими подробицями. Пісенні умовності, традиційні зачини і вислови, що відзначаються афористичністю, постійні епітети — ось ті основні категорії фольклорної пісні, на які спирався автор пісні про козака Плахту.

Свідченням популярності пісні про козака Плахту є той факт, що у XIX — на початку XX ст. було записано ряд народних пісень аналогічної будови, які, мабуть, є її варіантами. Ця пісня була відома і в Росії.

Автори перших книжних пісень про кохання наслідують мотиви народної лірики, прагнуть складати твори народною мовою. Від початку XVII ст. до нас дійшли в друкованих польських брошурах та українських рукописних пісенниках книжні світські пісні: «Пастуше, пастуше», «Чом, чому боса ходиш», «Постій, постій, голубенко».

Пісня «Пастуше, пастуше» ще не є вправним ліричним твором. Її автор не зумів виразно подати сюжет, через що друга частина твору немовби зліплена з випадкових фраз. Пісня нагадує пастораль; написана вона шестискладовим віршем, приспівом.

Аналогічні за побудовою й дві інші пісні. Строфічно-ритмічна форма цих ліричних пісень досить різноманітна і складна: окремі їх розміри наближаються до народної лірики, інші — до штучних, літературних.

Однією з кращих українських літературних пісень за записом XVII ст. є книжна пісня «Ой, перестань, мой намилши»:

Ой, перестань, мой намилши,
до мене ходити,
А мене ж молоду з розуму
зводити.
Як я маю перестати, коли
люблю тебе,
А ти, моя намилшая, упусти
до себе!
Як я маю упустити,—
мати ключі має
И великим она замком мене
замикає.

Наведений уривок, що є діалогом між дівчиною і козаком, близький за формою до українських народних пісень.

Окремі книжні пісні, записані в XVII ст., мають контамінації, що свідчить про їх тривале існування. Вивчення книжних

ліричних пісень XVII ст. показує, що цей жанр активно розвивався паралельно з народною піснею. Чимало книжних пісень уже в останній чверті XVII ст. широко відомі в Росії, принесені сюди співцями, запрошеними з України в Москву патріархом Никоном.

XVIII ст. було новим етапом у розвитку книжної пісні. З'являється ціла плеяда поетів-піснярів; імена деяких відомі і нам. Більш інтенсивними стають зв'язки літературної і фольклорної пісні, поети створюють такі книжні пісні, які стають свіжим словом у пісенному жанрі. Кращі літературні пісні дістають визнання не лише на Україні, а й за її межами.

Одночасно з розвитком літературної пісні розширюється і її ідейний діапазон. Разом з тим у тематику книжної пісні дедалі більше вплітаються релігійні мотиви, не кажучи вже про появу значної кількості духовних пісень — псальм і кантів. Це було, з одного боку, великою завадою на шляху розвитку світської лірики, а з другого — вело до появи пісень тенденційного напрямку, які служили не інтересам народу, а церкві.

Великим стимулом для пожвавлення розвитку літературної поезії, а відтак і книжних пісень було зародження в другій половині XVIII ст. в українській літературі силабо-тонічної системи віршування.

У авторів книжних пісень вже виробляється індивідуальний стиль, що не було ще характерним для XVII ст. Стали відомі імена авторів багатьох пісень. Популярними стають пісні С. Климовського, І. Бачинського, Д. Левицького, А. Семержинського, Ю. Добриловського, Т. Щербицького, Г. Сковороди та ін.

Славнозвісна пісня «Їхав козак за Дунай», яку приписують Семену Климовському, належить до найкращих пісень літературного походження. Текст її вперше був надрукований у російському друкованому збірнику Львова-Прача (1790 р.).

Щодо авторства цієї пісні в літературознавстві точилися дискусії. Як відомо, С. Климовський був автором кількох поетичних творів і міг бути автором згаданої пісні. Такої думки дотримуються відомі дослідники давньої української літератури (М. Петров, В. Перетц та ін.).

Про пісню «Їхав козак за Дунай» зараз важко говорити як про твір літературного походження. Вона записана тоді, коли вже відійшла від літературної канви, прийняла чисто фольклорну основу і книжності в ній залишилось небагато.

Поет Климовський, складаючи текст пісні, не відривався від народнопоетичної стихії. Він обрав найпопулярнішу в народній ліриці, психологічно наснажену тему — розлука закоханих. Уся картина прощання козака, який вирушає на війну, з дівчиною витримана в строгих нормах народної моралі, чистої, світлої, що пропагувалася українським фольклором. Тему прощання козака з коханою поет розв'язував у героїчному плані, поєднавши

романтику з лірикою, відвагу козака із задушевною теплотою дівчини.

Пісня «Їхав козак за Дунай» на початку XIX ст. стала відомою у Німеччині, Франції та деяких інших західноєвропейських країнах. Вона була перекладена німецькою мовою і ввійшла в німецьку народнопоетичну творчість як німецька національна пісня.

Поширеною серед освічених кіл була, мабуть, і «Пѣснѣ свѣтова» І. Бачинського. Її зафіксовано в кількох пісенниках XVIII ст. Вона не перейшла в народ — про це свідчать її розтягнений текст, мова.

Герой пісні сумує на чужині, непривітній і холодній. На батьківщині він залишив батька, матір. Герой проклинає себе за те, що він відірвався від рідного краю і за це йому доводиться зазнавати таких мук. У пісні Бачинського багато книжного, камерного: і в мові, і в способі мислення, і в поглядах на становище людини, яку спіткало горе.

Тепло зустрів народ пісню Ю. Добриловського «Дай же, вибоже, добрий час». Хоч вона не виділялася новизною теми та композицією, однак у ній добре передано епізоди радісного стану людей у свята чи в час дозвілля. Автор стилізує художньо-поетичну специфіку коломийок, веселих народних пісеньок.

Пісня Я. Семержинського «Кара з неба, серце моє» порушувала одвічну проблему класового світу — нерівність. Через свою убогість хлопець не може одружитись з коханою дівчиною із заможної сім'ї. Він прагне все зробити, аби бути з милою, та одного бажання замало. Семержинський поетично майстерно передає скорботу нещасливця:

...Ах, я не знаю, что мні діяти,
Что не позволяють мні тебе взяти.
Очі ж твої каренькії, чорні брови,
Уста твої коралеві, вдячні мови.
Ах, я не знаю, что б за них дати,
Чтоб із них можна користувати.
Ой хоч би мав воли, коні позбувати.
Аби мені дозволили тебе взяти...

Суспільний конфлікт поет розкриває за допомогою різних художніх прийомів, вже добре апробованих у народній пісенності. Малюючи складні життєві ситуації, пісняр прагне висвітлити характер відносин між бідними і багатими і згубні наслідки майнової нерівності для молоді.

Однак у другій частині пісні, де Семержинський посилає свого героя за порадою до бога, різко знижується образність та ідейність, місце життєвості заступає штучність. Заміна прогресивних ідейних мотивів релігійно-моралізаторським філософствуванням негативно позначилась на творі. На жаль, подібне — коли автори після правдивого зображення складних життєвих обставин раптом впадають у релігійні розміркування

і моралізаторство — часто зустрічається у книжних піснях XVIII ст., що негативно відбивалось на них.

Поширеними були книжні пісні «Дівчинонько, моя голубойко», «Смутна на серцю хвиля наступает», «Годі ж вам шуміти, зеленії луги», «Далек ти полинеш...» та ряд інших. Окремі з них були доопрацьовані народом і стали фольклорними.

Зворушливо, задушевно, але з гіркотою і болем передає автор пісні «Дівчинонько, моя голубойко» розмову між закоханими, які не матимуть щастя у парі:

Дівчинойко, чим же ти пишна,
Чом ти до мене з вечора не вийшла?
Не знаю, серце не знаю,
Як я до тебе виходити маю?
Отець, матка на мя нарікають,
Же я в тобі, серце, кохаю...

За сюжетом — це своєрідна контамінація мотивів і художніх засобів книжних та народних пісень XVII—XVIII ст. Автор, щоб переконливо показати силу кохання хлопця і дівчини і викликати до них співчуття, вживає народне порівняння: «Як рибі без води трудно, так мені без тебе нудно». Загалом поетові вдається накреслити чіткий психологічний малюнок, а також витримати текст пісні в належному ідейному звучанні — твір є різким протестом проти соціальної несправедливості.

Кращі поети добре розбиралися у фольклорних символах та психологічних паралелізмах, розуміючи, що поєднання у змалюванні образів людей з образами природи дає змогу слухачеві краще уявити оспівану постать. Психологічний паралелізм широко використаний у книжній пісні «Смутна на серцю хвиля наступает». Природа тут живе, діє разом з героєм:

...Бідна пташка і та пару мает,
Поки ей не знайдет, поти ей шукает.
А я, нещасливий, все то увижаю,
Що в своей молодости користи не маю.

Хоч у пісні є ряд мовних та ритмічних недоречностей, однак вона є психологічно напруженою і життєвою. Цьому сприяють створені автором на зразок народнопоетичних паралелізми та наслідувані ним фольклорні мотиви.

Ще виразніше можна побачити, як поети-піснярі XVIII ст. ставляться до паралелізмів і оцінюють їх психологічні та поетичні особливості у пісні «Годі вам шуміти, зеленії луги» невідомого автора:

Годі вам шуміти, зеленії луги!
Годі мліти серцю моєму з незносної туги!
Як цвіти прекрасній скоро одцвітають,
То так нас молодії літа скоро покидають.
Пройшли літа скоро, як бистрії ріки,
А я живу у нещастю через усі віки.
Віють вітри у степу, запрету не мають,
Ідуть мислі вдень і вночі — спокою не дають...

З поетичної конструкції твору чітко вимальовується його основа. Проте автор далекий від стилізації. Він прагнув самостійно розкрити тему, яка була не новою ні в народній пісні, ні в книжній. У наведеному уривку бачимо чотири зіставлення людини з природою. Вони гармонійно злиті з текстом, сприяють розкриттю поетом внутрішнього світу людини. Паралелізми створюють сумний ліричний настрій. Це надало творові популярності серед співців-бандуристів. Була ця пісня і в репертуарі Остапа Вересая.

Аналогічне можна простежити і в книжних піснях «Ой, що ж мені з тебе, що ти сидиш коло мене», «Далек ти полинеш» та ін.

Складаючи тексти пісенних творів, українські поети часто стилізували їх під певні народнопісенні мелодії, а також картини та ситуації. Інколи автори таких пісень навіть у примітці зазначали, що написана ними пісня співається на мотив такої-то відомої фольклорної пісні. Зрозуміло, що в різних поетів цей процес проходив по-різному. В одних він був самостійним, і тоді їх твори діставали визнання, в інших — виходила пересічна стилізація, й, звичайно, такі твори не витримували іспиту часу.

Помітно, що найбільше книжних пісень було про кохання: герой їх нещасливий парубок, часто сирота, який кохає дівчину, але через бідність або злих воріженьків не може з нею піти до шлюбу.

Особливу групу серед книжних пісень складають гумористичні. Окремі з них були досить популярними, а пізніше стали народними. Так, у пісні «Стукнуло, грянуло в лесе: комар з дуба свалился» звучить сатира на старих іменитих козаків. Сатирично, але не різко зображується картина сутички п'яного селянина з владною дружиною в пісні «Пьян я иду, моя голубонько».

Відомою була «Пісня мандрованого ляха з Варшави», в якій гоноровитий шляхтич виведений в сатирично-гумористичному плані. Панич не привітався із селянином і його дружиною. Селянин же привітав його і «за чуприну вихитав». Зустрівши в полі орача, «гадав ляшок до півдня», чи йому вітатися з хлопом чи ні. Орач тим часом сам привітався, а потім до погонича кинув:

До подай, хлопче, батога,
Буду вчити ляшка я.

Наляканий панич почав вже «добридень» навіть ведмедеві говорити. Селяни добре провчили пихатого панича.

У книжних гумористичних піснях XVIII ст. виведена ціла галерея образів. Йшлось в них про цікаві пригоди козаків, селян, змальованих у гумористичному плані, але в багатьох творах

сатирично зображувались вороги трудящих мас, зокрема польська шляхта, яка принесла колись і завдавала ще й тепер українському народу багато лиха.

Літературна пісня XVII—XVIII ст. пройшла складний шлях розвитку, на якому раз у раз виникали різні перешкоди — церковщина, схоластика. Поети легко піддавались впливові фольклорної ліричної пісні. Можна сміливо твердити, що без фольклорної лірики, її образності, ритміки, сюжетних ситуацій, мотивів поява такої кількості книжних пісень на Україні за доби феодалізму, була б неможливою.

Увібравши образність і психологізм народної лірики, кращі книжні пісні XVII—XVIII ст. піднялись досить високо. Вони не абстрактно, а художньо конкретно змальовували характер людських взаємин, розкривали людяність, роздуми і переживання ліричних героїв. У книжних піснях висвітлювались гострі суспільні проблеми тогочасного життя, виражались думки і почуття людей. Наслідуючи багату систему образності народних пісень, давні поети-піснярі прагнули втримати свої твори на тому естетичному й етичному рівні, на якому вони були в народній ліриці.

Звичайно, в багатьох книжних піснях XVII—XVIII ст. було чимало штучного. Так, помітне захоплення їх авторів формальною стороною пісенної поезії — тяжіння до різноманітних строфіко-ритмічних форм, що були незвичними для пісні. Художній рівень таких пісень досить низький; у них часто трапляються невдалі вислови (наприклад, «моя слична дама мене покидает», «несуть кости на сушу, рыбойки з'їдят тушу», «людская ценсура не шкадит» і т. д.).

Ліричні вірші на Україні в XVII—XVIII ст. мали порівняно обмежене поширення і носили переважно духовний характер. Особливо активізується процес створення духовних віршів у другій половині XVIII ст., вони дійшли до нас в основному в анонімному вигляді. Причиною появи цих віршів було те, що українське духовенство за прикладом католицької Польщі прагнуло створити свої пісні всупереч народним. Такі релігійні твори здебільшого писались народною мовою, звичайно з домішкою великої кількості церковнослов'янських слів. Народна мова була одним із чинників, що певною мірою забезпечувала успіх духовним піснях.

В українській ліричній поезії XVIII ст. з'явилось багато поетичних імен як із числа служителів церкви, так і з середовища світських людей. Звідси й така помітна тематична строкатість духовної поезії. Тут знаходимо і сухі богословські псальми, канти, і твори на релігійно-побутову тематику, і духовні поезії, близькі до народних ліричних пісень.

Серед поетів, авторів духовних віршів, зустрічаємо відомих українських письменників — Д. Туптала, В. Ясинського, С. Яворського, І. Величковського та ін.

Духовний вірш на Україні мав довгу історію. Відомі окремі його зразки, що сягають початку XVII ст. Його різновиди — псальми і канти — активно використовувались «мандрівними» студентами (вони й були авторами багатьох духовних віршів) у народних вертепних драмах, інколи їх інтерпретували, наповнюючи сюжет світським змістом. Ще частіше це робили народні співці — лірники та кобзарі. Вони наближували псальми до інтересів народу, часто поєднували їх з мотивами народнопісенних творів, насичували їх психологічними інтонаціями.

Про певний інтерес до духовних віршів справедливо вказував М. Горький: «Духовний вірш для нас може бути цікавим настільки, наскільки в нього проникли давні впливи... фольклору, наскільки він відображає вплив фольклору». Разом з тим важливо простежити, як у цих творах відбились проблеми життя народних мас.

Серед духовної віршової літератури зустрічається ряд творів з побутовою й історичною тематикою. В цих віршах часто трапляються елементи народнопоетичної творчості. Зрозуміло, що зміст кожного духовного вірша-пісні був підпорядкований вираженню релігійної ідеї.

Вираження релігійності в уніатських і православних духовних творах мало значну амплітуду. Уніатські вірші відзначалися чіткою богословською ідеєю, жодних відхилень від якої не могло бути. Це особливо є характерним для «Богогласника», збірника уніатських пісень.

На Русі здавна були відомі повчальні православні псальми про благочестиве життя, про каяття грішників, страшний суд тощо. Наприклад, про це йшлося в піснях «Олексій чоловік божий», «Про Йосифа прекрасного» та ін. Їх співали лірники, бандуристи, «каліки перехожі». Згодом під впливом уніатських пісень виникають і православні. Це були твори напівсвітські, напіврелігійні, напівкнижні, напівнародні. Оформлюється і їх тематична структура: з'являються псальми з історичним, побутовим змістом, сирітськими мотивами тощо.

Багато православних віршів-псальм українські поети написали на сюжет апокрифічного оповідання про Ірода. Автори доводили цей текст до виняткової виразності, трактували його так, що в ньому легко вгадувалась сучасність — картини народного лиха, принесеного на українську землю татаро-турецькими та шляхетсько-польськими загарбниками. Художнє опрацювання тексту здійснювалось у фольклорному руслі. Так, наприклад, у псальмі про Ірода, опублікованій Франком, воїни Іродові малих дітей

...От персии матерних отривали до погубляли,
И розмаитии им смерти завдавали.
Иних конми топтали,
По улицах, иных за волоси брали,
О каменя разбивали...

У псальмі не стільки йшлося про анахронічну біблійну подію, скільки вирізьблювалась картина звірств іноземних варварів на Україні. Вона начебто була описана автором з натури.

Поширеною серед народу була псальма на теми страшного суду. Співців і слухачів приваблювало в цих творах не зображення самого суду, а те, кого він першими судитиме,— насамперед представників заможного класу, експлуататорів. У одній із таких пісень читаємо: судитимуть

...святѣйших патріярхов,
Царей, князей и гетманов и вельможных монархов,
Інокув, іереев и монахов препростых,
Владыков и кальков и всѣх раскошных..,

Автори віршів наголошували на тому, що в першу чергу на страшному суді судитимуть багатих. Мотив, таким чином, набував соціального звучання.

Дуже часто в духовні вірші проникають сирітські мотиви, роздуми про прийдешню смерть. У кращі духовні вірші під впливом життя впліталися соціальні буденні мотиви, зокрема пов'язані з душевними переживаннями людини, що особливо робило ці твори популярними серед широких мас.

Визначне місце в давній українській духовній літературі займає «Богогласник», збірник уніатських релігійних пісень.

Уніати-базиліани, оволодівши Почаївським монастирем і відновивши в 1720—1725 рр. тут друкарню, починають друкувати книги пропагандистського напряму і змісту, щоб навернути український народ до папи римського. Вони видають «Собраніе припадков и духовным особам потребное», «Богословіе нравоучителное», «Сѣмя слова божія» і т. д. Базиліани задумують використати багатющий матеріал рукописних пісенників і друкувати пісні в такій інтерпретації, щоб їх можна було співати і в церкві, і під час діяння релігійних свят.

Перше видання такого збірника було здійснено в 1790 р. До нього ввійшло чимало написаних набагато раніше творів українських поетів. «Богогласник» став своєрідною хрестоматією українських духовних віршів.

Видання «Богогласника» було начебто підсумком релігійно-поетичної творчості XVII—XVIII ст. і майже кінцевим пунктом в історії розвитку української духовної поезії. «Богогласник» набув великої популярності серед народу. Франко писав: «В усій давній українській літературі до Котляревського не було популярнішої книжки, як «Богогласник».

Основною ідеєю «Богогласника» було відтворення скорботи і печалі людини, її прагнення покаятися і виправити своє життя, позбавитися гріхів. То й були ті естетичні та етичні засади, які пропагувались уніатами. Саме це відкривало двері до збірника творам із психологічними і моральними мотивами. Однак вірші піддавались досить продуманій психологічній обробці:

з них витравлювалось або видозмінювалось те, що стосувалось проблем світського життя. Тематична послідовність викладалась у такий спосіб, щоб твір набув чіткого релігійного спрямування.

Так, наприклад, у вірші «Сколько живши на семи свѣтѣ, потреба умрѣти» про життєві проблеми (смерть, багатство) автор міркує з позицій світської людини. Увівши вірш до «Богогласника», укладачі збірника зробили в його тексті істотні зміни: окремі рядки випустили, ключові, світські за ідейним навантаженням фрази наповнили релігійним змістом і мотивами, загалом позбавили текст соціального звучання. В переробленому вигляді світські фрази втратили свою індивідуальність, життєвий смисл і стали виконувати функції допоміжних важелів у художньому вияві релігійних ідей.

Подібні «хірургічні» втручання робились майже з кожним віршем, введеним до «Богогласника». Віршам надавали ритмічної стрункості, часто стилізуючи їх під народні думи, колядки. Уніати особливо піклувались про милозвучність своїх пісень, прагнули, щоб звучали в унісон з відомими народові творами — колядками, піснями, думами. Це сприяло запам'ятовуванню народними масами духовних пісень, робило «Богогласник» популярним.

Редактори «Богогласника» добре розуміли, що образність є важливим елементом, який сприятиме популярності та ідейній переконливості пісень, і при «доробці» творів намагались зберегти їх художні засоби. В піснях зустрічаємо фольклорні символи, метафори, колядкові образи тощо.

Таким чином, популярними ставали тільки ті духовні пісні, тематична структура яких, ритміка, образна система ставали звичними і близькими за аналогією до народнопоетичних творів. Саме це, а не інше було визначальним у певній популярності «Богогласника» серед широких народних мас.

Давня українська духовна поезія — данина часу. Але в літературному процесі доби феодалізму їй належало не останнє місце, вона була невід'ємною часткою культурного життя народу, відображала не тільки його релігійний світогляд, а й частково рівень його соціальних поглядів.

Духовна поезія не була однотипною. Це особливо помітно в православній духовній літературі. В псальмах чи не найповніше виразилась суперечливість релігійної людини нижчого стану періоду феодалізму: поруч із релігійними квестіями в творах йшлось про складні життєві проблеми, розв'язання яких не залежало від церкви, історичні події тощо. Цікавими були взаємозв'язки таких псальм і народнопоетичної творчості. Безперечно, що такі твори писали поети з демократичними поглядами.

У XVIII ст. з'явилось ряд історичних віршів про зраду Мазепи та про перемогу російського війська над шведами під Полтавою в 1709 р. Автори виражали в них погляди народу на ці події.

Відомим був вірш про зраду Стефана Яворського «Измн мя, боже». Росія-мати у монолозі нарікає на свого сина-зрадника, який наче «ядовита и лукава змѣя» точить на неї «люты зубы».

У великій псальмі «Малоросійской пѣсни об измѣнѣ гетмана Мазепы» зрадника названо «псом», «злым необачным гетманом» та ін. Автор бажав Петрові I найшвидшої перемоги над шведськими загарбниками та запроданцями.

У багатьох віршах про зраду Мазепи перелічуються його тяжкі провини. У цих віршах, як і в фольклорних піснях, український народ виявляв свою одностайність у ставленні до зради Мазепи, показав свою вірність союзові з трудовим російським народом.

З'явилось чимало народних пісень та віршів про Семена Палія, легендарного полководця, сподвижника Петра I.

У другій половині XVIII ст. під впливом од М. В. Ломоносова, поширених на Україні і пізніше знайдених в численних варіантах, складають оди українські поети. Зокрема, Михайло Козачинський пише панегіричні оди на честь цариці Єлизавети Петрівни. Вихованець Києво-Могилянської академії Ігнатій Максимович створює «Оду на первый день мая 1761 года», в якій добре помітно вплив од Ломоносова. Автор чи не перший з українських поетів наслідує тонічне віршування, введене Ломоносовим.

В оді на травня 1761 року Ігнатій Максимович оспівує прихід весни, працю хлібороба, його надії на майбутній урожай. В ідилічній картині малює життя селянина, якого полонило весняне сонце, оновлене буяння природи:

Ратай... с плужком спѣшился,
Поспѣть чтоб к сим веселим дням.
Встает з постель он зорою,
Идет спѣвая в степ з сохою,
Весело в день сей труд начал,
Плужок удобно в глиб садится,
От мягкости земля валится,
С отрадою и кончил.

Автор далекий від розуміння характеру життя трудової людини в класовому суспільстві, експлуатації. Такі ж ідилічні описи зустрічаються й в інших місцях оди, зокрема у змалюванні проведення весняних свят.

В цілому ж ода Максимовича є помітним явищем в українській літературі XVIII ст. Особливо вона цікава своєю поетикою, зокрема римуванням.

У XVIII ст. посилюються російсько-українські зв'язки в галузі літературної лірики. Стають досить популярними серед широких кіл російського народу українські ліричні пісні та вірші. Народні пісні потрапляють у рукописні російські пісенники та друковані збірники (Трутовського, Львова-Прача,

Чулкова, Новикова та ін.). Навпаки, в українських збірниках часто зустрічаються російські народні пісні та вірші російських поетів: Епіфанія Славинецького, Симеона Полоцького, Сумарокова, Державіна, Капніста, особливо Ломоносова. Характерно, що російські пісні і вірші входять і в збірники Західної України, а також Закарпаття. Глибокий соціальний зміст російських поезій, їх патріотизм були близькими українському трудовому народові.

Українська лірична поезія XVIII ст. багата ідеями, темами і різноманітна за жанрами. В її розвитку помітна перевага передової соціально-політичної течії над старою релігійно-моралістичною та панегіричною течіями. Прагнення вирватися з книжної заскорузлості, панегіричної традиції було притаманне передовим поетам. Лірика XVII—XVIII ст. має велике історико-літературне значення як один із чинників наближення українського письменства до народних мас і як яскравий факт творчої спільності братніх літератур — російської та української.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА *

Творчість Григорія Савича Сковороди посідає визначне місце в історії розвитку художньої літератури, філософської та педагогічної думки на Україні. Як видатний гуманіст і просвітитель, письменник гнівно таврував тогочасну суспільну систему, обстоював права трудового народу на свободу і всебічний розвиток. Його художньо-мистецька спадщина відіграла помітну роль у становленні і розвитку нової української літератури.

Сковорода намагався дати відповідь на гострі проблеми часу, зокрема прагнув дати обриси нового, справедливого суспільства, справжньої людини. Він намагався проторувати шлях до матеріалістичного світогляду, до нових відносин між людьми, заснованих на рівності, свободі, братерстві. У багатьох своїх творах Сковорода викриває хижацькі закони тодішнього експлуататорського світу, показує нелюдське обличчя панівних класів, закликає до знищення гноблення людини людиною. Сковорода вірив у силу людського розуму, досвіду, праці, засуджував феодально-кріпосницькі порядки, релігійно-церковні забобони тощо.

Г. С. Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за старим стилем) 1722 р. в родині малоземельного козака Лубенського полку в селі Чорнухи на Полтавщині. Обдарований від природи, хлопець жадібно тягнувся до книг і різних наук. У 1738 р. шістнадцятирічний юнак вступає до Києво-Могилянської академії, де навчається два роки. 1742 р. Сковороду, що мав гарний голос, було взято до придворної капели цариці Єлизавети

* У цьому підрозділі використані окремі матеріали члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

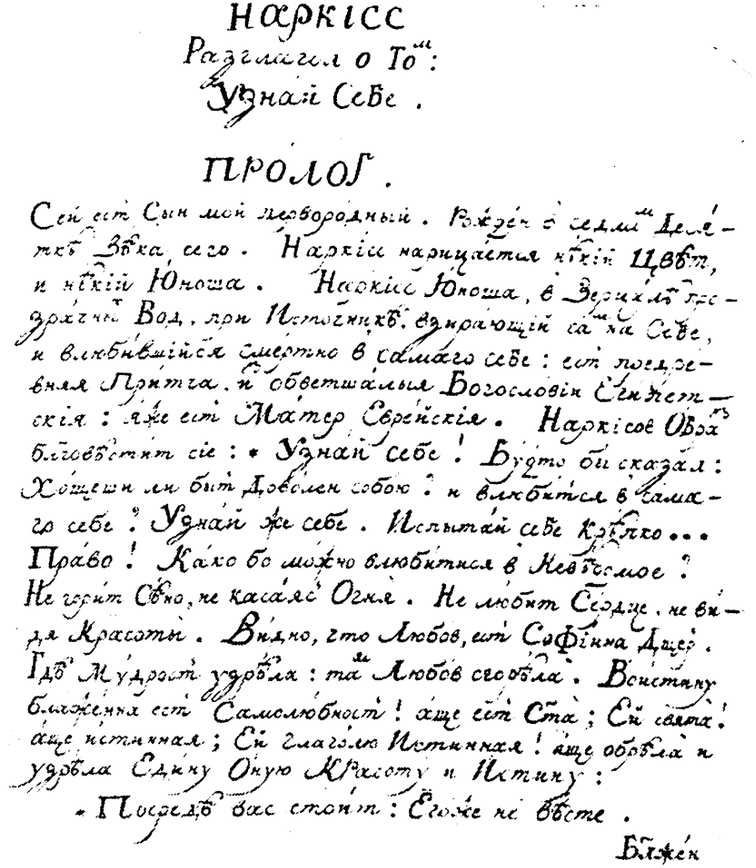

Нарки́сс
Разсмотри о То́мъ:
Узнай Себе.

ПРОЛО́Гъ.

Сей есть Сынъ мой первородный. Вѣ́рен о седми́мъ Дѣле́ніи Зѣ́ница его. Нарки́съ нарицается нѣ́кій Цвѣтъ, и нѣ́кій Юноша. Нарки́съ Юноша, в Зерца́лѣ прозра́чныя Водѣ, яко Источникъ, взира́ющій са́мъ на Себе, и влюбившійся смертно в самаго себе: есть пользователная Притча, и обветша́лыя Богословіи Еллинскія: а́же есть Ма́тер Еврейскія. Нарки́сово Имя́ благовѣствуетъ сіе: «Узнай себе! Будто бы сказа́л: Хо́щеши ли быть Довольнъ собою? и влюбиться в самаго себе? Узнай же себе. Испытай себе Кро́пко... Пра́во! Како́ бо можно влюбитися в Невѣ́домое? Не горитъ Сѣно, не каса́ясь Огня. Не любитъ Сердце, не видя Красоты. Ви́дно, что Любовь, есть Софі́йна Дщерь. Гдѣ Мудрость удобля́ла: та́мъ Любовь сподобля́ла. Воистину блаженна есть Самолюбность! а́ще есть Ста; Сей свята! а́ще истинная; Сія глаголю Истинная! а́ще обобля́ла и удобля́ла Сдѣ́ку Оную Кра́соту и Истину:

«Посредѣ васъ стои́тъ: Его́же не вѣсте.

Бѣ́жекъ

«Наркісс» Г. Сковороди. Перша сторінка тексту

в Петербург, але влітку 1744 р. він знову повертається до Києва і продовжує навчання в академії. Київський архієрей мав намір висвятити Г. Сковороду в духовний сан, та майбутній письменник зумів ухилитися від цього, оскільки церковна служба не приваблювала його.

В 1750 р. в складі російської місії Г. Сковорода їде в Угорщину. Разом з місією він побував у Польщі, Австрії, Словаччині та Північній Італії.

Повернувшись у 1753 р. на батьківщину, Г. Сковорода був запрошений на посаду викладача поетики Переяславського колегіуму. Тут він створив для студентів підручник з поетики, що мав назву «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной», та трагедокомедію. На жаль, ні трагедокомедія, ні підручник до нас не дійшли. Як свідчить М. Ковалинський, біограф і учень Г. Сковороди, в згаданому курсі поетики оригінально, просто і зрозуміло було викладено поняття про поезію та правила віршування. На думку О. Білецького, в «Разсужденіи» Сковорода, можливо, «...обстоював ту нову систему — силабо-тонічну,— яку в російську літературну практику замість силабічної вводили Ломоносов і Тредіаковський»[1]. Новаторство Сковороди не сподобалось ректорові колегіуму — переяславському єпископу, і талановитий педагог-учений змушений був залишити улюблену працю.

Наступні шість років Г. Сковорода провів у селі Коврай на Полтавщині як домашній учитель у сім'ї поміщика Степана Томари. Цей період займає особливе місце в житті письменника. Близьке знайомство з життям і творчістю народу сприяло формуванню поглядів Сковороди як просвітителя-демократа, прогресивного філософа-мислителя. В ряді творів та філософських трактатів, написаних у селі Коврай, звучить протест проти паразитизму, панівних класів, письменник-філософ виступає на захист прав трудящих.

З 1759 по 1769 рік (з деякими перервами) Г. Сковорода працював викладачем поетики, етики та грецької мови в Харківському колегіумі. Лекції його відзначались викривальним пафосом та демократизмом. У посібнику з етики під назвою «Начальная дверь к христіанскому добронравію», написаному для «молодого шляхетства» Харківської губернії, Г. Сковорода піддав нищівній критиці домострой і ортодоксію релігійної моралі. Свою вступну лекцію в колегіумі він почав закликом «пробудитись від сну», побачити світ таким, яким він є насправді. У формі проповіді Г. Сковорода розвивав ідеї, які різко розходились з офіційною ідеологією, з настановами церкви. Така сміливість викликала цілий потік доносів. Було встановлено таємний нагляд за Сковородою. На публічному диспуті з основних висновків читаних ним лекцій, до якого змусили Г. Сковороду єпископ і генерал-губернатор, реакціонери навмисне шельмували талановитого філософа. Та письменник не вважав себе переможеним. Сучасники згадують, що на диспуті Г. Сковорода аргументовано обстоював свої ідеї, завоював симпатії прогресивної громадськості, показав себе чудовим оратором.

---

[1] Білецький О. І. Зібрання праць. У 5-ти томах, т. 1. К., «Наукова думка», 1965, с. 357.

Перед ним назавжди закрились двері навчальних закладів. Г. Сковорода змушений був залишити педагогічну працю, яку дуже любив і якій віддавав усі свої здібності. З цього часу письменник веде мандрівний спосіб життя, постійно перебуваючи серед народу й твердячи, що щастя людини полягає не в матеріальних достатках і почестях, а у виборі відповідної діяльності.

Духовенство, вбачаючи в особі Г. Сковороди «окрасу церкви», неодноразово пропонувало йому прийняти чернецтво. В 1760 р. на пропозицію білгородського єпископа вступити до монастиря філософ різко відповів: «Разве вы хотите, чтобы я умножил число фарисеев? Ежте жирно, пейте сладко, одевайтесь мягко и монашествуйте». Майже так само відповів Г. Сковорода і київським ченцям: «Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов неотесанных, во храме божіем». Таке ставлення до церкви не проходило для нього безслідно. Духовенство і світські власті постійно зводили на письменника наклепи.

Майже чверть століття мандрував Г. Сковорода по Лівобережній Україні, бував у містах і селах Воронезької, Курської та Орловської губерній. Де б не з'являвся мандрівний письменник і філософ, там він знаходив любов і приязнь з боку простих людей. Його звичним пристанищем були селянські хати, пасіки, сади. Г. Сковорода був невимогливим до земних благ, але й не був аскетом. Він любив природу, пісні, музику, ніколи не розлучався з флейтою. Сковорода був справді народним просвітителем, письменником, філософом і педагогом.

Помер Григорій Савич Сковорода 9 листопада (29 жовтня за старим стилем) 1794 р. в селі Іванівці (тепер Сковородинівка) на Харківщині. Виконуючи заповіт письменника, друзі написали на його могилі: «Мир ловил меня, но не поймал». Панівним класам так і не вдалось «піймати» Г. Сковороду і перетягти на свій бік.

Філософська спадщина Сковороди — це сімнадцять трактатів і діалогів, а літературна — збірки віршів «Сад божественных пѣсней», «Басни харьковскія» та ряд оригінальних і перекладних поезій. Крім того, збереглось багато листів письменника до різних осіб, переклади з латинської та грецької мов. На жаль, чимало творів письменника, про які відомо, що вони існували, до нас не дійшли.

Сковорода був оригінальним і самобутнім мислителем. Він був добре обізнаний із вченням найвидатніших філософів як античних та греко-римських — Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, Сенеки та інших, так і мислителів Заходу та Сходу пізнішого часу. Філософська концепція Г. Сковороди має багато спільного з концепцією російських просвітителів XVIII ст., а також з ідеями французького філософа Жан-Жака Руссо. Опанувавши досягнення світової філософської думки, Сковорода став одним із зачинателів нової філософії на Україні, в Росії, у слов'ян.

Особлива цінність філософського вчення Сковороди в тому, що його ідеї виростали на безпосередньому грунті української і російської дійсності, відображали погляди трудящих мас, їх прагнення до кращого життя та свободи і ненависть до несправедливостей тогочасного гнобительського ладу.

Теоретична філософія Сковороди, незважаючи на зовнішню іноді релігійно-біблійну оболонку, що було властивим для багатьох прогресивних філософів минулого, була безперечно прогресивною. В своєму філософському розвитку Сковорода йшов своєрідним шляхом, відкинувши твердження церкви про те, що творцем світу є бог. У творі «Потоп зміин» філософ писав: «Давно уже просвещенным сказали весть сію: «materia aeterna» — «Вещество вечно есть», сиречь все места и времена заполонила». Природа, твердив Г. Сковорода, розвивається за всіма властивими їй законами і не потребує втручання будь-яких сил іззовні.

У філософських поглядах Г. Сковороди видно й дуалізм: то він схилявся до матеріалізму, то — до ідеалізму. Про вічність матерії, про природу, її безкінечність Сковорода говорить як матеріаліст. Вчення ж про два «начала», з яких складається світ: зовнішнє — матерію і внутрішнє — ідею, характеризує його як ідеаліста. Філософ твердив, що духовне «начало» панує над матеріальним.

Великий філософ заперечував бога як надприродну силу, але визнавав його існування як рушійну силу самої природи. На думку Г. Сковороди, бог існує в усіх формах природи в образі ідей. Таким чином, він прийшов до пантеїзму.

Г. Сковорода піддав гострій критиці «Біблію». Він називав її «юродством», «подлостью», а легенди, вміщені в ній,— «баснословными бабскими історіями». Філософ писав, зокрема, таке: «Библія весьма есть дурною і несложною дудою, если ее обращаем к нашим плотским делам, бодущій терновик, горькая и невкусная вода, дурачество... дрянь, грязь, гной человеческій». Отже, Сковорода рішуче виступив проти релігійних забобонів, що їх пропонувала народові «Біблія». Служителів церкви Сковорода називав лжепророками.

У філософії Г. Сковороди особливо виділяється теорія пізнання. Він вважав, що людський розум може пізнати світ, тобто, як він писав, зрозуміти обидві його «натури» — зовнішню і внутрішню, адже пізнання розвивається в тісному зв'язку з людськими знаннями, воно безкінечне так само, як і світ, що є об'єктом пізнання. Сковорода, як і філософи-просвітителі, основну увагу зосередив на проблемі людини, її щастя, покликання, боротьби за краще майбутнє. Він невтомно шукав шляхів до цього щастя. На думку мислителя, важливу роль у створенні грунту для добробуту людини і всього людства

повинна відігравати творча праця. Та ця умова буде реальною лише тоді, коли праця відповідатиме душевному покликанню людини, її нахилам. Реалізовуючи в цьому напрямі свої філософські роздуми, Г. Сковорода створив оригінальну теорію «сродної» праці.

Пропагуючи принцип «сродної» праці, він мав на увазі поєднання практики із «сродностью», тобто, що людина повинна виконувати той вид роботи, до якої вона має здібності. Ця теорія «сродної» праці Сковороди скерована була об'єктивно проти феодального ладу, в якому праця розподілялася між людьми не за природними здібностями, властивими людині, а за ієрархічним принципом, за спадковими привілеями, інтересами урядів і панівних експлуататорських верхів. Селянин, наприклад, повинен був назавжди лишатися селянином, хоч за природою він був здібним філософом, письменником, живописцем, музикантом. І навпаки, бездарні люди займали державні пости або брались за таку роботу, виконати яку були неспроможні. Теорія Сковороди потребувала розподілу людей за їхніми здібностями, а не за походженням. Таким чином, це вчення проповідувало ідею розкріпачення людей і мало народно-визвольне значення.

Незважаючи на певну суперечливість, у свій час теорія «сродної» праці мала велике значення для викриття кріпосницького ладу. Адже вона стосувалася і державних діячів, і чиновників, серед яких було багато бездарних і ледачих і які не за «сродностью» обіймали високі посади.

Мислитель твердив, що людина повинна трудитися чесно, не експлуатувати ближнього, бути скромною, не мати користолюбства. Це принесе їй щастя і задоволення в житті. Г. Сковорода заперечував вчення церкви про загробне життя людини і її блаженство в потойбічному світі.

Вістря своєї критики Г. Сковорода спрямував проти різних кар'єристів, покірних прислужників, чинодралів, визискувачів, які завдають багато лиха трудящим.

Був Г. Сковорода і видатним педагогом. Засвоївши кращі традиції просвітителів і педагогів Росії і Європи, він розвинув їх на грунті української дійсності. У працях Г. Сковороди неодноразово підкреслюється, що виховання підростаючого покоління — справа відповідальна, першочергова для суспільства і повинна вона розв'язуватись на рівні загальнодержавних завдань.

Свої педагогічні ідеї Сковорода виклав у трактатах «Благодарный Еродій», «Убогій Жайворонок» та ін. Сковорода писав, що в кожній людині ще змалку закладені великі творчі сили, здібності. Завдання педагога полягає передусім у тому, щоб ці здібності розпізнати і відповідно розвинути. Сковорода писав: «Клубок сам собою поточится из горы, отними только препятствующий претыкания камень. Не учи его котится, а только помагай. Яблони не учи родить яблока, уже сама натура ее научила... Учитель и врач — нѣсть врач и учитель, а только служитель природы, единственная и истинныя и врачебницы, и учительницы»

Сковорода твердив, що природа, вільні нахили, а не штучна виправка, муштра є основою виховання. Він відкидав пошироко поширене тоді серед панівних класів захоплення іноземними гувернерами, підкреслював важливу роль батьків, як природних вихователів своїх дітей, підносив принципи гармонійного виховання розуму, серця і фізичного стану дітей, стояв за трудове виховання, близьке до природи, до народу, до народної творчості.

У творі «Благородный Еродій» Сковорода протиставляє дві системи виховання, демократичну і реакційну. Письменник на боці першої, він обстоює і прихильно ставиться до Еродія, птаха розумного, ставлення якого до дітей є винятково теплим. У гострому діалозі Еродія з мавпою Пітеком, яка репрезентує реакційну систему виховання, Сковорода фактично викладає основи своїх педагогічних поглядів.

Письменник вірить у здібності народу, всіляко підносить його мистецтво слова і виховання, протиставляючи їх «желудковой и череватой философіи», яка пронизує спосіб життя та освіти панства. Еродій так пояснює різницю між вихованням бідняків і панівних класів: «У нас не так как у вас, но совсем иной род воспитания в моде. У вас воспитаніе дело драгое. У нас же вельми дешевше. Мы воспитываемся даром. Вы же великою ценою».

Устами Еродія Г. Сковорода пропагує свою ідею «сродности» праці. На противагу Еродію мавпа Пітек — духовно бідна істота. Вона — втілення убогості морального життя представників заможних класів. Думки Пітека не виходять за коло уявлень про безтурботне існування і безпредметні прогнози на майбутнє. Через те всі намагання Пітека протиставити Еродієві свою систему виховання і життя є неспроможними.

Аналогічні думки пронизують і притчу «Убогій Жайворонок». Вістря твору спрямоване проти зажерливості панів, їх паразитичного існування.

У ряді праць Г. Сковорода порушує проблеми освіти, підкреслюючи, що вона має бути доступною для всіх станів суспільства, а також однаковою мірою для чоловіків і жінок.

Хронологічно в українській літературі Сковорода є першим ліричним поетом. Його поетичний збірник «Сад божественных пѣсней» — це уславлення ідей гуманізму, правди, глибока, щира сповідь благородної чутливої душі, літопис її складних переживань. Поет закликав до самопізнання і морального вдосконалення, оспівував красу природи, відбивав явища соціального життя, критикував суспільні та індивідуальні недоліки.

Саме в цій збірці вперше на Україні пролунав голос справжнього видатного поета, поета-мислителя. Є в ній і релігійні вірші, та це данина часу, хоч, власне, і в них автор закликає до правди та пізнання істини. Загалом у ліриці поета переважають світські мотиви.

У поетичних творах Сковороди звучать мотиви смутку, тривоги, туги людини, яка ще не знайшла справжнього шляху, прагне, але не може розірвати тісне коло буденної дійсності для вищого, розумного життя. У 19-й пісні «Сада» читаємо:

Ах ты, тоска проклята. А докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь!
Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою, вездѣ всякій час.
Ты, как рыба с водою, всегда возлѣ нас.
Ах ты, скука! Ах ты, мука, люта мука!

Ці ж мотиви звучать і в інших творах Сковороди, зокрема у 8-й пісні «Сада».

Поета гнітить навколишня дійсність, вражає несправедливістю, нелюдським знущанням панів з трудового народу:

Видя житя сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бъд
Разслаб, ужаснулся, побльд!

Однак Сковорода — не песиміст, йому чужі занепадницькі настрої. Він шукає виходу. Не маючи щастя зовнішнього, на думку поета, в тодішніх суспільних умовах небезпечного і, врешті-решт, нездійсненного, Сковорода знаходить щастя внутрішнє. Воно доступне кожному, бо не залежить ні від багатства, ні від чинів. Щастя полягає в пізнанні себе, в гармонійному розвиненні природних здібностей, у суспільно корисній праці, в чистоті сумління, в спокої душі.

Цей злам у думках Сковороди щедро відбився у його поезіях. Замість відчуття бурі, вихору прийшло відчуття щасливо знайденої пристані, непорушної твердині — «петри», якій не страшні ніякі бурі:

Прошли облака. Радостна дуга сіяет.
Пройшла вся тоска. Свѣт наш блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра,
Если мновал мрак и шум мірскаго вѣтра...
...Прощай, о печаль! Прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба...

Сковорода, як ніхто інший до нього в українській літературі, зумів оцінити і поетично передати красу звичайної природи і простого сільського життя, красу полів, степів, лісів. Це особливо видно з популярних творів поета «Ах, поля, поля зелены» та «Ой ты, птичко жолтобоко», написаних майже цілком розмовною мовою.

Вірш «Ах поля, поля зелены» належить до поезій, що створювалися під впливом народної лірики і швидко знаходили шлях до широких мас. У цій поезії, наче у фокусі, зійшлись окремі найхарактерніші риси українських трудових пісень, пов'язаних з працею і життям простої людини, з красою рідної природи:

Ах поля, поля зелены,
Поля, цвѣтами разпрещены...
Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами;
Там, выспрѣ летя, сверчит, а сей на вѣтвах свистит...
Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль.

Мрійливий політ жайворонка над полями, чарівний спів його, ідилія життя пастухів — все це вже було предметом оспівування в народній ліриці. Сковорода ж прагне синтетично осмислити явища природи і людського життя, поєднати їх буття, оспівати рідний край.

Цей вірш ще за життя Сковороди став популярною піснею. Його часто переписували, передруковували в українських і російських пісенниках кінця XVIII і початку XIX ст. і охоче співали на мелодію, що її ніби склав сам Сковорода.

У поезії «Ой ты, птичко жолтобоко», використовуючи поширений у пісенному фольклорі засіб психологічного паралелізму, Сковорода майстерно малює картини природи:

Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнѣзда высоко.
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ...
...Стоит явор над горою,
Все кивает головою,
Буйно вѣтры повѣвают,
Руки явору ламают...

У вірші є поширені народнопісенні образи: птаха (в народі — це, звичайно, ремез), що звиває гніздо в небезпечному місці; явора, що стоїть то край води, яка підмиває його коріння, то на горі, де вітри ламають його гілля. Сковорода використовує ці образи для втілення своєї думки про небезпечність, некорисність для людини високого становища і про вагу в суспільстві низького, простого стану.

Цей вірш, як і попередні, швидко потрапив до рукописних і друкованих пісенників і співався поряд із народними піснями. Він розпався на дві частини, що виконувались як дві окремі пісні: «Ой ти, пташко жовтобоко» і «Стоїть явір над водою». Гадають, що основа мелодії цієї пісні також була складена самим Сковородою.

Роздуми Сковороди над долею свого покріпаченого народу відбились у знаменитому його вірші «De libertate» («Про

свободу»). Поет виступає тут співцем волі, яку трудящі завоювали в жорстокій боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників, і возз'єднання з братнім російським трудовим народом:

Что то за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое, если сравнить злато.
Против волности еще оно блато.
О, когда бы же мнѣ в дурнѣ не пошитись.
Дабы волности не мога как лишитись.

Сковорода називав Хмельницького «батьком волі». При осмисленні його постаті поет, безперечно, насамперед орієнтувався на народні твори — історичні пісні, думи, перекази, в яких дано справедливу оцінку як самої визвольної війни 1648—1654 рр., так і особи Богдана Хмельницького — організатора і керівника народних мас.

Основним мотивом уславлення Сковородою Богдана Хмельницького як «батька вольности» в другій половині XVIII ст. був своєрідний протест письменника-філософа проти української козацької старшини та російського дворянства, які пригноблювали народ і накидали на нього кріпацьке ярмо. Вірш відбивав віру поета-демократа в щасливе майбутнє свого народу, що прийде «второе врем'я», «без вражды и раздора», «гдѣ все общее», виявляв любов поета до своєї вітчизни, свого народу.

Громадянське спрямування в поезії Сковороди з особливою силою виявилося в знаменитому його сатиричному вірші «Всякому городу нрав і права».

У цьому творі поет майстерно розвінчує цілу галерею представників панівних класів. і поміщика, який «непрестанно стяжает грунта», тобто маєтки, землі, і панського попихача («Петр для чинов углы панскіи трет»), і купця та лихваря («Федька — купец при аршинѣ все лжет»), і представників тодішньої юриспруденції («Строит на свой тон юриста права»), і тодішню шкільну систему («С диспут студенту трещит голова»), розкошування, бенкетування, пияцтво, картярство («Сих шумит дом от гостей, как кабак») тощо. Як відомо, такі мотиви були досить популярними і в творчості російських сатириків XVIII ст. Осмислити і художньо передати картини розпусти, обману допомагали поетові вдало дібрані, вагомі за смисловим навантаженням дієслова — за прикладом народної фразеології (*трет, лжет, стягает, формирует, шумит, трещит*).

Сатирична пісня «Всякому городу нрав и права» відповідала думкам і настроям народних мас, через що набула великої популярності в народі. І. Котляревський використав її в опрацьованому народом варіанті для сатиричного змалювання образу Возного в «Наталці Полтавці». Сатиричний струмінь твору «Всякому городу нрав і права» вплинув і на сатиру Т. Шевченка.

Творча співзвучність між Сковородою і Шевченком добре помітна і в ряді інших творів.

Пов'язавши українську поезію з тогочасним життям, з фольклором, Сковорода в той же час прагнув зв'язати її з світовою поезією. Своїм думкам і почуттям він шукав співзвучності в античній філософії та поезії, зокрема в думках грецького філософа-матеріаліста і атеїста Епікура, а також у віршах римського поета Горація.

Пісню 30-у свого «Сада» Сковорода завершує надзвичайно сміливим «богохульним» зближенням з Епікуром:

Плюнь на гробные прахи и на дѣтскіе страхи:
Покой-смерть, не вред.
Так живал афинейскій, так живал і єврейскій
Эпикур-Христос.

А пісня 28-а закінчується відомим афоризмом Епікура про те, що справді потрібне — не важке, а важке — не потрібне:

Тя пост і вся вселенна,
В сей законь сотворенна,
Что нужность не трудна, что трудность не нужна.

Похвала Епікурові — це на той час було сміливістю. Цей факт свідчив ще раз про прогресивність поглядів Г. Сковороди. Адже твори Епікура тоді заборонялись, а лаяти його вважалось ознакою доброго тону. Від цього не вільні були навіть кращі письменники XVIII ст. на зразок Феофана Прокоповича.

У поезіях Сковороди часто звучать мотиви творчості Горація, які імпонували йому за ідеями га настроями. Сковорода називає Горація «пророком». Одну із пісень свого «Сада» поет так називає: «Пѣснь 24-я, Римского пророка Горація, претолкованна малороссійским діалектом в 1765-м годѣ».

Наприкінці вірша автор протиставляє панів, власників маєтків і автора-голяка, але голяка мудрого. Сковорода твердить, що мудрість — це великий скарб, набагато цінніший, ніж багатство і знатність.

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками, Но бог мудрости дал часть.

Шукав Сковорода близькі йому мотиви і в творчості інших письменників, зокрема античних та доби Відродження, в творах Плутарха, Ціцерона, Віргілія, Овідія та ін.

Певна частина творів Сковороди має духовний характер. В основному це поезії, написані в ранній період творчості. Вони є даниною поетично-образній традиції, яка міцно трималась у давній українській літературі. Проте то не були вірші суто духовно-церковного змісту, де б оспівувались релігійні постаті. Ці твори більшою чи меншою мірою були пов'язані з життєвими проблемами. Образ Христа, який зустрічається у творах Сковороди,— символічне для свого часу втілення справедливості, честі.

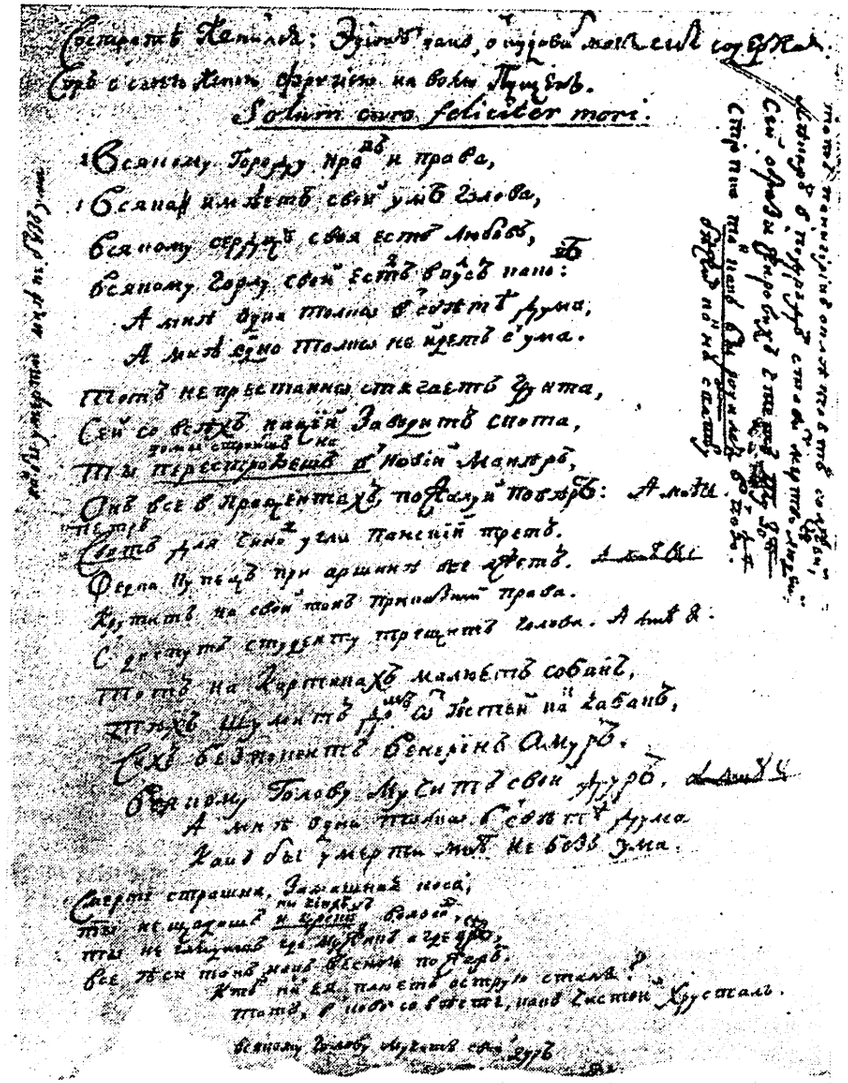

«Всякому городу нрав и права» Г. Сковороди. Перша сторінка тексту

Серед поетичних творів Сковороди є й вітальні вірші, зокрема «25-я пѣснь отходная», «Пѣснь 26-я», «На день народженія Василя Томари, хлопчика 12 років». Але в цих творах немає облесливості і нещирості, які були властивими для багатьох українських панегіриків того часу.

Сковорода виступив як новатор в галузі віршової форми поезій. Він вніс у практику поезії, зокрема в силабічний вірш, важливі вдосконалення.

У віршах Сковороди помітне часте вживання чоловічих рим поряд із загальноприйнятими в старих силабістів жіночими римами. У Сковороди є вірші, побудовані наскрізь на чоловічих римах. Взяти хоча б вірш «Всякому городу нрав и права», де поряд із римами: *права — голова* маємо навіть: *дума — з ума*. Надання поетом рівноправності чоловічим римам поряд з жіночими збагатило український силабічний вірш.

Те саме слід сказати й про інші новини, введені Сковородою в традиційне українське віршування. Ніхто до Сковороди не вживав так часто «неточних» рим на зразок: *косо — волосов, нивах — нажива, солодкій — глотки, скорый — горы.*

Особливо цікава у Сковороди-поета тонізація силабічного вірша, проведена відмінно від тієї, яку бачимо у Ломоносова, Тредьяковського і їх послідовників на Україні, зокрема у І. Котляревського. У віршах Сковороди, очевидно, вироблялася інша силабо-тонічна система, близька до системи українських народних пісень. Вона не була підтримана безпосередніми наступниками Сковороди у віршуванні, які пішли за Котляревським, але час від часу відчувалась як паралельна течія в пізнішій українській поезії, зокрема у Т. Шевченка.

Звертає на себе увагу надзвичайне багатство строфіки у віршах Сковороди. Структура кожного вірша інша, іноді дуже складна і оригінальна.

Тонізація віршів у Сковороди зазнавала впливу як народної української пісні, так і ломоносівської версифікаторської традиції.

Новаторство Сковороди в теорії віршування і в поезії помітне в насиченні віршів суто сковородинськими ідеями, а саме про шкідливість схоластичного формалізму, про неприпустимість зовнішнього, механічного наслідування в поезії чужих зразків, про потребу в поезії, як і в кожному діянні людини, передусім внутрішнього покликання, природного таланту.

Г. Сковорода посів в українській літературі чільне місце як визначний прозаїк XVIII ст. До Сковороди в українському письменстві проза мала в основному церковне та ділове призначення. А в творах Сковороди бачимо перші вияви суто художньої сатири, памфлета, гротеску, обрисів літературно-оповідальних жанрів.

Заслуговує на особливу увагу роль Сковороди як першого українського байкаря, автора збірки «Басни Харьковскія». В українській літературі до Сковороди байки, як відомо, зустрічаються в риториках і поетиках (М. Довгалевського, Ф. Прокоповича, Г. Конiського), у проповідях (Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського та ін.). Але байки тут використовувались як ілюстрації і засіб «унаочнення». Сковорода,

у багатьох випадках продовжуючи усталені традиції в галузі цього жанру, по-новому поставився до байки. Він глибоко осмислив і повно використав її потенційні можливості, прив'язав її до національного грунту і суспільного життя України другої половини XVIII ст. Байки Сковороди досягли як для свого часу високого рівня щодо художньої форми. З цього боку особливо високо їх цінували І. Франко і М. Горький.

У кінці 60-х і на початку 70-х років XVIII ст. Сковорода працював над створенням свого збірника байок. У цей час він проживав «в лежащих около Харькова лесах, полях, садах, селах, деревнях и пчельниках». Ось чому він і назвав байки Харківськими.

Першу частину байок у кількості 15 Сковорода написав трохи раніше, а в 1774 р., живучи в с. Бабаях, поблизу Харкова, він написав ще 15 байок і подарував весь збірник з 30 байок своєму приятелеві Панасу П'янкову.

У передмові до збірника «Басни Харьковскія» Сковорода писав: «Глупую важность встречают по виду, выпроважают по смѣху, а разумную шутку важный печатлѣет конец. Нѣт смѣшняе, как умный вид с пустым потрохом, и нѣт веселѣе, как смѣшное лицо с утаенною дѣлностью». Сковорода образно, навіть афористично, визначає жанрову сутність, активність і цілеспрямованість байки. Письменник твердить, що в тематичній основі байки лежить важлива суспільна істина.

Звертання Сковороди саме до цього жанру свідчить про те, що він бажав якнайбільше поширити свої ідеї в масах, надати їм загально зрозумілої, наочної форми. В основному письменник досяг цієї мети. Фабула і «сила» (тобто мораль) в байках Сковороди звучать виразно і переконливо, хоч іноді й вужче або ширше, ніж дозволяли можливості фабули.

Усі байки Сковороди написані прозою. В них автор виявив себе не прихильником лафонтенівського розважального роду художньої байки, а, подібно до Лессінга, відновив у байках їх античний, езопівський напрям. У байках Сковороди передусім звучать філософські мотиви, спрямовані на осмислення сучасних письменникові проблем життя.

Цікавою частиною сковородинських байок є їх «сила» — мораль. Здебільшого мораль байок висловлена афористично. Стильові особливості нагадують ритмічну і синтаксичну організованість прислів'їв. В окремих байках «сила» є синтезом групи тематично споріднених прислів'їв та приказок.

Прислів'я та приказки приваблювали Сковороду насамперед тим, що вони були наслідком життєвого досвіду людини, виходили з гущі життя, багато в них було закладено філософських суджень, що імпонували світоглядним позиціям письменника, і завдяки цьому допомагали йому розкрити ідейні задуми своїх творів.

Значну групу байок Сковорода присвятив прославленню праці на благо суспільства. Так, байка «Пчела и Шершень» славить працелюбність бджіл, які збирають мед, бо «к сему рождены», і ця праця для них солодша за самий мед. Це незрозуміло хижакам — шершням. «Шершень,— пише Сковорода,— есть образ людей, живущих хищением чужого и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и проч. А пчела есть герб мудрого человека, в сродном дѣлѣ труждающегося».

У байці «Жаворонки» йдеться про черепаху, яку орел даремно вчив літати, бо вона приземлилась «с великим шумом и треском». Автор зазначає. «Многіи без природы изрядныи дѣла зачинают, но худо кончают». У байці виразно проводиться ідея «сродної» праці. Цим же ідеям присвячена й байка «Оселка и Нож», «Собака и Кобила», «Жаби» та ін.

Байки Сковороди часто несуть сатиричну функцію, іноді дуже гостру і животрепетну. Такою є, наприклад, байка «Олениця и Кабан». Кабан, який держав патент барона, образився, коли Олениця назвала його просто кабаном. «Прошу простить, ваше благородие,— сказала Олениця.— Я не знала! Мы, простыи, судим не по убору и словам, но по дѣлам. Вы так же, как прежде, роете землю и ламаете плетень». Тут Сковорода викриває паразитизм і шкідливість феодальних владарів, які носять дворянські титули (баронів, князів тощо), і не тільки не приносять користі, а, навпаки, шкодять суспільству, будучи здатними лише на те, щоб «вольные могли жить по рабским своим прихотям, беспокоить людей и проламываться сквозь гражданских заборов».

У байці «Голова и Тулуб» викривається самодурство і бундючність панства. Тулуб, одягнений у дорогі шати, хизується цим перед Головою. Сковорода робить такий висновок: «Фабулка сія для тѣх, которые честью свою на одном великолѣпіи основали». Подібні мотиви звучать у байках «Ворона и Чиж». У ряді байок («Чиж и Щиглик», «Щука и Рак» та ін.) Сковорода попереджав представників панівних класів, що жити за рахунок трудового народу небезпечно. Ось Чиж, спокусившись «сладкой пищей да красной клѣткой», потрапив у неволю. Така ж доля спіткала і Щуку, яка, «напав на сладкую ядь», з'їла разом з нею «удку, увязшую во внутренностях».

У байках Сковорода порушує різні проблеми суспільного життя. Він засуджує прагнення деяких людей до дешевої слави і популярності («Сова и Дрозд»), таврує мракобісів («Нетопыр и два птенца — горлицын и голубинин»), підносить дружбу («Соловей, Жаворонок и Дрозд»).

Письменник майстерно і з почуттям міри поєднує народну мудрість із власною оцінкою зображуваного. Часто фольклорні твори були для байкаря своєрідним орієнтиром у характеристиці зображуваних явищ і подій. Наприклад, у байці «Собаки» «сила» має такий вигляд: «Розумный человѣк знает, что

охуждать, а безумный болтает без разбору». У творі «Сова и Дрозд» після скупого викладу розмови між птахами йде резюме: «Лучше у одного разумного и добродушнаго быть в любви и почтеніи, нежели у тысячѣ дураков». У народнопоетичній творчості Г. Сковорода відшукав ідейну оцінку і образну характеристику різних за розумом і станом людей доби феодалізму.

Варто відзначити, що в окремих байках відбились обмеженість, непослідовність світогляду Сковороди. Так, у творі «Голова и Тулуб» байкар пише, що народ «должен обладателям своим служить и кормить», інколи письменник, характеризуючи суспільні процеси, у висновках вдається до крайності («Крот и Линке»). Але це не є визначальним для творів Г. Сковороди. Переважна більшість його байок — твори демократичного спрямування, в яких автор закликає людей до розумного життя, чесності, скромності, засуджує паразитизм, зазнайство й невігластво, а також різні форми експлуатації та бюрократизму.

Сюжети байок Сковороди, що ввібрали місцевий колорит, насичені такими побутовими деталями, які відбивали сучасне життя і побут. Розповідь ведеться, як правило, чітко і лаконічно. Передові, демократичні ідеї виголошуються здебільшого позитивними героями творів.

Байки Сковороди — своєрідне явище в українській літературі. Вони були не тільки найвищим досягненням у цьому жанрі в літературі доби феодалізму, а й значним кроком уперед. Сковорода вивів цей жанр на самостійний шлях, остаточно утвердивши його в письменстві. Вони торували дорогу українським байкарям дожовтневої доби і радянської.

Багато високохудожніх сторінок зустрічається і в суто філософських творах Сковороди. В них філософ виявив себе не тільки прогресивним мислителем, а й видатним письменником, майстром літературної форми. Деякі філософські твори Сковороди, як «Брань архистратига Михайла со Сатаною» або «Пря Бѣсу с Варсавою», є оригінальними літературними творами, свого роду поемами на філософські теми.

Сковорода залишив після себе і значну епістолярну спадщину. Це в основному листи до свого учня М. Ковалинського та до своїх друзів. Листи свідчать про великий інтерес письменника до різних проблем сучасного життя, зокрема до питань розвитку культури, освіти, філософії. Листи дають змогу чіткіше уявити діапазон діяльності Сковороди, сприяють окресленню його світоглядних позицій.

У творчій практиці Сковорода вживав ще книжну, традиційну мову, хоч, як свідчать його сучасники, в житті користувався розмовною мовою. Це був той переломний період, коли книжна мова ще не віджила, а нова літературна мова, в основі якої лежала народна, щойно народжувалась. І зрозуміло, що Сковорода нею ще не міг скористатись, зокрема у творах з філософською та науковою тематикою.

Сковорода перший з українських письменників доби феодалізму по-новому поставився до народнопоетичної творчості, розірвавши ланцюг заборон, який сковував письменників. Він узявся до глибокого, філософського осмислення фольклорних жанрів. Народна мудрість стала за основу в трактуванні письменником-філософом багатьох процесів суспільного життя. Сковорода добре вловлював підтекст і призначення народних творів, що дало йому можливість з їх допомогою зрозуміло і переконливо викладати свої суспільно-політичні філософські ідеї.

Творчість письменника-філософа справила благотворний вплив на подальший розвиток української літератури. Без Сковороди була б незрозумілою поява Котляревського і перших письменників XIX ст. Загальновідома оцінка постаті Сковороди Шевченком. Велику цікавість до письменника і його творів виявили М. Коцюбинський, І. Франко, П. Мирний. Франкові належить, наприклад, висока оцінка філософії і літературних творів Сковороди: «...Глибокий гуманізм, якого вістуном був Сковорода, робиться основою всіх кращих творів української літератури XIX в.».

Значний вплив справила творчість Сковороди на радянських поетів. Образ письменника-філософа відбитий у віршах М. Рильського, А. Малишка та інших радянських письменників. П. Г. Тичина є автором ряду творів і наукових статей про Сковороду.

У своїх творах і усній пропаганді Сковорода висловлював братні почуття до російського народу, вказуючи на спільність історичного шляху російського та українського народів. Письменник з великим захопленням писав про стійкий характер росіян. Поет нерідко цитував російські прислів'я та приказки як зразки високої мудрості російського народу.

На жаль, ще й на сьогодні залишається малодослідженим питання про зв'язок філософської, літературної творчості Сковороди з російською культурою і літературою, про вплив на нього творів Ломоносова, Кантеміра, Сумарокова, Новикова, російських байкарів тощо, а з іншого боку — про вплив Сковороди на літературну творчість таких російських письменників XVIII — початку XIX ст., як В. Капніст, В. Нарєжний.

Інтерес до особи й філософії Сковороди виявляли й пізніші російські письменники: Л. Толстой, М. Лєсков, а також видатні російські вчені: Ф. Буслаєв, І. Срезневський, О. Шахматов та ін.

Сковорода з симпатією ставився до народів Кавказу, збирався відвідати Грузію, Крим, був у Приазовському краї, надсилав туди свої листи і твори. Цілком імовірне знайомство Сковороди з видатним грузинським письменником Давидом Гурамішвілі, який довго жив на Україні. Гіпотезу про зустріч Сковороди і Гурамішвілі вперше висловив П. Г. Тичина. Такий епізод змалював Тичина у відомому вірші «Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі».

Літературна і філософська спадщина Сковороди відома далеко за межами нашої Батьківщини.

Радянське літературознавство здійснює велику боротьбу за справедливе висвітлення творчої спадщини Г. Сковороди. Представники націоналістичного табору, апологети імперіалізму всіляко спотворювали образ і вчення письменника. Вони намагалися зобразити Сковороду суцільним «містиком», антигромадською людиною, проповідником реакційних теорій.

Високо цінував Г. Сковороду В. І. Ленін. У серпні 1918 р. Володимир Ілліч підписав ухвалу Ради Народних Комісарів про встановлення в Москві пам'ятника-монумента великим діячам революції, соціалізму, науки, культури і мистецтва. В числі цих діячів було названо й ім'я Г. С. Сковороди.

Шанує і пильно оберігає особу і творчу спадщину Г. Сковороди український радянський народ. Його твори неодноразово видавалися і грунтовно вивчаються. Ім'я талановитого філософа і письменника присвоєно вузам, колгоспам, вулицям. Справжнім святом не тільки українського, а й усіх народів Союзу РСР було відзначення в 1972 р. 250-річчя від дня народження великого сина нашого народу.

ВИСНОВКИ

Давня українська література була тісно пов'язана з історичним життям українського народу. Її автори торкалися найважливіших проблем часу, виступали проти нашестя католицизму, польсько-шляхетської експансії, разом з російськими та білоруськими письменниками боролися проти антинародної політики царизму. Особливо зміцніла єдність російської, української та білоруської літератур після возз'єднання України з Росією в 1654 р.

Велике значення для розвитку давньої української літератури мало засвоєння нею величезних багатств української народно-поетичної творчості. Всупереч настановам церкви, яка прагнула не допустити використання в літературі усної творчості, передові письменники невпинно тягнулись до життєдайних фольклорних джерел, вбираючи з них ідеї, теми, образи, наслідуючи поетику народнопоетичних творів. Можна з певністю твердити, що високий ідейно-патріотичний та художній рівень багатьох творів, навіть окремих жанрів, зумовлений насамперед зверненням їх авторів до фольклору.

Література періоду Київської Русі — спільна спадщина російського, українського та білоруського народів — засвідчила високий рівень духовної культури руського народу, його талановитість і патріотизм. Кращі письменники закликали князів забути міжусобні чвари, об'єднатися і спільно захищати руську землю від іноземних нападників. Вони створили високохудожні образи, пропагували патріотичні ідеї. Особливо відзначається геніальна пам'ятка «Слово о полку Ігоревім». Література Київської Русі заклала міцний фундамент письменства трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

Полемічна література відобразила одну із найважчих сторінок в історії українського народу. Передові українські письменники-полеміст виступали від імені нижчих станів народу, захищаючи їх соціальні інтереси. Полемічна література піднялася на високий ідейно-художній рівень, стала могутньою зброєю в руках народних мас у боротьбі проти поневолювачів. На цей період припадає поява в літературі нових жанрів, виникнення братств, шкіл, друкарень, що сприяло пожвавленню літературного процесу. Вже на цьому етапі в літературі виступають дві головні течії — демократична і реакційна.

Визвольна війна 1648—1654 рр. — важливий етап в житті українського народу — породила жанр історико-мемуарної літератури, так звані козацькі літописи, які були значним кроком в ідейно-художньому розвитку давньої української прози, а їх автори стали краще розуміти специфіку художньої літератури.

Події визвольної війни дали багатий матеріал для шкільних драм, інтермедій, історичних віршів. У висвітленні події письменники в основному йшли за фольклором, де події війни відбились особливо виразно й образно. Це значною мірою сприяло правдивому зображенню характеру війни з наголошенням на тому, що головною силою в боротьбі з іноземними загарбниками були народні маси. Спілкування з фольклором в основному визначало і художній рівень цієї літератури.

У другій половині XVII ст. розширюються кордони української літератури, її зв'язки з іншими слов'янськими літературами, зокрема тісними стають літературні взаємини між українським і російським народами.

Давня українська драматургія мала сильні сатиричні тенденції. Об'єктом сатири були іноземні загарбники та експлуататорські класи. Тут особливо відзначались інтермедія і вертепна драма, написані народною мовою, що робило їх доступними широким масам. За ідейним спрямуванням і художністю давня драматургія перегукувалась із народними сатиричними творами. Кращі давні п'єси створювались на матеріалі національного життя і не мали на собі іноземного впливу, що доводить всю неспроможність тверджень буржуазних учених про всеохоплюючий вплив західноєвропейської драматургії на українську.

Характерною рисою української драматургії XVII—XVIII ст. було пропагування ідей дружби народів. В українських драматичних творах з повагою говорилось і про трудовий народ інших народностей. Саме за цими ознаками давня українська драматургія піднялась вище багатьох західноєвропейських літератур часу. Лише згубні канони схоластики та церковні настанови не дали змоги давній українській драматургії перерости в реалістичну і припинили її подальший розвиток.

Високого рівня досягла давня поезія. Вбираючи кращі досягнення світової віршової літератури, тісно взаємодіючи із народнопоетичною творчістю, українські поети виробили свої поетичні традиції, довершили форми поетичних жанрів. У поезіях порушувались найактуальніші теми сучасності, зокрема соціальні та історичні. Кращі ліричні твори піднялися в художньому розвитку досить високо, і чимало з них стали народними піснями. Поезія XVII—XVIII ст. поширилась далеко за межі України, що свідчило про її актуальність і високу образність.

Давня українська поезія висунула ряд талановитих митців, серед яких були К. Зиновіїв, Ф. Прокопович, І. Некрашевич, Г. Сковорода та ін. Значний внесок в українську поезію зробив великий загін безіменних поетів — «мандрівних» дяків, студентів шкіл, зокрема Києво-Могилянської академії.

Українська література періоду феодалізму, засвоївши давньоруські традиції щодо художнього узагальнення, невпинно вдосконалювала принципи змалювання образів і виробила своєрідну манеру зображення героїв. Своєрідні форми художніх узагальнень особливо виявились у драматургії та поезії. Цікаву еволюцію пройшла поетика давньої літератури.

Історія приховала назавжди багато цінного із періоду життя давньої української літератури. Але й те, що дійшло до нас, свідчить про її активний розвиток, зв'язок із життям, невпинне ідейно-художнє зростання, засвідчує боротьбу передових письменників проти реакції і мракобісся. Давнє письменство стало тим фундаментом, на якому народжувалась нова українська реалістична література.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Методологічні праці

К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. В 2-х томах. М., «Искусство», 1976.

Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7.

Ленін В. І. Партійна організація і партійна література.— Повне зібрання творів, т. 10.

Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібрання творів, т. 20.

Ленін В. І. Завдання спілок молоді. Промова на III Всеросійському з'їзді РКСМ.— Повне зібрання творів, т. 41.

Ленін В. І. Про пролетарську культуру.— Повне зібрання творів, т. 31.

Постанова ЦК КП(б)У від 24.VIII. 1946 р. Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури».— «Радянська Україна», 1946, 1 вересня.

Про 300-річчя Возз'єднання України з Росією.— «Радянська Україна», 1953, 9 грудня.

Тези про 300-річчя Возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Держполітвидав УРСР, 1954.

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1968.

Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976.

Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1976

Загальні праці

Білецький О. І. Від давнини до сучасності. Збірник праць з питань української літератури, т. 1. К., Держлітвидав України, 1960.

Білецький О. І. Зібрання праць у 5-ти томах, т. 1. К., «Наукова думка», 1965.

Возняк М. С. Початки української комедії (1619—1919). Львів, 1919.

Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліщук Ф. М. Історія української літератури. Давня література. К., «Вища школа», 1969.

Грицай М. С. Давня українська поезія. К., Вид-во КДУ, 1972.

Грицай М. С. Українська драматургія XVII—XVIII ст. К., «Вища школа», 1974.

Грицай М. С. Давня українська проза. К., «Вища школа», Вид-во при КДУ, 1975.

Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1956.

Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893.

Житецкий П. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. К., 1907.

Історія української літератури в 5-ти томах, т. 1. К., «Радянська школа», 1959.

Марченко М. І. Українська історіографія. К., Вид-во КДУ, 1954.

Микитась В. Л. Давня література Закарпаття. Львів, Вид-во ЛДУ, 1968.

Морозов П. Очерки из истории русской драмы XVII—XVIII ст. СПб., 1888.

Петров М. Н. Очерки по истории украинской литературы XVII—XVIII вв. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. К., 1911.

Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. Харків, 1960.

Сидоренко Г. К. Українське віршування. (Від найдавніших часів до Шевченка). Вид-во КДУ, 1972.

Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 1. Давня українська література (XI—XVIII). К., 1960.

Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910.

До розділу I

Історія Української РСР. К., Вид-во АН УРСР, 1953. (Відповідні місця).

История культуры древней Руси. Домонгольский период, т. 2. Общественный строй и духовная культура. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1951.

Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1947.

Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1952.

Лихачев Д. С. Человек в литературе древней Руси. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1958.

Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». Историко-литературный очерк. Изд. 2-е, доп. М., Изд-во АН СССР, 1955.

Лихачев Д. С. Культура русского народа X—XVII вв. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1961.

Лихачев Д. С. Текстология. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1962.

Марченко М. І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. К., «Радянська школа», 1961.

Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1946.

«Повесть временных лет». Ч. 1. Текст и перевод; Ч. 2. Приложения. Комментарии Д. С. Лихачева. Серия «Литературные памятники». М.— Л., Изд-во АН СССР, 1950.

«Слово о полку Ігоревім». Вступна стаття М. К. Гудзія. Упор. В. Л. Микитась. «Бібліотека поета». К., «Радянський письменник», 1955.

«Слово по пълку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. К., «Наукова думка», 1967.

До розділу II

Алексеев М. П. Явление гуманизма в литературе и публицистике древней Руси (XVI—XVII вв.). М., 1958.

Історія української літератури у 8-ми томах. Давня література. Т. 1, К., «Наукова думка», 1967.

История русской литературы в 3-х томах, т. 1. М.— Л., 1958.

Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958.

Логвин Г., Міляєва Л. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., «Мистецтво», 1963.

Микитась В. Л. Давні книги і стародруки. Ч. 1. Ужгород, 1961; Ч. 2. Львів, Вид-во ЛДУ, 1964.

Попов П. М. Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958.

Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956.

Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.— Л., 1938.

До розділу III

Возняк М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, Вид-во ЛДУ, 1954.

Загайко П. К. Українські письменники-полеміст кінця XVI — початку XVIII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії. К., Вид-во АН УРСР, 1957.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., «Наукова думка», 1966.

Ніженець А. М. Стильові особливості полемічної літератури кінця XVI — початку XVIII ст.— «Радянське літературознавство», 1959, № 3.

Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1962.

Шолом Ф. Я. Зародження і розвиток наукової філологічної думки в Росії і на Україні в XVI — першій половині XVII ст.— Філологічний збірник. К., Вид-во АН УРСР, 1958.

Яременко П. К. Стефан Зизаній — український письменник-полеміст кінця XVI ст.— «Радянське літературознавство», 1958, № 2.

Яременко П. К. Герасим Смотрицький.— «Радянське літературознавство», 1960, № 5.

Яременко П. К. «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, Вид-во ЛДУ, 1964.

* * *

Єрьомін І. П. Вступна стаття.— В кн.: Вишенський Іван. Твори. К., Держлітвидав України, 1959.

Запаско Я. Першодрукар Іван Федоров. Львів, «Каменяр», 1964.

Ніженець А. М. Реалізм у творчості Івана Вишенського. Харків, Вид-во ХДУ, 1964.

Франко І. Я. Іван Вишенський і єго твори. Львів, 1895.

Франко І. Я. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність.— Твори в 20-ти томах, т. 16. К., Держлітвидав України, 1955.

Шолом Ф. Я. Иван Вишенский и Максим Грек. (Из истории русско-украинских литературных связей XVI — начала XVII вв.). Академия наук СССР. Советский Комитет славистов. IV Международный съезд славистов.— В кн.: Славянская филология. Сборник статей, III. М., 1958.

До розділу IV

Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича.— «Наукові записки» Інституту філософії АН УРСР, т. 4, 1959.

Крекотень В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературного вивчення.— У зб.: Питання літератури. К., 1962.

Марковський М. Антоній Радивиловський. К., 1894.

Микитась В. Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. Ужгород, 1960.

Сумцов Н. Иоанникий Галятовский. К., 1884 (відбиток з «Киевской старины»).

Сумцов Н. Иннокентий Гизель. К., 1884 (відбиток з «Киевской старины»).

Сумцов Н. Лазарь Барановичъ. Харків, 1885.

* * *

Колосова В. П. Климентій Зиновієв. Життя і творчість. К., «Наукова думка», 1964.

Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений в 15-ти томах, т. 7. М., Гослитиздат, 1950.

Шолом Ф. Я. Соціальні елементи у віршах Климентія Зиновієва.— У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури в 5-ти томах, т. 4. К., «Радянська школа», 1959.

До розділу V

Білецький О. Козацькі літописи.— Зібрання праць у 5-ти томах, т. 1. К., «Наукова думка», 1965.

Грицай М. Українські літописи XVII—XVIII ст. і народна творчість.— «Вісник Київського університету», № 8, Серія філологічна, 1966.

Грицай М. Давня українська проза. К., «Вища школа», Вид-во КДУ, 1975.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К., Вид-во АН УРСР, 1954.

Марченко М. Українські літописи і хроніки XVII—XVIII ст.— У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури в 5-ти томах, т. 1. К., «Радянська школа», 1959.

Франко І. Студії над українськими народними піснями, т. 1. Львів, 1913.

* * *

Гудзий Н. К. Феофан Прокопович.— В кн.: История русской литературы. Т. 3. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1941.

Еремин И. П. К вопросу о стихотворениях Феофана Прокоповича.— ТОДРЛ, т. 16, 1960.

Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. СПб., 1880.

Сидоренко Г. К. Віршування в українській літературі. К., «Радянський письменник», 1962.

Тихонравов Н. С. Трагедо-комедия Феофана Прокоповича «Владимир».— Собр. соч., т. 2. М., 1898.

Шолом Ф. Я. Російсько-українські літературні зв'язки після возз'єднання України з Росією.— «Наукові записки» КДУ, т. XIII, вип. II. Філологічний збірник, № 6, 1954.

* * *

Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні.— Зібрання праць в 5-ти томах, т. 1. К., «Наукова думка», 1965.

Адріанова-Перетц В. Сцена та костюми в українському театрі XVII—XVIII вв.— «Україна», 1925, кн. 3.

Возняк М. С. Стара українська драма і новіші досліди над нею.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. CXII, Львів, 1912.

Житецкий П. Памяти Георгия Конисского (1717—1795).— «Киевская старина», т. XI, VIII, 1895.

Перетц В. Театральні ефекти в старовинному українському театрі.— «Україна», 1926, кн. I.

Морозов П. Очерки из истории русской драмы XVII—XVIII столетий. СПб., 1888.

Розов В. Традиционные типы малорусского театра XVII—XVIII вв. и юношеские повести Н. В. Гоголя.— В кн.: Памяти Н. В. Гоголя. Сборник речей и статей, изданный имп. университетом св. Владимира. К., 1911.

Франко І. Русько-український театр. (Історичні обриси).— Твори в 20-ти томах, т. 16. К., Держлітвидав України, 1955.

* * *

Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні.— Зібрання праць в 5-ти томах, т. 1. К., «Наукова думка», 1965.

Грицай М. С. Українські інтермедії XVII—XVIII ст. і народна творчість.— «Українське літературознавство», 1966, № 2.

Грицай М. С. Интернациональные мотивы в украинской драматургии XVII—XVIII ст.— «Slovica», Дебрецен, 1970.

Гудзій М. К. Українські інтермедії XVII—XVIII ст.— У зб.: «Українські інтермедії XVII—XVIII ст». К., 1960.

Драгоманов М. Найстаріші руські драматичні сценки.— В кн.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Т. 1, Львів, 1899.

Павлик М. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з р. 1619.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XXXV—XXXVI, 1900.

Петров Н. Старинный южнорусский театр и в частности вертеп.— «Киевская старина», т. XIII, 1885.

Розов В. Традиционные типы малорусского театра XVII—XVIII вв. и юношеские повести Н. В. Гоголя.— В кн.: Памяти Н. В. Гоголя. Сборник речей и статей, изданный имп. университетом св. Владимира. К., 1911.

* * *

Білецький О. Зародження драматичної літератури на Україні.— Зібрання праць в 5-ти томах, т. 1. К., 1965.

Возняк М. Початки української комедії (1619—1919). Львів, 1919.

Грицай М. Традиції вертепної драми в п'єсах І. Котляревського та В. Гоголя.— «Радянське літературознавство», 1963, № 1.

Драгоманов М. До справи про вертепну драму і комедію на Україні.— У кн.: Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Т. 1, Львів, 1899.

Кузьмина В. Русский демократический театр XVIII века. М., 1958.

Марковський Є. Український вертеп. К., 1929.

Петров Н. Старинный южнорусский театр и в частности вертеп.— «Киевская старина», т. IV, 1882.

Франко І. До історії українського вертепа XVIII в.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. LXXI—LXXIII, 1906.

Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепа.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. LXXXIII, 1908.

Франко І. Русько-український театр. (Історичні обриси).— Твори в 20-ти томах, т. 16. К., 1955.

Хоткевич Г. Народний і середньовічний театр в Галичині. К., 1924.

Щукин Н. Вертеп в Сибири.— «Вестник императорского русского географического общества», 1860, № 7.

* * *

Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші.— «Українсько-руський архів», т. IX. Львів, 1913; т. X, Львів, 1914; т. XI, Львів, 1925.

Возняк М. Різдвяні й великодні вірші-орації зі збірника кінця XVII — початку XVIII ст.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XCVI, 1910.

Грицай М. Народнопоетична основа різдвяних та великодніх орацій «мандрівних» студентів.— «Українське літературознавство», Львів, 1969, вип. 6.

Житецкий П. Малорусские вирши нравоучительного содержания.— «Киевская старина», т. XXXVI, 1892; т. XXXVII, 1892.

Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии.— «Киевская старина», т. XXXVI, 1892.

Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни. Часть I. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI—XVIII вв. на великорусскую. К истории «Богогласника». СПб., 1900.

Петров Н. Пасхальная вирша, говоренная черноморцами светлости, великому гетману князю Потемкину на светлый день пасхи (в 1786—1787).— «Киевская старина», т. IV, 1882.

Петров Н. Дополнение к пасхальной вирши.— «Киевская старина», т. V, 1882.

Науменко В. К литературе рождественских и пасхальных вирш.— «Киевская старина», т. XX, 1888.

Петров М. Пасхальна вірша, говорена ніби запорожцями своєму гетьманові р. 1795, по рукописному списку Києво-Печерської Лаври.— «Записки Українського Наукового товариства у Києві», 1912, кн. X.

* * *

Грицай М. С. Народнопоетичні основи сатиричних творів XVIII ст.— «Українське літературознавство» (Республіканський міжвідомчий збірник), вип. 4, Львів, 1968.

Ефименко П. Образцы обличительной литературы в Малороссии.— «Киевская старина», 1882, № 3.

Кістяківська Н. К. Твори Івана Некрашевича. (Розвідка та тексти). К., 1929, с. XXIV, 36.

Кистяковская Н. «Плач Лаврских монахов». Антимонашеская сатира, 1786 г.— У кн.: Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова. Л., 1934.

Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 3. Из истории развития русской поэзии XVIII в. Ч. I. СПб., 1902, с. 371—422 і «Приложения».

Франко Іван Вірша про отця Негребецького.— «Збірник Наукового товариства ім. Шевченка», т. LXV, 1905.

Шолом Ф. Я. Російсько-українські зв'язки в галузі громадсько-політичної поезії XVIII ст.— «Наукові записки» КДУ, т. XI, вип. IX (Філологічний збірник, № 4). К., 1952.

Шолом Ф. Я. Із історії української сатири XVIII ст. (Сатиричний вірш 1764 р. К. Р. («К. З.») та питання про його автора).— «Вісник Київського університету», № 1, 1958, Серія філології та журналістики, вип. I.

Шолом Ф. Я., Боровський Я. Є. Проблеми атрибуції і творчість І. Г. Некрашевича. (До питання про авторство українського сатиричного вірша 1786 р. «Плач киевских монахов»).— «Українське літературознавство» (Республіканський міжвідомчий збірник), вип. 2, Львів, 1966.

* * *

Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші.— «Українсько-руський архів», т. IX, Львів, 1913; т. X, Львів, 1914; т. XI, Львів, 1925.

Возняк М. С. З культурного життя України XVII—XVIII вв.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. CVIII, 1912.

Житецкий П. Малорусские вирши нравоучительного содержания.— «Киевская старина», т. XXXVIII, 1892.

Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни. Часть I. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI—XVIII вв. на великорусскую. К истории «Богогласника». СПб., 1900.

Перетц В. Н. Очерки старинной украинской лирики. СПб., 1903.

Позднеев А. Рукописные песенники XVII—XVIII веков.— «Ученые записки» Московского государственного заочного пединститута, т. I, 1958.

Позднеєв О. Українські народні пісні в російських збірниках кінця XVII — першої третини XVIII ст.— «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3.

Колесса Ф. Українська народна пісня на переломі XVII—XVIII вв.— «Україна», 1928, кн. 2.

Франко І. Я. Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XLVII, 1902.

Франко І. Я. Наші коляди. Львів, 1880.

Франко І. Я. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником».— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. CXIII, 1913.

Мирон [Франко І.]. Пѣсня о свѣтѣ.— «Киевская старина», т. XXIV, 1889.

Шолом Ф. Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI—XVIII ст.— У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури. В 5-ти томах, т. 1. К., «Радянська школа», 1959.

* * *

Ніженець А. М. Поетична творчість Г. С. Сковороди і російська література XVIII ст.— «Труди» філол. ф-ту Харківського держ. ун-ту, т. 3, («Ученые записки» ХДУ, т. 70), 1956.

Ніженець А. М. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. Харків, «Прапор», 1970.

Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. К., «Наукова думка», 1976.

Попов П. М. Шевченко і Сковорода.— «Наукові записки» КДУ. Збірник філол. ф-ту, № 1. Пам'яті Т. Г. Шевченка, 1939.

Попов П. М. Значення Г. С. Сковороди в історії української літератури.— «Вісті Академії наук УРСР», 1945, № 2—3.

Попов П. М. Григорій Сковорода. Життя і творчість. Нарис. К., Держлітвидав України, 1969.

Табачников И. А. Свободомыслие Г. С. Сковороды.— У кн.: Вопросы направлений в русской и украинской литературах XVIII в. М., «Наука», 1964.

Тичина П. Г. Григорій Сковорода. Із вступного слова в Київському державному університеті 19 листопада 1939 р.— У кн.: Статті й промови. К., «Радянський письменник», 1941.

Шолом Ф. Я. З історії традицій Г. С. Сковороди в українській та російській сатиричній поезії кінця XVIII—XIX ст.— В кн.: Питання історії та культури слов'ян. Ч. 2. К., Вид-во КДУ, 1963.

Яременко П. К. Поетична спадщина Г. С. Сковороди.— «Наукові записки» Львівського держ. пед. ін-ту. Вип. I, 1946.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Август — 99
Авій — 101
Адріанова-Перетц В.— 10, 295
Акіндін — 74
Алексєєв М.— 10
Амартол Г.— 28, 29, 33, 35, 72
Андрелла М.— 160, 186, 210, 216—222, 238, 260
Андрій (князь полоцький) — 99
Андрій (пресвітер слуцький) — 134—135
Андрій Боголюбський — 45, 48
Антіох Єпіфан — 34
Антоній Печерський — 53, 74, 212
Апостол Д.— 299
Арістотель — 30, 33, 48, 150—151, 213, 229, 380
Арсеній Тверський — 96
Артемій (ігумен) — 114, 147
Артемій (старець) — 116, 118
Аскольд — 40, 226
Афанасій (чернець) — 48
Афанасій Олександрійський — 29

Б

Бажан М.— 72, 78
Балабан Г.— 165
Балабан Д.— 130
Балдуїн I — 54
Балика Б.— 112, 223
Бантиш-Каменський М.— 55
Баптіста М.— 139
Барабаш І.— 274, 278
Баранович Л.—185, 188, 190, 195, 197, 199—203, 205, 209, 211, 238, 241, 259, 389
Бароній Ц.— 226
Батий — 71, 72, 227
Бачинський І.— 367, 368
Безпалий І.— 184
Беринда П.— 114, 165, 174
Берков П.— 10
Бєлінський В.— 6, 9
Бєльський М.— 97, 213, 223
Биховець І.— 271
Білецький О.—8, 10, 101, 115, 142, 190, 231, 254, 256, 257, 268, 295, 297, 304, 322, 348, 379
Білодід І.— 10
Благослов Я.— 82, 362
Блок О.— 70
Боболинський Л.— 225
Богомил — 31
Богун І.— 111, 181, 184, 275
Бодянський О.— 297
Бойма П.— 202, 209
Боккаччо Дж.— 177, 186
Болотников І.— 109
Боплан Г.— 107, 108
Борецький І.— 110, 126, 135, 138
Борис — 27, 39, 41, 42, 50, 51, 97, 226
Борис Годунов — 99
Боян — 43, 62—64, 70
Браун — 72
Брежнєв Л. І.—5, 8, 9
Бріккнер О.— 125
Брюховецький І.— 184, 272
Булавін К.— 290
Булаховський Л.— 10
Буслаєв Ф.— 393
Бучинський О.— 241

В

Вагилевич І.— 67
Валькевич З.— 350, 358
Варлаам — 53
Василь Великий — 29
Василь III — 100
Василько Романович — 72, 73
Васко — 94
Величко С.— 229, 269, 271, 276, 278—281
Величковський І.— 202, 230, 231, 241—244, 371
Вельтман О.— 70
Вергілій — 387
Вересай О.— 343, 370
Виговський І.— 184, 273, 280
Вишенський І.— 90, 104, 110, 114, 121, 122, 124, 125, 129, 131, 142, 143, 146—161, 172, 207, 214, 215, 219, 221
Вишневецька І.— 169
Вишневецький М.— 146
Вишневецький Я.— 232
Віда І.— 229
Віталій — 140
Вітовт — 81, 82, 99, 100, 227
Владислав IV — 141, 235
Вознесенський А.— 125
Возняк М.— 10, 126, 174, 195, 271, 295, 297, 322, 363
Волкович І.— 172, 173
Волович О.— 164
Володимир — 18, 21, 40, 43, 45, 47, 140, 212, 226
Володимир Васильковичь — 73
Володимир Всеволодович — 57
Володимир Мономах — 11, 22, 38, 39, 41, 45, 51—53, 58, 70—73, 75, 226
Володимир Ольгердович — 81
Волошинський Й.— 218
Всеволод Велике Гніздо — 58, 61, 70
Всеволод Володимирович — 226
Всеволод Ольгович — 226
Всеволод Святославович — 57, 60, 61, 62, 69
Всеволод Ярославович — 38, 41, 75
Всеслав — 61, 64
Вукович Б.— 87
Вукович В.— 87
Вюсяник І.— 210
Вячеслав Мономахович — 226

Г

Гаватович Я.— 172, 176, 310
Галаган Г.— 320
Галан Я.— 160
Галілей Г.— 290
Галятовський І.— 185, 186, 189—192, 199, 200, 202, 203, 205, 207—212, 215, 218, 238, 259, 389
Гарабурда М.— 112
Гваньїні — 226
Гвіччіардіні Л.— 213
Гедимін — 99, 227
Геннадій — 94
Геннадій Константинопольський — 29
Георгій Хіробоск — 30
Гербест Б.— 117, 148
Геродот — 213
Герцен О.— 27
Гзак — 65
Гізель І.— 185, 190, 193, 195—197, 199, 200, 202, 211, 212, 215, 225, 259
Гліб — 27, 39, 41—43, 50, 51, 56, 96, 226
Глібівна — 61
Гнатюк В.— 208, 363
Гоголь М.— 338
Гозвинський Ф.— 112
Головацький Я.— 162
Голуб'єв С.— 147
Гомер — 48, 72, 213
Горацій — 387
Горка Л.— 230, 296, 297
Горький М.— 20, 372, 390
Грабянка Г.— 225, 229, 269, 271, 274—277, 281
Греков Б.— 37
Григорій — 26
Григорій Богослов — 29, 49
Григорій Синаїт — 90
Грінченко Б.— 162
Грушевський М.— 10
Губа Р.— 341
Гудзій М.— 10, 176, 295
Гунашевський М.— 223
Гурамішвілі Д.— 393
Гус Я.— 210

Д

Давид Ростиславович — 61
Данилл — 11, 53, 54
Данило Галицький — 72—74, 140, 208, 227
Данилович І.— 98
Данте — 186
Дашков Г.— 289
Державін Г.— 376
Державіна О.— 10
Дзвонковський Я — 162, 365
Дівович С.— 307, 308
Ділецький М.—185
Діоген — 30
Дір — 40
Длугош Я.— 97, 226
Дмитрій Донський — 67, 102, 103, 227
Добриловський Ю.— 367, 368
Добриня Андрейкович — 53
Добролюбов О.— 9
Добрянський С.— 127, 128
Довгалевський М.— 309, 311, 312, 314—316, 318, 338, 339, 389,
Дожа Г.— 83
Доментіан — 48
Домникія — 143, 158
Дорошенко П.— 184, 225, 234, 273, 281
Достоєвський Ф.— 32
Драгоманов М.— 172
Древинський Л.— 141, 169

Е

Евріпід — 213
Езоп — 112, 124
Енгельс Ф.—6, 7, 12, 60, 87, 95, 110, 113
Євгеній IV — 103
Євфімій Тирнавський — 90—92
Єлизавета Петрівна — 375
Єпіфаній Премудрий — 91

Є

Єрофей — 362
Єрьомін І.— 10, 116, 147, 191, 284
Єфрем — 46
Єфрем Сірин — 29, 30, 74

Жамбор М.— 218
Желиборський А.— 205
Жемчужников Л.—343

Забіла Н.— 69
Заборовський Р.— 301
Загоровський Г.— 133, 155
Загоскін М.— 70
Загребельний П.— 78
Збируйський Д.— 155
Земко Т.— 165
Земнухов І.— 70
Зизаній Л.— 113, 163

Іаков-мніх — 50
Іван III—93, 99, 100, 140
Іван Олексійович — 201, 212
Ігор — 22, 40, 43, 47, 226
Ігор Святославович — 45, 55—64, 228
Ієремія — 31
Ізяслав Володимирович — 226
Ізяслав Мстиславович — 44
Ізяслав Ярославович — 41, 75
Іконников В.— 98
Іларіон — 11, 46, 47, 49, 73
Ільченко О.— 176, 338

Йосипенко М.— 322
Йосиф Волоцький — 93

Казановський — 232
Казимир Ягайлович — 100
Калиновський М.— 182, 232, 279
Каллист — 90
Каллісфен — 33
Кальвін Ж.— 210
Кальнофойський А.— 187
Камеліс, де Й.— 218
Камераріус І.— 213
Кампанелла Т.— 186
Кандиба Ф.— 271
Кантемір А.— 264, 266, 268, 284, 288, 289, 339, 349, 393
Капніст В.— 268, 339, 376, 393
Карамзін М.— 34, 57, 97
Карпенко-Карий І.— 338, 354
Карпович Л.— 134, 140
Катерина II — 56, 265, 347—349
Качановський М.— 57
Качура Я.— 281
Квітка К.— 363
Квітка-Основ'яненко Г.— 171, 338
Кейстут — 99, 100
Кендзерський В.— 69

Житецький П.— 9, 147, 162, 297, 320, 332
Жуковський В.— 70, 188

Зизаній С.— 104,114, 121, 122, 140, 147, 219
Зимін О.—57
Зиновіїв К.— 244—253, 396
Золотаренко І.— 272
Зонара І.— 29
Зорка С.— 280
Зосима (митрополит) — 93
Зубрицький Д.— 223

Іоанн (екзарх) — 29
Іоанн (папіса) — 139
Іоанн (чернець) — 35
Іоанн Дамаскін — 29, 35
Іоанн Златоуст — 29, 49
Іоанн Лістичник — 74
Іов — 108
Іованович В.— 301
Ісайя — 110
Ісидор — 103
Іслам-Гірей III — 182
Істомін К.— 260

Йосиф Флавій — 34, 35, 72

Кибальчич Т.— 357
Кий — 40, 226
Кирило — 23
Кирило Олександрійський — 49
Кирило Туровський — 48, 49, 94
Кисіль А.— 227
Кисіль О.— 322
Кіпріан — 91, 103
Климент VIII — 128, 155
Климовський С.— 367
Клирик Острозький (Дорофеєвич) — 124, 125, 127, 133, 147
Княгиницький І.— 143, 146, 159
Кобяк — 59
Коваленко О.— 69
Ковалинський М.— 379, 392
Козачинський М.— 301—303, 309, 375
Колас Я.— 6
Колесса Ф.— 363
Коломан — 227
Коляда Г.— 126
Коменський Я.-А.— 185, 186
Конашевич-Сагайдачний П.— 110, 135, 141, 166—168, 223

Конєцпольський С.—274, 279
Конiський Г.— 230, 303—307, 309, 310, 316—318, 389
Константин Великий — 47
Кончак — 64, 65
Копистенський З.—104, 110, 132, 135, 138—141, 147, 165, 186, 215, 218, 222, 270
Копистенський М.— 130
Корж О.— 70
Корницький І.— 218
Коростенський С.— 224
Корятович Ф.— 99, 236
Косинський К.— 109, 157
Косов С.— 187
Костянтин Костенцький — 90

Лавреньов Б.— 70
Лазаревич С.— 90
Лазаревський А.— 353
Лангиш Г.— 172
Лащевський В.— 309
Ле І.— 281
Лебедович В.— 215
Левицький Д.— 367
Ленін В. І.— 6, 7, 9, 17, 264, 394
Лессінг Г.-Е.— 390
Лєсков М.— 27, 32, 393
Лжедмитрій I — 270
Лжедмитрій II — 270

Мазепа І.— 184, 281, 285, 286, 290, 308, 374
Мазон А.— 57
Макарій (митрополит) — 189
Макарій (чернець) — 87
Макіавеллі Н. ді Б.— 186
Максим Грек — 114, 116—122, 274
Максимович І.— 375
Максимович М.— 67, 195, 274
Малала І.—28, 29, 72
Малиновський О.— 55
Малишко А.— 393
Манасія К.— 29
Мануїл — 71
Маркевич М.— 320
Маркович Я.— 285
Марковський М.— 190, 211, 216
Маркс К.— 7, 12, 60, 63, 84, 113
Мартин V — 103
Маслов С.— 10
Медведєв С.— 260
Менандр — 30

Наливайко С.— 109, 157
Нарбут Ф.—98

Котляревський І.— 13, 174, 338, 379, 386, 389, 393
Коцюбинський М.— 393
Кочерга І.— 78
Кочубей І.— 281
Кощаківський І.— 224
Крашевський Й.— 174
Кревза Л.— 138—140
Кривоніс М.— 111, 181, 223, 224, 275
Кримський А.— 147
Кромер М.— 226
Кузьміна В.— 10, 322
Куліш П.— 254, 343
Купала Я.— 6, 70
Курбський А.— 118, 125, 147
Курицин Ф.— 93

Либідь — 40, 226
Лихачов Д.— 10, 92
Лобода Г.— 109, 157
Ломоносов М.— 114, 225, 264, 268, 339, 349, 375, 376, 379, 389, 393
Лопарьов Х.— 71
Лосицький М.— 132, 222, 270
Лук'яненко І.— 70
Любберт З.— 134
Лютер М.— 210
Лясота Е.— 21
Львов М.— 70
Львов-Прач — 375

Мефодій — 23
Мирний П.— 68, 69, 393
Мирославський С.— 357
Митура О.— 165
Михайло Олелькович — 93
Мінін К.— 109
Міщенко Д.— 78
Многогрішний Д.— 184, 273
Мова В.— 69
Могила П.— 114, 141, 165, 166, 187, 193, 215, 218
Морозов П.— 254, 295
Мосх І.— 28
Мстислав — 43
Мстислав Володимирович — 58
Мстислав Мстиславович — 227
Мстислав Святополкович — 75
Мстиславець П.— 111
Мужиловський А.— 141
Мусін-Пушкін О.— 55—57
Муха 83
Мюнстер 134

Нарєжний В.— 338, 393
Некрашевич І.— 339, 356—362, 396

Нестор — 74, 96
Нечай Д.— 111, 181
Никифор — 127
Німчин М.— 120
Новиков М.— 265, 268, 339, 376, 393

О

Овен Дж.— 243
Овідій — 387
Огоновський О.— 195
Олег — 22, 40, 42, 43, 140, 226
Олег Святославович — 51, 52, 61
Олександр (литовський) — 100
Олександр Македонський — 32, 33, 101, 104
Олександр Невський — 71
Олексій Михайлович — 195, 227, 241, 255, 256
Ольбрахт — 100
Ольга — 27, 40, 42, 50, 226
Ольгерд — 81, 99, 100, 102, 103
Опата Б.— 134
Ор — 73
Орловський І.— 241
Орловський М.— 356
Осман — 140
Оссолинський Ю.— 232
Островський О.— 70
Острозький В. (Суразький) — 120, 121, 138, 147, 168
Острозький К. (XV ст.) — 87, 100, 101
Острозький К. (XVI ст.) — 109, 112, 118, 122, 128, 129, 131, 133, 135, 141, 142, 164
Острозький О.— 168
Острозький Ф.— 93
Остромир — 19, 26
Отрок — 73

П

Павлик М.— 174
Падальський О.— 364
Палій С.— 281, 308, 375
Панч П.— 281
Паулі Ж.— 162
Пахомій Логофет — 91
Пашковський І.— 365
Пелчицький Л.— 155
Перетц В.— 9, 10, 147, 187, 196, 311, 320, 363, 367
Петраркa Ф.— 134, 186
Петро I — 187, 188, 201, 212, 263, 264, 282, 284—287, 289, 291—293, 295, 375
Петро Гугнивий — 117
Петров М.— 9, 10, 117, 162, 254, 255, 297, 320, 334, 367
Петрушевич А.— 236
Пігас М.— 143
Пікарський — 209
Пімін Є.— 141
Піфагор — 30
Платон — 48, 151, 380
Плетенецький Є.— 135, 138, 165
Плетньов П.— 188
Плеханов Г.— 288, 295.
Плутарх — 30, 213, 387
Погодін М.— 277
Пожарський Д.— 109
Полемон — 102
Полікарп — 74, 75, 95
Полоцький С.— 185, 260, 376
Попов А.— 10, 125
Попович І.— 184
Пор — 101
Посошков І.— 264
Поссевін А.— 103
Потій І.— 122, 123, 127—129, 132, 134, 139, 148, 155, 157, 270
Потоцький М.— 182, 232, 278
Потоцький С.— 231, 232
Пражмовський — 209
Прокопович Ф.— 185, 188, 229, 230, 264, 266, 282, 284—293, 295—297, 303, 309, 387, 389, 396
Прохор — 75
Пташинський С.— 98
Птолемей — 29
Пугачов О.— 264
Пузина О.— 169
Путята — 41
Путятич Д.— 227
Пушкар М.— 181, 183, 280, 281
Пушкін О.— 5, 32, 40, 67, 70, 75, 188
П'янков П.— 390.

Р

Радивилович М.— 94
Радивиловський А.— 185, 190, 195, 199, 210—216, 238, 259, 389
Радищев О.— 70, 264, 265, 268, 339
Радишевський О.— 112
Разін С.— 270, 280
Раїч І.— 303
Ракоці Ф.— 217
Ракушка-Романовський Р.— 271
Ревуцький Л.— 363
Резанов В.— 9, 254
Рилеєв К.— 70
Рильський М.— 69, 363, 393
Римша А.— 112, 117, 164, 241
Робінсон А.— 10
Рогатинець Ю.— 125, 143, 158
Рогоза М.— 122, 123, 129, 133, 155, 157, 270
Родишевський М.— 289
Роман I — 28
Роман Мстиславович — 61, 71—73, 227
Роман Святославович — 43
Ромодановський Г.— 228
Ростислав — 43, 71
Ростислав Всеволодович — 62, 75
Руданський С.— 32, 40, 68, 174
Русанівський А.— 241
Руссо Ж.-Ж.— 380
Рюрик — 226
Рюрик Ростиславович — 44, 61

С

Савонарола — 134
Сакович К.— 48, 141, 166—168
Самовидець — 229, 269, 271—273, 275, 281
Самойлович І.— 184, 228, 241, 242, 273
Самуїл — 362
Сапіга П.-Я.— 232
Сатановський А.— 115, 185
Сафанович Ф.— 222, 225, 226
Саянов В.— 70
Світловський С.— 357
Святополк Ізяславович — 38, 44, 75
Святополк Окаянний — 39, 41, 42, 50, 226
Святослав (X ст.) — 22, 40, 47, 140, 226
Святослав (XIII ст.) — 58—62, 65
Святослав (смоленський) — 99
Святослав Володимирович — 226
Святослав Ольгович — 57
Святослав Ярославович — 41
Семержинський А.— 367, 368
Сенека — 213, 380
Сенковський О.— 57
Серапіон — 95
Симеон — 23, 28
Симеон Логофет — 28
Симон — 74, 75, 95
Сирчан — 73
Сігізмунд (угорський) — 99
Сігізмунд III — 134, 155
Сігізмунд-Август — 101
Сірко І.— 184, 281
Тарасевич Л.— 185
Тассо Т.— 177, 186
Татищев В.—264, 287, 288
Твардовський С.— 30
Текелі І.— 237
Темиртиклуй — 100
Терлецький К.— 117, 122, 123, 127, 128, 130, 131, 139, 155, 157
Тихонравов М.— 254, 295, 320
Тичина П.— 393
Толстой Л.— 27, 393
Урбан VIII — 108
Томара С.—379
Транквіліон-Ставровецький К.— 169, 170, 211
Тредіаковський В.— 389
Трофимович Т.— 297
Трубецькой Г.— 255
Трутовський — 375
Тулуб З.— 281
Туптало Д. (Ростовський) — 188—190, 193, 195, 200, 259, 309, 371
Турчиновський І.— 338
Уставщик Ф.— 115

Ф

Федір — 48, 49
Федір Іванович — 112, 113
Федір Олексійович — 241
Федор Студит — 49
Федоров І.— 88, 111, 112, 114, 117, 118
Федр — 124
Федькович Ю.— 68
Феодосій Косой — 114, 147
Феодосій Печерський — 27, 46, 51, 74, 96, 140, 212
Феодосій Тирнавський — 90
Феофан — 141
Филипович І.— 356, 357, 362
Філалет Х. (Броневський М.) — 104, 122—125, 129, 138, 147, 218
Філіп — 156
Філолей — 90
Фіоль Ш.— 87
Фома — 48
Фонвізін Д.— 353
Фон-Гавен — 284
Франко І.— 9, 10, 32, 68, 87, 125, 129, 131, 132, 141—143, 146, 147, 158, 160, 161, 174, 208, 224, 225, 236, 237, 258, 295, 311, 319, 322, 331, 363, 364, 372, 373, 390, 393

Х

Харлампович К.— 125
Херасков М.— 70
Хижняк А.— 78
Хмельницький Б.— 85, 111, 157, 181—183, 223, 224, 231—236, 259, 269, 270, 272—276, 278—281, 297—299, 308, 386
Ходкевич Г.— 111
Ходкевич Г.-А.— 168, 169
Хорив — 40, 226
Храбр — 22

Ц

Цамблак Г.— 91, 103, 227
Ціхович — 209
Ціцерон — 213, 215, 387

Ч

Чалий М.— 330, 331
Чаплинський Д.— 275
Чернишевський М.— 9
Чернявський М.— 69
Чистович І.— 284, 285
Чубинський П.— 162
Чулков М.— 376
Чумак Р.— 70

Ш

Шамберг М.— 120
Шахматов О.— 98, 393
Шашкевич М.— 67
Шевченко Т.— 5, 6, 32, 67, 68, 171, 189, 277, 386, 389, 393
Шейковський К.— 69
Шишацький-Ілліч О.— 245

Щ

Щек — 40, 226
Щербицький Т.— 367
Щирський І.— 185
Щукін М.— 320
Щурат В.— 69, 363

Ю

Юрій Долгорукий — 70
Юстиніан — 28

Я

Яворницький Д.— 162
Яворський С.— 185, 200, 241, 371, 375
Ягайло — 82, 99—100, 103
Ядвіга — 82, 100
Язиков М.— 70
Ялинський С.— 20
Ян-Казимир — 209
Ян Собеський — 228
Яременко П.— 125
Ярополк — 43
Ярослав (чернігівський) — 60, 61
Ярослав Мудрий — 18, 19, 22, 24, 32, 35—37, 39, 41, 42, 46, 47, 50, 226
Ярослав Осмомисл — 58, 61, 74
Ярославна — 62—64
Ясинський В.— 241, 371

ЗМІСТ

Від редактора 3
Вступ 5

Розділ I

Література Київської Русі

Історичні умови 17

Перекладна література часів Київської Русі . . . 23
Біблія 24
Житія святих 26
Церковно-історична література 28
«Природничо-наукова» література 29
Перекладна афористична література 30
Апокрифи 30
Перекладні повісті 32

Оригінальна література Київської Русі 37
Історичні умови 37
Літописи Київської Русі. «Повѣсть временных лѣт» 38
Київський літопис 44
Ораторське письменство 45
Агіографічне письменство або «Житія» . . . 49
«Поученіе» Володимира Мономаха 51
Паломницька література. «Житье и хоженье Даниила, Русьскыя земли игумена» 53

«Слово о полку Ігоревім» 54
«Слово о погибели Рускыя земли» 70
Галицько-Волинський літопис 71
Києво-Печерський патерик 74

Розділ II

Література XIV — першої половини XVI ст.

Історичні умови 81
Розвиток культури 86
Основні риси письменства 88
Другий південнослов'янський вплив 89
Єресі 93
Нові редакції старих творів 95
Західноруські, або литовсько-руські, літописи 97
Короткий Київський літопис 100

Розділ III

Література другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Історичні умови 107
Запровадження книгодрукування. Розвиток культури й освіти 111

Виникнення і розвиток полемічно-публіцистичної прози 115
Початок полеміки 116
Герасим Смотрицький 117
Василь Острозький (Суразький) і його «Книжица» (1588) 120

Стефан Зизаній та його «Казанье...» 121
Христофор Філалет і його «Апокрисис» . . . 122
Клирик Острозький та його памфлети . . . 125
«Пересторога» невідомого автора 125
Мелетій Смотрицький 132
Захарія Копистенський 135
Іван Вишенський 142
Початок віршової літератури 160
Початок драматичної літератури 171

Розділ IV

Література другої половини XVII ст.

Історичні умови 181
Розвиток культури 184
Проза 187
Нові редакції літературних пам'яток . . . 187
Дмитро Туптало 188
Нова проповідницька і публіцистична проза . 190
Інокентій Гізель 193
Лазар Баранович 197
Іоаникій Галятовський 203
Антоній Радивиловський 211
Михайло Андрелла 216
Історична проза другої половини XVII ст. 222
Віршова література 229
Іван Величковський 241
Климентій Зиновіїв 244
Драма 253

Розділ V

Література XVIII ст.

Історичні умови 263
Розвиток культури й освіти 266
Козацькі літописи 269
Феофан Прокопович 282
Життєвий і творчий шлях 282
Поетична творчість 286
Драма «Владимир» 291
Драматургія 296
Драма (після Ф. Прокоповича) 296
Інтермедії 310
Вертепна драма 320
Літературна творчість «мандрівних» дяків. Пародії і травестії 331
Соціально-політична сатира 338
Сатирично-гумористичні оповідання фольклорного походження 340
Вірш про попа Негребецького 340
Вірш про Марка Пекельного 341
Вірш про бідного селянина Кирика і ненажерливого попа 343
Сатиричні твори викривально-політичного характеру 344
Сатира 1764 р. К. Р. 344
«Плач киевских монахов» 349
«Доказательства Хама Даниилея Куксы потомственны» 353
Вірш «Плач дворянина» 355
Літературна діяльність І. Г. Некрашевича . . . 356
Лірична поезія 362
Григорій Сковорода 376
Висновки 395
Список літератури 398
Іменний покажчик 406

Михаил Семёнович Грицай,
Василий Лазаревич Микитась,
Фёдор Яковлевич Шолом

Древняя украинская литература

Под редакцией профессора М. С. Грицая

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебника для студентов филологических факультетов университетов

(На украинском языке)

Киев, Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

Редактори Л. О. Біда, Н. А. Симоненко
Оформлення П. Т. Вишняка
Художній редактор В. І. Юрчишин
Технічний редактор Л. Ф. Волкова
Коректори Л. В. Гребенюк, В. В. Харченко

Інформ. бланк № 2395

Здано до набору 16.03. 1977 р. Підписано до друку 19.09. 1977 р. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 1. 26 друк. арк.+0,25 форз. 28,57 обл.-вид. арк.+0,45 форз. Тираж 16 600 прим. Видавн. № 3061. БФ 08367. Зам. № 7—760. Ціна 1 крб. 30 коп.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», Київ-54, Гоголівська, 7.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.